2026-yil
8-son

FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI

ILMIY - METODIK

JURNALI

saen.uz

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
8-son

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori, akademik

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Qodirov Umarali Do‘stqobilovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Mas’ul kotib:
Muqimov Alisher

Texnik muharrir:
Qarshiyev Jamshid Murotaliyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

TAHRIR HAY’ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A’zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A’zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo‘lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To‘xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o‘g‘li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To‘xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
G‘ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik
Xidirov Rajab Gulmatovich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (Tojikiston)

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Xolmo'minov Jumanazar Toshtemirovich, yuridik fanlar doktori, professor
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Halimova Mashraboy Vohidovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya
Suletbayeva Ella Serikbayevna, psixologiya fanlari doktori, dotsent

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Omonov Baxtiyor Axtamovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Avazov Komil Xolliyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

MUNDARIJA

Ягудин Д.Р. Нейродидактическая модель в педагогике как интегративный образовательный подход эффективного контекстно-ориентированного обучения взрослых 7
Saidov B.O. Xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan migrantlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks modeli 17
Qodirov B.B., Bekmurodov D.B. Pedagog maqomining yuridik tabiati va o‘ziga xos jihatlari 26
Авазов К.Х. Тенденции современного периода и актуальность угрозоустойчивости общества 34
Raximova A.D. Epistemik tafakkurni psixologik tadqiq etishda “Epistemik tafakkur shkalasi” metodikasining imkoniyatlari 47
Дадажанов А.К. Повышение эффективности пильного волокноочистителя 55
Ibodova M.N. Methodology for using cooperative learning technology in biology lessons 66
Yusupov Q.D. Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘smir yoshlar bilan maktabdan tashqari ishlarda milliy qadriyatlarning o‘rni 72
Gaffarov A.M. Malaka oshirishdan keyingi kasbiy rivojlanishni baholashning olti mezonli kompleks modeli: xalqaro tajriba tahlili va milliy moslashtirish 81
Xamrakulov X.T. Inklyuziv sinflarda alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatlari 88
Акалаева А.А. Психологические механизмы и социальные триггеры детско-подросткового парасуицида 95
Abdusamatova G.Z. “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlari 106
Ernazarova N.X., Xummamatova K.X. Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosida talabalarning kognitiv profilini aniqlashning didaktik imkoniyatlari 115
Safarova D.K. Oilada o‘smirlik davridagi farzand bilan o‘zaro munosabatlarda milliy qadriyatlarning o‘rni 125
Xoshimov N.E. Talabalarda virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari 134
Ilyasova D.A. Bolalar adabiyoti namunalari vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini tarbiyalashning ijtimoiy-pedagogik tavsifi 140
Xalilova M.I. Xorijiy tajribalar asosida talabalarga “Informatikaning nazariy asoslari” kursini o‘qitishning dasturiy ta’minotini takomillashtirish 148
Tusmatov Sh.R. The importance of using medical terms and details in literary artistry 155
Mamadaliyeva F.X. Oliy ta’lim tizimini ijtimoiy boshqarishning mohiyati va ilmiy-nazariy asoslari 162
Pirimbetov A.I. Talabalarga innovatsion yondashuv asosida ingliz tilini o‘qitish bo‘yicha chet el tajribasi va undan foydalanish imkoniyatlari 170
Eshmuratova J.R. Ingliz tilini o‘qitish jarayonida talaba yoshlarda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishning xorijiy tajribasi: Yevropa, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo amaliyotining qiyosiy tahlili 181
Xamidova D.R. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda xalqaro baholash dasturlarining ahamiyati 190
Yakubov B.M. Proksi urushi sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlashning falsafiy asoslari 198

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

Shermatova R.O‘., Baxodirova G.K. Ingliz tilini o‘qitishda veb-kvest va raqamli keys texnologiyalari asosida mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi…….. 207
Begjanova A.N. Ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellekt namoyon bo‘lishining psixologik mexanizmlari……. 216
Niyazova M.K. Umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish…… 226
Туланова Н.Ф. Деятельность эвакуационных госпиталей в системе военно-медицинского обеспечения: историко-медицинский анализ и эффективные методы реабилитации……... 235
Ochilov D.B. O‘zbekiston tarixiy-madaniy merosini asrashda YUNESKOning o‘rni: restavratsiya va konservatsiya masalalari……... 244
Mo‘minova A.S. O‘quvchi shaxsining ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik modeli va mexanizmlari…… 255
Begimova F.I. Maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning zamonaviy pedagogik va psixologik mexanizmlari…… 264
Xujamberdiyeva Z.U. Kompleks yondashuv asosida malaka oshirish samaradorligini ta’minlovchi pedagogik omillar…… 274
Umarova Z.N. Pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirish metodikasi……... 282
Fayziyeva U.U. Bo‘lajak pedagog mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida takomillashtirish yo‘llari……... 290
Razzoqova G.B. Pedagog kasbiy deformatsiyalarining oldini olish va korreksiyalash yo‘llari……. 298
Abdurahmonova M.A. Bo‘lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida rivojlantirish metodikasi……... 306
Quyliyeva S.A. STEAM yondashuvi asosida boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish…… 313
Toshboyeva H.O. Sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish va og‘ir metallar miqdorini fizik-kimyoviy usullarda aniqlash……... 322
Mirzoyeva F.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida raqamli texnologiyalardan foydalanish va axborot-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish…… 331
Abdullayeva M.M. Boshlang‘ich ingliz tili ta’limida kommunikativ faoliyatning ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari…….. 340
Umarov B.N. O‘quvchilarning ijtimoiy va tabiiy fanlar bo‘yicha darslik matnlarini o‘qib tushunishi: fanga xos xususiyatlar va pedagogik yondashuvlar…… 349
To‘raxonov F.B. Ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o‘qitish orqali o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi……... 362

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

УДК 37.02:159.953:612.82

Ягудин Дмитрий Рустамович,
доктор психологических наук,
директор Международного Нейроуниверситета им. Д.Р. Ягудина

НЕЙРОДИДАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ В ПЕДАГОГИКЕ КАК ИНТЕГРАТИВНЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД ЭФФЕКТИВНОГО КОНТЕКСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ВЗРОСЛЫХ

Аннотация. Нейродидактический подход претендует на значимое место в методологии педагогики, объединяя исследования мозга с педагогической практикой для формирования компетенций будущего. Применение нейродидактической модели в образовании позволяет эффективно реализовывать контекстно-ориентированное обучение взрослых. В таком ракурсе обучающийся становится способным выполнять самостоятельное продвижение в образовательном пространстве, ориентируясь на основные ступени начальной профессиональной и личностной самореализации: приобретение необходимых знаний, творческий самостоятельный синтез нового прикладного профессионально-ориентированного знания, творческое самоопределение, осознание персонального креативного профессионального пути. Сравнительные показатели динамики освоения уровней способности к синтезу и оперированию знаниями при «погружении» в профессионально-контекстное поле свидетельствуют об эффективности применения нейродидактической модели в обучении.

Ключевые слова: обучение взрослых, нейродидактическая модель, андрагогика, контекстно-ориентированное обучение, нейроинтуитивный интеллект, нейродинамические механизмы, эвристические процессы, профессионально-контекстное поле, регуляция.

PEDAGOGIKADA NEYRODIDAKTIK MODEL KATTALARNI SAMARALI KONTEKSTGA YO‘NALTIRILGAN O‘QITISHNING INTEGRATIV TA’LIMIY YONDASHUVI SIFATIDA

Annotatsiya. Neyrodidaktik yondashuv miya faoliyatiga oid tadqiqotlarni pedagogik amaliyot bilan birlashtirib, kelajak kompetensiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogika metodologiyasida muhim o‘rin egallash imkoniyatiga ega. Ta’limda neyrodidaktik modeldan foydalanish kattalarni kontekstga yo‘naltirilgan o‘qitishni samarali tashkil etish imkonini beradi. Mazkur yondashuvda ta’lim oluvchi boshlang‘ich kasbiy va shaxsiy o‘zini ro‘yobga chiqarishning asosiy bosqichlariga tayangan holda ta’lim makonida mustaqil

rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ladi: zarur bilimlarni egallash, yangi amaliy kasbiy yo‘naltirilgan bilimlarni ijodiy va mustaqil sintez qilish, ijodiy o‘zini o‘zi belgilash hamda shaxsiy kreativ kasbiy yo‘lini anglash. Kasbiy-kontekst maydoniga “sho‘ng‘ish” sharoitida bilimlarni sintez qilish va ular bilan ishlash qobiliyatining turli darajalarini o‘zlashtirish dinamikasining qiyosiy ko‘rsatkichlari ta’limda neyrodidaktik modeldan foydalanish samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kattalar ta’limi, neyrodidaktik model, andragogika, kontekstga yo‘naltirilgan ta’lim, neyrointuitiv intellekt, neyrodinamik mexanizmlar, evristik jarayonlar, kasbiy-kontekst maydoni, regulyatsiya.

THE NEURODIDACTIC MODEL IN PEDAGOGY AS AN INTEGRATIVE EDUCATIONAL APPROACH TO EFFECTIVE CONTEXT-ORIENTED ADULT LEARNING

Abstract. The neurodidactic approach has the potential to occupy a significant place in pedagogical methodology by integrating research on the brain with educational practice to develop future-oriented competencies. The application of a neurodidactic model in education enables the effective implementation of context-oriented adult learning. From this perspective, learners become capable of independently progressing within the educational environment, guided by the key stages of initial professional and personal self-realization: acquiring the necessary knowledge, creatively and independently synthesizing new applied professionally oriented knowledge, creative self-determination, and developing an awareness of their personal creative professional pathway. Comparative indicators of the dynamics of mastering different levels of the ability to synthesize and operate with knowledge within a professionally contextualized learning environment demonstrate the effectiveness of applying the neurodidactic model in education.

Keywords: adult learning, neurodidactic model, andragogy, context-oriented learning, neurointuitive intelligence, neurodynamic mechanisms, heuristic processes, professional-contextual environment, regulation.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития нейроисследований, касающихся теоретико-методологического обоснования продуктивности синтеза и применения знаний в практико-ориентированной деятельности, характеризуется особой актуальностью, которая неуклонно повышает значимость тенденций нейродидактических изысканий [1-3]. Эти теоретико-методологические инновации основываются на нейрорегуляционных процессах синтеза и усвоения профессионального знания в процессе погружения в контекстное профессиональное поле деятельности, а также оптимизации данного процесса всеми возможными дидактическими способами [3-5].

Такой интегративный образовательный подход реализует важные и значимые принципы контекстно-ориентированного обучения взрослых [6-8]:

- принцип нейропсихолого-педагогического обеспечения включения взрослых субъектов образовательных отношений в профессионально-ориентированное образовательное поле, в котором взрослый обучающийся научается управлять профессиональным сценарием, условиями, синтезируемым знанием, приобретаемым на основе взаимодействия с данным полем в рамках «погружения» в профессиональную практическую среду; данный принцип обеспечивает реализацию творческой нейроинтеллектуальной специфики моделирования ситуаций, отражающих профессиональный контекст опытной реализации знаний за счет инноваций методологии, обеспечивающей эффективное контекстное обучение, включающее операциональный уровень взаимодействия с бессознательными процессами и телесной регуляцией; такая интеграция обеспечивает эффективность формирования нейроинтуитивной/эвристической познавательной позиции на основе непосредственной практической включенности в образовательный контент; оперируя таким контентом на основе регуляции механизмами нейрореакций, бессознательными автоматическими эмоциональными и психофизиологическими, соматическим реакциями, синтезируемые личностью знания интегрируются в практические формы профессиональных действий, профессионального поведения, прикладной опыт, будучи формируемыми путем воздействия новых нейродинамических паттернов, определяющих непосредственную готовность к практической деятельности в поле профессии [6; 7; 9; 10];

- принцип самопобуждающего/саморегулируемого нейроинтуитивного интеллектуального действия, показывающего способность взрослого обучающегося к продуцированию плюралистичности решений/вариантов решений в зависимости от профессиональной ситуации; этот принцип позволяет эффективно увеличивать возможности будущего профессионала как за счет обеспечения высокого уровня адаптации к профессионально контекстному полю, в которое погружается обучающийся, так и за счет того, что стабильность и эффективность такой интеграции будет коррелировать с формирующейся способностью личности находить/продуцировать множество креативных истинных, эвристических решений для любой профессиональной ситуации; благодаря такому подходу знание не просто формируется, оно синтезируется личностью на основе эвристических процессов, будучи предопределяемым нейропсихологическими паттернами, моделями профессионального поведения, профессиональных реакций, что обеспечивает новый, качественно иной уровень профессиональной подготовки специалиста [11].

В рамках такого интегративного образовательного подхода у будущего профессионала формируется нейропсихологическое состояние готовности к

профессиональному действию, повышается уверенность, нервно-психическая устойчивость, ведущая к успешности действия, что, в свою очередь, обеспечивает снижение тревожности профессионала при погружении в профессионально-контекстное поле [12; 13].

Научная новизна исследования заключается в обосновании того, что применение нейродидактической модели в образовании позволяет эффективно реализовывать контекстно-ориентированное обучение взрослых. Переход к данным образовательным моделям открывает новые возможности для повышения качества подготовки специалистов и развития профессиональных компетенций в условиях современной реальности.

Цель исследования заключается в выявлении критериев эффективного обучения на основе применения в процессе обучения взрослых нейродидактической модели в контексте интегративного образовательного подхода [14;.15]

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что в статье предложена концепция пересмотра традиционных образовательных моделей обучения взрослых на основе интеграции нейропсихологических знаний в образовательном процессе, что обеспечивает повышает эффективность процесса обучения, а также обеспечивает устойчивость образовательных результатов, благодаря синтезу знаний в рамках практического опыта и прикладного их [знаний] применения [6-8; 16].

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Концепции известных нейрометодик, предлагаемых к использованию в нейродидактических моделях, основаны на исследовании психоэмоциональных особенностей личности обучающихся, а также на учете в процессе обучения специфических нейрореакций, обеспечивающих нейроинтуитивные, эвристические процессы, опосредованные функциями полушарий головного мозга. В связи с этим повышение значимости данной области исследований обусловлена привлечением к повышению эффективности обучения направлений нейропсихологии и нейропедагогики. Новые концептуальные основания нейродидактических моделей и нейрометодик заключаются в том, что эффективность обучения обусловлена теми особенностями интеграции, в рамках которой наиболее учитываются ключевые условия результативности, а именно:

- интеграция когнитивных, эмоциональных и психосоматических процессов;

- включение механизма переживания через восприятие практического профессионального опыта, погружение в профессионально-контекстное поле в контексте синтеза профессионального знания через практику;

- формирование непосредственной готовности к профессиональной деятельности параллельно с синтезом профессионального знания в процессе получения начального профессионального опыта [4; 8; 9; 17].

Необходимо также отметить, что в настоящее время в научной литературе все более актуализируется точка зрения, согласно которой современный традиционный подход к приобретению знаний, умений и навыков стремительно заменяется императивами контекстно-ориентированного, компетентностного обучения, направленного на самостоятельный синтез нового знания, прикладную знаниевую эвристику, основанную на реализации процессов продуцирования будущим специалистом нейроинтуитивного интеллекта в профессиональном поле будущей профессии. Помимо этого, интегративный образовательный подход, использующий контекстно-ориентированное обучение предопределяет формирование способности личности к моделированию профессионально-контекстных сценариев, в которых будущий специалист становится способным эффективно управлять профессиональными условиями и факторами, что достигается благодаря формируемым нейрореакциям и новым нейродинамическим стереотипам в образовательном контекстном поле профессии.

Считаем необходимым отметить, что под нейродидактической педагогической моделью будем понимать интегративный образовательный подход, основанный на применении в образовательном процессе данных нейронаук о работе мозга, направленный на оптимизацию обучения через учет когнитивных, эмоциональных и психосоматических, нейродинамических функций в индивидуальном стиле познания [1; 3; 12; 17; 18]. Нейродидактическая модель как интегративный образовательный подход в контекстно-ориентированном обучении будущих профессионалов позволяет персонализировать процесс обучения, переходя от получения знаний к их синтезу через погружение в практический опыта на начальном этапе профессиональной ориентации, что повышает эффективность усвоения, снижает стресс и обеспечивает непосредственную готовность к осуществлению профессиональных действий, паттернов, сценариев.

По данным научной литературы отмечено, что в условиях эскалационной глобализации и неуклонного роста конкурентности функции образовательных учреждений/образовательных кластеров приобретают огромное значение. Становятся важными методологические направления, опосредующие не только повышение качества подготовки профессионалов, но и поступательный рост экономических показателей регионов/субъектов. В подобных условиях необходимости формирования соответствующих образовательных сред реализация интегративных подходов, одним из которых являются нейродидактические модели, базирующиеся на достижениях когнитивной нейронауки, будет достигаться эффективность профессионального обучения. Это необходимо для удовлетворения стремительно нарастающего спроса на специалистов, владеющих метагкогнитивными навыками, и способными решать многоцелевые, многоуровневые задачи в кратчайшие сроки [2; 3; 5; 18].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологическая база исследования на использовании: методов научно-теоретического анализа, являющегося инструментом разработки теоретико-методологической басы исследования; нейродидактических и нейропсихологических методов, обеспечивающих развитие новых возможностей осознания специфической новизны нейродидактической модели, а также возможных альтернатив процесса обучения взрослых; диагностико-аналитический метод, выступающий методов и средством проведения научного исследования; методы педагогического моделирования, направленный на формирование контекстно-ориентированной образовательной среды, а также метод структурирования информации, описания категорий/структур [6; 7;14;15].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Нейропедагогическая модель как интегративный образовательный подход контекстно-ориентированного обучения будущих специалистов, реализуемая на основе достижений в сфере изучения работы мозга, призвана существенно повысить качественный уровень обучения, адаптировать образовательные методики под индивидуальные когнитивные, нейроинтуитивно-интеллектуальные особенности обучающегося [1-3; 12; 19; 20].

В процессе исследования были выделены следующие ключевые аспекты нейродидактической модели в контексте контекстно-ориентированного обучения, а именно:

-*основа нейродидактической модели*: учет функциональных различий полушарий мозга, сенсорных предпочтений, типов памяти, а также особенностей психоэмоционального восприятия профессионально-контекстных ситуаций в обучении, особенностей динамики волн мозговой активности;

-*принципы нейродидактической модели*: профессиональное знание не передается, как в традиционном образовательном подходе, а конструируется/синтезируются в процессе практического опыта его приобретения в рамках профессионально модулируемой образовательной среды; здесь имеет огромное значение важность психоэмоционального фона и снижение стресса, включая управление временными модусами (прошлым, настоящим, будущим);

-*технологии*: контекстно-ситуационные погружающие технологии, мультимодальные и нейропсихологические/нейродинамические подходы;

-*применение*: область профессионального образования, персонализация образования, образовательно-производственные кластеры.

Данные ключевые аспекты предопределяют смещение концептов, уровней сложности и ключевых идей реализации образовательных технологий с логико-традиционных форм передачи знания на ассоциативные,

нейроинтуитивно-интеллектуальные, эффективность которых увеличивается в контексте реализации индивидуальных образовательных траекторий обучения и является более адаптированной для естественного восприятия [6-8; 16; 18]. Это выражается в достижении переходных и конечных результатов профессионального образования, выраженных в нейродидактической модели в качестве основных концептов качества уровней владения и оперирования в действии синтезируемым знанием. К таким уровневым концептам в рамках нейродидактической модели были отнесены:

- концепт «Я знаю», характеризующий адаптивный маршрут обучающегося и являющийся наиболее простым уровнем, в рамках которого обучающийся осознает информационное поле профессиональной деятельности, пути достижения и способ продуцирования знаний, адаптируется к формируемой образовательной среде нейродидактической модели посредством развития способности к психоэмоциональной регуляции;

- концепт «Я умею», характеризующийся императивами развивающей направленности, способностью обучающегося применять инструменты нейродидактической модели в отдельных профессионально направленных процессах, знакомых ситуациях;

- концепт «Я создаю», характеризующийся уже развитием профессионально-прикладных качеств для целенаправленного преобразования обучающимся себя как будущего профессионала; данный концепт подразумевает способность обучающегося к реализации имеющихся знаний в поиске оптимальных путей профессионального личностного развития и представляет собой созидательный уровень продуцирования профессионального знания в профессионально-прикладном моменте; на данном достигнутом уровне обучающийся уже характеризуется психоэмоциональной устойчивостью и способностью к эвристическим процессам, которые эффективно использует для дальнейшего пути собственного профессионально-прикладного развития;

- концепт «Я стремлюсь», характеризующийся сверхсложными процессами управления нейроинтуитивным интеллектом в самостоятельном продуцировании профессионального знания и моделировании продуктивного профессионально-контекстного поля; данный концепт характеризует обучающегося как личности, стремящейся к личному индивидуальному профессиональному пути развития и успешном регулировании любых ситуаций/сценариев в профессионально-ориентированной контекстной деятельности, на котором личность постоянно преобразует, «строит» себя исходя из своих целей и задач [8; 9; 21].

Динамика продвижения обучающихся, участвующих в исследовании (n=50), по указанным уровням показала увеличение доли исследуемых, достигнувших более высокой результативности в синтезе и оперировании приобретенным профессиональным знанием на практике (Рис. 1).

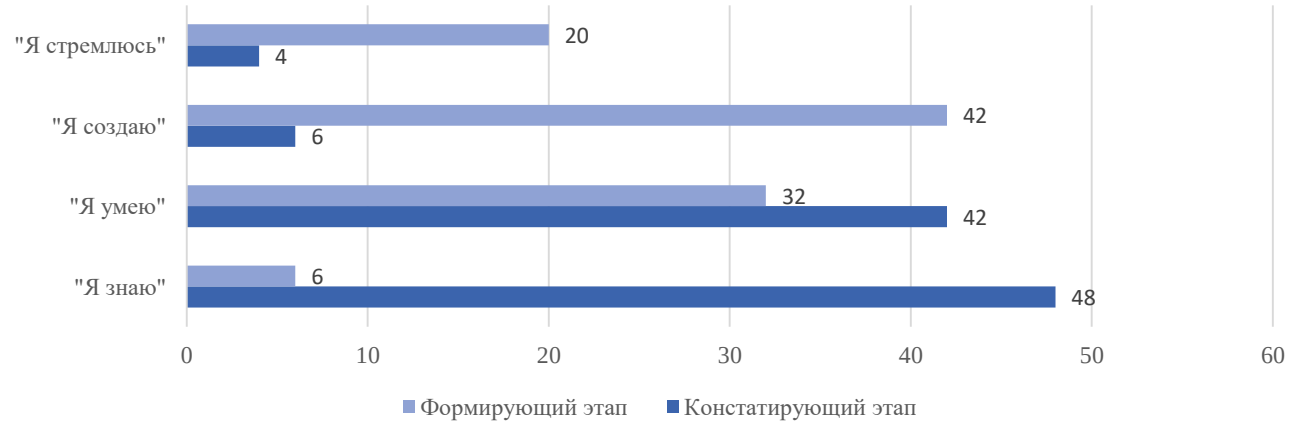

Рис. 1. Сравнительные показатели динамики освоения уровней способности к синтезу и оперированию знаниями при «погружении» в профессионально-контекстное поле, %

Существенное снижение числа испытуемых на уровне «Я знаю» (разница составила 42%) говорит о том, что участники исследования стали характеризоваться потребностью переживания опыта профессиональной деятельности, эффективность чего обеспечивается формирующимся умением активного творческого опыта, необходимого для успешного самопроявления в деятельности при сохранении психоэмоциональной устойчивости, уверенности, волевой регуляции.

Увеличилась численность испытуемых, характеризующихся ключевыми параметрами концепта (разница составила 10% при общем распределении по уровням на формирующем этапе эксперимента 42% от всего числа испытуемых) «Я умею». Это подтверждает активное взаимодействие обучающихся с профессионально-контекстным полем профессии и развивающуюся способность к синтезу профессионального знаниям путем самостоятельного практического опыта.

Увеличение числа участников исследования, характеризующихся ключевыми характеристиками концепта «Я создаю» (разница составила 36%) говорит о том, что они стали проявлять эмоциональную вовлеченность, устойчивую мотивацию к процессу профессиональной самореализации уже на этапе обучения, а также стабильно демонстрировать готовность к действию с видением четкого плана и внутренней потребности в достижении успешных результатов.

Увеличение числа участников, характеризующихся признаками и проявлением ключевых идей наиболее сложного концепта «Я стремлюсь» (разница составила 16%) доказывает эффективность реализации нейродидактической модели в формировании профессионального мышления обучающихся, развитии способности видения собственного профессионального пути развития, эффективного применения профессиональных знаний (приобретенных в практико-ориентированной

деятельности) в любых реальных профессионально-контекстных ситуациях. Это опосредует готовность к немедленному применению полученных в процессе эвристического синтеза знаний к использованию в реальной практической деятельности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, эффективное обучение взрослых должно рассматриваться как процесс комплексной перестройки нейродинамических и когнитивных механизмов, обеспечивающих формирование нового профессионально-ориентированного поведения [10; 12; 16-18]. Полученные данные свидетельствуют о необходимости пересмотра традиционных образовательных моделей [6-8; 14]. Основным ограничением существующих подходов является редукция обучения к когнитивному компоненту при игнорировании нейродинамических и психосоматических механизмов.

Интеграция нейропсихологических знаний в образовательный процесс позволяет повысить его эффективность и обеспечить устойчивость результатов.

Динамика продвижения обучающихся по вышерасмотренным уровням обеспечивается функционированием в образовательном процессе нейродидактической модели и позиционируется как персональный путь личностного профессионального развития, основанный на реализации личностного потенциала, олицетворяющего совокупность познавательных, организационно-деятельностных и иных способностей, основанных на нейроинтуитивных эвристических процессах, обеспечивающих взаимодействие когнитивной, психоэмоциональной, психосоматической сфер.

Список использованной литературы:

1. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. Формирование персонализированных нейрообразовательных результатов учебной деятельности у обучающихся в профессиональной школе //Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. 2021. Т. 27.№ 3. – 2021. – С. 124-132.

2. Лизунков В. Г., Морозова И. М. Нейродидактическая модель как инструмент повышения качества подготовки специалистов в инженерном вузе //ИНЖЕНЕРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. – С. 63.

3. Степанов В. Г. Мозг и эффективное развитие детей и взрослых: возраст, обучение, творчество, профориентация. – 2013.

4. Ражабов Т. К. НЕЙРОПЕДАГОГИКА: ИНТЕГРАЦИЯ НЕЙРОНАУК И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРАКТИК //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2026. – Т. 68. – №. 2. – С. 226-229.

5. Luria E., Shalom M., Levy D. A. Cognitive neuroscience perspectives on motivation and learning: revisiting self-determination theory //Mind, Brain, and Education. – 2021. – Vol. 15. – No. 1. – P. 5-17.

6. Вербицкий А. А. Вербицкий, А, А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – 1991.

7. Вербицкий А. Теория и технологии контекстного образования. – ЛитРес, МПГУ, 2017.

8. Колб Д. А. Экспериментальное обучение: Опыт как источник обучения и развития. – 1984.

9. Lave J., Wenger E. Situated learning: Legitimate peripheral participation. – Cambridge university press, 1991.

10. Вавилова В.А., Касымбекова Э.Р., Ягудин Д.Р. Нейродинамическое восстановление как методика редуцирования нейрорефлекторных дисфункций психосоматических расстройств и причин их возникновения // International Journal of Medicine and Psychology. 2025. Том 8. № 5. С. 73 – 78.

11. Ягудин Д.Р., Куркова И.В. Алгоритм воздействия на сознание с помощью бессознательного // International Journal of Medicine and Psychology. 2025. Том 8. № 1. С. 132 – 136.

12. Immordino-Yang M. H., Damasio A. We feel, therefore we learn: The relevance of affective and social neuroscience to education //Mind, brain, and education. – 2007. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-10.

13. Damasio A. R. Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain; Putnam: New York, NY, USA, 1994 //Google Scholar.

14. Holton E. F., Swanson R. A. The adult learner: The definitive classic in adult education and human resource development. – Gulf Publishing Company, 1998..

15. Merriam S. B., Bierema L. L. Adult learning: Linking theory and practice. – John Wiley & Sons, 2013.

16. National Research Council et al. How people learn: Brain, mind, experience, and school: Expanded edition. – National Academies Press, 2000. – Т. 1.

17. Эгамбердиева Ф. НЕЙРОПЕДАГОГИКА КАК НАУКА: КОНЦЕПЦИИ, ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВЫ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – Т. 5. – №. 20. – С. 171-176.

18. Huangal-Scheineder S. et al. Neuroeducation and impact on higher education: a systematic //Int J Eval & Res Educ. – 2024. – Vol. 13. – No. 6. – P. 3641-3652.

19. Курлапова А. Д. Основы нейропсихологии. – 2023.

20. Ягудин Д.Р. Нейроинтуиция: основные подходы к пониманию сущности феномена // International Journal of Medicine and Psychology. 2024. Том 7. № 4. С. 284 – 291.

21. Mezirow J. et al. Transformative dimensions of adult learning. – San Francisco, CA : Jossey-bass, 1991. – Т. 350. – С. 94104-1310.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI

2026-yil
8-son

UDK 316.6:331.5:159.9

Saidov Baxtiyor Odilovich,
ilmiy tadqiqotchi, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

XORIJDA MEHNAT FAOLIYATINI AMALGA OSHIRAYOTGAN MIGRANTLARNI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING KOMPLEKS MODELI

Annotatsiya. Maqolada mehnat migratsiyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan migrantlarni migratsiya jarayonining turli bosqichlarida psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks tizimini ishlab chiqish zarurati yoritilgan. R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressning kognitiv-tranzaksion nazariyasi, A.N. Leontevning faoliyat yondashuvi hamda J. Berry tomonidan ishlab chiqilgan akkulturatsiya va akkulturatsion stress konsepsiyasiga tayangan holda mehnat migrantlarida yuzaga keladigan asosiy psixologik qiyinchiliklar tahlil qilingan. Til va madaniy tafovutlar, ijtimoiy izolyatsiya, oila a’zolaridan uzoqda yashash, huquqiy noaniqlik, ijtimoiy rollarning o‘zgarishi va kasbiy moslashuvning migrantlarning psixologik farovonligiga ta’siriga alohida e’tibor qaratilgan. O‘zbekistonlik mehnat migrantlari orasida yetti mamlakatda olib borilgan empirik tadqiqot natijalari asosida ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks modeli taklif etilgan. Model migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik, xorijda bo‘lish davridagi psixologik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda migratsiyadan keyingi reintegratsiya bosqichlarini qamrab oladi.

Kalit so‘zlar: mehnat migratsiyasi, migratsion stress, akkulturatsion stress, psixologik moslashuv, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy izolyatsiya, oilaviy separatsiya, psixologik maslahat, migratsiyadan oldingi tayyorgarlik, reintegratsiya, mehnat migrantlari.

КОМПЛЕКСНАЯ МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ МИГРАНТОВ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ТРУДОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические особенности трудовой миграции и обосновывается необходимость разработки комплексной системы психологической поддержки трудовых мигрантов на различных этапах миграционного процесса. На основе положений когнитивно-транзакционной теории стресса Р. Лазаруса и С. Фолкман, деятельностного подхода А.Н. Леонтьева, концепции аккультурации и аккультурационного стресса Дж. Берри анализируются основные психологические трудности, возникающие у граждан, осуществляющих трудовую деятельность за рубежом. Особое внимание уделяется влиянию

языковых и культурных различий, социальной изоляции, разлуки с семьёй, правовой неопределённости, изменения социальных ролей и профессиональной адаптации на психологическое благополучие мигрантов. На основе результатов эмпирического исследования, проведённого среди трудовых мигрантов из Узбекистана, работающих в семи странах, предлагается комплексная модель социально-психологической поддержки, включающая предмиграционную психологическую подготовку, сопровождение в период пребывания за рубежом и постмиграционную реинтеграцию.

Ключевые слова: трудовая миграция, миграционный стресс, аккультурационный стресс, психологическая адаптация, социальная поддержка, социальная изоляция, семейная сепарация, психологическое консультирование, предмиграционная подготовка, реинтеграция, трудовые мигранты.

A COMPREHENSIVE MODEL OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR LABOUR MIGRANTS WORKING ABROAD

Annotation. This article examines the socio-psychological characteristics of labour migration and substantiates the need for a comprehensive system of psychological support for migrant workers at different stages of the migration process. Based on the cognitive-transactional theory of stress developed by R. Lazarus and S. Folkman, A.N. Leontiev's activity approach, and J. Berry's concept of acculturation and acculturative stress, the study analyses the main psychological difficulties experienced by people engaged in employment abroad. Particular attention is paid to the effects of language and cultural differences, social isolation, separation from family members, legal uncertainty, changes in social roles, and professional adaptation on migrants' psychological well-being. Based on the results of an empirical study conducted among Uzbek labour migrants working in seven countries, a comprehensive model of socio-psychological support is proposed. The model includes pre-migration psychological preparation, psychological and social support during the migration period, and post-migration reintegration.

Keywords: labour migration, migration stress, acculturative stress, psychological adaptation, social support, social isolation, family separation, psychological counselling, pre-migration preparation, reintegration, migrant workers.

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida mehnat migratsiyasi iqtisodiy jarayon bo‘lish bilan bir qatorda murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan inson yangi ijtimoiy va madaniy muhitga moslashish, til to‘siqlarini yengib o‘tish, oila

a'zolaridan uzoqda yashash, yangi ijtimoiy rollarni o'zlashtirish, mehnat munosabatlaridagi noaniqlik va huquqiy xavflar bilan to'qnashishi mumkin.

Migratsiya jarayonida insonning psixologik holati nafaqat tashqi sharoitlar, balki uning shaxsiy resurslari, moslashuv qobiliyati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi, migratsiyadan oldingi tayyorgarligi va kelajakka oid kutishlari bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan mehnat migrantlariga psixologik yordamni faqat muammo paydo bo'lganidan keyin ko'rsatiladigan xizmat sifatida emas, balki migratsiya jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi profilaktik va rivojlantiruvchi tizim sifatida tashkil etish zarur.

O'zbekiston sharoitida mazkur masala alohida ahamiyatga ega. Chunki mehnat migratsiyasi jarayonida milliy-madaniy xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, qarindoshlik aloqalari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning an'anaviy shakllari migrantlarning psixologik moslashuviga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bois mehnat migrantlarining psixologik holatini kompleks o'rganish va ularni migratsiyadan oldin, xorijda bo'lish davrida hamda vataniga qaytganidan keyin qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Migratsiya sharoitida yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklar ko'pincha bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, vaqt o'tishi bilan to'planib boruvchi stress omillari ta'sirida kuchayishi mumkin. Xususan, yangi muhitga moslashish, mehnat sharoitlarining o'zgarishi, ijtimoiy aloqalarning qisqarishi va yaqin insonlardan uzoqda bo'lish holati migrantning xavfsizlik, tegishlilik va barqarorlikka bo'lgan ehtiyojlariga ta'sir qiladi. Bunday vaziyatlarda shaxsning mavjud psixologik resurslari va ijtimoiy tayanchlari yetarli bo'lmasa, xavotir, yolg'izlik, ruhiy zo'riqish, kelajakka nisbatan noaniqlik va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar kuchayishi mumkin. Shu sababli migrantlarni qo'llab-quvvatlashda faqat individual psixologik holatni emas, balki uning oilaviy, kasbiy, ijtimoiy va madaniy muhitini ham hisobga olish zarur.

Adabiyotlar sharhi. Mehnat migratsiyasining ijtimoiy-psixologik jihatlari xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. R. Lazarus va S. Folkman stressni shaxs va muhit o'rtasidagi o'zaro munosabat natijasida yuzaga keladigan jarayon sifatida izohlab, kognitiv baholash va koping strategiyalarining stressni yengib o'tishdagi ahamiyatini asoslab berganlar [1]. Ushbu yondashuv migrantlarning yangi muhit, mehnat sharoiti va ijtimoiy noaniqliklarga munosabatini tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

J. Berry migratsiya jarayonidagi madaniy moslashuvni akkulturatsiya konsepsiyasi doirasida tadqiq etib, migrantning yangi madaniy muhit bilan munosabati uning psixologik farovonligi va ijtimoiy moslashuviga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi [2]. Akkulturativ stress tushunchasi esa til, madaniy tafovut, ijtimoiy izolyatsiya va yangi ijtimoiy me'yorlarga moslashish bilan bog'liq psixologik zo'riqishlarni tushuntirish imkonini beradi.

A.N. Leontievning faoliyat yondashuvi nuqtayi nazaridan esa migratsiya shaxsning faoliyati, motivlari, ijtimoiy rollari va hayotiy maqsadlaridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida qaralishi mumkin [3]. Mazkur nazariy qarash migrantning mehnat faoliyati va yangi ijtimoiy muhitga moslashish jarayonini shaxsning faoliyati hamda ehtiyojlari bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman, mavjud tadqiqotlar migratsiyaning psixologik oqibatlarini stress, akkulturatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va shaxsiy resurslar bilan bog‘liq holda yoritgan. Biroq migrantlarni migratsiyadan oldingi tayyorgarlik, xorijda bo‘lish davridagi psixologik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiyani yagona tizim sifatida qamrab oluvchi kompleks modelni ishlab chiqish masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Shu jihatdan mazkur tadqiqotda mavjud nazariy yondashuvlar umumlashtirilib, o‘zbekistonlik mehnat migrantlarini qo‘llab-quvvatlashning bosqichma-bosqich kompleks modeli taklif etiladi.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan o‘zbekistonlik migrantlarning ijtimoiy-psixologik moslashuviga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash hamda migratsiya jarayonining turli bosqichlarini qamrab oluvchi kompleks ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda mehnat migratsiyasining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o‘rganishga qaratilgan kompleks yondashuvdan foydalanildi. Nazariy-metodologik asos sifatida R. Lazarus va S. Folkmanning stressning kognitiv-tranzaksion nazariyasi, A.N. Leontevning faoliyat yondashuvi hamda J. Berryning akkulturatsiya va akkulturatsion stressga oid konseptual qarashlaridan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan o‘zbekistonlik migrantlarning psixologik holati va moslashuv xususiyatlari o‘rganildi. Empirik tadqiqot Rossiya, Qozog‘iston, Latviya, Polsha, Germaniya, Turkiya va Buyuk Britaniyada mehnat qilayotgan migrantlarni qamrab oldi.

Ma’lumotlarni yig‘ishda so‘rovnoma, suhbat, kuzatuv, qiyosiy tahlil va olingan natijalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari migrantlarning yashash va mehnat faoliyati amalga oshirilayotgan mamlakatlariga ko‘ra psixologik qiyinchiliklar tarkibida ayrim farqlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Shu bilan birga, turli mamlakatlarda mehnat qilayotgan migrantlar uchun umumiy bo‘lgan psixologik omillar ham aniqlandi. Ular qatoriga oiladan uzoqda yashash, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning cheklanganligi, til va madaniy moslashuv muammolari, mehnat sharoitidagi noaniqlik, kelajakka nisbatan xavotir va ijtimoiy rollarning o‘zgarishi kabi omillarni kiritish mumkin [8].

Mehnat migratsiyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. R. Lazarus va S. Folkmanlarning kognitiv-tranzaksion nazariyasiga ko‘ra, stress insonning tashqi vaziyatni qanday baholashi va mavjud resurslarini mazkur vaziyat talablari bilan

qanday taqqoslashiga bog‘liq. Agar shaxs vaziyat talablarini o‘z imkoniyatlaridan yuqori deb baholasa, psixologik zo‘riqish yuzaga kelishi mumkin.

Mehnat migratsiyasi sharoitida bunday stressorlarga til to‘siqlari, madaniy farqlar, notanish huquqiy muhit, yangi mehnat sharoitlari, ijtimoiy aloqalarning o‘zgarishi va oiladan uzoqda yashash kabi omillar kiradi.

Migrant yangi muhitga kirib kelganida avvalgi ijtimoiy tajribasi va yangi muhit talablari o‘rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi. Bu holat uning xulq-atvor strategiyalarini qayta ko‘rib chiqishini, yangi ijtimoiy normalarni o‘zlashtirishini va muloqot usullarini o‘zgartirishini talab qiladi.

J. Berryning akkulturatsiya konsepsiyasi nuqtayi nazaridan migratsiya shaxsning yangi madaniy muhit bilan o‘zaro ta’sirini kuchaytiradi. Moslashuv jarayonining kechishi insonning shaxsiy xususiyatlari, yangi jamiyatning munosabati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va madaniy masofa kabi omillarga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

O‘zbekistonlik mehnat migrantlari uchun oila va yaqin ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati yuqori bo‘lgani sababli oiladan uzoqda yashash alohida psixologik ahamiyat kasb etadi. Migrant bir tomondan oilasini moddiy qo‘llab-quvvatlash mas’uliyatini his qilsa, ikkinchi tomondan yaqinlaridan ajralib yashash bilan bog‘liq sog‘inch, yolg‘izlik va emotsional zo‘riqishni boshdan kechirishi mumkin.

Migrantlarda asosiy psixologik stressorlar. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida xorijda mehnat qilayotgan o‘zbekistonlik migrantlarga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy psixologik stressorlarni ajratish mumkin. Ular, avvalo, yangi ijtimoiy muhitga moslashish, til va madaniy tafovutlar, ijtimoiy aloqalarning qisqarishi, oila a’zolaridan uzoqda yashash, huquqiy va mehnat munosabatlaridagi noaniqlik hamda kasbiy moslashuv bilan bog‘liq [2; 5; 6; 7]. Yangi mamlakatga ko‘chib o‘tish natijasida migrantning kundalik munosabatlari, ijtimoiy rollari va muloqot doirasi o‘zgaradi. Tilni yetarli darajada bilmaslik esa ish joyida, davlat xizmatlaridan foydalanishda va kundalik muloqotda qo‘shimcha psixologik zo‘riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bilan birga, yaqin ijtimoiy aloqalarning cheklanishi yolg‘izlik hissini kuchaytirsa, turmush o‘rtog‘i, farzandlari yoki ota-onasidan uzoqda yashash emotsional zo‘riqishga sabab bo‘lishi mumkin. Huquqiy maqom, mehnat sharoitlari va ish bilan bog‘liq noaniqliklar xavotirni kuchaytirishi, yangi mehnat talablari va jamoaga moslashish esa qo‘shimcha psixologik resurslarni talab qilishi mumkin. Demak, migrantlarning psixologik holatini baholashda mazkur omillarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish muhimdir.

Migrantlarning psixologik adaptatsiyasi. Migratsiya jarayonida psixologik adaptatsiya bir xil va chiziqli kechmaydi. Yangi muhitga moslashishning dastlabki davrida insonda qiziqish, yuqori motivatsiya va yangi imkoniyatlarga nisbatan ijobiy kutishlar ustun bo‘lishi mumkin. Keyinchalik real mehnat va ijtimoiy sharoitlar bilan to‘qnashish natijasida til muammolari, madaniy farqlar, oiladan uzoqlik va ijtimoiy aloqalarning cheklanganligi tufayli emotsional zo‘riqish kuchayishi mumkin.

Adaptatsiyaning keyingi bosqichida shaxs yangi ijtimoiy normalarni anglay boshlaydi, kundalik hayotga moslashadi, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi va yangi muhitda o‘zining funksional rolini belgilaydi.

Biroq barcha migrantlarda adaptatsiya jarayoni bir xil kechmaydi. Shu sababli “asal oyi — inqiroz — moslashuv — assimilyatsiya” kabi modellarni universal va majburiy bosqichlar sifatida emas, balki migratsiya tajribasini tushuntiruvchi nazariy modellardan biri sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Xorijda mehnat qilayotgan migrantlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks modeli. Tadqiqot natijalari asosida xorijda mehnat qilayotgan o‘zbekistonlik migrantlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks modeli ishlab chiqildi. Mazkur model migrantning psixologik holati va ehtiyojlari migratsiya jarayonining turli bosqichlarida o‘zgarib borishini hisobga olib, migratsiyadan oldingi tayyorgarlik, xorijda bo‘lish davridagi qo‘llab-quvvatlash hamda vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiyani yagona tizim sifatida qamrab oladi. Modelning asosiy maqsadi psixologik muammolarning oldini olish, migrantning shaxsiy va ijtimoiy resurslarini mustahkamlash, stressga bardoshliligini oshirish va yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashishini qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Birinchi bosqich — migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik. Ushbu bosqichda migrantning migratsiya motivlari, kelajak haqidagi kutishlari va ehtimoliy qiyinchiliklarga tayyorgarligi hisobga olinadi. Shu maqsadda uch kunlik psixologik trening dasturini tashkil etish taklif etiladi. Treningda stress omillarini oldindan anglash, stressni boshqarish, emotsional zo‘riqishni kamaytirish, muloqot va konfliktlarni konstruktiv hal qilish, yangi madaniy muhitga moslashish hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash manbalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga e’tibor qaratiladi.

Ikkinchi bosqich — xorijda bo‘lish davridagi ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash. Bu bosqichda psixologik yordam ijtimoiy va huquqiy ko‘mak bilan uyg‘unlashtirilishi lozim. Tadqiqotda ishtirokchilarning 67,4–71,2 foizi psixologik yordamni ona tilida olishga ehtiyoj bildirgani aniqlangan. Shu sababli ona tilida psixologik maslahat xizmatlarini rivojlantirish, stressni boshqarish va o‘zini o‘zi qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. Shuningdek, migrantlarni mehnat huquqlari, huquqiy maqom va mavjud ijtimoiy xizmatlar haqida ishonchli ma’lumotlar bilan ta’minlash zarur. Masofa va vaqt cheklovlarini hisobga olgan holda onlayn maslahat, psixologik skrining va o‘z-o‘ziga yordam materiallarini o‘z ichiga olgan raqamli xizmatlarni rivojlantirish ham maqsadga muvofiq.

Uchinchi bosqich — vataniga qaytgandan keyingi psixologik va ijtimoiy reintegratsiya. Vatanga qaytish migrant uchun yangi moslashuv davrini yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois qaytgan migrantlarga psixologik maslahat, kasbiy ko‘nikmalarni qayta baholash, mahalliy mehnat bozoriga moslashish, tadbirkorlik va o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlaridan foydalanish bo‘yicha ko‘mak ko‘rsatish

muhim. Shuningdek, oilaviy munosabatlarni tiklash, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va jamiyatga qayta integratsiyalashuv jarayonini qo‘llab-quvvatlash zarur.

Umuman olganda, taklif etilayotgan kompleks model psixologik yordamni alohida va epizodik xizmat emas, balki migratsiyadan oldingi tayyorgarlikdan boshlab xorijda moslashuvni qo‘llab-quvvatlash va vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiyagacha davom etadigan uzluksiz tizim sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv migrantlarning psixologik barqarorligini mustahkamlash, ijtimoiy resurslardan samarali foydalanish va migratsiya bilan bog‘liq psixologik xavflarning oldini olishga xizmat qilishi mumkin.

Vataniga qaytgan migrantlarni reintegratsiya qilish. Mehnat migratsiyasi jarayoni migrantning xorijga chiqishi bilan yakunlanmaydi. Vataniga qaytish ham migrant uchun yangi ijtimoiy va psixologik moslashuv davrini yuzaga keltirishi mumkin. Xorijda muayyan vaqt yashab, mehnat qilgan shaxsning hayot tarzi, kasbiy tajribasi, iqtisodiy kutishlari, ijtimoiy munosabatlari va kelajak haqidagi tasavvurlari o‘zgarishi mumkin. Shu sababli qaytish jarayonida migrant mahalliy mehnat bozoriga qayta moslashish, ish topish, orttirilgan kasbiy ko‘nikmalaridan samarali foydalanish, oilaviy munosabatlarni qayta tashkil etish va avvalgi ijtimoiy muhitga qayta integratsiyalashish kabi vazifalarga duch keladi.

Shu nuqtayi nazardan, qaytgan migrantlarni reintegratsiya qilish dasturlari kompleks yondashuv asosida tashkil etilib, psixologik diagnostika va maslahat, kasbiy yo‘naltirish, mehnat bozoriga moslashish, mavjud kasbiy ko‘nikmalarni qayta baholash, tadbirkorlik va o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlari haqida ma’lumot berish kabi yo‘nalishlarni qamrab olishi lozim. Shuningdek, oilaviy munosabatlarni tiklashga psixologik ko‘mak berish, ijtimoiy aloqalarni qayta shakllantirish hamda migrantning keyingi hayotiy va kasbiy rejalarini belgilashga yordam ko‘rsatish muhimdir. Ayrim hollarda qayta migratsiya qilish istagi ham yuzaga kelishi mumkinligi sababli, bunday qarorni ongli ravishda baholash, uning motivlari va ehtimoliy oqibatlarini tahlil qilish bo‘yicha psixologik maslahat berish ham reintegratsiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaralishi mumkin.

Bunday yondashuv qaytgan migrantni faqat iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi sifatida emas, balki yangi tajriba, o‘zgargan ehtiyojlar va hayotiy qarashlarga ega shaxs sifatida ko‘rib, uning psixologik farovonligi, oilaviy barqarorligi va jamiyatga muvaffaqiyatli qayta integratsiyalashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Modelning amaliy tavsiyalari. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, mehnat migrantlarini ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish uchun migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik dasturlarini joriy etish, migrantlarga ona tilida psixologik maslahat olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda onlayn psixologik xizmatlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, psixologik yordamni huquqiy va ijtimoiy ko‘mak bilan integratsiyalash, migrantlarning mehnat va huquqiy sharoitlari bilan bog‘liq stress omillarini hisobga olish zarur. Vataniga qaytgan migrantlar uchun esa psixologik, oilaviy, kasbiy va

iqtisodiy moslashuvni qamrab oluvchi reintegratsion dasturlarni yo‘lga qo‘yish migrantlarning barqaror ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari mehnat migratsiyasi sharoitida yuzaga keladigan psixologik moslashuv jarayonini faqat shaxsning individual-psixologik xususiyatlari orqali tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Migrantning psixologik holati va moslashuv samaradorligi uning shaxsiy resurslari bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, oilaviy aloqalar, mehnat sharoitlari, huquqiy xavfsizlik, madaniy masofa, til muhiti va mavjud ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan ham chambarchas bog‘liq. Shu sababli migratsiya jarayonida yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklarni individual omillar va tashqi muhitning o‘zaro ta’siri asosida baholash maqsadga muvofiq.

Mazkur nuqtayi nazardan ishlab chiqilgan kompleks model migrantning psixologik muammolarini alohida holda emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi ijtimoiy, kasbiy, huquqiy, oilaviy va madaniy omillar bilan uzviy birlikda ko‘rib chiqish imkonini beradi. Modelda migrantning ehtiyojlari migratsiyaning turli bosqichlarida o‘zgarib borishi hisobga olinib, psixologik yordamning mazmuni ham ushbu o‘zgarishlarga mos ravishda tashkil etilishi nazarda tutiladi. Bu esa psixologik xizmatlarning manzilliligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Modelning muhim jihatlaridan biri psixologik yordamning profilaktik xususiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi. Ya’ni psixologik xizmat migrantda jiddiy psixologik qiyinchiliklar shakllanganidan keyin emas, balki migratsiyadan oldingi bosqichdan boshlanishi taklif etiladi. Bunday yondashuv migrantning ehtimoliy stress omillarini oldindan anglashiga, o‘z psixologik resurslarini baholashiga, stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishiga va zarur ijtimoiy yordam manbalarini aniqlashiga imkon beradi.

Shuningdek, xorijda bo‘lish davridagi ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash hamda vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiya jarayoni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona tizimning o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari sifatida tashkil etilishi lozim. Xorijda shakllangan psixologik tajriba, kasbiy ko‘nikmalar va ijtimoiy munosabatlarning qaytishdan keyingi hayotga ta’sirini hisobga olish reintegratsiya samaradorligini oshirishi mumkin. Shu jihatdan, taklif etilayotgan model migratsiya jarayonini uzluksiz va bosqichma-bosqich kechadigan psixologik moslashuv jarayoni sifatida baholash imkonini beradi hamda migrantni qo‘llab-quvvatlashning izchil, profilaktik va kompleks tizimini shakllantirish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mehnat migratsiyasi shaxs hayotida iqtisodiy o‘zgarishlar bilan bir qatorda jiddiy ijtimoiy-psixologik o‘zgarishlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Yangi ijtimoiy muhitga moslashish, til va madaniy tafovutlar, oiladan uzoqda yashash, ijtimoiy izolyatsiya, huquqiy noaniqlik va kasbiy rollarning o‘zgarishi migrantning psixologik holatiga ta’sir etuvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekistonlik mehnat migrantlari tajribasini o‘rganish natijalari turli mamlakatlarda mehnat qilayotgan migrantlarning muammolarida muayyan farqlar bilan birga umumiy psixologik xususiyatlar ham mavjudligini ko‘rsatadi.

Shu asosda taklif etilgan xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan migrantlarni ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlashning kompleks modeli uchta asosiy bosqichni qamrab oladi: migratsiyadan oldingi psixologik tayyorgarlik, xorijda bo‘lish davrida ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash va vataniga qaytgandan keyingi reintegratsiya.

Mazkur model psixologik maslahat, stressni boshqarish, ijtimoiy va huquqiy yordam, raqamli psixologik xizmatlar hamda reintegratsion dasturlarni yagona tizimga birlashtirish imkonini beradi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, taklif etilgan yondashuvdan mehnat migrantlarini migratsiyaga tayyorlash, xorijda psixologik qo‘llab-quvvatlash va qaytgan migrantlarni ijtimoiy-psixologik reintegratsiya qilishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Shu bilan birga, kelgusida turli mamlakatlardagi migrantlarning psixologik holatini kattaroq tanlanmalar asosida o‘rganish, qo‘llab-quvvatlash dasturlarining samaradorligini eksperimental tarzda baholash va migratsiyadan oldingi psixologik treninglarning uzoq muddatli natijalarini aniqlash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. — New York: Springer Publishing Company, 1984.
2. Berry J.W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology. — 1997. — Vol. 46, No. 1. — P. 5–34.
3. Leontyev A.N. Deyatelnost. Soznanie. Lichnost. — Moskva: Politizdat, 1975. — 304 s.
4. Seligman M.E.P. Helplessness: On Depression, Development, and Death. — San Francisco: W.H. Freeman, 1975.
5. Mak J., Roberts B., Zimmerman C. Coping with Migration-Related Stressors: A Systematic Review of the Literature // Journal of Immigrant and Minority Health. — 2021. — Vol. 23, No. 2. — P. 389–404. — DOI: 10.1007/s10903-020-00996-6
6. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. — Москва: Аспект Пресс, 2001. — 384 с.
7. Майерс Д. Социальная психология: учебное пособие. — Санкт-Петербург: Питер, 2010. — 800 с.
8. Hasan S.I., Yee A., Rinaldi A., Azham A.A., Mohd Hairi F., Amer Nordin A.S. Prevalence of common mental health issues among migrant workers: A systematic review and meta-analysis // PLoS ONE. — 2021. — Vol. 16, No. 12. — e0260221. — DOI: 10.1371/journal.pone.0260221.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 349.2:37

Qodirov Boburomon Bekmurodovich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti iqtisodiy va tashkiliy masalalar bo‘yicha prorektori, yuridik fanlar doktori, professor

Bekmurodov Dilshod Boburomon o'g'li
Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi

PEDAGOG MAQOMINING YURIDIK TABIATI VA O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogning huquqiy maqomi tushunchasi, uning yuridik tabiati va o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Pedagogning maxsus huquq subyekti sifatidagi o‘rni, huquq va majburiyatlari, kasbiy mustaqilligi, ijtimoiy va iqtisodiy kafolatlari hamda yuridik javobgarligi tadqiq etilgan. Shuningdek, pedagog huquqiy maqomining mehnat, ta’lim, konstitutsiyaviy, ma’muriy va ijtimoiy ta’minot huquqi normalari bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan. 2024-yilda qabul qilingan “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining mazkur sohadagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot yakunida pedagogning huquqiy maqomiga mualliflik ta’rifi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: pedagog, pedagogning huquqiy maqomi, maxsus huquq subyekti, pedagogik faoliyat, kasbiy mustaqillik, huquqiy kafolatlar, yuridik javobgarlik, ta’lim huquqi, mehnat huquqi.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО СТАТУСА ПЕДАГОГА

Аннотация. В статье анализируются понятие правового статуса педагога, его юридическая природа и специфические особенности. Рассматриваются права и обязанности педагога как специального субъекта права, его профессиональная независимость, социально-экономические гарантии и юридическая ответственность. Обосновывается комплексный характер правового статуса педагога, формируемого на основе норм трудового, образовательного, конституционного, административного права и права социального обеспечения. Особое внимание уделяется значению Закона Республики Узбекистан «О статусе педагога», принятого в 2024 году. В заключении предлагается авторское определение правового статуса педагога.

Ключевые слова: педагог, правовой статус педагога, специальный субъект права, педагогическая деятельность, профессиональная

независимость, правовые гарантии, юридическая ответственность, образовательное право, трудовое право.

THE LEGAL NATURE AND SPECIFIC FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF A TEACHER

Abstract. This article examines the concept, legal nature, and specific features of the legal status of a teacher. It analyses the teacher as a special subject of law, focusing on professional rights and duties, professional independence, social and economic guarantees, and legal liability. The study substantiates the complex legal nature of the teacher's status, which is regulated by the norms of labour, education, constitutional, administrative, and social security law. Particular attention is paid to the significance of the Law of the Republic of Uzbekistan "On the Status of a Teacher", adopted in 2024. The article also proposes an author's definition of the legal status of a teacher.

Keywords: teacher, legal status of a teacher, special subject of law, pedagogical activity, professional independence, legal guarantees, legal liability, education law, labour law.

Kirish. Har qanday kasb insondan muayyan bilim, ko'nikma, malaka, kasbiy kompetensiya va shaxsiy sifatlarni talab etadi. Kasbiy faoliyat nafaqat shaxsning moddiy ehtiyojlarini ta'minlash, balki uning dunyoqarashi, ijtimoiy mavqei, jamiyatdagi o'rni va kasbiy mas'uliyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, pedagoglik kasbi o'zining yuksak ijtimoiy ahamiyati, inson kapitalini shakllantirishdagi o'rni va jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'siri bilan boshqa kasblardan ajralib turadi. Pedagog nafaqat ta'lim beruvchi mutaxassis, balki yosh avlodning ma'naviy kamoloti, huquqiy ongi, dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi va hayotiy qarashlarini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy subyektdir.

Ta'lim tizimining samaradorligi ko'p jihatdan pedagogning kasbiy bilim va ko'nikmalari, pedagogik mahorati, kasbiy mustaqilligi hamda uning huquqiy jihatdan qay darajada himoyalanganligiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan pedagogning jamiyatdagi mavqei faqat uning kasbiy faoliyati bilan emas, balki ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun yaratilgan huquqiy shart-sharoitlar bilan ham belgilanadi. Pedagogning huquq va majburiyatlari, kasbiy vakolatlari, ijtimoiy kafolatlari, mehnat sharoitlari va yuridik javobgarligining aniq belgilanishi ta'lim sifatini ta'minlashning muhim omillaridan biridir.

Bugungi kunda "o'qituvchi" tushunchasi bilan bir qatorda "pedagog" atamasi ham keng qo'llaniladi. Mazkur tushuncha umumiy o'rta ta'lim maktablari bilan bir qatorda akademik litseylar, texnikumlar, oliy ta'lim muassasalari va boshqa ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qamrab oladi. Shu jihatdan zamonaviy huquqiy yondashuvda pedagog nafaqat ta'lim beruvchi

xodim, balki muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan mustaqil professional faoliyat subyekti sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Pedagogning kasbiy faoliyati inson shaxsining shakllanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli undan nafaqat yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, balki huquqiy va axloqiy mas’uliyat ham talab etiladi. Shu bilan birga, pedagog o‘z kasbiy vazifalarini samarali bajarishi uchun davlat tomonidan tegishli huquqiy kafolatlar va himoya mexanizmlari bilan ta’minlanishi lozim. Bu holat pedagogning huquqiy maqomini alohida tadqiq etishni taqozo etadi.

Davlatimiz rahbari Sh.M. Mirziyoyev pedagoglarning jamiyatdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratib, ta’lim-tarbiya sifati va yosh avlod kelajagi ko‘p jihatdan ustoz va pedagoglarning bilimi, iqtidoriga hamda jamiyatdagi mavqeiga bog‘liqligini ta’kidlagan [1]. Mazkur yondashuv pedagoglik kasbining nafaqat ta’lim tizimi, balki davlat va jamiyat taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda pedagoglarning huquqiy va ijtimoiy maqomini mustahkamlash, ularning kasbiy faoliyati uchun munosib shart-sharoitlar yaratish hamda pedagoglik kasbining nufuzini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda pedagoglarning mehnat sharoitlarini yaxshilash, ularni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, kasbiy rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratish va huquqiy himoyasini kuchaytirishga alohida e’tibor berilmoqda.

Mazkur islohotlarning muhim natijalaridan biri 2024-yil 1-fevralda “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi bo‘ldi [2]. Ushbu Qonun pedagogning huquqlari, majburiyatlari, kasbiy faoliyati, ijtimoiy kafolatlari, kasbiy sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish bilan bog‘liq munosabatlarni yagona huquqiy asosda tartibga solishi bilan alohida ahamiyatga ega.

Mazkur huquqiy asos pedagogning jamiyat va davlat oldidagi vazifalari bilan bir qatorda, uning kasbiy mustaqilligi va huquqiy himoyasini ta’minlashga xizmat qiluvchi mexanizmlarni ham belgilaydi. Shu sababli pedagogning huquqiy maqomini faqat huquq va majburiyatlar yig‘indisi sifatida emas, balki uning kasbiy faoliyatini tartibga soluvchi kompleks huquqiy institut sifatida baholash muhimdir.

Shu sababli pedagogning huquqiy maqomini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish, uning yuridik tabiatini, tarkibiy elementlarini, maxsus huquq subyekti sifatidagi xususiyatlarini hamda huquqiy kafolatlarini aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy-huquqiy masalalardan biridir. Mazkur masalani chuqur o‘rganish pedagoglarning huquqiy himoyasini yanada takomillashtirish, ularning kasbiy mustaqilligini ta’minlash va ta’lim tizimining samaradorligini oshirish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda huquqiy tahlil, tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy, formal-yuridik va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Pedagogning huquqiy maqomi qonunchilik hujjatlari va huquq nazariyasida mavjud

yondashuvlar asosida o‘rganildi. Mazkur metodlar orqali pedagogning huquqiy maqomining mazmuni, uning tarkibiy elementlari, yuridik tabiati va boshqa huquq subyektlarining maqomidan farqlanuvchi jihatlari aniqlashtirildi.

Tadqiqotning huquqiy asosini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonun hamda pedagogik faoliyatni tartibga soluvchi boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Shuningdek, huquqiy maqom, kasbiy faoliyat, maxsus huquq subyekti va pedagogik faoliyatning huquqiy kafolatlariga oid ilmiy-nazariy qarashlar ham tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida pedagogning umumiy huquqiy maqomi bilan maxsus kasbiy maqomi o‘rtasidagi farqlar, uning huquq va majburiyatlari, huquqiy kafolatlari hamda yuridik javobgarligi o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Tizimli yondashuv asosida pedagog maqomining alohida huquqiy elementlari yagona tizim sifatida tahlil qilinib, ularning o‘zaro ta’siri va huquqiy mexanizmlari o‘rganildi.

Qiyosiy-huquqiy va formal-yuridik tahlil usullari yordamida amaldagi qonunchilik normalarining mazmuni, pedagogning huquq va majburiyatlarini belgilash xususiyatlari hamda uning maxsus huquq subyekti sifatidagi o‘rni aniqlashtirildi. Mantiqiy tahlil usuli esa tadqiqot davomida ilgari surilgan ilmiy qarashlarni umumlashtirish, mavjud muammolarni aniqlash va pedagogning huquqiy maqomiga nisbatan mualliflik yondashuvini shakllantirish imkonini berdi.

Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish bilan bir qatorda, pedagog maqomining nazariy va amaliy jihatlarini o‘zaro bog‘liq holda baholashga e’tibor qaratildi. Shu asosda pedagogning huquqiy maqomi nafaqat uning huquq va majburiyatlari majmui, balki kasbiy mustaqillik, ijtimoiy kafolatlar, huquqiy himoya va yuridik javobgarlikni qamrab oluvchi kompleks huquqiy institut sifatida o‘rganildi.

Natijalar va muhokama. Pedagogning huquqiy maqomi tushunchasi. Yuridik adabiyotlarda huquqiy maqom subyektning huquqlari, majburiyatlari, yuridik javobgarligi va ularni amalga oshirish kafolatlarini o‘z ichiga oluvchi kompleks huquqiy kategoriya sifatida qaraladi [5].

Huquqiy maqom ijtimoiy maqomdan farq qiladi. Ijtimoiy maqom shaxsning jamiyatdagi o‘rni, obro‘si va kasbiy nufuzi bilan bog‘liq bo‘lsa, huquqiy maqom davlat tomonidan belgilangan huquqiy normalar va kafolatlar asosida shakllanadi. Masalan, pedagogning jamiyatdagi nufuzi uning ijtimoiy maqomini ifodalasa, uning kasbiy huquqlari, majburiyatlari, mustaqilligi va huquqiy himoyasi huquqiy maqomining mazmunini tashkil etadi.

Huquq nazariyasida huquq subyektlarining barchasi bir xil maqomga ega emas. Umumiy huquq subyektlari bilan bir qatorda muayyan kasbiy yoki ijtimoiy faoliyatni amalga oshirishi munosabati bilan maxsus huquq subyekti maqomiga ega shaxslar ham mavjud. Pedagog ana shunday maxsus huquq subyektlaridan biridir.

“Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunning 3-moddasiga ko‘ra, pedagog — ta’lim tashkilotida qonunchilik hujjatlariga muvofiq tuzilgan mehnat shartnomasi asosida ta’lim va tarbiya sohasida kasbiy faoliyatni amalga oshiruvchi, tegishli

ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik hamda ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan jismoniy shaxsdir [2].

Mazkur ta'rif pedagogning huquqiy maqomi umumiy fuqarolik maqomidan tashqari maxsus kasbiy talablar bilan ham belgilanadi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Pedagogning maxsus huquq subyekti sifatidagi xususiyatlari. Pedagogning maxsus huquq subyekti sifatidagi maqomi bir necha muhim jihatlar bilan tavsiflanadi.

Birinchidan, shaxsning pedagog sifatida faoliyat yuritishi uchun tegishli ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik va qonunchilikda belgilangan talablarga javob berishi lozim [2]. Demak, pedagogning huquqiy maqomi faqat fuqaro sifatidagi umumiy maqomdan emas, balki maxsus kasbiy shartlarning bajarilishidan ham kelib chiqadi.

Ikkinchidan, pedagog davlatning ta'lim sohasidagi vazifalarini amalga oshirishda bevosita ishtirok etadi. Konstitutsiyada kafolatlangan ta'lim olish huquqining amaliy ta'minlanishi ko'p jihatdan pedagoglarning samarali kasbiy faoliyatiga bog'liq [6].

Uchinchidan, pedagog faoliyati bir nechta huquq tarmoqlari bilan tartibga solinadi. Uning mehnat munosabatlari mehnat huquqi, ta'lim jarayonidagi faoliyati ta'lim huquqi, davlat organlari bilan ayrim munosabatlari ma'muriy huquq, ijtimoiy kafolatlari esa ijtimoiy ta'minot huquqi normalari bilan bog'liq [5]. Bu holat pedagog huquqiy maqomining kompleks huquqiy tabiatini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, pedagogning kasbiy faoliyati davlat tomonidan alohida huquqiy muhofaza qilinadi [2]. Pedagogning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, kasbiy faoliyatiga qonunga xilof ravishda aralashishning oldini olish hamda kasbiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan kafolatlar uning maxsus huquqiy maqomini yanada mustahkamlaydi.

Pedagog huquqiy maqomining tarkibiy elementlari. Pedagogning huquqiy maqomini o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi asosiy elementlarga ajratish mumkin:

1. Pedagogning huquqlari. Bunga kasbiy faoliyatni amalga oshirish, ta'lim metodlarini tanlash, malakasini oshirish, munosib mehnat sharoitlariga ega bo'lish, kasbiy sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish kabi huquqlar kiradi [2].
2. Pedagogning majburiyatlari. Pedagog ta'lim standartlari va qonunchilik talablariga rioya qilishi, ta'lim oluvchilarning huquq va manfaatlarini hurmat qilishi, ta'lim sifatini ta'minlashi hamda kasbiy etika normalariga amal qilishi lozim [2].
3. Huquqiy kafolatlar. Davlat tomonidan pedagoglarning huquqlarini amalga oshirish uchun yaratiladigan mehnat, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy kafolatlar ushbu elementning asosini tashkil etadi [2].
4. Yuridik javobgarlik. Pedagog qonunchilik va o'zining kasbiy majburiyatlarini buzgan taqdirda qonunchilikda belgilangan tartibda tegishli yuridik javobgarlikka tortilishi mumkin [2].

Shunday qilib, pedagogning huquqiy maqomi faqat huquq va majburiyatlar yig'indisidan iborat emas, balki huquqlarni amalga oshirish kafolatlari, kasbiy

cheklovlar va javobgarlik mexanizmlarini ham qamrab oluvchi murakkab huquqiy tizimdir.

Pedagog huquqiy maqomining o‘ziga xos jihatlari. Pedagogning huquqiy maqomi boshqa kasb vakillarining maqomidan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi.

Avvalo, u ijtimoiy ahamiyatga ega huquqiy maqom hisoblanadi. Chunki pedagog faoliyati nafaqat alohida shaxsning, balki jamiyat va davlatning intellektual, ma’naviy va madaniy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, pedagog huquqiy maqomi ommaviy va xususiy huquqiy munosabatlarning uyg‘unligi bilan tavsiflanadi. Pedagog mehnat shartnomasi asosida ishlovchi xodim sifatida xususiy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etsa, ta’lim sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish jarayonida ommaviy-huquqiy munosabatlarning ham subyekti sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, pedagog faoliyati yuqori darajadagi kasbiy va axloqiy mas’uliyat bilan bog‘liq. Chunki pedagogning faoliyati inson shaxsining shakllanishi, ta’lim sifati va jamiyatning intellektual salohiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, pedagog maqomi uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyiliga asoslanadi. Zamonaviy ta’lim pedagogdan o‘z bilim va ko‘nikmalarini muntazam yangilab borishni, innovatsion va ilmiy yondashuvlarni egallashni talab qiladi.

Beshinchidan, pedagogning kasbiy faoliyati maxsus huquqiy kafolatlar bilan ta’minlanadi. Bunday kafolatlar uning munosib mehnat sharoitida ishlashi, ijtimoiy himoyasi, kasbiy mustaqilligi hamda sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilishga qaratilgan.

“O‘qituvchi” va “pedagog” tushunchalarining huquqiy jihati**.** Ilmiy adabiyotlarda “o‘qituvchi”, “pedagog”, “pedagog xodim”, “professor-o‘qituvchi” kabi tushunchalardan foydalaniladi. Norasmiy muomalada esa “ustoz”, “domla”, “muallim” kabi atamalar ham keng tarqalgan.

M.A. Lukashenko oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisining maqomi masalasini tadqiq etar ekan, talabalarning pedagog va maktab o‘qituvchisi haqidagi tasavvurlarida muayyan farqlar mavjudligini qayd etadi [3]. Ye.V. Balatskiy esa talabalar orasida oliy ta’lim professorining kasbiy qiyofasi va mavqeiga nisbatan turlicha qarashlar mavjudligini ko‘rsatadi [4].

Biroq huquqiy nuqtai nazardan ta’limning turli bosqichlarida faoliyat yurituvchi shaxslarni yagona umumiy tushuncha asosida ifodalash muhimdir. Shu jihatdan “pedagog” tushunchasi umumiy huquqiy kategoriya sifatida maktab, professional ta’lim va oliy ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya faoliyatini amalga oshiruvchi tegishli shaxslarni qamrab olishi maqsadga muvofiqdir.

Pedagog maqomini huquqiy tartibga solishning zamonaviy bosqichi. O‘zbekistonda pedagogning huquqiy maqomini mustahkamlashning yangi bosqichi 2024-yilda “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi bilan bog‘liq. Ushbu huquqiy hujjat pedagoglarning huquqlari, majburiyatlari, kasbiy

erkinligi, ijtimoiy kafolatlari, sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishga oid munosabatlarni kompleks tarzda tartibga solishga xizmat qilmoqda [2].

Mazkur Qonunning qabul qilinishi pedagogning huquqiy maqomini alohida huquqiy tartibga solish obyekti sifatida shakllantirishda muhim qadam bo‘ldi [2]. Shu bilan birga, pedagog maqomining mazmuni faqat bitta qonun bilan chegaralanmaydi. U Konstitutsiya, mehnat qonunchiligi, ta'lim to‘g‘risidagi qonunchilik va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan o‘zaro bog‘liq holda shakllanadi.

Shu sababli pedagogning huquqiy maqomini alohida huquq tarmog‘i doirasidagina emas, balki kompleks huquqiy institut sifatida tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Olib borilgan tahlil natijasida pedagogning huquqiy maqomi murakkab va ko‘p tarkibli huquqiy kategoriya ekanligi aniqlandi. U pedagogning huquq va erkinliklari, kasbiy majburiyatlari, vakolatlari, ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlari, kasbiy cheklovlari hamda yuridik javobgarligini o‘z ichiga oladi. Mazkur elementlarning o‘zaro uyg‘unligi pedagogning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan huquqiy shart-sharoitlarni shakllantiradi.

Pedagogning maxsus huquq subyekti sifatidagi maqomi uning kasbiy faoliyatiga qo‘yilgan maxsus talablar, ta'lim olish huquqini ta'minlashdagi ishtiroki, faoliyatining kompleks huquqiy tartibga solinishi va davlat tomonidan alohida huquqiy muhofaza qilinishi bilan belgilanadi. Shu jihatdan pedagogning huquqiy maqomi boshqa mehnat munosabatlari subyektlarining umumiy maqomidan o‘zining kasbiy va ijtimoiy ahamiyati bilan farqlanadi.

Pedagog huquqiy maqomining kompleks xususiyati uning mehnat, ta'lim, konstitutsiyaviy, ma'muriy va ijtimoiy ta'minot huquqi normalari bilan uzviy bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Bu esa pedagog faoliyatini faqat mehnat munosabatlari doirasida emas, balki ta'lim jarayoni, davlat siyosati va jamiyat manfaatlari bilan bog‘liq kengroq huquqiy munosabatlar tizimida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Shuningdek, 2024-yilda “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi pedagoglarning huquqiy himoyasini kuchaytirish va ularning kasbiy faoliyatini aniq huquqiy asosda tartibga solishda muhim qadam bo‘ldi. Mazkur huquqiy asos pedagogning kasbiy mustaqilligi, sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash hamda uning huquq va majburiyatlari o‘rtasidagi muvozanatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Fikrimizcha, pedagogning huquqiy maqomiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: pedagogning huquqiy maqomi — bu pedagogik faoliyatni amalga oshiruvchi shaxsning ta'lim sohasidagi huquqiy holatini belgilovchi huquqlar, erkinliklar, majburiyatlar, vakolatlar, ijtimoiy va iqtisodiy kafolatlar, yuridik javobgarlik choralari hamda ularning amalga oshirilishini ta'minlovchi huquqiy mexanizmlar yig‘indisidir.

Mazkur ta'rif pedagogning huquqiy maqomini oddiy huquq va majburiyatlar majmui sifatida emas, balki pedagog, ta'lim tashkiloti, davlat va jamiyat o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi kompleks huquqiy institut sifatida baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, pedagogning huquqiy maqomini yanada takomillashtirish ta'lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy nufuzini mustahkamlash va ularning samarali faoliyati uchun barqaror huquqiy shart-sharoitlar yaratishning muhim omili hisoblanadi.

Kelgusida pedagoglarning huquqiy maqomini takomillashtirishda ularning kasbiy mustaqilligini kengaytirish, huquqiy kafolatlarning amaliy samaradorligini oshirish, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kuchaytirish hamda pedagogik faoliyatga noqonuniy aralashuvning oldini olishga qaratilgan huquqiy mexanizmlarni yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2024.
2. O'zbekiston Respublikasi "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonuni. 2024-yil 1-fevral, O'RQ-901-son.
3. Lukashenko M.A. Imidj prepodavatelya vuza: mneniya i prioritety studentov // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2019. – № 1.
4. Balatskiy Y.V. V poiskax akademicheskoy renty // Kapital strany. Federalnoe internet-izdanie. – 12.04.2014.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
6. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son.
7. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: Adolat, 2018.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 316.4:351.78

Авазов Комил Холлиевич,
Заведующий кафедрой методики социально-экономических наук
Центра педагогического мастерства Сурхандарьинской области,
доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент

ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО ПЕРИОДА И АКТУАЛЬНОСТЬ УГРОЗОУСТОЙЧИВОСТИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. В данной статье особое внимание уделено анализу и поиску новых способов и путей выхода из кризисной ситуации, который в данный момент характеризуется значительными мировыми экологическими кризисами и усилением геополитической напряженности. Для аналогии приведен анализ нынешнего состояния современного общества, для которого характерен «кризис патриотизма». Автором уделяется внимание раскрытию характерных особенностей пассивных и активных форм прохождения социумом кризисных периодов.

Ключевые слова: угрозоустойчивая общества, легитимность, лидер, стабильность.

JAMIYATNING TAHDIDLARGA BARDOSHLILIGINI TA'MINLASHNING ZAMONAVIY DAVR TENDENSIYALARI VA DOLZARBLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi paytda global ekologik inqirozlar va geosiyosiy keskinlikning kuchayishi bilan ajralib turadigan inqirozli vaziyatni tahlil qilish va undan chiqishning yangi yo'llari va yo'llarini topishga alohida e'tibor qaratilgan. O'xshashlik uchun "vatanparvarlik inqirozi"bilan ajralib turadigan zamonaviy jamiyatning hozirgi holati tahlil qilinadi. Muallif jamiyatning inqiroz davrlarini o'tashining passiv va faol shakllarining xarakterli xususiyatlarini ochib berishga e'tibor beradi.

Kalit so'zlar: tahdidbardosh jamiyat, legitimlik, yetakchilik, barqarorlik.

TRENDS OF THE MODERN PERIOD AND THE RELEVANCE OF SOCIETY'S THREAT-RESILIENCE

Abstract: In this article, special attention is paid to the analysis and search for new ways and ways out of the crisis situation, which is currently characterized by significant global environmental crises and increased geopolitical tensions. For analogy, the analysis of the current state of modern society, which is characterized by a "crisis of patriotism", is conducted. The author pays attention to the disclosure

of the characteristic features of passive and active forms of the passage of crisis periods by society.

Keywords: storm-resistant society, legitimacy, leader, stability.

Введение. Перспективы развития угрозоустойчивого общества определяются в значительной степени внешними условиями, процессами, происходящими в формирующемся планетарном социуме. Современный этап общественного развития характеризуется усложнением системы взаимосвязей между государствами, экономиками, социальными институтами и отдельными группами населения. В этих условиях устойчивость общества к различным угрозам становится одним из важнейших условий сохранения социальной стабильности, национальной безопасности и поступательного развития государства.

Проблематика глобального социального становления нашла свое отражение в концепции угрозоустойчивого развития социума, которая в ходе двух встреч на высшем уровне – в Рио-де-Жанейро (1992 год) и Йоханнесбурге (2002 год) – закрепила свой научный статус [1]. Дальнейшее развитие данной концепции связано с необходимостью переосмысления характера современных угроз, которые приобретают комплексный, взаимосвязанный и зачастую трансграничный характер. Экономические кризисы, экологические проблемы, политическая нестабильность, информационные воздействия, социальная напряженность и изменение ценностных ориентиров способны одновременно воздействовать на различные сферы общественной жизни.

Перед исследователями на современном этапе стоит задача поиска новых принципов и путей выхода из ситуации, характеризующейся обострением мировой экологической обстановки и усилением политической напряженности в сфере международных отношений. При этом особую значимость приобретает не только реагирование на уже возникшие угрозы, но и их своевременное прогнозирование, предупреждение и минимизация возможных негативных последствий. Такой подход предполагает рассмотрение угрозоустойчивости как динамического состояния общества, способного адаптироваться к изменяющимся условиям и сохранять основные механизмы своего функционирования.

Не вызывает сомнения необходимость в проведении глубокого и всестороннего анализа принципов, способов организации общественных отношений, а также в изучении ценностных приоритетов в развитии современного общества. Устойчивость социальной системы во многом зависит от характера взаимодействия между государственными институтами, гражданским обществом и отдельными социальными группами. Важное значение при этом имеют уровень доверия граждан к институтам власти, степень социальной солидарности, состояние общественного диалога и

способность населения конструктивно реагировать на возникающие кризисные ситуации.

Исследование общества и закономерностей его существования требует философского подхода к анализу проблемы угрозоустойчивости и ее связи с различными социальными институтами. Философское осмысление данной проблемы позволяет рассматривать угрозоустойчивость не только как совокупность организационных и политических мер, но и как сложный социальный феномен, включающий ценностные, духовно-нравственные, психологические и культурные компоненты. Именно совокупность этих факторов во многом определяет способность общества сохранять внутреннюю целостность в условиях внешних и внутренних воздействий.

Напряженные, экстремальные ситуации, несущие угрозу безопасности, приводят к деформации временной перспективы индивида и провоцируют социогенные психические аномалии. В подобных условиях изменяются характер социальных связей, поведенческие установки и ожидания людей, возрастает уровень тревожности и социальной напряженности. Поэтому обеспечение угрозоустойчивости общества предполагает учет не только объективных социально-экономических и политических факторов, но и субъективного восприятия угроз населением.

Актуализация проблемы угрозоустойчивости общества в современном мире обусловлена тем, что для текущего периода истории человечества характерны многочисленные кризисы, затрагивающие различные сферы жизни общества и неодинаковые по своему масштабу. Особенность современных кризисов заключается в их взаимном влиянии: локальные события способны быстро приобретать региональный или глобальный характер, а экономические, политические, экологические и информационные угрозы могут усиливать действие друг друга. В связи с этим традиционные подходы к обеспечению безопасности требуют дополнения комплексными механизмами социальной адаптации и предупреждения рисков.

Первостепенный характер рассматриваемой проблемы также обусловлен усилением роли техногенеза в развитии современного общества, его влиянием на структуру социальных отношений. Стремительное развитие технологий, цифровизация общественной жизни и расширение информационного пространства создают новые возможности для развития, одновременно формируя дополнительные риски и уязвимости. Возникает необходимость поиска такого баланса между технологическим прогрессом и социальной безопасностью, который позволил бы использовать достижения современности без снижения устойчивости общества.

В связи с этим необходимо провести всесторонний анализ существующих кризисных тенденций для выявления и корректировки рисков общественного развития. Особое внимание при этом должно быть уделено механизмам адаптации социальных институтов, роли гражданского общества, характеру

общественных ценностей и социально-психологическим особенностям поведения населения в кризисных условиях.

Социальная угрозоустойчивость выступает в качестве своего рода оборонительной стратегии для обеспечения личной угрозоустойчивости и развития личного потенциала в текущей, безопасной повседневной деятельности, что формирует общий фон угрозоустойчивости социума в целом. Следовательно, устойчивость общества формируется не только на уровне государственных институтов, но и через совокупность индивидуальных и коллективных возможностей граждан противостоять различным вызовам, сохранять социальную активность и конструктивно участвовать в решении общественно значимых проблем.

Таким образом, изучение современных тенденций развития угрозоустойчивого общества приобретает особую научную и практическую значимость. Комплексный анализ политических, экономических, социальных, психологических, духовно-нравственных и технологических факторов позволяет глубже понять механизмы формирования устойчивости общества и определить наиболее эффективные направления ее дальнейшего укрепления.

Обзор литературы. Вопросы угрозоустойчивости общества рассматриваются в контексте социальных, политических, психологических и философских исследований. Современные научные подходы к данной проблематике позволяют рассматривать угрозоустойчивость не только как способность государства противостоять внешним и внутренним угрозам, но и как комплексное состояние общества, характеризующееся его способностью сохранять стабильность, адаптироваться к кризисным изменениям и обеспечивать нормальное функционирование основных социальных институтов.

Важную роль в изучении данной проблематики играет анализ коллективных чувств, которые представляют собой устойчивые переживания, разделяемые многими членами большой по численности группы [2]. Коллективные чувства оказывают существенное влияние на характер общественных отношений, формирование социальных ожиданий и готовность граждан к совместным действиям в условиях возникновения угроз. В кризисных ситуациях именно эмоциональное состояние общества может определять степень его сплоченности, уровень социальной напряженности и способность к конструктивному реагированию.

Коллективные чувства связаны с оценкой степени стабильности в экономике и политике, с отношением к условиям жизни в том или ином регионе. Они могут проявляться в форме ответственности, надежды, гордости, страха, стыда, недоумения, агрессии, пессимизма или оптимизма, удовлетворенности или неудовлетворенности. В зависимости от преобладания тех или иных эмоциональных состояний общество может демонстрировать различную степень готовности к преодолению кризисных явлений.

Положительные коллективные установки способны способствовать укреплению социальной солидарности, тогда как доминирование страха, недоверия и пессимизма может усиливать социальную дезинтеграцию.

Важное направление исследований связано с проблемой гражданского диалога как условия формирования угрозоустойчивого общества. Стратегия такого диалога должна быть ориентирована на достижение консенсуса между гражданами и обеспечение их участия в обсуждении вопросов национальной безопасности. Гражданский диалог в данном контексте выступает не только средством выражения общественных интересов, но и механизмом предупреждения социальной напряженности, согласования различных позиций и формирования доверия между обществом и государственными институтами.

В литературе также подчеркивается значение правовых механизмов защиты граждан, общественной экспертизы, представительной власти и достоверного информирования населения. Эффективность данных механизмов непосредственно связана с уровнем доверия граждан к государственным институтам и их готовностью соблюдать установленные нормы и участвовать в общественно значимых процессах. В этой связи правовая защищенность и открытость государственных решений могут рассматриваться как важные предпосылки формирования устойчивой социальной среды.

Проблема угрозоустойчивости рассматривается и через призму современных международных отношений. Отмечается изменение характера межгосударственного воздействия, которое приобретает не только политический, экономический и военный, но и духовно-идеологический характер [3]. Современные информационные технологии и глобальные коммуникационные процессы значительно расширяют возможности воздействия на общественное сознание, ценностные ориентации и социальное поведение населения. В результате угрозоустойчивость общества все больше связывается с его способностью сохранять ценностную и культурную идентичность в условиях интенсивного информационного и идеологического воздействия.

Значительное место в исследованиях занимает проблема терроризма и его социально-психологических последствий. Н. В. Тарабрина и Ю. В. Быховец отмечают, что к таким последствиям относятся виктимизация, антисоциальное поведение, алкоголизация, семейные конфликты, стигматизация и дискриминация, академическая отсталость, обострение социальных конфликтов и др. [4]. Данные последствия свидетельствуют о том, что воздействие угроз не ограничивается непосредственным физическим ущербом, а затрагивает психологическое состояние личности, характер социальных связей и общую атмосферу в обществе.

Особое значение в данном контексте приобретает проблема общественного доверия. Социально-психологические последствия террористических угроз могут проявляться в снижении уверенности граждан в способности государства и его правоохранительных органов эффективно обеспечивать безопасность. Поэтому предупреждение угроз и минимизация их последствий требуют комплексного подхода, включающего не только силовые меры, но и социально-психологическую поддержку населения, информационную политику и укрепление общественной солидарности.

Ф. Е. Василюк исследовал особенности переживания человеком нестабильных ситуаций, выделяя негативную («неудача») и позитивную («успех») формы переживания [5]. Данный подход имеет значение для анализа поведения человека и социальных групп в условиях кризиса. Негативное переживание может сопровождаться чувством беспомощности, тревогой и стремлением избежать воздействия неблагоприятных факторов. Позитивное переживание, напротив, предполагает принятие реальности, активный поиск возможных решений и использование имеющихся адаптационных ресурсов.

В исследовании В. К. Левашова представлены различные цивилизационные стратегии развития, оказывающие влияние на характер общественной устойчивости [6]. Рассмотрение различных моделей позволяет выявить специфику формирования устойчивости в зависимости от исторических, политических, экономических и культурных особенностей отдельных обществ. При этом угрозоустойчивость государства формируется не изолированно, а в тесной взаимосвязи с его внутренними ресурсами, внешнеполитическим положением и особенностями национальной идентичности.

Отдельное значение имеют научные разработки профессора Шукритдина Пахрутдинова, посвященные проблемам угроз, безопасности, устойчивого развития и механизмам формирования угрозоустойчивого общества [8–14]. В рамках данного научного направления особое внимание уделяется необходимости комплексного подхода к изучению современных угроз, их предупреждению и формированию механизмов общественной устойчивости. Угрозоустойчивость при этом рассматривается как результат взаимодействия государственных институтов, гражданского общества и отдельных граждан.

Анализ представленных научных подходов показывает, что проблема угрозоустойчивости общества имеет междисциплинарный характер. Ее изучение требует учета политических, экономических, социальных, психологических, культурных и духовно-нравственных факторов. Вместе с тем современная трансформация характера угроз обусловливает необходимость дальнейшего изучения механизмов адаптации общества, роли гражданского диалога, социальной солидарности и ценностных ориентиров в обеспечении устойчивого развития.

Таким образом, обзор научной литературы свидетельствует о наличии различных подходов к пониманию угрозоустойчивости, однако комплексное исследование взаимосвязи объективных угроз и субъективного восприятия их гражданами остается актуальным направлением дальнейшего научного анализа.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составляет комплексный социально-философский подход к изучению угрозоустойчивости современного общества. Данный подход позволяет рассматривать угрозоустойчивость как многоуровневое социальное явление, формирующееся под воздействием совокупности политических, экономических, социальных, психологических, культурных и духовно-нравственных факторов. Такой подход дает возможность выявить не только характер существующих угроз, но и внутренние механизмы адаптации общества к изменяющимся условиям.

В работе использованы методы теоретического анализа и обобщения научной литературы, сравнительного анализа социальных и цивилизационных стратегий, системного анализа взаимосвязи политических, экономических, социальных, психологических и духовно-нравственных факторов. Теоретический анализ позволил систематизировать основные научные представления о природе угрозоустойчивости и определить ключевые направления ее формирования в современных условиях. Сравнительный метод использован для выявления особенностей различных подходов к обеспечению общественной и национальной безопасности.

Особое внимание уделено анализу кризисных ситуаций, их социально-психологических последствий, а также механизмов адаптации общества к современным угрозам. При этом учитывалась взаимосвязь между объективными условиями развития общества и субъективным восприятием гражданами возникающих рисков и угроз. Такой анализ позволяет определить факторы, способствующие сохранению социальной стабильности и снижению уровня напряженности в кризисных условиях.

В рамках исследования рассматриваются пассивная и активная составляющие переживания обществом нестабильных ситуаций, а также факторы, влияющие на формирование психологической устойчивости граждан. Пассивная составляющая связана преимущественно с восприятием кризисных явлений как источника страха, неопределенности и социальной напряженности, тогда как активная предполагает стремление к осмыслению ситуации, поиску конструктивных решений и адаптации к изменяющимся условиям.

Кроме того, методологический анализ ориентирован на выявление роли гражданского диалога, социальной солидарности, духовно-нравственных ценностей, уровня доверия к государственным и общественным институтам в формировании угрозоустойчивого общества. В совокупности применение

указанных методов позволяет комплексно рассмотреть современные тенденции общественного развития и определить основные условия повышения устойчивости социума перед лицом внутренних и внешних угроз.

Результаты исследования

Следует отметить, что важную роль в обеспечении угрозоустойчивости общества играют коллективные чувства. Они побуждают людей к деятельности, служат стимулом к их активности, обусловливают мобилизацию или демобилизацию человеческого поведения, обеспечивают символическую защиту от нежелательных воздействий, способствуют формированию прогнозов на перспективу и создают фундамент для взаимодействия между социальными группами. В условиях социальной нестабильности коллективные чувства способны оказывать существенное влияние на характер общественных реакций, определяя степень сплоченности населения и его готовность к совместному преодолению возникающих трудностей.

Результаты проведенного анализа показывают, что уровень угрозоустойчивости общества во многом определяется способностью граждан не только воспринимать существующие угрозы, но и адекватно оценивать их характер, последствия и возможные пути преодоления. При этом существенное значение имеет наличие устойчивых социальных связей, взаимного доверия и готовности граждан к конструктивному взаимодействию. Чем выше уровень социальной солидарности, тем больше возможностей у общества для мобилизации внутренних ресурсов в период кризисов.

Условием формирования угрозоустойчивого общества выступает общегражданский диалог, стратегия которого должна быть направлена на достижение консенсуса между гражданами. Такой диалог позволяет учитывать различные социальные позиции и интересы, снижать уровень противоречий и формировать общественную поддержку решений, направленных на обеспечение безопасности и стабильности.

Наличие в социуме общегражданского диалога предполагает возможность участия граждан в обсуждении первостепенных вопросов национальной безопасности. Задача заключается в организации эффективной системы делегирования полномочий и обеспечения общественного контроля их исполнения – посредством представительной власти, общественной экспертизы и других механизмов. Важным результатом функционирования подобных механизмов становится повышение ответственности государственных и общественных институтов перед населением.

Важное значение имеет широкое и достоверное освещение подготовки и принятия государственных решений, а также активная и грамотно организованная работа средств массовой информации. Доступность объективной информации способствует снижению неопределенности, предупреждает распространение необоснованных слухов и способствует

формированию у граждан адекватного восприятия происходящих социальных и политических процессов. В свою очередь, недостаток достоверной информации может усиливать тревожность, недоверие и социальную напряженность.

Анализ современных угроз показывает, что государства придерживаются различных стратегий формирования угрозоустойчивости. Одни выбирают преимущественно пассивную стратегию переживания кризисных ситуаций, другие ориентируются на активное изменение существующего положения. Пассивная стратегия в большей степени предполагает адаптацию к уже возникшим обстоятельствам, тогда как активная стратегия связана с прогнозированием потенциальных угроз, предупреждением их возникновения и целенаправленным использованием имеющихся социальных ресурсов.

Важным результатом исследования является выявление взаимосвязи между характером переживания кризисных ситуаций и уровнем социальной устойчивости. При преобладании негативного восприятия угроз возрастает вероятность социальной апатии, недоверия и дезорганизации поведения. Напротив, способность общества рационально оценивать происходящие изменения, сохранять социальные связи и ориентироваться на поиск конструктивных решений создает дополнительные предпосылки для повышения его угрозоустойчивости.

По нашему мнению, угрозоустойчивость во многом зависит от психологического климата социума, который может ориентироваться на позитивное или негативное мышление. Психологический климат отражает общее эмоциональное состояние общества, уровень доверия между его членами, характер общественных ожиданий и готовность граждан взаимодействовать в условиях неопределенности.

Позитивное мышление граждан основывается на таких фундаментальных составляющих, как положение страны на мировой арене, экономическое благополучие граждан, духовное и интеллектуальное развитие населения. Данные факторы находятся в тесной взаимосвязи: экономическая стабильность способствует социальной уверенности, духовно-нравственные ценности укрепляют солидарность, а высокий уровень интеллектуального развития расширяет возможности человека для анализа сложных ситуаций и поиска рациональных способов их преодоления.

Кроме того, существенное значение имеет уровень гражданской ответственности и осознание человеком своей роли в обеспечении общественной стабильности. Гражданин, воспринимающий себя не только как объект воздействия внешних обстоятельств, но и как активного участника общественных процессов, обладает большими возможностями для конструктивного реагирования на возникающие угрозы.

Результаты анализа позволяют также выделить несколько взаимосвязанных уровней формирования угрозоустойчивости:

индивидуальный, социальный и государственный. На индивидуальном уровне основное значение имеют психологическая устойчивость, интеллектуальный потенциал и способность адаптироваться к изменениям. На социальном уровне важны солидарность, доверие, гражданский диалог и устойчивость социальных связей. На государственном уровне определяющее значение имеют эффективность институтов, правовая защищенность, экономическая стабильность и способность своевременно реагировать на возникающие угрозы.

Таким образом, угрозоустойчивость общества представляет собой сложное и многоуровневое явление, которое не может обеспечиваться исключительно административными или силовыми средствами. Ее формирование предполагает сочетание эффективного государственного управления, активного гражданского участия, социально-психологической устойчивости населения, экономического благополучия и устойчивых духовно-нравственных ориентиров.

Выявленные результаты позволяют сделать вывод о том, что наиболее устойчивой является такая социальная система, в которой государственные институты и гражданское общество способны взаимодействовать на основе доверия, ответственности и взаимных обязательств. Именно сочетание внутренних ресурсов общества и эффективных механизмов государственного регулирования создает основу для предупреждения кризисов, снижения их негативных последствий и обеспечения устойчивого развития.

Обсуждение результатов. В современную эпоху процессы глобализации протекают стремительно, а система международных отношений характеризуется появлением новых вызовов и угроз. В этих условиях обеспечение устойчивости общества приобретает первостепенное значение.

Интенсивные изменения, происходящие в глобальном масштабе, возлагают на государства и общества новую ответственность. Достижение устойчивого развития определяется не только экономическими показателями, но и прочностью политических, правовых и социальных институтов.

В условиях стремительных перемен каждый институт общества должен выработать гибкие механизмы адаптации к глобальным вызовам [8]. Принципы устойчивого развития неразрывно связаны с защитой национальных интересов и углублением международного сотрудничества [9]. Повышение политической и правовой культуры выступает одним из важнейших факторов обеспечения социальной стабильности.

Современные угрозы отличаются нетрадиционным и трансграничным характером. В таких условиях требуется применение научно обоснованных подходов. Как подчеркивает Шукритдин Пахрутдинов, борьба с угрозами не должна ограничиваться задачами исключительно силовых структур, она должна основываться на осознанной деятельности всего гражданского общества [10].

Особое значение приобретает международное сотрудничество. Укрепление системного партнерства с соседними государствами способствует обеспечению безопасности и стабильности в Центрально-Азиатском регионе [11].

Не менее важным является институциональное развитие, предполагающее укрепление внутренней стабильности посредством обеспечения взаимной гармонии государственных и общественных институтов [12].

Геополитические процессы в Центрально-Азиатском регионе требуют формирования общей архитектуры безопасности. Углубление процессов региональной интеграции служит важной гарантией предотвращения внешних угроз.

Экономическая интеграция, развитие транзитно-транспортных коридоров и реализация совместных инвестиционных проектов способствуют повышению конкурентоспособности национальных экономик.

Культурно-гуманитарный диалог способствует укреплению духовных и культурных связей, формированию толерантной среды, воспитанию патриотизма и сохранению исторической памяти.

Политическое партнерство, согласованность внешнеполитических позиций и выработка единых превентивных мер против традиционных и новых вызовов создают дополнительные условия для противодействия деструктивному воздействию извне.

Синергетический эффект от взаимодействия всех сфер общественной жизни формирует устойчивый иммунитет государства перед лицом геополитических турбулентностей [13].

Угрозоустойчивое общество не возникает стихийно – оно формируется через целенаправленное воспитание правовой культуры, повышение уровня гражданской ответственности и укрепление духовно-нравственных ценностей.

Только гармоничное сочетание сильного государства, активного гражданского соучастия и эффективной системы превентивного управления способно трансформировать глобальные вызовы в точки роста и обеспечить поступательное, безопасное развитие будущих поколений [14].

Заключение. Сложная сущность современной эпохи требует от общества постоянной бдительности, принятия научно обоснованных решений и усиления взаимосотрудничества. Обеспечить стабильное будущее возможно именно путем построения угрозоустойчивого общества.

Динамика XXI века диктует жесткие требования к управленческим структурам и гражданским институтам. Отказ от спонтанных реакций в пользу глубокого прогностического анализа, опора на междисциплинарные научные разработки и конструктивный диалог между властью и народом являются краеугольными камнями национальной безопасности.

Таким образом, важнейшим фактором формирования угрозоустойчивости государства является массовая поддержка населением страны своего национального лидера (президента и его команды).

Очевидно, что если для реализации поставленных целей в обществе имеются достаточные средства, соответствующие меры и способы решения, которые в сложившейся ситуации можно последовательно и обоснованно воплощать на практике, то в таком случае можно говорить о гармоничном развитии общества.

Чтобы обеспечить обществу угрозоустойчивость, необходимо проводить последовательные, поступательные реформы в различных сферах общественной жизни, целью которых должно стать достижение экономической и политической стабильности в государстве.

Нахождение равновесной точки между легитимностью, эффективностью и стабильностью политической власти является базовым условием угрозоустойчивости и устойчивого развития общества в долгосрочной перспективе.

Использованная литература:

1. Коптюг В. А. Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992г.). Информационный обзор. – Новосибирск, 1992.
2. Василик М. А. Политология. – М., 2014. – С. 15-21.
3. Левашов В. К. Социально-политическая устойчивость общества: теория, измерения, стратегии. – М., 2010. – 370с.
4. Тарабрина Н. В., Быховец Ю. В. Современное состояние психологических исследований террористической угрозы//Электронный научный журнал «Медицинская психология в России», 2011.URL: http://medpsy.ru/mprj/ archiv_global/ 2011_5_10/.
5. Пахрутдинов Ш. И. Угрозоустойчивость общества как фактор как фактор развития государства и общества// Вестник современной науки. – 2016. – № 4. – С. 148.
6. Shukritdin Ilyasovich Pakhrutdinov Uzbekistan: Responsibility for Sustainable Development and Intensity of Rapid Changes//United Kingdom. Advances in Social Sciences Research Journal/ Vol.6, No.8.P 233–239.
7. Пахрутдинов Ш. И. Укрепление регионального и международного сотрудничества в целях обеспечения безопасности, стабильности в центрально-азиатском регионе// Вопросы политологии. Выпуск 12(88), Том 12. 2022 стр.4265-4275
8. Shukritdin Pakhrutdinov. "Uzbekistan: Responsibility for Sustainable Development and Intensity of Rapid Changes". Advances in Social Sciences Research Journal, Vol. 6, No. 8, 2019, pp. 233–239. DOI: 10.14738/assrj.68.6918.
9. Pakhrutdinov, Sh. I. Threat: Theory and Practice. Modern Factors in the

Formation of a Threat-Resistant Society. OmniScriptum Publishing, 2020.
10. Pakhrutdinov, Sh. I. "Strengthening Regional and International Cooperation in Order to Ensure Security and Stability in the Central Asian Region". European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2022.

11. Ilyasovich, Pakhratdinov Shukritdin. "The legitimacy of power structures as the factor for the threat resistance of society." (2020).

12.Pakhrutdinov Sh. "The essence of the modern period and the growth of importance sustainability in society", American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 2023, no. 19: 98–100.

13. Пахрутдинов Ш.И. Современные факторы устойчивого развития общества в системе политического исследования // International Conference on Developments in Education. St. Petersburg, Dec. 23, 2023. 32 Konfliktologia 19 (2), 2024: General Aspects of Conflictology.

14. Pakhrutdinov Sh.I. "Modern factors of sustainable development of society in the system of political research", International Conference on Developments in Education, St. Petersburg, Dec. 23, 2023. (In Russ.)

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 159.9:001.8:37.015.3

Raximova Aziza Davranbekovna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti
"Pedagogika va psixologiya" kafedrasi
dotsenti v.b., PhD

EPISTEMIK TAFAKKURNI PSIXOLOGIK TADQIQ ETISHDA "EPISTEMIK TAFAKKUR SHKALASI" METODIKASINING IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada epistemik tafakkurni o'rganishda "Epistemik tafakkur shkalasi" metodikasining nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Epistemik tafakkur shaxsning bilimni anglash, baholash va undan foydalanish jarayonidagi fikrlash xususiyatlarini ifodalaydi. Tadqiqotda epistemik tafakkurning psixologik mohiyati, uning tarkibiy komponentlari hamda rivojlanish darajalari yoritilgan. Shuningdek, "Epistemik tafakkur shkalasi" metodikasining tuzilishi, qo'llash tartibi va natijalarni interpretatsiya qilish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada mazkur metodika orqali talabalarning tanqidiy va refleksiv fikrlash ko'nikmalarini aniqlash, ularning bilimga bo'lgan munosabatini baholash hamda ta'lim jarayonidagi samaradorligini oshirish masalalari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari epistemik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: epistemik tafakkur, epistemik tafakkur shkalasi, refleksiv fikrlash, tanqidiy tafakkur, bilish jarayoni, psixologik metodika, ta'lim samaradorligi.

ВОЗМОЖНОСТИ МЕТОДИКИ «ШКАЛА ЭПИСТЕМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ» В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ЭПИСТЕМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения методики «Шкала эпистемического мышления» в исследовании эпистемического мышления. Эпистемическое мышление отражает особенности понимания, оценки и использования знаний в процессе познавательной деятельности личности. В исследовании раскрываются психологическая сущность эпистемического мышления, его структурные компоненты и уровни развития. Также анализируются структура методики «Шкала эпистемического мышления», порядок её применения и возможности интерпретации результатов. В статье особое внимание уделяется выявлению у студентов навыков критического и рефлексивного мышления, оценке их отношения к знаниям, а также повышению эффективности

образовательного процесса посредством данной методики. Результаты исследования имеют важное значение для совершенствования психолого-педагогических подходов, направленных на развитие эпистемического мышления.

Ключевые слова: эпистемическое мышление, шкала эпистемического мышления, рефлексивное мышление, критическое мышление, познавательный процесс, психологическая методика, эффективность образования.

THE POTENTIAL OF THE "EPISTEMIC THINKING SCALE" IN THE PSYCHOLOGICAL STUDY OF EPISTEMIC THINKING

Abstract. This article examines the theoretical and practical significance of using the "Epistemic Thinking Scale" methodology in the study of epistemic thinking. Epistemic thinking reflects an individual's ability to understand, evaluate, and apply knowledge within the process of cognitive activity. The study highlights the psychological essence of epistemic thinking, its structural components, and developmental levels. In addition, the structure of the "Epistemic Thinking Scale" methodology, the procedure for its application, and the possibilities for interpreting the obtained results are analyzed. Particular attention is paid to identifying students' critical and reflective thinking skills, assessing their attitudes toward knowledge, and improving the effectiveness of the educational process through this methodology. The findings of the study are important for improving psychological and pedagogical approaches aimed at developing epistemic thinking.

Keywords: epistemic thinking, epistemic thinking scale, reflective thinking, critical thinking, cognitive process, psychological methodology, education.

Kirish. Tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda epistemik e'tiqodlar va epistemik tafakkur muammosiga oid M. Baxter Magolda, B. K. Hofer, P. R. Pintrich, D. Conley, M. Schommer, P. M. King hamda K. S. Kitchenerlarning ilmiy qarashlari nazariy-metodologik asos sifatida qabul qilindi. Xususan, Hofer va Pintrich epistemik e'tiqodlarni bilimning tabiati hamda bilish jarayonining psixologik xususiyatlari bilan bog'liq murakkab tizim sifatida izohlaydilar. Ular bilim manbai, bilimning aniqligi va qat'iyligi, uning o'zgaruvchanligi hamda bilimni asoslash mezonlari kabi komponentlarning epistemik tafakkurni o'rganishdagi diagnostik ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berganlar.

Schommer epistemik e'tiqodlar bir yo'nalishli hodisa emas, balki ko'p o'lchovli psixologik tizim ekanligini ta'kidlab, ularni nisbatan mustaqil, shu bilan birga o'zaro bog'liq va ta'sirlashuvchi kognitiv tuzilmalar sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuv tadqiqotda epistemik tafakkurning alohida tarkibiy komponentlarini differensial baholash hamda ularga mos psixodiagnostik metodlarni tanlashga metodologik asos bo'ldi.

Baxter Magolda epistemik rivojlanishni shaxsning bilishga doir mustaqilligi, bilim manbalariga va avtoritetga munosabati hamda mavjud bilimlarni mustaqil ravishda qayta ko‘rib chiqish va konstruksiyalash salohiyati bilan bog‘laydi. Uning qarashlari oliy ta’lim bosqichida shaxs epistemik pozitsiyasining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini tushunishda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

King va Kitchener tomonidan ishlab chiqilgan reflektiv hukm nazariyasida noaniqlik sharoitida dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish, turli va qarama-qarshi ma’lumotlarni qiyosiy tahlil qilish hamda bilimning nisbiy va chegaralangan xususiyatini anglash epistemik tafakkurning rivojlangan shakli sifatida talqin etiladi. Mazkur nazariy yondashuv tadqiqot metodologiyasiga dalillash, tahlil qilish va refleksiv qayta baholash bilan bog‘liq psixodiagnostik usullarni kiritish uchun nazariy zamin yaratdi.

D. Conley tomonidan ishlab chiqilgan “Epistemik tafakkur shkalasi” tadqiqotning markaziy diagnostik vositasi sifatida tanlandi. Ushbu metodika bilim manbalarini baholash, bilimning aniqligi va qat’iyligini anglash, uning rivojlanuvchanligini tushunish hamda bilimlarni dalillash kabi epistemik tafakkurning muhim tarkibiy komponentlarini tizimli ravishda o‘lchash imkonini beradi. Mazkur metodikaning tanlanishi, avvalo, talabalik davrida epistemik tafakkurning tarkibiy tuzilishini differensial tarzda aniqlash imkoniyati bilan izohlanadi.

Shuningdek, “Epistemik tafakkur shkalasi” orqali epistemik tafakkur darajasidagi individual va guruhiy farqlarni, jumladan, jins, ta’lim bosqichi, hudud hamda ta’lim yo‘nalishi kabi omillar bilan bog‘liq psixologik tafovutlarni aniqlash mumkin. Shu bois mazkur metodika talabalarning epistemik tafakkur xususiyatlarini kompleks o‘rganish, olingan natijalarni psixologik jihatdan talqin qilish hamda epistemik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish uchun muhim diagnostik imkoniyatlarga ega.

Mavzuga doir adabiyotlar sharhi. Tadqiqotda epistemik tafakkurning psixologik determinantlari va unga ta’sir etuvchi omillarni chuqurroq o‘rganish maqsadida bir qator psixodiagnostik metodikalardan foydalanildi. Jumladan, A. V. Xutorskoyning “Tizimli fikrlash darajasini aniqlash testi” epistemik tafakkurning tizimlilik, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish, integrativlik, modellashtirish va prognozlash kabi yuqori darajali kognitiv operatsiyalar bilan bog‘liqligini aniqlash maqsadida qo‘llanildi. Chunki epistemik yetuklik ko‘p jihatdan shaxsning axborotni alohida faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq va yaxlit tizim sifatida idrok etish qobiliyati bilan belgilanadi. Mazkur metodika epistemik tafakkurning nafaqat mazmuniy, balki uning strukturaviy-kognitiv asoslarini ham aniqlashtirish imkonini berdi.

A. A. Alekseeva va L. A. Gromova tomonidan ishlab chiqilgan “Tafakkur uslubini aniqlash” so‘rovnomasi epistemik tafakkurning turli tafakkur uslublari, xususan, sintezatorlik, analizatorlik, realistik va idealistik yo‘nalishlar bilan o‘zaro aloqadorligini aniqlash uchun tanlandi. Bilishga doir individual pozitsiya va bilimni

qabul qilish, qayta ishlash hamda baholash jarayoni ko‘p jihatdan shaxsning ustuvor tafakkur uslubi bilan belgilanadi. Shu sababli mazkur metodika epistemik tafakkurning individual-psixologik xususiyatlarini kengroq tahlil qilishga xizmat qildi.

P. Torrensning “Kreativ fikrlashni aniqlash” metodikasi epistemik tafakkurning ravonlik, originallik, muammoli vaziyatlarga nisbatan moslashuvchanlik va tafakkurning rivojlanganlik darajasi bilan o‘zaro munosabatini aniqlash maqsadida qo‘llanildi. Chunki yangi bilimlarni qabul qilish, mavjud qarashlarni qayta ko‘rib chiqish va muqobil yechimlarni ishlab chiqish qobiliyati ko‘pincha shaxsning kreativ fikrlash salohiyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Mazkur metodika epistemik tafakkurning ijodiy qayta qurish va yangi bilimlarni hosil qilish jarayonlari bilan aloqadorligini aniqlash imkonini berdi.

E. F. Zeer, A. M. Pavlova va N. O. Sadovnikova tomonidan tavsiya etilgan “Matematik qobiliyatni aniqlash diagnostikasi” metodikasi epistemik tafakkurning abstraksiyalash, simvollashtirish, modellashtirish, refleksivlik va tasviriy tasavvur kabi intellektual jarayonlar bilan bog‘liqligini o‘rganish maqsadida tanlandi. Ushbu metodika epistemik tafakkur faqat bilimga oid nazariy qarashlar majmui emas, balki murakkab aqliy qayta ishlash mexanizmlariga asoslangan ko‘p komponentli kognitiv tizim ekanligini aniqlashga yordam berdi.

N. V. Kalinina tomonidan ishlab chiqilgan “Shaxsiy va kasbiy o‘sish motivatsiyasi” metodikasi epistemik tafakkurning o‘rganishga bo‘lgan ichki motivatsiya, o‘z ustida ishlashga intilish hamda natijaga yo‘naltirilganlik bilan bog‘liqligini aniqlash uchun tadqiqot dasturiga kiritildi. Chunki epistemik pozitsiyaning shakllanishi faqat shaxsning bilish imkoniyatlari bilan emas, balki uning o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoji va ichki rag‘batlantiruvchi omillari bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Shuningdek, “Semantik differensial” metodikasi epistemik tafakkurning baho, kuch va faollik kabi subyektiv-semantik ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro munosabatini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metodika yordamida shaxsning bilim, bilish jarayoni va intellektual faoliyatga nisbatan emotsional-semantik munosabatlarini tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Natijada epistemik tafakkurning nafaqat kognitiv va motivatsion, balki uning subyektiv-baholovchi hamda emotsional-semantik jihatlarini ham kompleks tarzda o‘rganish imkoniyati kengaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodlar tizimini shakllantirishda ularning tadqiqot mavzusining konseptual modeliga muvofiqligi, diagnostik sezgirligi, o‘zaro to‘ldiruvchanligi hamda talabalar auditoriyasida qo‘llash qulayligi asosiy mezon sifatida belgilandi. Tadqiqotda qo‘llanilgan barcha metodikalar dastlab nazariy jihatdan ekspert tahlilidan o‘tkazildi. Keyingi bosqichda ularning mazmuniy mosligi, savollar va topshiriqlar ifodasining aniqligi hamda respondentlar tomonidan adekvat qabul qilinishi pilot tadqiqot jarayonida sinovdan o‘tkazildi.

Metodikalarning ishonchliligini ta’minlashda ichki moslik, mazmuniy yaxlitlik, turli o‘lchovlar o‘rtasidagi uyg‘unlik hamda natijalarning izchil

takrorlanish imkoniyati alohida nazorat qilindi. Ishonchlilik psixodiagnostik tadqiqotning muhim metodologik sharti sifatida qaraldi. Chunki epistemik tafakkur kabi ko‘p komponentli psixologik hodisani o‘rganishda tasodifiy yoki yuzaki ma’lumotlarga asoslanish ilmiy xulosalarning aniqligi va ishonchliligini susaytirishi mumkin.

Shu sababli tanlangan metodikalar asosida olingan natijalar o‘zaro qiyoslandi, ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlik va mazmuniy muvofiqlik tahlil qilindi hamda har bir ko‘rsatkichning tadqiqot gipotezasini tekshirishdagi ahamiyati baholandi. Mazkur metodlar tizimining asosiy afzalligi epistemik tafakkurni faqat bitta indikator asosida emas, balki uning kognitiv, refleksiv, motivatsion, kreativ va semantik determinantlari bilan uzviy bog‘liqlikda kompleks tahlil qilish imkonini berishidadir.

Natijada tadqiqotda qo‘llanilgan psixodiagnostik vositalarning epistemik tafakkurning tuzilishi, namoyon bo‘lish xususiyatlari hamda uni belgilovchi va rivojlantiruvchi psixologik omillarni empirik jihatdan aniqlash uchun yetarli diagnostik imkoniyat va ilmiy asoslanganlikka ega ekanligi belgilandi.

Tadqiqotda D. Conley tomonidan ishlab chiqilgan “Epistemik tafakkur shkalasi”, A. V. Xutorskoyning “Tizimli fikrlash darajasini aniqlash testi”, A. A. Alekseeva va L. A. Gromova tomonidan ishlab chiqilgan “Tafakkur uslubini aniqlash” so‘rovnomasi, P. Torrensning “Kreativ fikrlashni aniqlash” metodikasi, E. F. Zeer, A. M. Pavlova va N. O. Sadovnikova tomonidan ishlab chiqilgan “Matematik qobiliyatni aniqlash diagnostikasi”, N. V. Kalinina tomonidan ishlab chiqilgan “Shaxsiy va kasbiy o‘sish motivatsiyasi” metodikasi, Ch. Osgudning “Semantik differensial” metodikasi hamda “Talabalarning epistemik tafakkur darajasini aniqlashga qaratilgan psixologik so‘rovnoma”dan foydalanildi.

Conley tomonidan ishlab chiqilgan “Epistemik tafakkur shkalasi”. D. Conley tomonidan 2004-yilda ishlab chiqilgan “Epistemik tafakkur shkalasi” epistemik tafakkurning asosiy tarkibiy xususiyatlarini bir necha yo‘nalish asosida baholashga qaratilgan psixodiagnostik vosita hisoblanadi. Mazkur metodika dastlab ta’lim psixologiyasi doirasida o‘quvchi va talabalarning bilim hamda bilish jarayoniga bo‘lgan munosabatini aniqlash maqsadida ishlab chiqilgan.

Metodikaning nazariy asosini shaxsning bilimni faqat tayyor axborot sifatida qabul qilmasdan, balki uning manbai, ishonchliligi, barqarorligi, o‘zgaruvchanligi va dalillanganlik darajasi asosida baholashi haqidagi qarash tashkil etadi. Shu sababli epistemik tafakkur yagona va bir o‘lchovli psixologik sifat sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq bir nechta tarkibiy komponentlardan iborat murakkab tizim sifatida talqin qilinadi.

Metodikaning original shakli 26 ta banddan iborat bo‘lib, respondentlarning javoblari 5 balli Likert shkalasi asosida baholanadi. Shkala tarkibidagi ayrim bandlar bilim haqidagi soddaroq epistemik tasavvurlarni, boshqalari esa nisbatan murakkab va rivojlangan epistemik qarashlarni aks ettiradi. Mazkur xususiyat epistemik tafakkurning rivojlanish darajasi va individual farqlarini aniqlash imkonini beradi.

Metodikaning muhim jihati shundaki, u shaxsning faqat **“nimani bilishi”**ni emas, balki “qanday bilishi”, “bilimning manbai nima ekanini qanday baholashi” va “o‘z xulosalarini qanday asoslashini” ham aniqlashga xizmat qiladi. Shu bois ushbu shkala talabalarning tanqidiy fikrlashi, refleksivligi, dalillarga asoslangan qarashlari hamda mustaqil xulosa chiqarish xususiyatlarini o‘rganishda muhim diagnostik vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

Keyingi tadqiqotlarda mazkur metodika turli ta’lim va madaniy kontekstlarga moslashtirilgan holda qo‘llanilib, epistemik tafakkurning tarkibiy tuzilishini o‘rganish imkoniyatlari kengaytirildi. Ayniqsa, metodikani muayyan fan yoki ta’lim sohasi kontekstiga moslashtirish epistemik qarashlarning mazmunini yanada aniqroq aniqlash imkonini berishi qayd etiladi.

Mazkur metodikaning amaliy afzalligi uning katta hajmdagi respondentlar guruhida qisqa vaqt ichida qo‘llash mumkinligi, alohida komponentlar bo‘yicha qiyosiy tahlil o‘tkazish hamda respondentlarning umumiy epistemik profilini aniqlash imkoniyatiga egaligidadir. Shu jihatdan, “Epistemik tafakkur shkalasi” mazkur tadqiqotda talabalarning epistemik tafakkur xususiyatlarini aniqlash va ularning boshqa psixologik ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish uchun asosiy diagnostik vosita sifatida tanlandi.

Tahlil va natijalar. Bilim manbaini baholash talabaning bilim qayerdan olinishi va turli manbalarga qay darajada ishonish mumkinligini anglash xususiyatini ifodalaydi. Epistemik tafakkurning nisbatan sodda darajasida bilim tayyor holda beriladigan va asosan tashqi avtoritetlarga tegishli hodisa sifatida qabul qilinadi. Bunday holatda talaba o‘qituvchi, darslik yoki mutaxassis fikrini ko‘proq shartsiz qabul qilishga moyil bo‘ladi.

Rivojlangan epistemik qarashda esa bilim mustaqil fikrlash, savol qo‘yish, tahlil qilish va turli manbalarni qiyoslash orqali anglanadigan jarayon sifatida baholanadi. Bunday talaba ma’lumotni tayyor haqiqat sifatida emas, balki tekshirilishi va asoslanishi lozim bo‘lgan axborot sifatida qabul qiladi. U manbaning ishonchliligi, muallifning mavqei, fikrning dalillanganligi va qarashlarning asoslanganlik darajasiga e’tibor qaratadi. Shu jihatdan, bilim manbaini baholash epistemik mustaqillik va ilmiy savodxonlikning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Bilimning qat’iyligini anglash talabaning bilimni mutlaq va o‘zgarmas haqiqat sifatida yoki murakkab, ko‘p qirrali hamda turli talqinlarga ega hodisa sifatida tushunishini ifodalaydi. Ushbu omilning soddaroq darajasida talaba aksariyat masalalarning faqat bitta to‘g‘ri javobi mavjud, deb hisoblaydi. Rivojlanganroq epistemik qarashda esa, ayniqsa murakkab masalalarda, bir nechta asosli izoh va yondashuvlar mavjud bo‘lishi mumkinligi tan olinadi.

Mazkur omil noaniqlikka munosabat, ko‘p variantli tahlil va ehtiyotkor xulosa chiqarish bilan bevosita bog‘liqdir. Bilimning qat’iyligini chuqurroq anglagan talaba qarama-qarshi fikrlarni mutlaq xato sifatida emas, balki murakkab muammoning

tabiiy xususiyati sifatida qabul qiladi. Natijada unda intellektual moslashuvchanlik, refleksivlik va ilmiy fikrlash madaniyati rivojlanadi.

Bilimning rivojlanuvchanligini anglash bilimni qotib qolgan va o‘zgarmas tizim sifatida emas, balki vaqt o‘tishi bilan boyib, yangilanib va yangi dalillar asosida qayta ko‘rib chiqiladigan hodisa sifatida tushunish bilan bog‘liq. Epistemik qarashning sodda darajasida ilmiy bilim yakunlangan va o‘zgarmas tizim sifatida qabul qilinadi. Rivojlanganroq qarashda esa ilmiy g‘oyalar yangi dalillar, kuzatishlar va tadqiqotlar natijasida o‘zgarishi mumkinligi anglanadi.

Ushbu omil epistemik yetuklik va intellektual ochiqlikning muhim belgilaridan biridir. Bilimning rivojlanuvchanligini anglagan talaba yangi ma’lumotlar asosida o‘z qarashlarini qayta ko‘rib chiqishni zaiflik emas, balki ilmiy halollik sifatida qabul qiladi. Bu esa yangilikka ochiqlik, izlanishga qiziqish va dalillar o‘zgargan sharoitda xulosalarni qayta baholash qobiliyatini kuchaytiradi.

Bilimni dalillash talabaning fikr, mulohaza va xulosalarni qabul qilish hamda asoslashda qanday mezonlarga tayanishini ifodalaydi. Bunda asosiy talab bilimning shunchaki aytilgani yoki avtoritet tomonidan bildirilgani uchun emas, balki dalil, kuzatuv, tajriba, taqqoslash va mantiqiy asoslar orqali qabul qilinishidir.

Soddaroq epistemik pozitsiyada shaxs fikrlarni ko‘proq avtoritet, odat yoki subyektiv ishonch asosida qabul qilishi mumkin. Rivojlangan epistemik pozitsiyada esa talaba “Bu fikr nimaga asoslangan?”, “Qaysi dalillar uni qo‘llab-quvvatlaydi?” va “Qarama-qarshi qarashlar qanday tekshirilgan?” kabi savollarni faol qo‘yadi. Shu jihatdan, bilimni dalillash ilmiy tafakkur, tanqidiy tahlil va mustaqil xulosa chiqarishning muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, epistemik tafakkurning eng muhim tarkibiy omillarini ifodalaydi.

Xulosa. “Bilimni dalillash” omili epistemik tafakkurning eng faol, operatsional va amaliy jihatini namoyon etadi. Chunki aynan ushbu jarayonda shaxs bilimni qabul qilish, baholash va asoslash mezonlarini amaliy faoliyatda qo‘llaydi. Talaba ushbu omil bo‘yicha rivojlangan bo‘lsa, u o‘z xulosalarini shaxsiy qarash, taxmin yoki subyektiv moyillik bilan emas, balki dalillarning kuchi va ishonchliligi asosida himoya qilishga intiladi. Bunday yondashuv ilmiy fikrlash, tanqidiy tahlil va argumentatsiya madaniyatining muhim tayanchi hisoblanadi.

Mazkur omil da’volarni tekshirish, kuzatuv va tajriba natijalarini hisobga olish, turli manbalardagi ma’lumotlarni qiyoslash, dalillar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni aniqlash hamda qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilish kabi ko‘nikmalar bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli u nafaqat bilimning mazmunini, balki bilimning qanday asoslanishi va uning qanchalik ishonchli ekanini ham yoritadi. Ayniqsa, talabalik davrida ushbu ko‘nikmalarning rivojlanishi mustaqil ilmiy izlanish olib borish va asosli qarorlar qabul qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Aksincha, “Bilimni dalillash” omili sust rivojlangan holatda talaba dalilsiz fikrni ham yetarlicha asoslangan bilim sifatida qabul qilishi, manbaning ishonchliligini chuqur tekshirmasligi yoki shaxsiy fikrni obyektiv dalildan ustun

qo‘yishi mumkin. Bu esa tanqidiy fikrlash va ilmiy mulohaza yuritish jarayonini cheklaydi.

Umuman olganda, “Bilimni dalillash” omilining rivojlanishi talabaning ilmiy mulohaza yuritish, asosli hukm chiqarish, dalillarni tanqidiy baholash va o‘z fikrini ishonchli argumentlar orqali himoya qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Shu jihatdan, mazkur omil epistemik tafakkurning yetuklik darajasini belgilovchi muhim mezonlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hofer B. K., Pintrich P. R. Personal Epistemology: The Psychology of Beliefs about Knowledge and Knowing. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2002.

2. Kuhn D. The Skills of Argument. — Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

3.Perry W. G. Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970.

4. Schommer M. Epistemological Development and Academic Performance among Secondary Students // Journal of Educational Psychology. — 1993. — Vol. 85(3). — P. 406–411.

5. Baxter Magolda M. B. Knowing and Reasoning in College: Gender-Related Patterns in Students’ Intellectual Development. — San Francisco: Jossey-Bass, 1992.

6. Kitchener K. S., King P. M. Reflective Judgment: Concepts of Justification and Their Relationship to Age and Education // Journal of Applied Developmental Psychology. — 1981. — Vol. 2. — P. 89–116.

7. Karimova V. M. Psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2002.

8. G‘oziev E. G. Tafakkur psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 1990.

9. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2007.

10.To‘xtayev B. Shaxs tafakkuri va bilish jarayonlari psixologiyasi. — Toshkent, 2015.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

УДК 677.21.021

Дадажанов Арафатали Комилжанович,
PhD, преподаватель Наманганского технического университета

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПИЛЬНОГО ВОЛОКНООЧИСТИТЕЛЯ

Аннотация. В Узбекистане происходят кардинальные и позитивные изменения во всех сферах общественной и экономической жизни. В рамках проводимых реформ особое внимание уделяется обеспечению взаимосвязанного развития науки и производства. В частности, создаются хлопково-текстильные кластеры, а на базе технических институтов в крупных регионах формируются университеты, ориентированные на подготовку высококвалифицированных специалистов и развитие прикладной науки. Такая интеграция науки с производством способствует выявлению актуальных производственных проблем и поиску научно обоснованных, практико-ориентированных решений.

В статье, исходя из существующей производственной проблемы, рассматривается одно из теоретически обоснованных и конструктивно простых решений по повышению эффективности очистки хлопкового волокна. Предлагаемый подход основан на применении сравнительно простой и экономичной конструкции очистителя волокна, что позволяет повысить эффективность технологического процесса и создать условия для оперативного внедрения технического решения на предприятиях.

Ключевые слова: хлопковое волокно, смесь, колосник, барабан, эффективность, производительность, джин, очиститель волокна, устройство, очистка волокна.

ARRALI TOLA TOZALAGICH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Annotatsiya. O‘zbekistonda barcha sohalarda tub va ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlar doirasida fan va ishlab chiqarishning o‘zaro uyg‘un rivojlanishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etilayotgani, yirik hududlarda texnik institutlar negizida universitetlarning tashkil etilishi ilm-fanning ishlab chiqarish bilan integratsiyasini kuchaytirmoqda. Bunday yondashuv ishlab chiqarishda mavjud muammolarni aniqlash va ularga ilmiy asoslangan, amaliy yechimlarni ishlab chiqish imkonini bermoqda.

Mazkur maqolada ishlab chiqarish jarayonida mavjud muammodan kelib chiqib, paxta tolasini tozalash samaradorligini oshirishga qaratilgan nazariy jihatdan asoslangan va konstruktiv jihatdan sodda yechimlardan biri taklif etilgan. Taklif

etilayotgan konstruksiyaning nisbatan sodda va iqtisodiy jihatdan maqbulligi uni ishlab chiqarish korxonalarida qisqa muddatda joriy etish hamda mavjud muammoni tezkor hal qilish imkoniyatini yaratadi.

Kalit so‘zlar: paxta tolasi, aralashma, kolosnik, baraban, samaradorlik, unumdorlik, jin, tola tozalagich, qurilma, tola tozalash.

INCREASING THE EFFICIENCY OF A SAW-TYPE FIBER CLEANER

Abstract. Uzbekistan is undergoing fundamental and positive changes in various sectors. Within the framework of these reforms, particular attention is being paid to the integrated development of science and production. In particular, the establishment of cotton-textile clusters and the development of universities on the basis of technical institutes in major regions are contributing to stronger cooperation between scientific institutions and industry. This integration promotes the identification of production-related problems and the development of scientifically grounded and practically applicable solutions.

This article considers a theoretically substantiated and structurally simple solution aimed at improving the efficiency of cotton fiber cleaning based on an existing production problem. The proposed approach involves the use of a relatively simple and cost-effective fiber-cleaning construction, which can improve the efficiency of the technological process and facilitate the rapid implementation of the proposed technical solution in industrial enterprises.

Keywords: cotton fiber, mixture, grate, drum, efficiency, productivity, gin, fiber cleaner, device, fiber cleaning.

Введение. В нашей стране созданы хлопковые кластеры, деятельность которых охватывает практически весь производственный цикл — от выращивания хлопка-сырца до получения готовой продукции. В этих условиях качество исходного сырья имеет большое значение для обеспечения эффективности технологических процессов и получения качественной готовой продукции. Одним из важнейших этапов переработки хлопка является очистка волокна, при которой необходимо максимально сохранить его исходные качественные характеристики.

Одним из основных видов оборудования хлопкоочистительных предприятий является хлопкоочистительный аппарат. Джинирующая установка обеспечивает отделение хлопкового волокна от семян. После процесса джинирования волокно содержит определённое количество примесей и пороков, поэтому подвергается дополнительной очистке. Основными рабочими органами волокноочистительных устройств являются пильные барабаны и колосниковые решётки.

Пильный барабан захватывает волокно и перемещает его в рабочей зоне, где происходит взаимодействие волокнистой массы с колосниками,

расположенными под барабаном. В результате механического воздействия происходит отделение части примесей и пороков от волокна. Однако интенсивное механическое воздействие колосников на волокно может приводить к его повреждению, сокращению средней длины волокон и ухудшению качественных показателей.

В связи с этим количество колосников, их конструкция, форма и геометрические параметры рабочих поверхностей, контактирующих с волокном, оказывают существенное влияние на эффективность процесса очистки. При недостаточной степени очистки возникает необходимость увеличения количества пильных барабанов. Однако увеличение числа рабочих органов сопровождается усилением механического воздействия на волокно, что может привести к образованию дополнительных дефектов и уменьшению общей длины волокон.

Анализ литературы. Проблемам повышения эффективности очистки хлопкового волокна и совершенствования конструкций волокноочистительных устройств посвящены исследования многих отечественных и зарубежных учёных. Одним из важных направлений исследований является определение рационального количества пильных барабанов и колосников, обеспечивающего необходимую степень очистки при минимальном повреждении волокна.

В конструкциях отечественного хлопкоочистительного оборудования для повышения эффективности очистки в ряде случаев применяется увеличение количества пильных барабанов и колосников. Такой подход позволяет повысить интенсивность механического воздействия на волокно и обеспечить более эффективное удаление примесей. Вместе с тем увеличение количества рабочих органов может привести к усилению механического воздействия и, соответственно, к повышению вероятности повреждения волокна.

В зарубежной практике, в частности в США, наряду с пильными очистителями в отдельных технологических процессах применяются очистители, использующие пневматические и вакуумные принципы воздействия на волокнистую массу. Это свидетельствует о необходимости поиска новых конструктивных решений, позволяющих повысить эффективность очистки при одновременном сохранении качественных характеристик волокна.

Теоретические и практические вопросы очистки хлопкового волокна исследовались российским учёным Е.А. Коробельниковым. Значительный вклад в развитие конструкций и технологий очистки хлопкового волокна внесли также отечественные учёные Турсунов, Мирешниченко, Ахмадходжаев и другие исследователи Узбекистана [3–5].

Анализ проведённых исследований показывает, что совершенствование рабочих органов волокноочистителей и поиск рациональных способов воздействия на волокно являются актуальными направлениями повышения

эффективности очистки. При этом особое значение имеет снижение негативного механического воздействия на волокно при обеспечении необходимой степени удаления примесей.

Результаты. На основании проведённого анализа установлено, что колосники играют важную роль в процессе очистки хлопкового волокна. Их количество, конструкция, форма и параметры рабочей поверхности непосредственно влияют на интенсивность взаимодействия с волокнистой массой и, следовательно, на эффективность удаления примесей.

С целью повышения эффективности процесса очистки была разработана конструкция барабанного колосника, представленная на рисунке 1. В предлагаемой конструкции вместо неподвижного ряда колосников используется вращающийся колосниковый барабан. Такое конструктивное решение позволяет увеличить интенсивность воздействия рабочего органа на волокнистую массу и создать дополнительные условия для её разрыхления и очистки.

Предлагаемый барабан оснащён четырёхпланчатым колосником. Благодаря вращательному движению барабанного колосника обеспечивается более интенсивное взаимодействие с волокном по сравнению с неподвижными колосниковыми элементами. Это способствует улучшению разрыхления волокнистой массы и повышению эффективности отделения содержащихся в ней примесей.

Применение барабанного колосника позволяет создать условия для очистки волокна различных сортов с использованием меньшего количества дополнительных рабочих органов. В результате может быть достигнуто снижение дополнительных эксплуатационных затрат, а также уменьшение интенсивности механического воздействия на волокно за счёт оптимизации конструкции очистительного устройства.

В процессе исследования, представленного на рисунке 1, установлено, что содержащиеся в волокнистой массе примеси условно можно разделить на активные и неактивные. Активные примеси относительно легко отделяются от волокна под воздействием рабочих органов, тогда как неактивные примеси могут оставаться внутри волокнистого слоя и не подвергаться непосредственному воздействию.

Для повышения эффективности удаления неактивных примесей необходимо обеспечить их перемещение из внутренней части волокнистого слоя к его наружной поверхности. С этой целью под рабочей зоной устройства предлагается установить колосниковый барабан. В процессе вращения барабана происходит дополнительное ворошение и разрыхление волокнистой массы, что способствует перемещению примесей к её поверхности и последующему отделению.

Одной из причин недостаточной эффективности традиционных волокноочистителей является ограниченная способность рабочих органов

обеспечивать необходимое разрыхление и ворошение волокна в процессе его взаимодействия с колосниками. Вследствие этого часть примесей может оставаться внутри волокнистой массы, что снижает общую эффективность очистки.

Совершенствование конструкции волокноочистителя и применение вращающегося колосникового барабана создают дополнительные возможности для интенсификации процесса разрыхления волокна, улучшения отделения примесей и повышения эффективности очистки. Предлагаемое конструктивное решение может быть использовано в дальнейшем совершенствовании хлопкоочистительного оборудования с целью повышения качества очищаемого волокна [1–4].

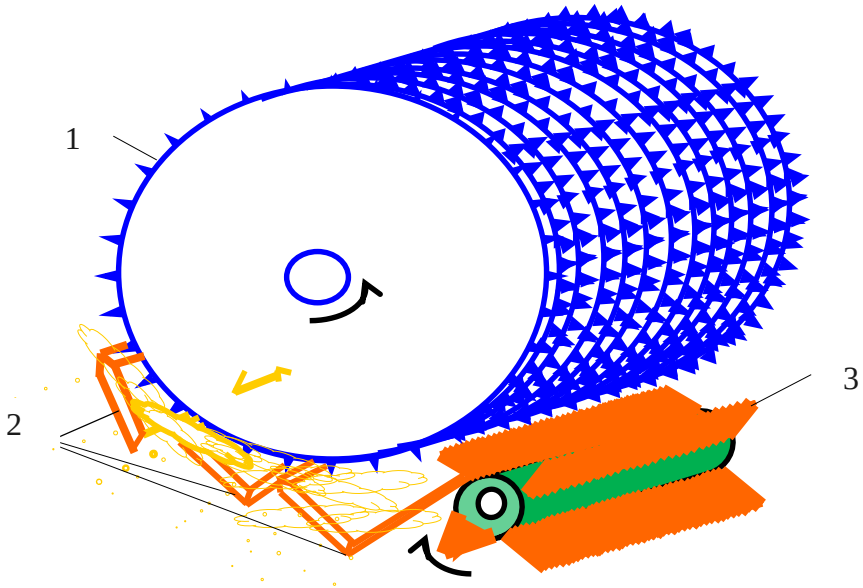

Рисунок 1. Волокноочиститель с барабанным колосником:
1 — пильчатый барабан; 2 — колосники; 3 — барабанный колосник.

По этой причине в конструкции нового колосника предусмотрены специальные отверстия, в которые установлены воздушные сопла. Воздушные сопла соединены со специальным устройством для подачи сжатого воздуха. В процессе работы воздух под высоким давлением направляется на волокно, обеспечивая его эффективное разрыхление, встряхивание и перемешивание. Такое воздействие способствует более равномерному распределению волокна, активизации находящихся в нём примесей и их последующему отделению в процессе очистки. В результате повышается эффективность очистки волокна при сохранении его основных качественных показателей.

Расчёт устройства для подачи воздушного потока:

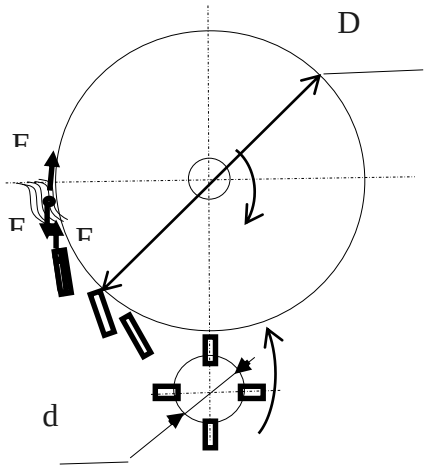
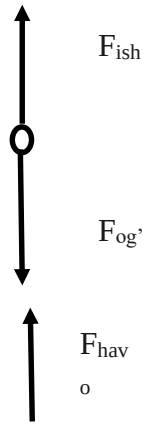

Рисунок 2. Действие воздушного потока на сор.

дейсвующие силы на сор

Сумма сил дейсвующих на сор:

$F_{og'}$=mg-сила тяжести; F_{ish}=-fmg-сила трения; f=0.32 коэфицент трения (для влажного хлопка).Тогда:

Общая сила воздуха:

$F_{um}=F_{og'}/0,32$;

Из этого следует, что действующая сила воздушного потока должна превышать общую силу сопротивления:

$F_{havo}>F_{um}$

Пильный барабан вращается с постоянной угловой скоростью, поэтому изменение угловой скорости в рассматриваемом процессе отсутствует. В связи с этим инерционными силами можно пренебречь. Следовательно, характер движения и перемещения частиц сора определяется преимущественно действием силы тяжести и воздушного потока.

Проецируя действующие силы на соответствующие координатные оси, можно определить ускорение частицы сора. После двукратного интегрирования получаем уравнение её движения:

$$\sum y^{II} = mg - fmg - \frac{V_{havo}}{sek};$$

$$\sum y^{I} = gt - fgt - \frac{V_{havo}}{m} + C_1;$$

$$\sum y = g\frac{t^2}{2} - fg\frac{t^2}{2} - 2\frac{V_{havo}}{m} + C_2;$$

$$C_1 = -\frac{V_{havo}}{m};$$

$$C_2 = -2\frac{V_{havo}}{m};$$

$$\sum y = g\frac{t^2}{2} - fg\frac{t^2}{2} - 3\frac{V_{havo}}{m};$$

$$S = g\frac{t^2}{2}(1-f) - 3\frac{V_{havo}}{m};$$

Кроме воздействия воздушного потока, в зоне последнего колосника установлен валично-планчатый колосник. Его применение позволяет повысить эффективность очистки волокна за счёт воздействия планчатых колосников, установленных на вращающемся валике. Такая конструкция обеспечивает дополнительное разрыхление и перемещение волокна, способствуя более эффективному отделению примесей.

Расчёт пильчатого барабана и валично-планчатого колосника:

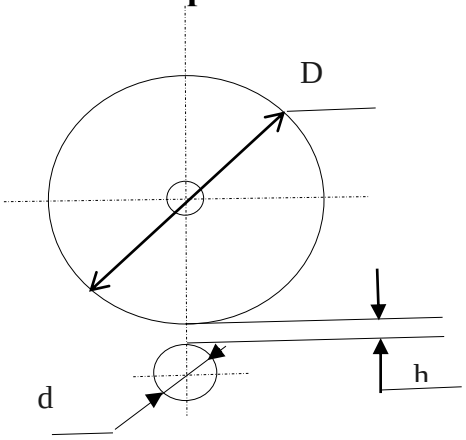

Рисунок 3. Конструкции и зазор между барабанами.

$$d = \frac{D}{5};$$

$$D_{\omega_2} = \frac{100rad}{sek};$$

$$d_{\omega_2} = 5D_{\omega_2} = 500rad/sek;$$

h=1.5-3mm

Если на валичном барабане установлено несколько планчатых колосников, его угловая скорость значительно выше угловой скорости пильчатого барабана. При этом кратность воздействия планчатых колосников на волокно определяется их количеством.

Для полного совершения одного оборота пильчатому барабану требуется (t=0,06) с. За это время каждый планчатый колосник, установленный на валике, последовательно воздействует на волокно один раз. Поэтому для увеличения интенсивности воздействия планчатых колосников на волокно можно либо увеличить угловую скорость вращения валика, либо увеличить количество планчатых колосников, установленных на его поверхности.

Зазор между пильчатым барабаном и валично-планчатым колосником может изменяться в пределах от 1,5 до 3,0 мм в зависимости от технологических требований к процессу очистки.

Для повышения эффективности воздействия валично-планчатого колосника на волокно предлагаются два варианта его конструктивного исполнения:

1. валик с прямыми планками;
2. валик с косыми планками.

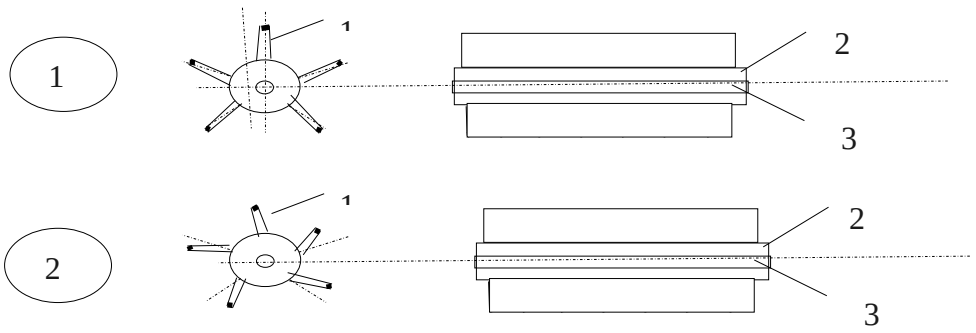

Рисунок 4. Валик с планчатыми колосниками: 1 — прямые планки; 2 — косые планки [5–8].

Назначение. Предлагаемая конструкция предназначена для повышения эффективности очистки хлопкового волокна от крупных и мелких примесей, образующихся и сохраняющихся в волокнистой массе после процесса джинирования. Основной задачей конструкции является обеспечение более интенсивного взаимодействия волокна с рабочими органами очистительного устройства при одновременном воздействии механической силы и воздушного потока.

Выполнение задачи. С целью повышения эффективности очистки хлопкового волокна от различных примесей в предлагаемой конструкции на конце каждого колосника устанавливается воздушно-распылительное устройство. В процессе работы волокно, захватываемое зубьями пильного барабана, перемещается в рабочей зоне и взаимодействует с колосниками. При этом воздушно-распылительное устройство, закреплённое на конце колосника, под давлением направляет воздушный поток непосредственно в волокнистую массу.

Воздействие воздушного потока способствует разрыхлению волокна, перемещению примесей из внутренних слоёв волокнистой массы к её поверхности и облегчает их последующее отделение. Одновременное механическое воздействие колосников и воздушного потока позволяет повысить интенсивность очистки без необходимости существенного увеличения количества пильных барабанов.

Для дополнительного повышения эффективности отделения примесей после зоны основных колосников устанавливаются барабанные колосники. Барабанный колосник оснащается планками различной высоты, благодаря чему при вращении обеспечивается неодинаковое по интенсивности воздействие на волокнистую массу. Такое конструктивное решение позволяет воздействовать на различные слои волокна и способствует отделению как крупных, так и мелких примесей.

При прохождении волокна через рабочую зону оно подвергается последовательному воздействию пильного барабана, колосников, воздушного потока и барабанного колосника. В результате происходит дополнительное разрыхление волокнистой массы, отделение сорных примесей и улучшение качества очищенного волокна. После прохождения последней зоны очистки и воздействия направленного воздушного потока очищенное и разрыхлённое волокно передаётся на следующую технологическую операцию.

Обсуждение. Повышение эффективности предлагаемого устройства достигается прежде всего за счёт увеличения количества и интенсивности рабочих воздействий на волокнистую массу. Установка барабанного колосника позволяет увеличить число контактов рабочих планок с волокном без существенного усложнения конструкции очистительного оборудования.

За счёт увеличения скорости движения барабанного колосника возрастает частота воздействия его рабочих планок на волокно. В результате увеличивается интенсивность механического воздействия, что способствует более быстрому разрушению и отделению связей между волокном и содержащимися в нём примесями. При этом воздушный поток, создаваемый распылительным устройством, способствует выведению отделённых примесей из зоны очистки.

Важным преимуществом предлагаемой конструкции является совместное воздействие механического и аэродинамического факторов. Механическое

воздействие колосников способствует разрыхлению и разделению волокнистой массы, а воздушный поток обеспечивает дополнительное перемещение и удаление отделившихся примесей. Такое сочетание рабочих воздействий позволяет повысить интенсивность очистительного процесса и уменьшить вероятность повторного попадания отделённых примесей в очищенное волокно.

Установка барабанного колосника также позволяет увеличить частоту вынужденного воздействия на волокнистую массу. При этом характер движения рабочих элементов способствует более равномерному распределению воздействий по объёму волокнистого слоя. Это создаёт условия для более эффективного перемещения примесей из внутренних слоёв волокна к его поверхности и их последующего удаления.

Таким образом, предлагаемая конструкция позволяет повысить эффективность очистки без значительного увеличения числа основных пильных барабанов. Это особенно важно с точки зрения сохранения длины волокна, поскольку чрезмерное увеличение количества механических воздействий может привести к дополнительному повреждению волокна и образованию дефектов.

Заключение. Применение предложенной конструкции в процессе очистки хлопкового волокна позволяет повысить эффективность отделения крупных и мелких примесей, улучшить качество очищенного волокна и увеличить производительность технологического оборудования. Основным конструктивным преимуществом является сочетание механического воздействия колосников с воздействием воздушного потока и дополнительного барабанного колосника.

Использование барабанного колосника позволяет увеличить частоту воздействия рабочих планок на волокно, а установка воздушно-распылительных устройств способствует разрыхлению волокнистой массы и удалению отделённых примесей из рабочей зоны. В результате создаются более благоприятные условия для непрерывного и интенсивного протекания процесса очистки.

Поскольку эффективность отделения примесей в значительной степени зависит от конструкции, количества и характера взаимодействия колосников с волокном, дальнейшее совершенствование их рабочих поверхностей и режимов движения представляет практический интерес для хлопкоочистительной промышленности.

В современных условиях, когда полная модернизация хлопкоочистительных предприятий требует значительных финансовых затрат, разработка и внедрение относительно простых, доступных и эффективных конструктивных решений имеет особое практическое значение. Совершенствование отдельных рабочих органов позволяет сократить затраты на модернизацию оборудования, снизить себестоимость переработки

хлопкового волокна и повысить производительность технологического процесса.

В дальнейшем целесообразно провести экспериментальные исследования предлагаемой конструкции с определением оптимальных значений частоты вращения барабанного колосника, величины зазора между рабочими органами, давления воздушного потока и количества планок. Это позволит установить рациональные режимы работы устройства и количественно оценить его влияние на степень очистки, производительность оборудования и сохранение качественных показателей хлопкового волокна.

Список литературы:

1. Ergashev J., Dadajanov A. Yangi chigitni toladan ajratish agregati: patent № IAP 116546. – 09.10.2023.

2. Xojiev A., Dadajanov A., Maxkamov A. Paxta tolasini tozalash qurilmasi: patent № IAP 03889. – 24.02.2009.

3. Турсунов Х.К. Исследование механических процессов и рабочих органов волокноочистительных машин: дис. ... д-ра техн. наук. – Ташкент, 1978.

4. Мирошниченко Г.И. О некоторых физико-механических свойствах хлопка-сырца: дис. ... канд. техн. наук. – Ташкент, 1956. – 138 с.

5. Коробельников А. Научный журнал «Молодой ученый». – 2014. – № 19. – С. 231–234. URL: https://moluch.ru/

6. Турсунов Х.К. Теоретические основы очистки хлопкового волокна и совершенствование рабочих органов волокноочистительных машин: автореф. дис. ... д-ра техн. наук: 05.02.13. – Ташкент, 1997. – 35 с.

7. Ahmadxo‘jayev H.T., Salimov A.M. Tabiiy tolalarni dastlabki ishlash texnologiyasi. – Namangan: «Yashil sanoat» tipografiyasi, 2020.

8. Xojiyev A., Dadajanov A. Cleaning cotton from integrated mixtures by complex harmonic movement // AIP Conference Proceedings. – 2023. – Vol. 2789. – 040134. DOI: https://doi.org/10.1063/5.0145647.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 372.857

Ibodova Mahfuza Namozovna,
Associate Professor, Department of Biology
Navoi State University

METHODOLOGY FOR USING COOPERATIVE LEARNING TECHNOLOGY IN BIOLOGY LESSONS

Abstract. This article provides a theoretical and practical analysis of the methodology for using cooperative learning technology in biology lessons. It examines the didactic essence of cooperative learning, the application of strategies such as Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL, and STAD in biology lessons, their integration with the integrative-biology.uz web-based platform, and the results of a pedagogical experiment presented on the basis of statistical data.

Keywords: cooperative learning, biology education, Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL, STAD, group work, academic lyceum.

BIOLOGIYA DARSLARIDA HAMKORLIKDA O‘QITISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada biologiya darslarida hamkorlikda o‘qitish texnologiyasidan foydalanish metodikasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Unda hamkorlikda o‘qitishning didaktik mohiyati, biologiya darslarida Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL va STAD kabi strategiyalardan foydalanish, ularni integrativ-biology.uz veb-platformasi bilan integratsiyalash hamda pedagogik tajriba natijalari statistik ma’lumotlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: hamkorlikda o‘qitish, biologiya ta’limi, Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL, STAD, guruhli ish, akademik litsey.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ КООПЕРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье представлен теоретический и практический анализ методики использования технологии кооперативного обучения на уроках биологии. Рассматриваются дидактическая сущность кооперативного обучения, применение таких стратегий, как Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL и STAD, на уроках биологии, их интеграция с веб-платформой integrative-biology.uz, а также результаты педагогического эксперимента, представленные на основе статистических данных.

Ключевые слова: кооперативное обучение, биологическое образование, Jigsaw, Think-Pair-Share, RBCL, STAD, групповая работа, академический лицей.

Introduction The modern educational paradigm requires transforming the student from a passive object of learning into an active subject of it. One of the effective means of accomplishing this is cooperative learning technology. Cooperative learning is a pedagogical approach in which students work together in small groups, influence one another in pursuit of a shared goal, and share collective responsibility, together with individual accountability, for the final outcome [1].

Because biology is by nature a practice-oriented subject requiring observation, experimentation, data analysis, and drawing conclusions, it offers favorable conditions for introducing cooperative learning strategies [2]. International research indicates that students who work in cooperative groups achieve higher academic results than those who work individually, and that their social-emotional skills also develop more effectively [3].

The purpose of this article is to develop a methodological system for using cooperative learning technology in biology lessons, to integrate it with the capabilities of a modern web-based platform, and to substantiate its effectiveness through the results of a pedagogical experiment.

The relevance of this topic lies in the fact that, under the traditional "teacher-to-class" model, most students remain passive listeners, which prevents the full development of their activity- and thinking-related skills. Cooperative learning technology, by contrast, turns every student into an active participant in the learning process, in which knowledge is transmitted not only from teacher to student but also from student to student. This serves to promote a deep and lasting mastery of knowledge, particularly in subjects such as biology that require understanding and analysis [1; 3].

Theoretical and Methodological Foundations of Cooperative Learning

The theory of cooperative learning is grounded in the ideas of social constructivism, according to which knowledge is constructed not individually but through processes of social interaction [4]. Vygotsky's concept of the "zone of proximal development" forms the theoretical foundation of cooperative learning: through collaboration with peers, a student is able to perform tasks that they would be unable to accomplish alone [5].

Organizing cooperative learning effectively requires adherence to five core principles: positive interdependence, individual and group accountability, direct interaction, the development of social skills, and regular reflection on group functioning [6]. Where these principles are disregarded, group work risks becoming mere "sitting together" rather than genuine cooperation — that is, a superficial form of group activity [7].

Unlike traditional group work, cooperative learning is carefully structured, with each student's task, responsibility, and assessment criteria clearly defined. It is precisely this structured character that constitutes the principal factor underlying the high effectiveness of cooperative learning [8].

Another important aspect of applying cooperative learning technology in biology lessons is the development of scientific thinking in students. Understanding biological phenomena often requires processes such as observation, comparison, hypothesis formulation, and hypothesis testing. In a group setting, students are compelled to listen to, analyze, and justify their positions in relation to one another's views, which fosters the development of critical thinking [3; 6]. Moreover, the sense of "positive interdependence" that arises during cooperative learning helps students feel responsible not only to themselves but to the group as a whole — an important factor in developing a culture of collaborative work over the long term.

Cooperative Learning Strategies Applied in Biology Lessons

A number of cooperative strategies are applied effectively in the practice of teaching biology. The most widely used of these are described below.

The Jigsaw method — a complex topic is divided into several parts, with each group member studying their part in depth within an "expert group" before returning to the home group to teach the material to the others. This method, for example, is applied effectively when studying the topic "Types of Ecosystems," with each expert group working separately on a particular ecosystem (forest, desert, aquatic, tundra).

The Think-Pair-Share technique — the teacher poses a problem-based question; students first think individually, then discuss it in pairs, and finally share their conclusions with the whole class. This technique makes it possible to actively engage all students within a short period of time.

STAD (Student Teams-Achievement Divisions) — students are divided into small, heterogeneous teams that study a topic together, after which each student takes an individual test; team results are calculated on the basis of each member's improvement relative to their own prior performance. This method encourages both stronger and weaker students to collaborate successfully within the same team.

RBCL (Research-Based Collaborative Learning) — students carry out small research projects in groups, gathering and analyzing data and defending their results in the form of a presentation. In biology lessons, this method is applied, for example, in projects investigating local biological diversity.

The Round Robin technique — group members take turns sharing their views, which guarantees the participation of every student in the discussion.

In selecting among the strategies listed above, teachers should take into account the objective of the lesson, the complexity of the topic, and the level of student preparedness. For instance, the Jigsaw method tends to be most effective for studying new and complex topics, Think-Pair-Share for rapidly reinforcing knowledge, and the RBCL approach for long-term project work. Alternating among

strategies also prevents students from becoming accustomed to a single method and helps develop their adaptability.

Integrating Cooperative Learning with the Web-Based Platform In contemporary conditions, combining cooperative learning strategies with digital tools further enhances their effectiveness. Within this study, the breakout rooms, shared documents, and online presentation tools of the integrative-biology.uz platform were used as the technical environment for implementing cooperative strategies.

In organizing the Jigsaw method through the platform, a separate virtual room is allocated for each "expert group" containing materials, videos, and tests related to the corresponding subtopic. After working in their expert room, students return to the home group room and present their acquired knowledge to the others through a shared document on the platform . The Think-Pair-Share technique is implemented through the platform's "problem-based question" module, while STAD is implemented through group rankings and an individual progress tracker.

Such integration allows teachers to monitor the activity of each group and each student in real time and to intervene promptly when necessary. In addition, the platform's automated reporting system facilitates the rapid analysis of group work results and formative assessment.

At the same time, transferring cooperative learning to a digital environment presents a number of practical challenges. These include the fact that not all students have stable internet access, that some students lack sufficient digital skills, and the need to prevent "free-riding" within groups, whereby certain members shift the workload onto others. To address these challenges, it is recommended that teachers assign each student a clear, individual task, make regular use of the platform's progress tracker, and periodically rotate roles within the group

Structure of a Cooperative Lesson and Methodological Stages Organizing a biology lesson on the basis of cooperative learning technology comprises the following stages:

Table 1.

Structure of a lesson based on cooperative learning technology

No.	Stage	Content
1	Preparation	Dividing students into heterogeneous groups and announcing the objective and assessment criteria.
2	Group work	Group members jointly completing the assignment according to the selected strategy (Jigsaw, STAD, etc.).

No.	Stage	Content
3	Presentation	Groups presenting their results to the class or through the platform.
4	Assessment	Determining results on the basis of individual and group assessment criteria.
5	Reflection	Jointly analyzing group performance and identifying strengths and weaknesses.

Table 1. Structure of a lesson based on cooperative learning technology

The reflection stage is often overlooked, yet it is essential to the long-term effectiveness of cooperative learning. At this stage, students analyze not only the knowledge they have acquired but also the interpersonal dynamics of their group work, which serves to improve their future collaborative activity.

Results of the Pedagogical Experiment To determine the effectiveness of the developed methodology, a pedagogical experiment was conducted in four academic lyceums in Navoi region (the academic lyceums of NavSU, TSTU, TIFI, and QSU). A total of 581 students took part in the study and were divided into experimental and control groups.

In the experimental groups, cooperative learning technology was combined with the web-based platform, while the control groups followed the traditional frontal teaching method. The results showed that the knowledge-quality indicator in the experimental groups was 12.5 percentage points higher than in the control groups . The chi-square (χ^2) test was used to verify statistical reliability; the computed value was $\chi^2 = 50.87$, which exceeds the critical table value, indicating that the observed differences are statistically reliable ($p < 0.05$).

Observations made during the experiment showed that students who worked in cooperative groups improved not only in knowledge quality but also markedly in communicative skills, mutual respect, and sense of responsibility. In addition, a survey of teachers noted that integrating cooperative strategies with the web-based platform considerably simplified the monitoring and assessment of group work.

A separate analysis of the distribution of achievement levels between the experimental and control groups revealed a marked increase in the proportion of students at high and average achievement levels in the experimental groups, with a corresponding decrease in the proportion at the low achievement level. It was further noted that students' classroom engagement (asking questions, participating in discussion) was considerably higher in the experimental groups than in the control groups, confirming that cooperative learning has a positive effect not only cognitively but also motivationally.

Conclusion

In conclusion, the use of cooperative learning technology in biology lessons represents an effective means of developing not only students' subject-matter knowledge but also their social and communicative skills. The application of strategies such as Jigsaw, Think-Pair-Share, STAD, and RBCL, combined with the capabilities of a modern web-based platform, substantially improves the quality of the instructional process.

The results of the pedagogical experiment (a 12.5% effectiveness indicator and $\chi^2 = 50.87$) confirmed the scientific and practical soundness of the developed methodology. Investigating the potential for applying cooperative learning strategies to the teaching of other natural science subjects remains a pressing task for future research.

References

1. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and Competition: Theory and Research. – Edina: Interaction Book Company, 1989. – 216 p.

2. Slavin R.E. Cooperative learning: Theory, research, and practice. – 2nd ed. – Boston: Allyn & Bacon, 1995. – 174 p.

3. Tolipova J.O., Usmonov B.Sh. Biologiya ta'limida innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 184 b.

4. Ibodova M.N. Conceptual framework for the use of integrative technologies for teaching biological sciences in academic lyceums . European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2023. – Vol. 11, No. 4. – P. 52–55. – URL: https://www.idpublications.org/ejrres-vol-11-no-4-2023

5. Ibodova M.N. An Integrative Approach and The Methodology of Organizing Binary Lessons in Biology Education The American Journal of Applied Sciences. – 2026. – Vol. 8, Issue 06. – P. 288–296. – URL: https://doi.org/10.37547/tajas/Volume08Issue06-09

6.Ibodova M.N. Improving the Effectiveness of Integrative Technologies in Teaching Biology at Academic Lyceums. The American Journal of Applied Sciences. – 2026. – Vol. 8, Issue 06. – P. 268–280. – URL: https://doi.org/10.37547/tajas/Volume08Issue06-07

7.Ibodova M.N. Methodological foundations of the use of integrative technologies in the teaching of biology in academic lyceums . Journal of Advanced Zoology. – Hindiston, 2023. – Vol. 44, Issue S-6. – P. 1786–1789.

URL: http:// www.jazindia .com/index.php/jaz/article/view/2618

8. Ibodova M.N. Description of integrative technologies for teaching biology in academic lyceums // Current Research Journal of Pedagogics. – 2024. – Vol. 5, Issue 10. – P. 189–192. – DOI: https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-05-10-32.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 37.018.3:17.022.1(575.172)

Yusupov Quwanish Dawletbaevich,
Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi "Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari metodikasi" kafedrasining dotsenti v.b.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA O'SMIR YOSHLAR BILAN MAKTABDAN TASHQARI ISHLARDA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida o'smir yoshlar bilan olib boriladigan maktabdan tashqari ishlarda milliy qadriyatlarning o'rni va pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda maktabdan tashqari ta'lim jarayonida milliy qadriyatlardan foydalanishning o'smirlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, milliy o'zligini anglash, vatanparvarlik va ijtimoiy faolligini shakllantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, "Barkamol avlod" bolalar maktablari negizida tashkil etilgan "Kelajak" markazlari faoliyati, to'garak mashg'ulotlarida milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida singdirish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda pedagogik tajriba-sinov metodidan foydalanilib, maktabdan tashqari ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy faoliyatning samaradorligini aniqlashga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: maktabdan tashqari ta'lim, o'smir yoshlar, milliy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, milliy o'zlik, vatanparvarlik, to'garak faoliyati, pedagogik tajriba-sinov, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, STEAM yondashuvi.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ВО ВНЕШКОЛЬНОЙ РАБОТЕ С ПОДРОСТКАМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Аннотация. В статье анализируются роль и педагогическое значение национальных ценностей во внешкольной работе с подростками в Республике Каракалпакстан. В исследовании освещены возможности использования национальных ценностей в процессе внешкольного образования для духовно-нравственного развития подростков, формирования национального самосознания, патриотизма и социальной активности. Также рассмотрена деятельность центров «Kelajak», созданных на базе школ «Barkamol avlod», а также вопросы внедрения национальных ценностей в содержание кружковых занятий на основе современных педагогических подходов. В ходе исследования использован метод педагогического эксперимента, основное внимание уделено определению эффективности воспитательной деятельности, основанной на национальных ценностях, в процессе внешкольного образования.

Ключевые слова: внешкольное образование, подростки, национальные ценности, духовно-нравственное воспитание, национальное самосознание, патриотизм, кружковая деятельность, педагогический эксперимент, современные педагогические технологии, STEAM-подход.

THE ROLE OF NATIONAL VALUES IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES WITH ADOLESCENTS IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

Abstract. This article analyzes the role and pedagogical significance of national values in extracurricular activities with adolescents in the Republic of Karakalpakstan. The study highlights the potential of using national values in the process of extracurricular education for the spiritual and moral development of adolescents, the formation of national identity, patriotism, and social activity. It also examines the activities of the "Kelajak" centers established on the basis of "Barkamol avlod" children's schools, as well as the integration of national values into extracurricular club activities through modern pedagogical approaches. The study employed a pedagogical experimental method, with particular attention paid to determining the effectiveness of educational activities based on national values within the extracurricular education process.

Keywords: extracurricular education, adolescents, national values, spiritual and moral education, national identity, patriotism, club activities, pedagogical experiment, modern pedagogical technologies, STEAM approach.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida axborot oqimining jadal sur'atlarda kengayishi, turli madaniyatlar va qadriyatlarning erkin almashinuvi yoshlar ma'naviy tarbiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois yuksak ma'naviyatga ega, mustaqil fikrlaydigan, sog'lom ijtimoiy ong asosida faoliyat yuritadigan o'smirlarni tarbiyalash zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O'smirlik davri inson hayotining eng nozik va ayni vaqtda shaxsiy imkoniyatlar faol shakllanadigan bosqichlaridan biridir. Mazkur davrda shaxsning ma'naviy-axloqiy qarashlari, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy munosabatlari va faolligi shakllana boshlaydi. Shu sababli tarbiyaviy jarayonni faqat dars mashg'ulotlari bilan cheklash o'quvchilarning ma'naviy rivojlanishini to'liq ta'minlash uchun yetarli emas.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da yoshlar tarbiyasi, ularning ma'naviy-axloqiy kamoloti, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda maktabdan tashqari ta'lim tizimini rivojlantirish muhim ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Mazkur hujjatda yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish, ularning ijtimoiy faolligini

oshirish, ijodiy, sport va intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish, shuningdek, ma’naviy immunitetini mustahkamlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Ayniqsa, zamonaviy axborot makonida ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va turli g‘oyaviy oqimlarning yoshlar ongiga ta’siri kuchayib borayotgan sharoitda o‘smirlarning ma’naviy barqarorligini ta’minlash dolzarb pedagogik vazifalardan biriga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, maktabdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish, milliy qadriyatlardan samarali foydalanish va uning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. [1]

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi Qoraqalpog‘iston Respublikasida maktabdan tashqari ta’lim jarayonida o‘smir yoshlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini ta’minlash, milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini shakllantirish, maktab, oila va jamoatchilik hamkorligini kuchaytirish hamda yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘smir yoshlar bilan olib boriladigan maktabdan tashqari ishlarda milliy qadriyatlardan samarali foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va ularni amaliyotga joriy etish bo‘yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘smir yoshlar bilan olib borilayotgan maktabdan tashqari ta’lim va tarbiya jarayoni hisoblanadi.

Tadqiqotning predmeti esa maktabdan tashqari faoliyat jarayonida milliy qadriyatlardan foydalanishning mazmuni, shakl va metodlari hamda ularning o‘smirlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga ta’sirini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida pedagogik tajriba-sinov metodidan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlarining asosiy maqsadi maktabdan tashqari ta’lim jarayonida milliy qadriyatlardan foydalanishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarning samaradorligini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Tadqiqotda, avvalo, maktabdan tashqari ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan pedagoglarning tajribasi, o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida milliy qadriyatlardan foydalanish imkoniyatlari hamda mavjud amaliyot o‘rganildi.

Tadqiqot ishtirokchilari sifatida Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi maktabdan tashqari ta’lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglar jalb qilindi. Tajriba-sinov jarayonida pedagoglarning milliy qadriyatlarni tarbiyaviy faoliyatga singdirish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalari, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari hamda o‘smirlar bilan ishlash tajribasiga e’tibor qaratildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini milliy va umuminsoniy qadriyatlarning pedagogik mazmuni, o‘smirlik davrining psixologik-pedagogik xususiyatlari, maktabdan tashqari ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlari hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish tamoyillari tashkil etdi.

Milliy qadriyatlarning pedagogik mazmuni. Har bir millat o‘z qadriyatlarining yaratuvchisi bo‘lish bilan birga, ularni asrab-avaylovchi va kelajak avlodga yetkazuvchi hamdir. Milliy qadriyatlarning saqlanishi va rivojlantirilishi, avvalo,

shu millat vakillarining ma'naviy mas'uliyati bilan bog'liq. Millat turli tarixiy va siyosiy jarayonlarni boshdan kechirishi mumkin, biroq uning o'zligini belgilovchi milliy qadriyatlarni saqlashga bo'lgan ehtiyoj yo'qolmaydi.

Milliy qadriyatlarni millatning tarixiy va ijtimoiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganish ularning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Milliy qadriyatlar kishilarning tabiiy, tarixiy va ijtimoiy birligini ta'minlovchi etnik muhitda shakllanib, turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ular insonlarning dunyoqarashi, hayot tarzi, o'zaro munosabatlari va ijtimoiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlar moddiy, ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalarda namoyon bo'lib, jamiyat taraqqiyoti davomida takomillashadi va avloddan-avlodga meros sifatida o'tadi.

Milliy qadriyatlar tizimi tarixiy jarayonlar, zamon talablari hamda ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Har bir xalq o'ziga xos qadriyatlarni asrab-avaylash va rivojlantirish orqali umuminsoniy qadriyatlarning shakllanishiga ham munosib hissa qo'shadi. Shu jihatdan milliy qadriyatlar yosh avlodni tarbiyalashda muhim ma'naviy-pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. [2, 39–40]

Milliy qadriyatlarning muhim tarkibiy qismlaridan biri odob-axloq me'yorlaridir. Odob-axloq insonning kundalik hayoti, o'zaro munosabatlari va ijtimoiy faoliyatida namoyon bo'lib, asosan oila, ota-ona namunasi, ajdodlar o'giti va jamiyatdagi ijobiy muhit orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, oiladagi tarbiyaviy muhit jamiyat ma'naviy barqarorligining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Abu Nasr Forobiyning insonning baxtga erishishida go'zallikni nafaqat ko'rish va his qilish, balki uni yaratish muhimligi haqidagi fikrlari tarbiya jarayonida shaxsiy namunaning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, mutafakkirning inson yaxshi tarbiya olishi, yaxshi xulq-atvor va fazilatlarga ega bo'lishi lozimligi haqidagi qarashlari bugungi ta'lim-tarbiya jarayoni uchun ham muhim pedagogik ahamiyatga ega. Oila a'zolarining o'zaro munosabati, kattalarning shaxsiy namunasi va farzand bilan muloqot madaniyati bolaning ma'naviy qiyofasi shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. [3, 11–12]

O'smirlik davri va ma'naviy tarbiya. O'smirlik davri inson rivojlanishining murakkab va muhim bosqichlaridan biri bo'lib, odatda 11–15 yosh oralig'ini qamrab oladi. Ushbu davrda bolalikdan o'spirinlikka o'tish jarayoni kechadi va shaxsning jismoniy, ruhiy hamda ijtimoiy rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar yuz beradi. O'smirlarda mustaqil fikrlash, o'z shaxsiyatini namoyon etish, tengdoshlari orasida o'z o'rnini topish istagi kuchayadi. Shu bilan birga, hissiy beqarorlik, qarama-qarshiliklarga moyillik va kattalar bilan munosabatlarda mustaqillikka intilish kabi holatlar ham kuzatilishi mumkin.

Mazkur davrda o'smirlarning kattalarga, ayniqsa, o'qituvchi va murabbiylarga bo'lgan munosabati ham o'zgaradi. Ular bilimli, talabchan, adolatli, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli tarzda yetkazib bera oladigan pedagoglarni

ko‘proq hurmat qiladilar. Shu sababli pedagogning shaxsiy namunasi, o‘quvchilar bilan muloqot madaniyati va ularga bo‘lgan munosabati o‘smirlarning tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

O‘smirlik davrida kelajak kasbini tanlash, xulq-atvor me’yorlarini anglash, o‘z majburiyatlariga mas’uliyat bilan yondashish kabi masalalar ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu sababli aynan mazkur davrda maktabdan tashqari faoliyatni mazmunli tashkil etish orqali o‘smirlarning ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi va ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratiladi. [4, 90–108]

Maktabdan tashqari ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlari. Maktabdan tashqari ta’lim bolalar va o‘smirlarning ta’limga bo‘lgan individual ehtiyojlarini qondirish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan ta’lim-tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismidir. Mazkur tizim madaniy-estetik, ilmiy-texnik, sport, ijodiy va boshqa yo‘nalishlarda tashkil etilib, o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga imkon beradi.

Maktabdan tashqari ta’limning o‘ziga xos jihati shundaki, unda o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlari asosida faoliyatni tashkil etish imkoniyati kengroqdir. To‘garak mashg‘ulotlari, ijodiy loyihalar, sport tadbirlari, ma’naviy-ma’rifiy uchrashuvlar va turli tanlovlar o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bilan birga, ularda ijtimoiy faollik, mas’uliyat, hamkorlik va ijodkorlik kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. [5, 51]

Shu nuqtai nazardan, maktabdan tashqari ta’limni milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish o‘smirlarning o‘zligini anglash, milliy g‘urur, vatanparvarlik, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, mehnatsevarlik va jamoada ishlash kabi fazilatlarini shakllantirishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Milliy qadriyatlarni maktabdan tashqari faoliyatga integratsiyalash. Milliy axloqiy meros xalqimizning ko‘p asrlar davomida shakllangan bebaho ma’naviy boyligi hisoblanadi. Unda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unlashgan bo‘lib, yosh avlod tarbiyasida ulardan oqilona foydalanish muhim pedagogik ahamiyatga ega. Ajdodlarimizning axloqiy qarashlari insonni halollik, kamtarlik, odoblilik, mehnatsevarlik, sabr-toqat va ezgulikka chorlaydi. Shu bois milliy meros namunalarini zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayoniga singdirish o‘smirlarning ma’naviy dunyosini boyitishga xizmat qiladi. [6, 212]

Maktabdan tashqari mashg‘ulotlarda milliy qadriyatlarni shakllantirish uchun milliy o‘yinlar, folklor namunalari, xalq og‘zaki ijodi, urf-odat va an’analar, milliy hunarmandchilik, tarixiy obidalar hamda buyuk ajdodlar merosidan foydalanish mumkin. Bunda an’anaviy tarbiya shakllarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishda milliy bayramlar, davlat ramzlariga hurmat, ajdodlar merosiga ehtirom, Vatanga sadoqat, fuqarolik burchi va kasbiy mas’uliyat kabi yo‘nalishlarga alohida e’tibor berish mumkin. Shuningdek, odob-axloq, muloqot madaniyati, ota-onaga hurmat, mehmondo‘stlik, nonni e’zozlash,

mehnatni qadrlash kabi mavzularda suhbatlar, bahs-munozaralar, davra suhbatlari, ijodiy kechalar va tanlovlarni tashkil etish o‘smirlarning milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini mustahkamlaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Maktabdan tashqari ta’lim jarayonida milliy qadriyatlarni yoshlarning zamonaviy qiziqishlari bilan uyg‘unlashtirish ta’lim samaradorligini oshiradi. Shu jihatdan STEAM yondashuvi, loyiha metodi, raqamli texnologiyalar, hamkorlikda o‘qitish va interaktiv metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

STEAM yondashuvi doirasida milliy madaniyat va tarixga oid mavzularni fanlararo loyihalar orqali o‘rganish mumkin. Masalan, tarixiy obidalar yoki milliy hunarmandchilik buyumlarini 3D modellashtirish, milliy naqshlarni grafik dasturlar yordamida qayta ishlash, xalq amaliy san’ati asosida dizayn loyihalarini yaratish kabi mashg‘ulotlar o‘quvchilarda ham texnik va ijodiy ko‘nikmalarni, ham milliy madaniyatga qiziqishni rivojlantiradi.

Bunday mashg‘ulotlarda o‘quvchilar avvalo milliy merosga oid ma’lumotlarni izlaydi, zarur manbalarni o‘rganadi, loyiha g‘oyasini ishlab chiqadi, model yoki mahsulot yaratadi va yakunda o‘z ishini taqdim etadi. Mazkur jarayon o‘quvchilarda mustaqil izlanish, muammoli fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va mas’uliyat kabi kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli platformalardan foydalanish maktabdan tashqari ta’limning imkoniyatlarini kengaytiradi. Canva, Padlet, FigJam, iSpring Suite, Tinkercad va PhET kabi vositalardan mashg‘ulotlarning mazmuniga qarab foydalanish mumkin. Masalan, “Milliy qadriyatlar – mening faxrim” mavzusida Canva platformasida guruhiy taqdimot tayyorlash o‘quvchilarga milliy urf-odatlar, vatanparvarlik va oilaviy qadriyatlar haqida izlanish olib borish, ma’lumotlarni saralash va ularni ijodiy tarzda taqdim etish imkonini beradi.

Bunday faoliyat natijasida o‘quvchilarning milliy qadriyatlarga ongli munosabati shakllanadi, hamkorlik va ijodkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi, axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanish malakasi mustahkamlanadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida maktabdan tashqari ta’limning rivojlanishi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-sentabrdagi PQ-277-son qarorida maktabdan tashqari ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning ilmiy-texnik, ijodiy va sport salohiyatini ro‘yobga chiqarish, Vatanga sadoqat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash kabi vazifalar belgilangan. Mazkur yondashuv maktabdan tashqari ta’limning nafaqat qo‘shimcha bilim beruvchi, balki muhim tarbiyaviy muhit sifatidagi ahamiyatini ham kuchaytiradi. [7]

Qaror doirasida “Barkamol avlod” bolalar maktablari faoliyatini takomillashtirish, o‘quvchilarning iqtidorini aniqlash, ijodiy va texnik yo‘nalishlarda qo‘shimcha ta’limni rivojlantirish, zamonaviy to‘garaklarni tashkil etish va ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish ko‘zda tutilgan. [8]

Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham mazkur vazifalarni amalga oshirish maqsadida maktabdan tashqari ta’lim tizimining moddiy-texnik va tashkiliy imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ishlar olib borilmoqda. Respublika hamda tuman va shahar miqyosidagi “Kelajak” markazlarida madaniyat va san’at, axborot texnologiyalari, jismoniy tarbiya va sport, kasb-hunar, turizm va ekologiya, ilm-fan, xorijiy tillar, kitobxonlik hamda boshqa yo‘nalishlarda to‘garaklar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur yo‘nalishlarning kengayishi o‘smirlarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga, milliy qadriyatlarni zamonaviy faoliyat shakllari orqali targ‘ib etish uchun ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. [9–11]

Oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi. O‘smirlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasida maktabdan tashqari ta’lim muassasasi, oila va jamoatchilikning o‘zaro hamkorligi alohida ahamiyatga ega. Chunki milliy qadriyatlarni faqat mashg‘ulot jarayonida tushuntirish bilan cheklanib qolmasdan, ularni o‘quvchining kundalik hayotida amaliy faoliyat orqali namoyon etish zarur.

Ota-onalar bilan individual suhbatlar, maslahatlar, davra suhbatlari, ota-onalar yig‘ilishlari va hamkorlikdagi tadbirlar orqali farzand tarbiyasining uzviyligini ta’minlash mumkin. Ayniqsa, ota-onaning shaxsiy namunasi, farzand bilan muloqot madaniyati va uning qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlashi o‘smirning ma’naviy rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Oila va maktabdan tashqari ta’lim muassasasi hamkorligida milliy bayramlar, hunarmandchilik ko‘rgazmalari, oilaviy sport musobaqalari, kitobxonlik tadbirlari, avlodlar uchrashuvlari va mahalliy tarixga oid loyihalarni tashkil etish mumkin. Bunday tadbirlar orqali o‘quvchi milliy qadriyatlarni nafaqat nazariy jihatdan o‘rganadi, balki ularni amaliy faoliyatda his etadi va qo‘llaydi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Pedagogik tajriba-sinov jarayonida maktabdan tashqari ta’lim faoliyatida milliy qadriyatlardan foydalanishning samaradorligini aniqlashga e’tibor qaratildi. Tadqiqotda ishtirok etgan pedagoglarning faoliyati, ularning o‘smirlar bilan tarbiyaviy ishlarni tashkil etish tajribasi va milliy qadriyatlarni mashg‘ulot mazmuniga singdirish imkoniyatlari o‘rganildi.

Tajriba-sinov natijalari maktabdan tashqari mashg‘ulotlarda milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish pedagogik jihatdan samarali ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, loyiha asosida ishlash, guruhiy faoliyat, interaktiv topshiriqlar, raqamli taqdimotlar va ijodiy mashg‘ulotlardan foydalanish o‘quvchilarning mashg‘ulotlardagi faolligini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, pedagoglarning kasbiy kompetentligini muntazam rivojlantirish milliy qadriyatlarni maktabdan tashqari ta’lim mazmuniga samarali integratsiya qilishning muhim sharti ekanligi aniqlandi. Shu sababli “Kelajak” markazlarida faoliyat yuritayotgan to‘garak rahbarlari uchun milliy qadriyatlar, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishga oid amaliy treninglarni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Pedagoglarning malakasini oshirish jarayonida STEAM, loyiha va dizayn fikrlash yondashuvlarini Qoraqalpoq xalqining madaniy merosi, amaliy san'ati, milliy o'yinlari, urf-odatlari va tarixiy obidalari bilan bog'lash bo'yicha metodik ishlanmalar yaratish ham samarali natija beradi. Shuningdek, Tinkercad kabi platformalarda milliy qadriyatlarga oid modellar yaratish, Canva orqali milliy mavzudagi taqdimot va infografikalar tayyorlash, raqamli portfoliolar yuritish o'quvchilarning zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirish bilan birga milliy o'zlikni anglashiga ham xizmat qiladi.

Taklif va tavsiyalar. Qoraqalpog'iston Respublikasida o'smir yoshlar bilan maktabdan tashqari ishlarda milliy qadriyatlardan samarali foydalanish uchun, avvalo, to'garak rahbarlarining kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borish zarur. Malaka oshirish dasturlarida milliy qadriyatlarni tarbiyaviy faoliyatga integratsiya qilish, o'smirlarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, maktabdan tashqari ta'lim to'garaklari uchun Qoraqalpog'iston xalqining tarixiy-madaniy merosi, milliy urf-odatlari, xalq amaliy san'ati, folklori va milliy o'yinlariga asoslangan metodik qo'llanmalar yaratish lozim. Mazkur materiallar to'garaklarning yo'nalishiga mos ravishda ishlab chiqilib, an'anaviy qadriyatlarni zamonaviy kasbiy va texnologik ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirishga xizmat qilishi kerak.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha pedagoglar uchun mahorat darslarini tashkil etish, milliy mavzudagi raqamli kontentlar bazasini yaratish va o'quvchilarning ijodiy ishlarini elektron portfoliolar orqali jamlab borish ham samarali yo'nalishlardan biridir. Bunday yondashuv o'quvchilarning mustaqil ishlashi, o'z faoliyatini baholashi va o'z natijalarini boshqalar bilan baham ko'rish imkoniyatini kengaytiradi.

Bundan tashqari, maktab, oila, mahalla va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni tizimli yo'lga qo'yish zarur. Ota-onalarni milliy qadriyatlarga oid tadbirlarga jalb etish, oilaviy loyihalarni tashkil qilish va mahalliy tarix hamda madaniyat vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazish o'smirlarning tarbiyaviy muhitini yanada boyitadi.

Xulosa. Qoraqalpog'iston Respublikasida o'smir yoshlar bilan maktabdan tashqari ishlarda milliy qadriyatlardan foydalanish ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, milliy o'zligini anglash, vatanparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning muhim pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi. Maktabdan tashqari ta'limning o'ziga xos imkoniyatlari o'smirlarning qiziqishlari va individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish uchun qulay sharoit yaratadi.

Tadqiqot natijalari milliy qadriyatlarni an'anaviy tarbiya shakllari bilangina emas, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalar, STEAM yondashuvi, loyiha faoliyati va raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirish yuqori pedagogik

imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning milliy merosga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, hamkorlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish va axborot texnologiyalaridan foydalanish kabi zamonaviy kompetensiyalarni ham rivojlantiradi.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni o‘smirlar tarbiyasiga singdirishda pedagogning shaxsiy namunasi, oilaviy muhit va maktabdan tashqari ta’lim muassasasining tarbiyaviy imkoniyatlari o‘zaro uyg‘un holda tashkil etilishi muhimdir. Mazkur jarayonning samaradorligi, avvalo, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, ta’lim mazmunining milliy va zamonaviy jihatlar bilan boyitilishi hamda oila, maktab va jamoatchilik hamkorligining izchil yo‘lga qo‘yilishiga bog‘liq.

Umuman olganda, milliy qadriyatlarni maktabdan tashqari ta’lim mazmuniga tizimli ravishda integratsiya qilish Qoraqalpog‘iston Respublikasida ma’naviy yetuk, milliy o‘zligini anglagan, zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega, jamiyat hayotida faol ishtirok eta oladigan barkamol yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-sentyabrdagi “Maktabdan tashqari ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-277-son qarori. – Toshkent, 2025.
3. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – Б. 39–40.
4. Фармонова М. Шарқ мутафаккирларининг маънавий меросида фарзанд тарбияси. – Тошкент: Тасвир нашриёт уйи, 2020. – Б. 11–12.
5. Botirova D.B. Yosh davrlar pedagogik psixologiyasi: darslik. – Toshkent, 2021. – B. 90–108.
6. Xalq ta’limi: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent, 2021. – № 2. – B. 51.
7. Шарифхужаев М., Давронов З. Маънавият асослари: ўқув қўлланма. – Тошкент, 2005. – Б. 212.
8. Buxgalter.uz. O‘zbekiston qonunchiligi va huquqiy-iqtisodiy axborotlar portali. Buxgalter.uz
9. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi – LexUZ. LexUZ
10. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali. Gov.uz
11. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmasi. “Kelajak” markazlari faoliyatiga oid ma’lumotlar. Kelajak markazlari
12. Ишмухамедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар. – Тошкент, 2013. – Б. 97–98.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK: 37.091.12:005.963.1:37.014.5

Gaffarov Azizjon Muxammadsaidovich,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti bo‘lim boshlig‘i, dotsent

MALAKA OSHIRISHDAN KEYINGI KASBIY RIVOJLANISHNI BAHOLASHNING OLTI MEZONLI KOMPLEKS MODELI: XALQARO TAJRIBA TAHLILI VA MILLIY MOSLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada pedagog xodimlarning malaka oshirishdan keyingi kasbiy rivojlanishini baholashning olti mezonli kompleks modeli ishlab chiqilishi va asoslab berilgan. Tadqiqotda Kirkpatrickning to‘rt darajali, Guskeyning besh darajali va Hargreaves–Fullanning “o‘zgarish chuqurligi” modellari qiyosiy tahlil qilinib, ularning kuchli tomonlari integratsiyalashgan holda Singapur, Estoniya va Yaponiya tajribasi bilan qiyoslangan.

Kalit so‘zlar: malaka oshirish, kasbiy rivojlanish, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, baholash modeli, refleksiv amaliyot, individual reja, portfolio, o‘quvchi natijalari, Delphi metodi, mezon vazni, raqamli platforma, ekspert baholash.

ШЕСТИКРИТЕРИАЛЬНАЯ КОМПЛЕКСНАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПОСЛЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА И НАЦИОНАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ

Аннотация. В статье разработана и научно обоснована шестикритериальная комплексная модель оценки профессионального развития педагогических работников после повышения квалификации. В исследовании проведён сравнительный анализ четырёхуровневой модели Киркпатрика, пятиуровневой модели Гаски и модели Хэргивза–Фуллана «глубина изменений», их сильные стороны интегрированы в единую систему и сопоставлены с опытом Сингапура, Эстонии и Японии.

Ключевые слова: повышение квалификации, профессиональное развитие, педагогическая поддержка, модель оценки, рефлексивная практика, индивидуальный план, портфолио, результаты обучения учащихся, метод Делфи, вес критериев, цифровая платформа, экспертная оценка.

A SIX-CRITERIA COMPREHENSIVE MODEL FOR ASSESSING POST-TRAINING PROFESSIONAL DEVELOPMENT: ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL ADAPTATION

Abstract. The article develops and substantiates a six-criteria comprehensive model for assessing the post-training professional development of pedagogical staff.

The study comparatively analyzes Kirkpatrick's four-level model, Guskey's five-level model, and Hargreaves and Fullan's "depth of change" model. Their strengths are integrated into a unified framework and compared with the experience of Singapore, Estonia, and Japan.

Keywords: professional development, in-service training, pedagogical support, assessment model, reflective practice, individual development plan, portfolio, student learning outcomes, Delphi method, criterion weighting, digital platform, expert assessment.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog xodimlarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi ta'lim sifatini belgilovchi yetakchi omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, malaka oshirish kurslarining o‘zigina pedagogik amaliyotning barqaror o‘zgarishini kafolatlamaydi; kurslardan keyingi tizimli qo‘llab-quvvatlash va uning samaradorligini obyektiv baholash hal qiluvchi ahamiyatga ega [7; 12]. L.Darling-Hammond va hammualliflari samarali kasbiy rivojlanishning bir qancha asosiy belgilarini ajratar ekan, ularning aksariyati aynan kursdan keyingi davrga — olingan bilimni amaliyotga tatbiq etish, refleksiya va kollegial qo‘llab-quvvatlashga — taalluqli ekanini ta‘kidlaydi [7]. L.Desimone esa kasbiy rivojlanish ta‘sirini o‘rganishda davomat kabi rasmiy ko‘rsatkichlar yetarli emasligini, o‘zgarishni amaliyot va o‘quvchi natijalari darajasida o‘lchash zarurligini asoslaydi [8].

Mamlakatimizda maktab ta'limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlanishi "Kasbiy rivojlanish kuni" (KRK) va "Kasbiy rivojlanish soati" (KRS) tadbirlari hamda krk.avloniy.uz raqamli platformasi orqali tashkil etilmoqda [13; 15]. Biroq amaliyotda dolzarb muammo saqlanib qolmoqda: pedagogning kursdan keyingi faoliyatini pedagogik qo‘llab-quvvatlash samaradorligini ilmiy asoslangan, dalillarga tayanadigan va shaffof tarzda baholash mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi — xalqaro baholash modellarining qiyosiy tahliliga asoslanib, milliy sharoitga moslashtirilgan olti mezonli kompleks baholash modelini ishlab chiqish va uning matematik hamda metodik asoslarini bayon etishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Pedagogik tadqiqotlarda kasbiy rivojlanish samaradorligini baholash uchun bir nechta xalqaro miqyosda tan olingan modellar mavjud. Eng keng qo‘llaniladigan model - D.L.Kirkpatrickning to‘rt darajali baholash modeli bo‘lib, u reaksiya (treningga qoniqish), o‘rganish (bilim va ko‘nikmalar o‘zlashtirilishi), xulq-atvor (bilimning amaliyotga o‘tishi) va natija (tashkilotga ta‘siri) darajalarini ajratadi [1]. Model soddaligi bilan ajralib tursa-da, u dastlab korporativ trening uchun ishlab chiqilgani sababli o‘quvchi natijalariga ta‘sirni alohida qamrab olmaydi.

T.R.Guskey Kirkpatrick modelini kengaytirib, besh darajali modelni taklif etdi. Uning asosiy yangiligi - tashkilot ta‘siri va o‘quvchi natijalariga ta‘sir darajalarini alohida ajratganligidir [2; 3]. Guskey ta‘kidlashicha, kasbiy rivojlanish

tadbirining haqiqiy samaradorligi pirovardida o‘quvchining ta’lim natijalariga ta‘siri orqali baholanishi kerak, chunki pedagogik mehnatning oxirgi maqsadi aynan shu natijaga xizmat qiladi. A.Hargreaves va M.Fullan esa “o‘zgarish chuqurligi” (depth of change) konsepsiyasini ilgari surib, kasbiy rivojlanishni sirtqi (texnik mahorat, yangi shablonlar) va chuqur (pedagogik tafakkur, kasbiy madaniyat, o‘quvchi–pedagog munosabatlari) o‘zgarishlar darajasida baholashni taklif etdilar [4]. Refleksiya tushunchasining nazariy asoslari D.Schönning refleksiv amaliyot [5] va J.Mezirowning transformativ ta’lim [6] nazariyalariga borib taqaladi.

Xorijiy davlatlar amaliyotida ushbu nazariy yondashuvlar turlicha tatbiq etilgan. Singapurda Teacher Growth Model (2012) doirasida pedagog rivojlanishi davomat, faollik, refleksiya, individual reja, portfolio va o‘quvchi natijalari bo‘yicha baholanadi; tizim pedagogni o‘z o‘sishi uchun mas’ul faol sub’yekt sifatida ko‘radi [9]. Estoniyada Lifelong Learning Strategy (2014) va ePortfoolio modeli refleksiya hamda individual rejaga yuqori vazn beradi va elektron portfolioni rivojlanishning markaziy vositasiga aylantiradi [10]. Yaponiyaning Lesson Study (jugyo kenkyu) an’anasida esa kollegial dars tahlili va refleksiv yozuvlar yetakchi mezon hisoblanadi va ularning vazni 0,22 ga yetadi [11]. Mazkur tajribalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, samarali milliy modellarda rasmiy ko‘rsatkichlar (davomat) vazni past, sifat va natija ko‘rsatkichlari (refleksiya, individual reja, o‘quvchi natijalari) vazni yuqori bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini uch modelni (Kirkpatrick, Guskey, Hargreaves–Fullan) integratsiyalash va mezon vaznlarini Delphi ekspert usuli orqali aniqlash tashkil etdi. Ekspertiza doirasida pedagogika sohasining 25 nafar mutaxassisi (12 nafar fan doktori, 8 nafar fan nomzodi va 5 nafar amaliyotchi pedagog) uch raund davomida har mezon vaznini baholadi. Ikkinchi raundda ekspertlar fikrlari muvofiqligi Kendall konkordatsiya koeffitsienti yordamida hisoblandi (W = 0,76 — yuqori muvofiqlik), uchinchi raundda esa kelishilgan vaznlarga erishildi. Olingan vaznlar 1-jadvalda Singapur va Estoniya tajribasi bilan qiyoslangan.

1-jadval

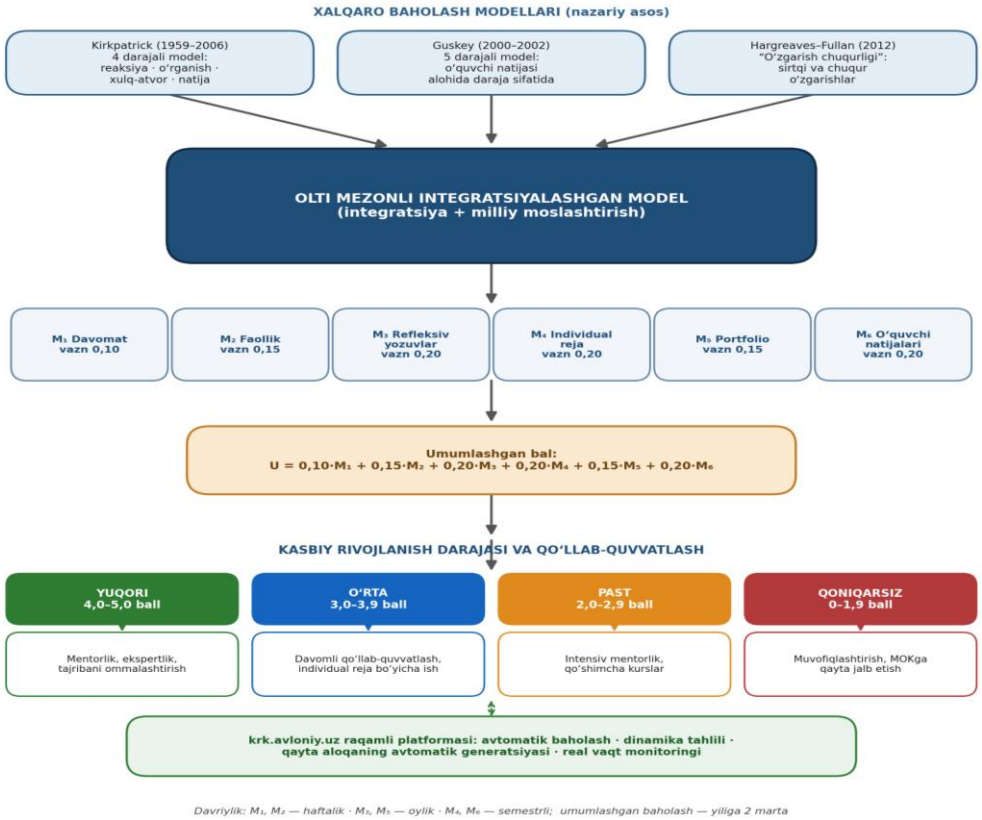
Olti mezonli model vaznlarining xalqaro analoglar bilan qiyosiy tahlili

Baholash mezoni	Singapur	Estoniya	Milliy model	Vazn turi
Davomat	0,10	0,08	0,10	rasmiy
Faollik darajasi	0,15	0,15	0,15	rasmiy
Refleksiv yozuvlar	0,20	0,18	0,20	chuqur
Individual reja	0,20	0,22	0,20	amaliy
Portfolio holati	0,15	0,15	0,15	rasmiy

O‘quvchi natijalari	0,20	0,22	0,20	natijaviy

Jadvaldan ko‘rinadiki, milliy model vaznlari xalqaro analoglarning o‘rtacha qiymatlariga muvofiq, biroq mahalliy sharoit hisobga olinib biroz moslashtirilgan: davomat va faollik vaznlari sifat ko‘rsatkichi bo‘lmagani uchun past saqlangan, refleksiv yozuv va individual reja vaznlari esa chuqur rivojlanish ko‘rsatkichlari sifatida yuqori belgilangan.

Tahlil va natijalar. Uch modelning kuchli tomonlarini integratsiyalash asosida olti mezonli kompleks baholash modeli ishlab chiqildi. Model pedagog kasbiy o‘sishining barcha bosqichlarini — rasmiy davomatdan boshlab pirovard natija, ya’ni o‘quvchi ta’lim natijalarining yaxshilanishigacha qamrab oladi. Modelning umumiy tuzilmasi, mezonlar tizimi, hisoblash formulasi hamda kasbiy rivojlanish darajalari va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Kompleks baholash modelining tuzilmasi.

Modelning markazida oltita o‘zaro bog’liq mezon turadi. Birinchi mezon – davomat (vazn 0,10) KRK va KRS tadbirlarida pedagog ishtirokini o‘lchaydi va platforma orqali avtomatik fiksatsiya qilinadi; uning vazni qasddan past belgilangan, chunki rasmiy ishtirok haqiqiy rivojlanish kafolati emas. Ikkinchi mezon – faollik darajasi (vazn 0,15) pedagogning savol berishi, fikr bildirishi va kollegial muhokamadagi ishtirokini baholaydi. Uchinchi mezon – refleksiv yozuvlar sifati (vazn 0,20) 5 bosqichli refleksiv shablonga muvofiq yozilgan tahlillar chuqurligini o‘lchaydi va Schön hamda Mezirow nazariyalariga asoslanadi [5; 6]. To‘rtinchi mezon – individual reja bajarilishi (vazn 0,20) yillik shaxsiy rivojlanish rejasi

bajarilish foizini ifodalaydi. Beshinchi mezon – portfolio holati (vazn 0,15) Estoniya ePortfoolio modeli asosidagi 6 elementli portfolio to‘ldirilishini [10], oltinchi mezon – o‘quvchi natijalari (vazn 0,20) esa pedagog dars beradigan sinflar o‘rtacha balining dinamikasini baholaydi va Guskeyning yetakchi g‘oyasini empirik tasdiqlaydi [2].

Pedagogning umumlashgan bali quyidagi vaznli yig‘indi formulasi bo‘yicha hisoblanadi:

$$U = 0{,}10 \cdot M_1 + 0{,}15 \cdot M_2 + 0{,}20 \cdot M_3 + 0{,}20 \cdot M_4 + 0{,}15 \cdot M_5 + 0{,}20 \cdot M_6$$

bu yerda U – umumlashgan bal (1–5 ball oralig‘ida); M_1–M_6 – mos ravishda davomat, faollik, refleksiv yozuvlar, individual reja, portfolio va o‘quvchi natijalari bo‘yicha ballar. Har mezon 1 dan 5 ballgacha shkalada baholanadi (2-jadval) va o‘z vazni bilan ko‘paytirilib qo‘shiladi. Vaznlarning umumiy mantiqi quyidagicha: rasmiy ko‘rsatkichlar (davomat, faollik, portfolio) jami 0,40; o‘rganish va amaliyot o‘zgarishini ko‘rsatuvchi mezonlar (refleksiya, individual reja) jami 0,40; pirovard natija (o‘quvchi natijalari) alohida 0,20 ni tashkil etadi.

2-jadval

Olti mezonli baholash modelining 5 darajali shkalalari

Mezon	1 ball	2 ball	3 ball	4 ball	5 ball
Davomat (ishtirok %)	<60%	60–74%	75–84%	85–94%	95–100%
Faollik (yetakchi bahosi)	Passiv	Kamdan-kam	Vaqti-vaqti	Doimiy	Yetakchi
Refleksiv yozuvlar sifati	Yo‘q	Yuzaki	Qisman	Ta’sirchan	Chuqur
Individual reja (yillik %)	<30%	30–49%	50–69%	70–89%	90–100%
Portfolio (6 element)	0–1	2	3–4	5	6
O‘quvchi natijalari	Pasayish	0–2% o‘sish	3–7% o‘sish	8–12% o‘sish	13%+ o‘sish

Har mezonning shaffof shkalasi sub’yektiv qarorlar va manipulyatsiyaning oldini oladi hamda pedagogga o‘z faoliyatini ratsional rejalashtirish imkonini beradi. Masalan, davomat bo‘yicha hozir 3 ball (75–84%) olayotgan pedagog 4 ballga (85–94%) erishish uchun aniq nimani qilishni biladi.

Modelni amaliy qo‘llash misoli quyidagicha: pedagog X davomatdan 5, faollikdan 4, refleksiyadan 4, individual rejadan 3, portfoliodan 4 va o‘quvchi natijalaridan 4 ball olgan bo‘lsa, umumlashgan bal $U = 0{,}10 \cdot 5 + 0{,}15 \cdot 4 + 0{,}20 \cdot 4 + 0{,}20 \cdot 3 + 0{,}15 \cdot 4 + 0{,}20 \cdot 4 = 3{,}90$ ni tashkil etadi va bu o‘rta darajaga (3,0–3,9) to‘g‘ri keladi. Bunda eng past mezon – individual reja bajarilishi bo‘lgani uchun yetakchi o‘qituvchi aynan shu yo‘nalishda konkret tavsiyalar beradi.

Model uch xil davriylikda qo‘llaniladi: davomat (M_1) va faollik (M_2) har KRSdan keyin haftalik, refleksiya (M_3) va portfolio (M_5) oylik, individual reja (M_4)

va o‘quvchi natijalari (M_6) esa semestrli baholanadi; yiliga ikki marta (yanvar va may) barcha mezonlar bo‘yicha umumlashgan baholash o‘tkaziladi. Bundan tashqari, 2025-yil 8-sentabrdagi 336-son buyruq bilan tasdiqlangan o‘quv reja va dasturlariga muvofiq, model 7 ta fan bloki kesimida differensiyalanadi [14]: ona tili va xorijiy til o‘qituvchilari uchun mos ravishda refleksiv yozuvlar hamda faollik mezoni, tabiiy va tasviriy san’at o‘qituvchilari uchun portfolio, aniq fanlar va boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari uchun individual reja mezoni ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ishlab chiqilgan model xalqaro analoglardan beshta jihati bilan ajralib turadi. Birinchidan, fan-spetsifik differensiya – model 7 ta fan bloki kesimida moslashtiriladi. Ikkinchidan, davriylikning qatlamliligi – tez, o‘rta va sekin o‘zgaradigan mezonlar turli davriylikda baholanadi. Uchinchidan, raqamli platforma bilan to‘liq integratsiya – avtomatik baholash, dinamika tahlili va qayta aloqaning avtomatik generatsiyasi amalga oshiriladi. To‘rtinchidan, pedagogning haqiqiy sub’yektligi – pedagog o‘z natijalarini real vaqtda ko‘radi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda o‘z rivojlanishini boshqaradi. Beshinchidan, milliy normativ-huquqiy bazaga muvofiqlik – model amaldagi davlat hujjatlari talablariga to‘liq moslashtirilgan [13; 14; 15].

Modelning samaradorligi tajriba-sinov natijalari bilan tasdiqlandi: tajriba guruhidagi pedagoglarning umumlashgan bali 2,02 dan 2,41 ga, ya’ni 13,7 foizga oshdi. Bu ko‘rsatkich modelning nafaqat baholash, balki rivojlanishni rag‘batlantiruvchi vosita sifatida ham ishlashini ko‘rsatadi.

Mavjud xalqaro modellar (Kirkpatrick, Guskey) ko‘proq baholash funksiyasiga qaratilgan bo‘lsa, taklif etilgan model baholashni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari bilan bevosita bog‘laydi va shu bilan formativ xususiyat kasb etadi.

Xulosa. Olti mezonli kompleks baholash modeli Kirkpatrick, Guskey va Hargreaves–Fullan modellarining kuchli tomonlarini integratsiyalab, Singapur, Estoniya va Yaponiya tajribasiga monand, biroq milliy sharoitga moslashtirilgan ilmiy-metodik vositadir. Model pedagog xodimlarning malaka oshirishdan keyingi faoliyatini pedagogik qo‘llab-quvvatlash samaradorligini dalillarga tayanadigan, shaffof va avtomatlashtirilgan tarzda baholash imkonini beradi. Delphi usuli bilan asoslangan vaznlar tizimi ($W = 0,76$) hamda krk.avloniy.uz platformasi bilan integratsiya modelning amaliy hayotiyligini ta’minlaydi. Kelgusi tadqiqotlarda model samaradorligini turli fan bloklari va hududlar kesimida uzoq muddatli kuzatuv asosida chuqurroq tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kirkpatrick D.L., Kirkpatrick J.D. Evaluating Training Programs: The Four Levels. 3rd ed. – San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 2006. – 379 p.

2. Guskey T.R. Evaluating Professional Development. – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000. – 328 p.

3. Guskey T.R. Does it make a difference? Evaluating professional development // Educational Leadership. – 2002. – Vol. 59, No. 6. – P. 45–51.

4. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. – New York: Teachers College Press, 2012. – 240 p.

5. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.

6. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. – San Francisco: Jossey-Bass, 1991. – 247 p.

7. Darling-Hammond L., Hyler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. – Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. – 76 p.

8. Desimone L.M. Improving impact studies of teachers' professional development: Toward better conceptualizations and measures // Educational Researcher. – 2009. – Vol. 38, No. 3. – P. 181–199.

9. Singapore Ministry of Education. Teacher Growth Model: Professional Development Roadmap for Teachers. – Singapore: MOE, 2012. – 48 p.

10. Estonian Ministry of Education and Research. The Estonian Lifelong Learning Strategy 2020. – Tallinn: HTM, 2014. – 32 p.

11. Fernandez C., Yoshida M. Lesson Study: A Japanese Approach to Improving Mathematics Teaching and Learning. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 270 p.

12. OECD. TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 264 p.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Uzluksiz kasbiy ta’lim tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-231-son qarori. – Toshkent, 2022.

14. O‘zbekiston Respublikasi Maktab ta’limi vazirligining 2025-yil 8-sentabrdagi 336-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘qituvchilar malakasini oshirish o‘quv reja va dasturlari. – Toshkent, 2025.

15. A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti. Pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash konsepsiyasi va metodik tavsiyalari. – Toshkent, 2024.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 376.2:37.091.3

Xamrakulov Xamidullo Turgunboyevich,
Farg‘ona viloyati pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi, dotsent

INKLYUZIV SINFLARDA ALOHIDA EHTIYOJGA EGA O‘QUVCHILARDA AMALIY KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan hamda inklyuziv sinflarda o‘quvchilarning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda amaliy faoliyatni tashkil etishning samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, unda differensial va individual yondashuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalarlarning alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, amaliy ko‘nikmalar, hayotiy kompetensiyalar, individual yondashuv, differensial ta’lim, interfaol metodlar, pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy moslashuv, inklyuziv sinf, ta’lim samaradorligi, kompetensiyaviy yondashuv, ta’lim jarayoni.

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические возможности формирования практических навыков у учащихся с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования, а также освещаются эффективные методы организации практической деятельности в инклюзивных классах с учетом индивидуальных возможностей, потребностей и способностей учащихся. Также раскрывается значение дифференцированного и индивидуального подхода, современных педагогических технологий в развитии практических навыков у учащихся с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, особые образовательные потребности, практические навыки, жизненные компетенции, индивидуальный подход, дифференцированное образование, интерактивные методы, педагогические технологии, социальная адаптация, инклюзивный класс, эффективность образования, компетентностный подход, образовательный процесс.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING PRACTICAL SKILLS IN STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS IN INCLUSIVE CLASSES

Abstract. This article analyzes the pedagogical possibilities of forming practical skills in students with special educational needs within inclusive education, and highlights effective methods for organizing practical activities in inclusive classes, taking into account the individual capabilities, needs, and abilities of students. It also reveals the importance of a differentiated and individual approach and modern pedagogical technologies in developing practical skills in students with special educational needs.

Keywords: Inclusive education, special educational needs, practical skills, life competencies, individual approach, differentiated education, interactive methods, pedagogical technologies, social adaptation, inclusive classroom, educational efficiency, competency-based approach, educational process.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, barcha bolalarning sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash hamda ularning jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga ko‘maklashish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'limni rivojlantirish va alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumta'lim muassasalariga jalb etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Inklyuziv ta'lim nafaqat o‘quvchilarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, balki ularning ijtimoiylashuvi, mustaqil hayotga tayyorlanishi va amaliy faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ham qulay sharoit yaratadi.

Alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ularda kundalik hayotda, o‘quv faoliyatida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida zarur bo‘ladigan amaliy ko‘nikmalarning shakllanganlik darajasiga bog‘liqdir. Amaliy ko‘nikmalar o‘quvchilarning mustaqil qaror qabul qilishi, muammolarni hal etishi, jamoada ishlashi, muloqotga kirishishi hamda o‘z imkoniyatlaridan samarali foydalanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, inklyuziv sinflarda tashkil etiladigan ta'lim jarayonida amaliy mashg‘ulotlar, loyiha faoliyati, hamkorlikda o‘qitish va differensial yondashuvlar alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarning faolligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, ta'lim jarayonidagi mustaqilligini oshirish va ijtimoiy muhitga moslashuvini yengillashtirishga yordam beradi. Bunda o‘qituvchining individual yondashuvi, topshiriqlarni o‘quvchilarning imkoniyatlariga moslashtirishi va zarur pedagogik yordamni ko‘rsatishi muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarga olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llash imkonini beradi.

Shu sababli inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishning samarali usullarini aniqlash, pedagogik shart-sharoitlarini takomillashtirish va ta'lim jarayoniga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimizda ham inklyuziv ta'limni rivojlantirish, alohida ehtiyojga ega bolalarni qo‘llab-quvvatlash va ular uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, amaliy ishlar olib borilmoqda. Jumladan, yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim tog'risida"gi Qonuniga muvofiq inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilganligi, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etilishi belgilangan [1]. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida"gi Qonuniga ko‘ra nogironligi bo‘lgan shaxslarning inklyuziv ta'lim olish imkoniyatini ta'minlash mazkur toifadagi shaxslarning huquqlarini ta'minlash sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan [2].

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida xalq ta'limi tizimiga oid qonunchilikda, institutsional rivojlanishda, maktab yoshidagi bolalarga zamon talablariga mos ravishda ta'lim-tarbiya berishda ayrim bo‘shliq va kamchiliklar mavjudligi, jumladan xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'lim dasturlari yetarli darajada rivojlanmaganligi, mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari dasturlarida o‘qituvchilarning inklyuziv ta'lim bo‘yicha maxsus tayyorgarligini ta'minlash lozimligi qayd etilgan [3]. Shundan kelib chiqib, konsepsiyada imkoniyati cheklangan bolalarni o‘qitish uchun inklyuziv ta'lim tizimini tashkil etish, umumta'lim muassasalarini maxsus moslamalar, shuningdek tegishli kadrlar bilan ta'minlashjamoatchilik o‘rtasida imkoniyati cheklangan bolalarning bilim olish huquqi, inklyuziv o‘qitishning mazmun-mohiyati haqida tushuntirish ishlarini olib borish kabi dolzarb vazivalar belgilandi. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" PQ-4860-son qarori [4] ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori bilan Umumiy o‘rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizom, inklyuziv ta'limning maqsadi va vazifalari, alohida ta'lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun maktablarda inklyuziv ta'lim va boshlang‘ich tayanch korreksion sinflar faoliyatini yo‘lga qo‘yish hamda o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil etish tartibi, o‘quvchilarni inklyuziv ta'lim sinflariga va boshlang‘ich tayanch korreksion sinflarga qabul qilish tartibi, inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang‘ich tayanch korreksion sinflarda ta'lim sifatini nazorat qilish va boshqarish tartibi hamda me'yoriy hujjatlar tasdiqlandi [5]. Mazkur hujjatlar va O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha

rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbar, mutaxassis va pedagog xodimlari uzluksiz kasbiy rivojlantirish (malaka oshirish) kurslarining o'quv reja va dasturlariga "Ta'limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv" moduli bo'yicha o'quv mashg'ulotlari kiritildi [6]. Natijada ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni tashkil etish va amalga oshirishga doir mustahkam normativ-huquqiy baza shakllantirildi.

Biroq inklyuziv sinflarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari, samarali metod va vositalarini aniqlash hamda ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish masalalari hali ham ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Inklyuziv ta'lim va alohida ehtiyojga ega o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash masalalari so'nggi yillarda pedagogika fanining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyalarda inklyuziv ta'lim barcha bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash va ularning ijtimoiy integratsiyasini kuchaytirish vositasi sifatida talqin etiladi [8]. Ushbu yondashuvda o'quvchilarning amaliy va hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'lim muhitida amaliy faoliyatga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshirish bilan bir qatorda ularning ijtimoiy va hayotiy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Bunday yondashuv o'quvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishga, ularda o'ziga ishonch hissini shakllantirishga hamda mustaqil hayotga tayyorlashga yordam beradi.

Inklyuziv ta'lim nazariyasining rivojlanishida Mel Aynskou va Toni But kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o'rin tutadi. Ular inklyuziv ta'limni o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini kengaytirish va ta'limdagi to'siqlarni bartaraf etish jarayoni sifatida izohlaydilar. Ularning fikricha, amaliy faoliyatga asoslangan ta'lim usullari alohida ehtiyojga ega o'quvchilarning bilimlarni samarali o'zlashtirishiga hamda kundalik hayotda zarur bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi [9].

Kompetensiyaviy yondashuv bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda amaliy ko'nikmalar ta'lim natijadorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko'ra, o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishi ham zarur. Shu sababli loyihaga asoslangan ta'lim, muammoli ta'lim, hamkorlikda o'qitish, o'yin texnologiyalari kabi ta'lim texnologiyalari va STEAM yondashuvi amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida tavsiya etiladi.

Mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida ham inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ehtiyojga ega o'quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish, individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va differensial yondashuvni qo'llash masalalari yoritilgan [7]. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, inklyuziv

sinflarda bu o‘quvchilarni amaliy faoliyatga jalb qilish, ko‘rgazmali vositalardan foydalanish va ijtimoiy hamkorlikni tashkil etish ularning mustaqilligi hamda ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi.

Natija va muhokama. Ma’lumki, inklyuziv ta’lim muhitida alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim metodlari o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash, muloqot qilish, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, nazariy bilimlarni amaliy topshiriqlar bilan bog‘lash o‘quvchilarning o‘quv materialini yaxshiroq tushunishi va uni kundalik hayotda qo‘llashiga imkon yaratadi.

Kuzatuvlar davomida aniqlanishicha, amaliy mashg‘ulotlar, loyiha ishlari, rolli o‘yinlar, modellashtirish va hamkorlikdagi ta’lim texnologiyalaridan foydalanilgan darslarda alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarning faolligi ortadi. Bunday faoliyatlar o‘quvchilarga nazariy bilimlarni real yoki hayotiy vaziyatlarga yaqin sharoitlarda qo‘llash imkonini beradi. Shu bilan birga, topshiriqlarni mustaqil yoki kichik guruhlarda bajarish ularda mas’uliyat, tashabbuskorlik va o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchni shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, differensial va individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda samarali natija beradi. O‘quvchilarning individual imkoniyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va o‘zlashtirish sur’atini hisobga olgan holda topshiriqlarni moslashtirish ularning darsdagi ishtirokini kuchaytiradi. Bunda murakkab topshiriqlarni bosqichma-bosqich tashkil etish, zarur hollarda ko‘rsatma va qo‘shimcha yordam berish hamda o‘quvchining mustaqil bajarish imkoniyatini asta-sekin kengaytirish muhimdir.

Ayniqsa, ko‘rgazmali vositalar, raqamli texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning amaliy faoliyatga qiziqishini oshiradi. Video, animatsiya, interaktiv topshiriqlar, ta’limiy o‘yinlar va raqamli resurslar murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli shaklda ifodalash imkonini beradi. Bunday vositalardan foydalanishda o‘quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olish va texnologiyani maqsadga muvofiq tanlash muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish faqat fan doirasidagi topshiriqlar bilan cheklanmasligi kerak. Kundalik hayotga oid vaziyatlarni modellashtirish, muloqot qilish, o‘z fikrini ifodalash, oddiy muammolarni mustaqil hal etish, o‘z faoliyatini rejalashtirish kabi mashqlar ham o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa ularning nafaqat ta’lim jarayonida, balki ijtimoiy muhitda ham faolroq ishtirok etishiga yordam beradi.

Umuman olganda, inklyuziv sinflarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish samaradorligi pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri tanlanishi, qulay va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitining yaratilishi hamda o‘qituvchining kasbiy mahorati

bilan bevosita bog‘liq. O‘qituvchi o‘quvchining imkoniyatlarini to‘g‘ri baholab, unga mos metod va topshiriqlarni tanlagan taqdirda amaliy faoliyatning ta’limiy va tarbiyaviy samaradorligini oshirish mumkin.

Xulosa. Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalardan quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin:

inklyuziv sinflarda amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim metodlaridan foydalanish alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini samarali rivojlantiradi;

loyiha ishlari, amaliy mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar va hamkorlikdagi ta’lim metodlari o‘quvchilarning faolligi hamda mustaqilligini oshiradi;

differensial va individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning ehtiyojlariga mos sharoit yaratib, ularda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi;

raqamli ta’lim resurslari va interaktiv vositalardan foydalanish amaliy topshiriqlarni bajarish samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarning sifatli ta’lim olishlari, ijtimoiy hayotga moslashishlari hamda mustaqil faoliyat yuritishlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Inklyuziv sinflarda amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim metodlari, jumladan loyiha ishlari, muammoli vaziyatlar, interaktiv mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu metodlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muloqot qilish madaniyati, jamoada ishlash qobiliyati va kundalik hayotda zarur bo‘ladigan ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, individual va differensial yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish orqali ularning ta’limdagi faolligini oshirishga yordam beradi.

Demak, inklyuziv sinflarda alohida ehtiyojga ega o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratish, ta’lim jarayonini faoliyatga yo‘naltirish va zamonaviy metodlardan foydalanish ularning ijtimoiy moslashuvi hamda mustaqil hayotga tayyorlanishida muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent sh., 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son (https://lex.uz/docs/-5013007).

2. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent sh., 2020-yil 15-oktabr, O‘RQ-641-son (https://lex.uz/docs/-5049511).

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi

Farmoni. Toshkent sh., 2019-yil 29-aprel, PF-5712-son (https://lex.uz/ru/docs/-4312785).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“**Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Toshkent sh., 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860-son. (https://lex.uz/ru/docs/-5044711).

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. Toshkent sh., 2021-yil 12-oktabr, 638-son. (https://lex.uz/docs/-5679836).

6. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining “2026-yil uchun maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish (malaka oshirish) kurslarining o‘quv reja va dasturlarini takomillashtirish to‘g‘risida”gi buyrug‘i. – Toshkent, 2026-yil 16-mart, 101-son.

7. U.U.Turamuratov, Z.M.Qurbonova, A.E.Oltiboyev, S.E.Zaripova, O.K.Mamatmurotov. Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika. O‘quv qo‘llanma. – Termiz: “ILM-21” nashriyoti, 2024-yil. – 173 bet.

8. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. – Paris: UNESCO Publishing, 2005.

9. Tony Booth and Mel Ainscow. Index for inclusion developing learning and participation in schools. CSIE, 2002.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 159.922.7:616.89-008.441.44

Акалаева Альфия Абдуллаевна,
директор Школы повышения квалификации и переподготовки сотрудников Республиканского центра скорой медицинской помощи,
психолог–конфликтолог

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ И СОЦИАЛЬНЫЕ ТРИГГЕРЫ ДЕТСКО-ПОДРОСТКОВОГО ПАРАСУИЦИДА

Аннотация. В статье представлены результаты ретроспективного и клинико-психологического анализа парасуицидального поведения детей и подростков. Проведено изучение возрастных, гендерных, психоэмоциональных и социально-психологических особенностей несовершеннолетних с суицидальными попытками самоотравления. Установлено, что ведущими факторами риска являлись внутрисемейные конфликты, эмоциональная депривация, нарушения детско-родительских отношений, школьная дезадаптация, буллинг, а также тревожно-депрессивные состояния и личностная эмоциональная нестабильность. Выявлено преобладание демонстративно-шантажных и импульсивных форм парасуицидального поведения, особенно среди девушек подросткового возраста. Показано, что суицидальные действия несовершеннолетних в большинстве случаев были связаны не с истинным стремлением к смерти, а с кризисным способом реагирования на психотравмирующие ситуации и нарушенные социальные отношения. Подчёркивается необходимость междисциплинарной системы профилактики с участием семьи, образовательных учреждений, психологических и медицинских служб.

Ключевые слова: детско-подростковый парасуицид, суицидальное поведение, самоотравление, аутоагрессия, эмоциональная дезадаптация, семейные конфликты, буллинг, подростковая психология, профилактика суицида.

BOLALAR VA O‘SMIRLAR PARASUITSIDINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA IJTIMOIY TRIGGERLARI

Annotatsiya. Maqolada bolalar va o‘smirlarning parasuitsidal xulq-atvorining retrospektiv va klinik-psixologik tahlili natijalari keltirilgan. O‘z-o‘zini zaharlashga suiqasd qilgan voyaga yetmaganlarning yosh, gender, psixoemotsional va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o‘rganildi. Oila ichidagi nizolar, hissiy deprivatsiya, bola va ota-ona munosabatlarining buzilishi, maktabga moslashmaslik, bulling, shuningdek, xavotirli-depressiv holatlar va shaxsiy hissiy beqarorlik yetakchi xavf omillari ekanligi aniqlandi. Parasuitsidal xulq-atvorning

namoyishkorona-shantaj va impulsiv shakllari, ayniqsa, o‘smir qizlar orasida ustunlik qilishi aniqlandi. Voyaga yetmaganlarning o‘z joniga qasd qilish harakatlari aksariyat hollarda o‘limga bo‘lgan haqiqiy intilish bilan emas, balki psixotravmatik vaziyatlar va buzilgan ijtimoiy munosabatlarga inqirozli javob usuli bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Oila, ta’lim muassasalari, psixologik va tibbiy xizmatlar ishtirokida fanlararo profilaktika tizimi zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: bolalar-o‘smirlar parasuiitsidi, o‘z joniga qasd qilish xatti-harakati, o‘z-o‘zini zaharlash, autoagressiya, hissiy moslasha olmaslik, oilaviy nizolar, bulling, o‘smirlar psixologiyasi, o‘z joniga qasd qilishning oldini olish.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS AND SOCIAL TRIGGERS OF PARASUICIDE IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

Abstract. This article presents the results of a retrospective and clinical-psychological analysis of parasuicidal behavior in children and adolescents. The study examined the age-related, gender-related, psycho-emotional, and socio-psychological characteristics of minors who had attempted suicide by self-poisoning. It was established that the leading risk factors were intrafamilial conflicts, emotional deprivation, disturbances in parent-child relationships, school maladjustment, bullying, as well as anxiety-depressive states and personal emotional instability. A predominance of demonstrative-blackmailing and impulsive forms of parasuicidal behavior was identified, especially among adolescent girls. It was shown that suicidal acts among minors were in most cases associated not with a genuine desire for death, but with a crisis-driven response to psychotraumatic situations and disrupted social relationships. The need for an interdisciplinary prevention system involving families, educational institutions, and psychological and medical services is emphasized.

Keywords: child and adolescent parasuicide, suicidal behavior, self-poisoning, self-harm, emotional maladjustment, family conflicts, bullying, adolescent psychology, suicide prevention.

Введение. Суицид (самоубийство; от лат. *suicidium*: *sui* — «себя», *caedere* — «убивать») и парасуицид (суицидальная попытка) в детском и подростковом возрасте являются одной из наиболее сложных медико-психологических и социальных проблем современности [2,4,7]. Они рассматриваются не только как крайняя форма реагирования на внутренние и внешние конфликты, но и как показатель неблагополучия в семейных, межличностных, образовательных и социальных отношениях [3,4].

По данным Всемирной организации здравоохранения, суицид относится к ведущим причинам смертности среди подростков и молодых людей. Ежегодно значительное число несовершеннолетних совершают суицидальные

попытки, при этом реальный масштаб аутоагрессивного поведения может превышать официально регистрируемые показатели [9]. В последние годы отмечается рост тревожно-депрессивных проявлений, самоповреждающего поведения и суицидальных мыслей среди детей и подростков. Особую обеспокоенность вызывают омоложение суицидального поведения и увеличение числа повторных парасуицидальных эпизодов [2–4,9].

Суицидальное поведение в детском и подростковом возрасте имеет особую специфику, связанную с незрелостью эмоционально-волевой сферы, недостаточной сформированностью механизмов психологической защиты и стрессоустойчивости, а также высокой зависимостью от значимых взрослых и социального окружения [2,7,10].

С позиций современной клинической психологии суицидальное поведение несовершеннолетних не следует рассматривать исключительно как стремление к смерти. Во многих случаях оно выступает как сигнал о психологическом неблагополучии, попытка избежать психотравмирующей ситуации или привлечь внимание значимых людей к своему состоянию [2–4]. Импульсивность, эмоциональная лабильность и недостаточная способность прогнозировать последствия собственных действий дополнительно повышают риск суицидального поведения [2,9].

Особое значение приобретает влияние цифровой среды. Социальные сети и интернет-коммуникации могут усиливать чувство изоляции, тревоги и неполноценности, а распространение материалов, романтизирующих самоповреждающее и суицидальное поведение, способствует его нормализации [3,9]. Дополнительными факторами риска являются снижение качества эмоционального взаимодействия ребёнка с семьёй и недостаток своевременной психологической поддержки [7,8].

Последствия суицидального поведения несовершеннолетних затрагивают не только самого ребёнка и его семью, но и сверстников, педагогов, медицинских работников и общество в целом, вызывая длительную эмоциональную травматизацию и социально-психологические последствия [3,6]. Поэтому профилактика суицидального поведения требует комплексного междисциплинарного подхода с участием психологов, психиатров, педагогов, социальных работников и специалистов системы здравоохранения [4,7,8].

Современные исследования рассматривают суицидальное поведение как результат постепенного формирования деструктивных способов реагирования, основы которых могут закладываться ещё в детстве под влиянием семейных установок, эмоционального опыта, характера привязанности и особенностей воспитания [2,4]. Определённую роль могут играть также индивидуально-личностные и когнитивные особенности ребёнка [5]. Своевременное выявление эмоциональной дезадаптации и оказание квалифицированной помощи являются важными условиями предупреждения

дальнейшего развития суицидальных тенденций и социальной дезадаптации [2,4,9].

Целью исследования является изучение факторов приводящих детей и подростков к мыслям о суициде и как следствие к парасуицидальным попыткам самоотравления.

Для достижения поставленной цели были определены следующие исследовательские **задачи:** 1. Проанализировать современное состояние и проблемы суицидальных наклонностей и практик среди детей и подростков на примере токсикологического стационара. 2. Рассмотреть влияние и роль семьи и школы на формирование суицидальных наклонностей. 3. Определить основные направления профилактики суицидального поведения.

Материал и методы исследования. Были проведены ретроспективный и текущий анализ количества и причин незавершенных парасуицидов 1 245 детей и подростков (пациентов до 18 лет), обратившихся в приемное отделение токсикологии *Республиканского научного центра экстренной медицинской помощи* (РНЦЭМП) города Ташкента в период с 2021 по 2025 годы. Данное отделение является единственным в городе медицинским учреждением, куда поступают все пациенты с острыми экзогенными отравлениями, независимо от возраста и причин.

Всем пациентам проводилось психолого-катамнестическое обследование для выявления причин самоотравления, применялись патопсихологические методики по определению тревоги и депрессии (склонность к отклоняющему поведению), тест агрессивности, определялся эмоциональный фон и интеллектуальный статус и анализировались переживания подростков по методу проективного тестирования, определялись причины конфликтов, приведших к суицидальной попытке.

Протокол для проведения данного исследования был одобрен Комитетом по этике Министерства Здравоохранения Республики Узбекистан № 9 от 25 декабря 2023 года.

Результаты исследования. Согласно проведенному ретроспективному анализу статистических данных за 5 лет (с 2021 года по 2025 год включительно) в токсикологическое отделение РНЦЭМП обратились 54 039 пациентов с острыми отравлениями различной этиологии, из них суицидальная попытка была установлена у 5 188 пациентов (9,6%) [1]. Из общего контингента суицидальных отравлений, пациенты в возрасте до 18 лет составили около 24% - 1 245 человек (рис. 1).

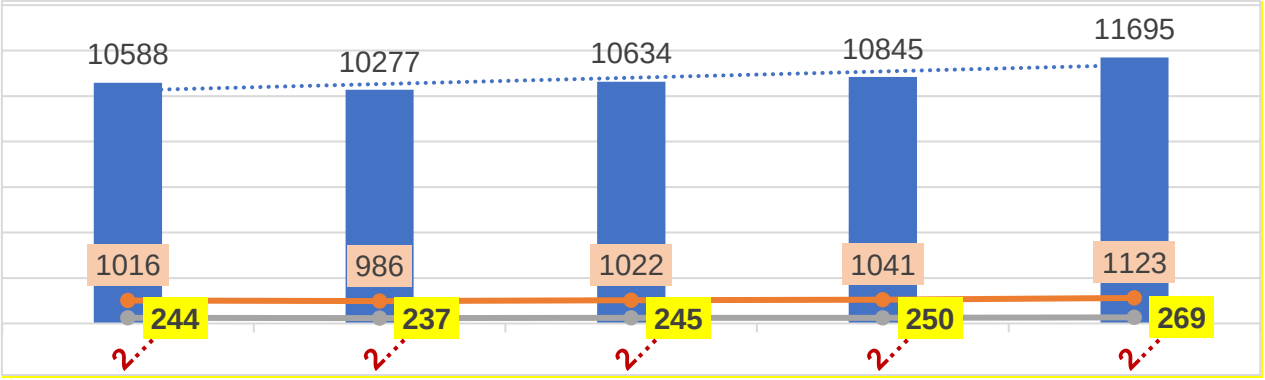

Рисунок 1. Количество детско-подростковых парасуицидов (выделено желтым) из общего числа отравлений и суицидальных попыток

Из общего числа суициальных отравлений мальчиков было 14,6% (182 пациента), а девочек 85,4% (1 063 пациентки) (рис.2).

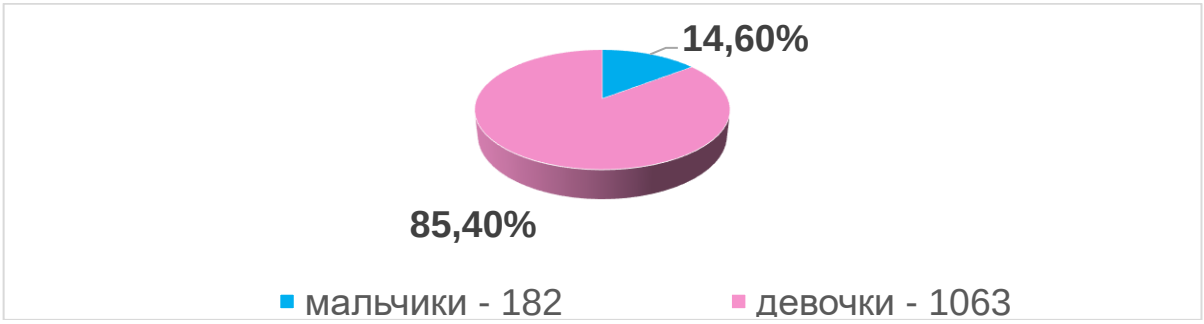

Рисунок 2. Распределение по полу

Дети в возрасте до 10 лет нередко воспринимали смерть как «иное существование». Собственную смерть они представляли как глубокий сон, а смерть близких — как длительное отсутствие. В отдельных случаях дети полагали, что после смерти жизнь может продолжиться, поэтому не осознавали её необратимости и последствий суицидального поведения. Согласно проведённому анализу, случаи отравления у детей до 11 лет преимущественно носили стихийный и случайный характер.

Дети 11–14 лет уже понимали, что смерть является необратимой, однако не всегда воспринимали её как окончательное завершение жизни. Суицидальная попытка могла рассматриваться ими как способ временно выйти из тяжёлой ситуации, наказать себя или близких. Такое поведение чаще проявлялось в форме протеста, призыва о помощи и сочувствии.

У подростков 12–18 лет при острых экзогенных отравлениях были выявлены суицидальные попытки. В большинстве случаев они носили импульсивный характер и чаще встречались у девушек. Демонстративно-шантажные попытки с агрессивным компонентом чаще отмечались у мальчиков — 78 %, тогда как манипулятивная мотивация чаще наблюдалась у

девочек — 74 %. У подростков также выявлялись субклинически и клинически выраженные проявления тревоги и депрессии.

77 % обследованных связывали суицидальную попытку с конфликтами в семье, преимущественно с родителями; 15 % — с проблемами взаимоотношений со сверстниками, 8 % — с трудностями в образовательной среде и конфликтами с педагогами. Основными причинами импульсивных действий являлись конфликты с родителями и сверстниками. В отдельных случаях суицидальное поведение было заранее спланированным и связано с экзистенциальным кризисом, обусловленным психологической депривацией.

Полученные результаты показывают, что суицидальные попытки у детей и подростков во многих случаях связаны не столько со стремлением к смерти, сколько с желанием избежать тяжёлой ситуации, снизить эмоциональное напряжение или привлечь внимание окружающих. Неправильное воспитание, чрезмерная требовательность, недостаток родительской любви и поддержки, чувство вины и низкая самооценка могут повышать суицидальный риск.

Общим фактором риска является социально-психологическая дезадаптация, возникающая под воздействием психотравмирующих ситуаций и нарушения взаимодействия с ближайшим окружением. У детей и подростков она особенно часто связана с нарушением отношений в семье и дефицитом эмоциональной поддержки.

Наличие суицидов или суицидальных попыток у родителей и сиблингов может увеличивать риск суицидального поведения у молодых людей в два–шесть раз. Исследования показывают более высокий уровень суицидальной активности среди близких родственников лиц, совершивших суицид [9]. При этом формирование предрасположенности связано не только с генетическими факторами, но и с эмоциональной неустойчивостью, импульсивностью, агрессивностью и моделями поведения, усвоенными в семье. Исследования близнецов также выявляют более высокую конкордантность суицидального поведения у монозиготных близнецов по сравнению с дизиготными.

В отдельных случаях суицидальное поведение детей развивалось на фоне аддиктивных расстройств в семье, в частности алкогольной зависимости отца или, реже, матери. Аддиктивное поведение родителей может негативно влиять на эмоциональный климат семьи и повышать риск формирования суицидальных тенденций у детей и подростков [4].

Значимыми факторами риска являются и психотравмирующие ситуации в образовательной среде: формальное и эмоционально отчуждённое отношение, чрезмерно высокие требования, буллинг, троллинг, кибербуллинг и харассмент [8]. Вместе с тем наличие психотравмирующей ситуации само по себе не является достаточным условием для формирования суицидального поведения. Существенную роль играют индивидуально-психологические особенности личности: низкий уровень самоконтроля, эмоциональная

нестабильность, импульсивность, недостаток жизненного опыта, трудности в преодолении проблемных ситуаций и неспособность конструктивно снижать нервно-психическое напряжение.

У детей и подростков с суицидальными намерениями нередко наблюдается неблагоприятное социальное окружение: неблагополучные семейные отношения, чувство одиночества и ненужности, отсутствие поддержки со стороны взрослых или одного из родителей. Такие внешние поводы, как унижение сверстниками, обида на взрослых, переживание несправедливости или различные ограничения, могут становиться непосредственными триггерами на фоне длительных психотравмирующих переживаний.

Для понимания причин суицидального поведения важен анализ его мотивов и обстоятельств. Согласно классификации акцентуаций характера А. Е. Личко, суицидальные попытки чаще встречались при истероидном типе — 22 %, эпилептоидном — 21 %, циклоидном — 14 % и эмоционально-лабильном — 11 % случаев (рис. 3).

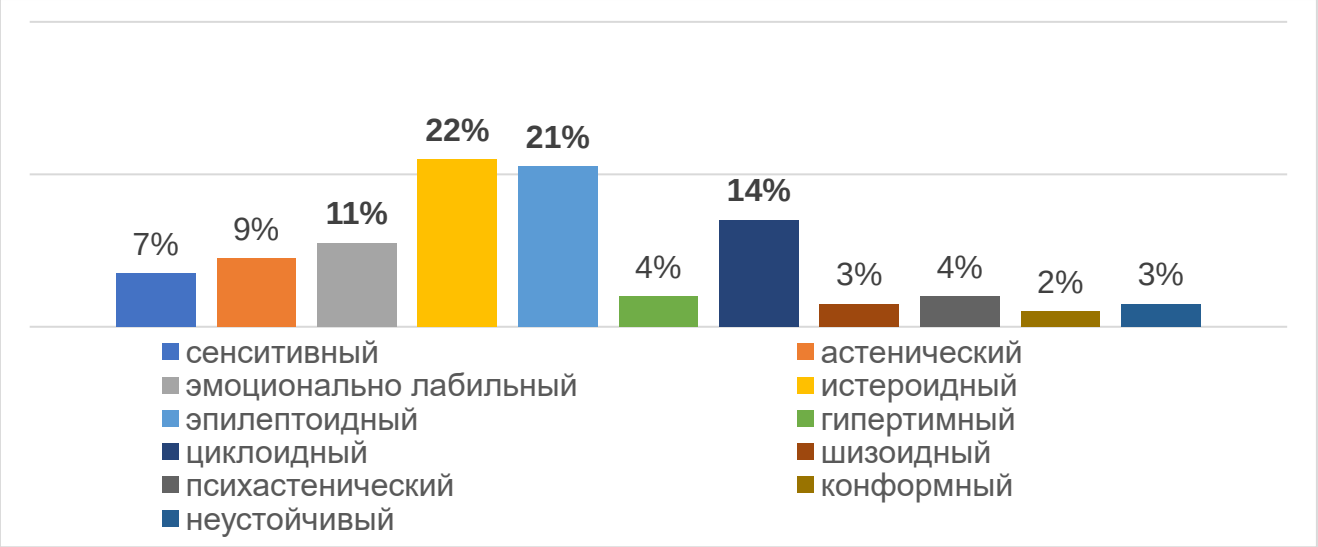

Рисунок. 3. Классификации акцентуаций характера по Личко А.Е.

Усугубляющим фактором являлся и высокий уровень аутогрессии самого подростка.

У детей и подростков до 18 лет бывает много так называемых парасуицидальных поступков: фиксации на темах смерти, страх и любопытство к смерти, суицидальные мысли, шантажно-демонстративные суицидальные поступки. Но чаще всего действия подростков направлялись не на самоуничтожение, а на восстановление нарушенных социальных отношений.

Психологический смысл детского и подросткового суицидов – крик о помощи, стремление привлечь внимание к своему страданию. Настоящего

желания умереть нет, представление о смерти крайне неотчетливо, инфантильно. Смерть представляется в виде желательного длительного сна, отдыха от невзгод, способа попасть в иной мир, так же она видится средством наказать обидчиков.

Необходимо обратить внимание и на характерные черты детского и подросткового суицидального поведения:

1. Парасуициду часто предшествуют кратковременные, объективно нетяжелые конфликты в семье или в учебном заведении.

2. Часто, казалось бы, незначительный конфликт воспринимается подростками как крайне значимый и травматичный, вызывая внутренний кризис и драматизацию событий.

3. Суицидальное поведение достаточно демонстративно, в нем есть признаки «игры на публику».

4. Само суицидальное поведение регулируется скорее порывом, аффектом, часто в нем нет продуманного плана совершения суицида.

5. Средства самоубийства выбраны неумело – малотоксичные или неконцентрированные вещества, неглубокие самопорезы и т.п.

6. Суицидальный поступок воспринимается и воспроизводится подростком в романтически-героическом ореоле: как смелый вызов, как решительное действие, как мужественное решение.

Признаками, повышающими вероятность суицидальной попытки у подростка, являются:

– серьёзные конфликты в учебном заведении или семье;
– тяжёлые утраты, потери, близких, друзей, несчастная любовь;
– побеги из дома;
– нарушения сна;
– злоупотребление психоактивными веществами;
– разговоры о смерти, записки и заявления о самоубийстве;
– резкие изменения во внешности и поведении;
– наличие свободного доступа к сильнодействующим лекарственным средствам или ядовитым веществам;
– потеря аппетита, потеря веса;
– склонность к уединению и отчуждению;
– хаотичное, некорректное, не свойственное ему поведение;
– чувство безнадёжности, тревоги, снижение настроения, плач без причины, апатия;
– утрата интереса к любимым занятиям;
– увлечение азартными играми, долги.

Учитывая вышеизложенное, становится очевидным, что основными причинами суицидальных попыток у подростков являлись: сложная внутрисемейная ситуация, нарушение адаптационно-приспособительных

свойств при возникновении стрессовых ситуаций, депрессия, сопровождающаяся чувством безнадежности, несерьезное и невнимательное отношение взрослых к решению проблем подростков, а также нарушение воспитательной функции в семье, в результате чего происходила «цепная реакция», которая приводила к суицидальным мыслям и действиям со стороны подростка (в силу его переходного периода), направленная на самоповреждение, что требует последовательного, бережного и внимательного наблюдения за ним со стороны близких и окружающих.

Обсуждение и практические рекомендации. В подростковом и юношеском возрасте может усиливаться интерес к вопросам смерти, смысла жизни и человеческого существования. Однако подобные размышления характерны далеко не для всех подростков.

Суицидальное поведение детей и подростков нередко связано с недостатком жизненного опыта, трудностями в определении жизненных ориентиров и сужением восприятия проблемы в стрессовой ситуации. В отдельных случаях фактором риска может выступать аддиктивное поведение родителей, в том числе злоупотребление алкоголем [4].

Суицидальное и парасуицидальное поведение несовершеннолетних, как правило, формируется под влиянием комплекса биологических, психологических, семейных и социальных факторов [4,9]. К наиболее значимым относятся хронические внутрисемейные конфликты, эмоциональное отвержение ребенка, дефицит поддержки, насилие, гиперопека либо эмоциональная холодность и игнорирование потребностей ребенка [2,3,7].

Важную роль играют и психотравмирующие факторы образовательной среды: формальное и эмоционально отчужденное отношение, чрезмерно завышенные требования, буллинг, кибербуллинг, троллинг и харассмент [3,6,8]. Вместе с тем сведение причин детско-подросткового суицидального поведения исключительно к школьной среде является упрощением, поскольку особенности эмоционального реагирования и способы преодоления стресса во многом формируются в семье и в раннем детском опыте [2,8].

В основе суицидального поведения могут лежать переживания одиночества, безнадежности, беспомощности, чувства вины, тревоги и собственной ненужности. Агрессия, грубость, несправедливость и унижение со стороны взрослых или сверстников способны усиливать эмоциональное напряжение и ощущение безысходности.

Несуицидальные самоповреждения также рассматриваются как один из факторов риска последующих суицидальных попыток. Определенное значение имеет и семейная история суицидального поведения.

Профилактику суицидального поведения условно подразделяют на первичную, вторичную и третичную. Первичная профилактика направлена на

раннее выявление и предупреждение факторов риска. Вторичная профилактика предполагает своевременную помощь детям и подросткам с выраженными суицидальными намерениями или признаками высокого риска. Третичная профилактика ориентирована на предупреждение повторных суицидальных попыток и последующую психолого-педагогическую поддержку.

Особого внимания требуют дети и подростки, находящиеся в состоянии выраженного эмоционального напряжения, депрессивного настроения или переживающие сложные жизненные обстоятельства [8]. Важной задачей специалистов является своевременное выявление источников психологического напряжения, причин внутриличностного конфликта и организация необходимой психолого-педагогической поддержки.

Выводы. Проведённое исследование показало, что ведущими факторами формирования парасуицидального поведения у детей и подростков являлись хронические внутрисемейные конфликты, эмоциональная депривация, нарушения детско-родительских отношений, школьная и социальная дезадаптация, а также тревожно-депрессивные и эмоционально-нестабильные состояния. Установлено, что в большинстве случаев суицидальные попытки несовершеннолетних носили импульсивный и демонстративно-шантажный характер и были направлены не столько на прекращение жизни, сколько на попытку избежать психотравмирующей ситуации, восстановить нарушенные социальные отношения или привлечь внимание к собственному эмоциональному страданию.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что детско-подростковый парасуицид представляет собой многофакторный клинико-психологический феномен, формирующийся под воздействием совокупности семейных, личностных и социальных детерминант. Особое значение в развитии аутоагрессивного поведения имели эмоциональная нестабильность, низкая стрессоустойчивость, дефицит поддержки со стороны значимых взрослых, а также неблагоприятная психоэмоциональная атмосфера в семье и образовательной среде.

В связи с этим профилактика суицидального поведения несовершеннолетних должна носить комплексный междисциплинарный характер и включать ранний психологический скрининг, своевременное выявление эмоциональной дезадаптации, системную работу с семьёй, а также активное участие образовательных учреждений, психологических и медицинских служб в формировании безопасной и поддерживающей среды для детей и подростков.

Список литературы:

1. Акалаев Р.Н., Миннуллин И.П., Лодягин А.Н., Асанова Л.Р., Шоумаров Г.Б., Акалаева А.А., Хонбабаева Р.Х. и др.Т43.0-Т43.9 гуруҳи дори

воситаларидан ўткир заҳарланиш (антидепрессантлар, нейролептиклар, психостимуляторлар ва нормомиметик дори воситалар), шифокорлар учун қўлланма (клиник протоколлар), Р.Н. Акалаев умумий тахрири остида, Тошкент. 2023; 7 боб: С. 94-120.

2. Попов Ю. В., Пичиков А. А. Суицидальное поведение у подростков - Санкт-Петербург: СпецЛит. 2017; 366 с.

3. Рахимова И.И., Сафарова Э.М. Безвозвратный шаг в никуда: сравнительный анализ суицида. Особые случаи у подростков. Вестник интегративной психологии. 2022; 25: С. 214-220.

4. Розанов В.А., Прокопович Г.А., Лодягин А.Н., Синенченко А.Г. Современные модели суицидального поведения подростков и молодежи – значение для практического здравоохранения. Девиантология. 2020; 4 (1): С. 45-54.

5. Хонбабаева Р.Х., Акалаева А.А., Матвеева А.А. Суицидал тенденцияларнинг пайдо булишида интеллектуал ривожланишнинг ўрни ва ахамияти // Биология ва тиббиёт муаммолари халкаро илмий журнал. 2019; 4.1 (114): С. 155-156.

6. Шоумаров Г.Б., Палуанова З.Д. Факторы суицида и их особенности в Республике Каракалпакстан // Современное образование (Узбекистан). 2020; №11 (96). (https://cyberleninka.ru/article/n/faktory-suitsida-i-ih-osobennosti-v-respublike-karakalpakstan - дата обращения: 02.02.2026).

7. Юлдашев Ш., Отамуротов Р., Сафарова Э. «Психопрофилактика и диагностика суицидальных случаев среди несовершеннолетних, Ташкент. 2022.

8. Luchsheva L., Akalayeva A., Honbabayeva R. Suitsidning oldini olishda maktab, oila va sog‘liqni saqlash muassasalari hamkorligi. “Pedagogika” jurnali. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 2019; 2: C. 44-49.

9. Moller C.I., Davey C.G., Badcock P.B. et al. Correlates of suicidality in young people with depressive disorders: A systematic review. The Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2022; 56 (8): C. 910-948.

10. Qarshiboyeva, G.A. Suitsidal xulq-atvorning nazariy asoslari. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. 2023; (I). (https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/view/8883 - дата обращения: 03.04.2026)

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.147:004

Abdusamatova Gulchexra Zoirovna,
PROFI UNIVERSITY
"Axborot texnologiyalari va tizimlari" kafedrasi katta o'qituvchisi

"RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI" FANINI O'QITISH JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada "Raqamli ta'lim texnologiyalari" fanini o'qitish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi. Raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik tayyorgarlikning mazmuni raqamli vositalardan foydalanish bilan birga, ta'lim maqsadini belgilash, metod va texnologiyalarni tanlash, elektron resurs yaratish, baholash va refleksiya qilish ko'nikmalarini qamrab olishi asoslanadi. Tadqiqotda kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va tizimli yondashuvlar, shuningdek, tahlil, kuzatish, so'rovnoma va tajriba-sinov metodlaridan foydalaniladi. LMS, elektron portfolio, interaktiv topshiriqlar, raqamli baholash va mikroo'qitish vositalarining metodik kompetentlikni rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Natijada fan mazmuni, amaliy topshiriqlar, baholash va refleksiyani takomillashtirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: metodik kompetentlik, raqamli ta'lim texnologiyalari, bo'lajak o'qituvchi, raqamli kompetentlik, raqamli didaktika, LMS, elektron portfolio, interaktiv ta'lim, raqamli baholash, mikroo'qitish, refleksiya, kasbiy tayyorgarlik.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»

Аннотация. В статье рассматриваются возможности развития методической компетентности будущих учителей в процессе преподавания дисциплины «Цифровые образовательные технологии». Обосновывается, что в условиях цифровой трансформации педагогическая подготовка должна включать не только навыки использования цифровых средств, но и умения определять цели обучения, выбирать соответствующие методы и технологии, создавать электронные образовательные ресурсы, осуществлять оценивание и рефлексию. В исследовании применяются компетентностный, деятельностный и системный подходы, а также методы анализа, наблюдения, анкетирования и педагогического эксперимента. Анализируются возможности LMS, электронного портфолио, интерактивных заданий, цифрового оценивания и микрообучения в развитии методической компетентности. В

результате предлагаются методические рекомендации по совершенствованию содержания дисциплины, практических заданий, оценивания и рефлексии.

Ключевые слова: методическая компетентность, цифровые образовательные технологии, будущий учитель, цифровая компетентность, цифровая дидактика, LMS, электронное портфолио, интерактивное обучение, цифровое оценивание, микрообучение, рефлексия, профессиональная подготовка.

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING THE METHODOLOGICAL COMPETENCE OF PROSPECTIVE TEACHERS IN THE PROCESS OF TEACHING THE COURSE "DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES"

Abstract. This article examines the possibilities of developing the methodological competence of future teachers in the process of teaching the course "Digital Educational Technologies." It is substantiated that, in the context of digital transformation, teacher training should encompass not only the ability to use digital tools but also the skills to define learning objectives, select appropriate methods and technologies, create electronic educational resources, conduct assessment, and implement reflection. The study employs competency-based, activity-based, and systemic approaches, along with methods of analysis, observation, questionnaire survey, and pedagogical experimentation. The potential of LMS, e-portfolios, interactive tasks, digital assessment, and microteaching for developing methodological competence is analyzed. As a result, methodological recommendations are proposed for improving course content, practical tasks, assessment, and reflective activities.

Keywords: methodological competence, digital educational technologies, future teacher, digital competence, digital didactics, LMS, e-portfolio, interactive learning, digital assessment, microteaching, reflection, professional training.

Kirish. Ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi bo'lajak o'qituvchilar tayyorgarligi mazmuniga yangi talablarni qo'ymoqda. Zamonaviy pedagog raqamli vositalardan texnik jihatdan foydalana olish bilan bir qatorda, ularning qaysi didaktik vazifani hal qilishini, qaysi auditoriyaga mosligini, o'quv natijalariga qanday ta'sir ko'rsatishini va ulardan foydalanish samaradorligini qanday baholashni ham bilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, metodik kompetentlik raqamli muhitda o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini belgilovchi asosiy sifat ko'rsatkichlaridan biriga aylanmoqda.

Raqamli ta'lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi oliy pedagogik ta'lim oldiga bo'lajak o'qituvchilarni faqat yangi dastur va platformalar bilan tanishtirish vazifasini emas, balki ularda mazkur vositalarni pedagogik jihatdan asosli tanlash va qo'llash qobiliyatini shakllantirish zaruratini ham qo'ymoqda. Chunki bir xil

raqamli vosita turli pedagogik vaziyatlarda turlicha natija berishi mumkin. Uning samaradorligi, avvalo, ta'lim maqsadi, o‘quvchilar xususiyati, fan mazmuni, o‘qitish metodlari va baholash mezonlari bilan qanchalik uyg‘unlashtirilganiga bog‘liq.

“Raqamli ta'lim texnologiyalari” fani mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun muhim o‘quv maydonlaridan biri hisoblanadi. Fan doirasida talabalar raqamli resurslar yaratish, ta'lim platformalari bilan ishlash, elektron baholashni tashkil etish, multimedia vositalaridan foydalanish, bulutli xizmatlar asosida hamkorlik qilish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar. Biroq mazkur faoliyatlar faqat texnik amallarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolsa, fan bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy-metodik rivojlanishiga yetarli darajada xizmat qilmasligi mumkin.

Shu sababli raqamli vositalarni darsni loyihalash, o‘quvchilar faoliyatini tashkil etish, differensial yondashuvni amalga oshirish, teskari aloqa va baholash tizimini yaratish bilan uzviy bog‘lash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv raqamli texnologiyani mustaqil maqsad sifatida emas, balki pedagogik maqsadga erishish vositasi sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi “Raqamli ta'lim texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash hamda ulardan samarali foydalanishga qaratilgan metodik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot maqsadiga muvofiq metodik kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash, fan mazmunidagi metodik imkoniyatlarni tizimlashtirish, amaliy topshiriqlar modelini ishlab chiqish va metodik kompetentlikni baholash mezonlarini takomillashtirish vazifalari belgilandi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda xalqaro pedagogik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Raqamli transformatsiya jarayonlarining ta'lim tizimiga jadal kirib kelishi natijasida bo‘lajak pedagoglardan nafaqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalariga, balki ularni pedagogik maqsadlar asosida tanlash, dars jarayoniga integratsiya qilish, o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirish va ta'lim natijalarini baholashda samarali qo‘llash kompetensiyasiga ega bo‘lish talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ilmiy manbalarda raqamli kompetentlikni faqat texnik vositalardan foydalanish qobiliyati sifatida emas, balki pedagogik maqsadlarga erishish uchun raqamli texnologiyalarni ongli, maqsadli, tanqidiy va samarali qo‘llash qobiliyati sifatida talqin qilish tendensiyasi kuchaymoqda.

Yevropa Komissiyasining DigCompEdu doirasi pedagoglarning raqamli kompetentligini 22 ta kompetensiya va oltita asosiy yo‘nalishda tavsiflaydi. Ular kasbiy hamkorlik, raqamli resurslar, o‘qitish va o‘rganish, baholash, o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash hamda o‘quvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirishni qamrab oladi [1]. Mazkur yondashuvning muhim jihati shundaki, unda asosiy e'tibor texnologik vositaning o‘ziga emas, balki undan ta'lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning faolligini oshirish va pedagogik muammolarni hal etish vositasi

sifatida foydalanishga qaratilgan. Demak, raqamli kompetentlikning mazmuni texnologik bilim, pedagogik bilim va ularni amaliy faoliyatda uyg‘unlashtirish qobiliyatining birligida namoyon bo‘ladi.

OECDning raqamli ta’limga oid tahlillarida ham umumiy raqamli savodxonlik bilan aynan pedagogik faoliyatga xos raqamli kompetentlik o‘rtasidagi farq alohida ko‘rsatiladi [2]. O‘qituvchining raqamli kompetentligi texnologiyani muayyan ta’limiy maqsad uchun tanlash, raqamli muhitda o‘quv faoliyatini tashkil etish, ta’lim oluvchilar bilan samarali raqamli muloqotni yo‘lga qo‘yish, baholashni amalga oshirish va talabalarni belgilangan o‘quv natijalariga olib borish qobiliyatini qamrab oladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishni alohida texnik ko‘nikma sifatida emas, balki kasbiy-metodik faoliyatning tarkibiy qismi sifatida shakllantirish muhimdir.

Tadqiqotlarda pedagoglarning raqamli kompetentligini rivojlantirishda texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarning o‘zaro integratsiyasi muhimligi ham ta’kidlanadi. Xususan, TPACK konsepsiyasi texnologik bilimning o‘zi samarali raqamli ta’limni ta’minlamasligini, texnologik vositalar mazmun va pedagogik metodlar bilan uyg‘unlashtirilishi zarurligini asoslaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘qituvchi qaysi texnologiyadan foydalanishni bilishi bilan birga, undan nima maqsadda, qaysi mavzuda, qanday metod asosida va qanday kutilayotgan natijaga erishish uchun foydalanishni ham anglay olishi kerak. Bu holat raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish bilan metodik kompetentlikni rivojlantirish o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini shakllantirishga oid tadqiqotlarda amaliy faoliyatga asoslangan ta’lim yondashuvlari ham samarali vosita sifatida qayd etiladi. Talabalarning raqamli dars ishlanmalari yaratishi, interaktiv topshiriqlar ishlab chiqishi, elektron baholash vositalaridan foydalanishi, ta’lim platformalarida o‘quv kurslarini loyihalashi va raqamli resurslarni pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilishi ularning nafaqat texnologik, balki metodik kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Bunda amaliy topshiriqlar real pedagogik vaziyatlarga yaqinlashtirilishi va talabaning mustaqil qaror qabul qilishiga imkon berishi muhim hisoblanadi.

Raqamli ta’lim texnologiyalarining metodik kompetentlikni rivojlantirishdagi yana bir muhim imkoniyati individual va differensial ta’limni tashkil etish bilan bog‘liq. Raqamli platformalar, multimedia vositalari, interaktiv topshiriqlar va adaptiv ta’lim resurslari orqali o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va individual ehtiyojlariga mos ta’limiy faoliyatni tashkil etish mumkin. Bo‘lajak o‘qituvchi bunday vositalardan foydalanish jarayonida o‘quvchilarning imkoniyatlarini tahlil qilish, mos resursni tanlash, topshiriqlarni differensiallashtirish va natijalarni monitoring qilish bo‘yicha metodik tajribaga ega bo‘ladi.

Metodik kompetentlikni shakllantirish masalasi, shuningdek, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlar bilan

chambarchas bog‘liq. Ushbu yondashuvlarda talaba tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi shaxs sifatida emas, balki pedagogik vaziyatlarni tahlil qiluvchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi, ta’lim jarayonini loyihalovchi va o‘z faoliyatini baholovchi bo‘lajak mutaxassis sifatida qaraladi. Raqamli ta’lim texnologiyalari esa aynan shunday faoliyatni tashkil etish uchun qulay muhit yaratadi.

Adabiyotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, raqamli vositani tanlash mezonlari va undan foydalanish maqsadining aniqligiga bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Bir xil texnologik vosita turli pedagogik maqsadlarda turlicha natija berishi mumkin. Shu bois bo‘lajak o‘qituvchida “qaysi texnologiyadan foydalanish kerak?” degan savol bilan bir qatorda “nima uchun aynan shu texnologiya tanlanmoqda?”, “u qaysi pedagogik muammoni hal qiladi?” va “o‘quv natijasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?” kabi savollarga javob topish ko‘nikmasini shakllantirish muhimdir.

Shu nuqtai nazardan, “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonida nazariy bilimlarni amaliy-metodik topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, talabaning ma’lum bir mavzu bo‘yicha elektron taqdimot yaratishi bilan cheklanib qolmasdan, ushbu taqdimotning dars maqsadiga muvofiqligini asoslash, interaktiv elementlarni tanlash, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash va yakuniy natijalarni baholash mezonlarini ishlab chiqishi uning metodik kompetentligini yanada rivojlantiradi. Xuddi shuningdek, LMS platformasidan foydalanish, raqamli test tuzish yoki videodars yaratish jarayonlari pedagogik loyihalash va refleksiya bosqichlari bilan bog‘langan holda tashkil etilishi lozim.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli kompetentlikni rivojlantirishning samarali modeli uchta asosiy tarkibiy qismning o‘zaro uyg‘unligiga tayanadi: texnologik bilim va ko‘nikmalar, pedagogik-metodik bilimlar hamda amaliy-refleksiv faoliyat. Ushbu komponentlarning birortasi yetarli darajada shakllanmagan holatda raqamli texnologiyalardan pedagogik maqsadlarda samarali foydalanish imkoniyati cheklanadi. Shuning uchun bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda raqamli texnologiyalarni o‘rgatish jarayoni ularning kasbiy-metodik faoliyati bilan uzviy bog‘lanishi zarur.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanining bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aynan pedagogik faoliyat bilan integratsiya qilingan holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Mavjud tadqiqotlarda raqamli kompetentlikning mazmuni, tuzilishi va baholash mezonlari keng yoritilgan bo‘lsa-da, mazkur kompetentlikni aynan “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fani doirasida metodik kompetentlik bilan uyg‘un holda rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, metodlari va amaliy mexanizmlarini tizimli tadqiq etish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur ilmiy bo‘shliq tadqiqotning dolzarbligini belgilab, bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli va metodik kompetentligini integratsiyalashgan holda

rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va tizimli yondashuvlarga asoslanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak o‘qituvchining nazariy bilimlarini real pedagogik va metodik vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu yondashuv doirasida talabaning raqamli vositalar haqidagi bilimlari ularni tanlash, moslashtirish va aniq ta’limiy maqsadlar uchun qo‘llash ko‘nikmalari bilan birgalikda qaraladi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvda talaba tayyor axborotni o‘zlashtiruvchi emas, balki darsni loyihalovchi, raqamli mahsulot yaratuvchi, uni sinovdan o‘tkazuvchi va olingan natijalarni tahlil qiluvchi faol subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Shu asosda amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, mikroo‘qitish va elektron portfolio kabi faoliyat turlaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Tizimli yondashuv esa ta’lim maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, o‘quv faoliyati, baholash va refleksiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv asosida “maqsad – metodik vazifa – raqamli vosita – o‘quv faoliyati – baholash – refleksiya” modeli tadqiqotning metodik asoslaridan biri sifatida qabul qilindi.

Metodik kompetentlikni baholashda motivatsion-qiymatli, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv komponentlarni ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblandi. Motivatsion-qiymatli komponent raqamli yangiliklarga ochiqlik va kasbiy mas’uliyatni, kognitiv komponent metodlar hamda raqamli vositalarning didaktik imkoniyatlari haqidagi bilimlarni, amaliy-faoliyatli komponent dars va raqamli resurslarni loyihalash qobiliyatini, refleksiv komponent esa o‘z metodik qarorlarini tahlil qilish va takomillashtirish ko‘nikmalarini ifodalaydi.

Tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, amaliy topshiriqlarni ekspert baholash, kirish va yakuniy diagnostika hamda tajriba-sinov metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Olingan natijalarni qayta ishlashda o‘rtacha ball, foiz ko‘rsatkichlari va o‘sish dinamikasidan foydalanish mumkin.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanining bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatadi. Bunda asosiy masala raqamli vositalarning soni yoki ularning texnik imkoniyatlarida emas, balki ularni muayyan metodik vazifalar bilan bog‘lashda namoyon bo‘ladi.

Birinchi muhim imkoniyat bo‘lajak o‘qituvchida raqamli vositalarni didaktik asosda tanlash ko‘nikmasini shakllantirish bilan bog‘liq. Talaba turli dastur va platformalarni faqat funksional imkoniyatlari bo‘yicha emas, balki ta’lim maqsadi, o‘quvchilarning yoshi, fan mazmuni, mavjud texnik infratuzilma va kutilayotgan natijalar asosida taqqoslashi lozim. Bunday faoliyat texnologik tanlovni ongli metodik qarorga aylantiradi.

Ikkinchi imkoniyat raqamli o‘quv kontentini yaratish orqali metodik loyihalashni rivojlantirish bilan bog‘liq. Taqdimot, video, infografika, elektron qo‘llanma yoki interaktiv topshiriq yaratishda talaba axborotning mazmuni va hajmi, uning mantiqiy ketma-ketligi, vizual yuklama, o‘quvchini faollashtirish imkoniyati hamda teskari aloqa shaklini hisobga oladi. Shu tariqa raqamli mahsulot yaratish jarayoni pedagogik mazmunni qayta ishlash va uni aniq auditoriyaga moslashtirish vositasiga aylanadi.

Uchinchi imkoniyat LMS va bulutli muhit yordamida ta’lim jarayonini metodik boshqarish bilan belgilanadi. Talaba LMS platformasida mavzular ketma-ketligini, topshiriqlar muddatini, baholash mezonlarini, forum va teskari aloqa shakllarini ishlab chiqish orqali raqamli ta’lim muhitini boshqarish tajribasini egallaydi. Natijada u raqamli sinfni faqat texnik makon sifatida emas, balki oldindan loyihalashtirilgan pedagogik tizim sifatida tushunishga o‘rganadi.

To‘rtinchi muhim yo‘nalish raqamli baholash va formatif baholashni rivojlantirish imkoniyatidir. Raqamli testlar, tezkor so‘rovlar, rubrikalar va elektron portfolio o‘qituvchiga o‘quv jarayonidagi qiyinchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi. Bunda bo‘lajak o‘qituvchi faqat savol yoki test yaratishni emas, balki topshiriqning ta’lim maqsadiga mosligi, teskari aloqaning mazmuni va baholash natijasiga asoslangan keyingi pedagogik harakatlarni ham loyihalashi kerak.

Beshinchi imkoniyat mikroo‘qitish va refleksiv faoliyat bilan bog‘liq. Talaba raqamli vositadan foydalangan holda qisqa dars fragmentini tashkil etadi. Ushbu jarayon kuzatuv, videoyozuv yoki belgilangan mezonlar asosida tahlil qilinadi. Keyingi bosqichda talaba o‘z metodik qarorlarini baholaydi, tengdoshlarining fikrlarini oladi va dars loyihasini takomillashtiradi. Bu metodik kompetentlikning refleksiv komponentini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Oltinchi imkoniyat raqamli hamkorlik va kasbiy muloqotni tashkil etish orqali namoyon bo‘ladi. Umumiy hujjatlar, loyiha doskalari, forumlar va elektron portfolio vositasida talabalar bir-birlarining metodik ishlanmalarini ko‘rib chiqishi, o‘zaro tavsiyalar berishi va birgalikda ta’limiy mahsulot yaratishi mumkin. Bunday hamkorlik kelajakdagi pedagogik faoliyatda jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Yettinchi imkoniyat differensial va individual ta’limni loyihalash bilan bog‘liq. Bir mavzu doirasida turli murakkablikdagi topshiriqlar, qo‘shimcha raqamli resurslar va mustaqil o‘rganish yo‘llarini ishlab chiqish bo‘lajak o‘qituvchiga o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi. Bu yerda raqamli texnologiya o‘qituvchining metodik qarorini amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, metodik kompetentlikni rivojlantirish uchun alohida-alohida topshiriqlardan ko‘ra ularni yagona metodik sikl asosida tashkil etish samaraliroqdir. Ushbu sikl ta’lim maqsadini belgilash, metodik vazifani

aniqlash, mos raqamli vositani tanlash, o‘quv faoliyatini loyihalash, natijalarni baholash va refleksiya qilish bosqichlarini qamrab oladi.

Metodik tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Birinchidan, fan bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni dastur va platformalar funksiyalarini takrorlashdan ko‘ra metodik muammolarni hal etishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq. Har bir topshiriqda “Qaysi vosita?”, “Nima uchun?”, “Qaysi o‘quv natijasi uchun?” va “Natija qanday baholanadi?” kabi savollarning mavjud bo‘lishi talab etiladi.

Ikkinchidan, fan doirasida raqamli metodik portfolio yuritishni joriy etish tavsiya etiladi. Portfolio tarkibiga dars loyihasi, raqamli resurs, interaktiv topshiriq, baholash rubrikasi, mikroo‘qitish natijalari va refleksiv hisobotlarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, talabalarni faqat tayyor raqamli vositalardan foydalanishga emas, balki ularni didaktik mezonlar asosida taqqoslashga o‘rgatish lozim. Bunda o‘quv maqsadi, auditoriya xususiyatlari, foydalanish qulayligi, maxfiylik, mualliflik huquqi, texnik imkoniyatlar va inklyuzivlik kabi mezonlar hisobga olinishi kerak.

To‘rtinchidan, har bir modulda formatif baholash va o‘zaro baholash elementlarini qo‘llash tavsiya etiladi. Bu bo‘lajak o‘qituvchining baholashni faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki o‘quv jarayonini boshqaruvchi metodik mexanizm sifatida tushunishiga yordam beradi.

Beshinchidan, mikroo‘qitishni fan dasturining muntazam elementi sifatida tashkil etish lozim. Talabaning raqamli vosita yordamida qisqa dars o‘tkazishi, uni mezon asosida tahlil qilishi va qayta loyihalashi metodik refleksiyani sezilarli darajada rivojlantiradi.

Oltinchidan, oliy ta’lim muassasalarida raqamli metodik laboratoriyalar yoki amaliy seminarlarni tashkil etish foydali. Bunday muhitda talabalar real dars muammolari uchun raqamli yechim ishlab chiqib, uni kichik guruhlarda sinovdan o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Yettinchidan, fan bo‘yicha yakuniy baholashda faqat nazariy bilimlarni tekshirish bilan cheklanmasdan, talabaning metodik mahsuloti va uni himoya qilish natijalarini ham hisobga olish lozim. Talaba yaratgan mahsulotining pedagogik maqsadini, raqamli vositani tanlash sabablarini, baholash usullarini va kutilayotgan natijalarni asoslab bera olishi zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanini bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘lgan integrativ fan sifatida baholash mumkinligini ko‘rsatadi. Uning samaradorligi raqamli vositalarning soni yoki texnik imkoniyatlariga emas, balki ularni aniq pedagogik va metodik vazifalar bilan bog‘lash darajasiga bog‘liq.

Metodik kompetentlikni rivojlantirishning samarali mexanizmi sifatida raqamli resurs yaratish, LMSda modul loyihalash, interaktiv topshiriqlar ishlab chiqish,

elektron portfolio yuritish, mikroo‘qitish, formatif va o‘zaro baholash hamda refleksiv tahlilni yagona metodik siklga birlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Bunday yondashuv natijasida talaba raqamli texnologiyalarning oddiy foydalanuvchisidan ularni pedagogik maqsadlarga muvofiq tanlay oladigan, metodik jihatdan asoslay oladigan va ta’lim jarayonida samarali qo‘llay oladigan bo‘lajak mutaxassis darajasiga ko‘tariladi.

Shunday qilib, “Raqamli ta’lim texnologiyalari” fanining mazmunida texnik ko‘nikmalar bilan bir qatorda darsni loyihalash, o‘quv faoliyatini boshqarish, raqamli baholash, hamkorlik va refleksiv amaliyotga ustuvor o‘rin berish bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik kompetentligini rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda taklif etilgan metodik modelni real tajriba-sinov guruhlarida sinab ko‘rish, turli pedagogik ta’lim yo‘nalishlarida olingan natijalarni qiyoslash hamda metodik kompetentlikdagi o‘zgarishlarni uzoq muddatli pedagogik amaliyot davomida kuzatish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mayer R.E. Multimedia Learning. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
2. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
3. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / Y. Punie (Ed.). – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
4. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.
5. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. – Toshkent, 2007. – 305 b.
6. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 208 b.
7. Karimova N. Raqamli ta’lim texnologiyalari vositasida talabalarning axborot kompetentligini rivojlantirish metodikasi. Monografiya. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 144 b.
8. Abdusamatova G.Z. Masharipov M.P "Ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar integratsiyasi // “Ekonomika i sotsium” elektron nauchno-prakticheskoe periodicheskoe izdanie. – 2024. – № 12 (127)-2..

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.147:159.955

Ernazarova Nazira Xaqberdiyevna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchi

Xummamatova Kamola Xayrullayevna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o‘qituvchi

BLOOM TAKSONOMIYASI VA Q-MATRITSA ASOSIDA TALABALARNING KOGNITIV PROFILINI ANIQLASHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosida talabalarning kognitiv profilini aniqlashning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda an’anaviy baholash tizimlarining talabalarning kognitiv faoliyatidagi individual farqlarni aniqlashdagi cheklovlari ko‘rib chiqilib, kognitiv diagnostika yondashuvining afzalliklari yoritilgan. Bloom taksonomiyasining kognitiv darajalari Q-matritsa orqali test topshiriqlari bilan bog‘lanib, talabaning bilimni eslab qolish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlaridagi o‘zlashtirish holatini aniqlash imkoniyatlari asoslangan. Shuningdek, kognitiv profil asosida differensial va shaxsiylashtirilgan ta’limni tashkil etish, individual topshiriqlarni tanlash hamda talabalarning rivojlanish dinamikasini kuzatish imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Q-matritsani ishlab chiqish va validatsiya qilish bilan bog‘liq metodik masalalar ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Bloom taksonomiyasi, Q-matritsa, kognitiv diagnostika, kognitiv profil, talaba, kognitiv darajalar, differensial ta’lim, shaxsiylashtirilgan ta’lim, psixometriya.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОГНИТИВНОГО ПРОФИЛЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТАКСОНОМИИ БЛУМА И Q-МАТРИЦЫ

Аннотация. В статье анализируются дидактические возможности определения когнитивного профиля студентов на основе таксономии Блума и Q-матрицы. Рассматриваются ограничения традиционных систем оценивания в выявлении индивидуальных различий в когнитивной деятельности студентов и раскрываются преимущества когнитивно-диагностического подхода. Когнитивные уровни таксономии Блума посредством Q-матрицы соотносятся с конкретными тестовыми заданиями, что позволяет определить уровень освоения студентами процессов запоминания, понимания, применения, анализа, оценивания и создания. Обосновываются возможности

организации дифференцированного и персонализированного обучения на основе когнитивного профиля, подбора индивидуальных заданий и мониторинга динамики развития студентов. Также рассматриваются методические вопросы разработки и валидации Q-матрицы.

Ключевые слова: таксономия Блума, Q-матрица, когнитивная диагностика, когнитивный профиль, студенты, когнитивные уровни, дифференцированное обучение, персонализированное обучение, психометрия.

DIDACTIC POSSIBILITIES OF IDENTIFYING STUDENTS' COGNITIVE PROFILES BASED ON BLOOM'S TAXONOMY AND THE Q-MATRIX

Abstract. This article analyzes the didactic possibilities of identifying students' cognitive profiles based on Bloom's Taxonomy and the Q-matrix. The study examines the limitations of traditional assessment systems in identifying individual differences in students' cognitive performance and highlights the advantages of the cognitive diagnostic approach. The cognitive levels of Bloom's Taxonomy are linked to specific test items through the Q-matrix, making it possible to determine students' levels of achievement in remembering, understanding, applying, analyzing, evaluating, and creating. The study also demonstrates the potential of using cognitive profiles to organize differentiated and personalized learning, select individual tasks, and monitor students' cognitive development over time. In addition, methodological issues related to the development and validation of the Q-matrix are considered.

Keywords: Bloom's Taxonomy, Q-matrix, cognitive diagnosis, cognitive profile, students, cognitive levels, differentiated learning, personalized learning, psychometrics.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim paradigmasida talabalarning nafaqat o'zlashtirish natijalarini, balki ularning bilish faoliyatining ichki tuzilishini aniqlash, kognitiv kuchli va zaif tomonlarini diagnostika qilish ham muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. An'anaviy baholash tizimlarida talabaning bilim darajasi ko'pincha yagona ball yoki foiz ko'rsatkichi orqali ifodalanadi. Bunday yondashuv umumiy natijani ko'rsatish imkonini bersa-da, talabaning aynan qaysi kognitiv bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash imkoniyatini cheklaydi.

Mazkur muammoni bartaraf etishda zamonaviy psixometriya va kognitiv diagnostik baholash (CDA) modellari muhim metodologik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu modellar test topshiriqlari bilan muayyan kognitiv atributlar o'rtasidagi bog'liqlikni Q-matritsa yordamida ifodalash orqali ta'lim oluvchining ko'p o'lchovli kognitiv profilini shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da belgilangan ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, talabalarning individual qobiliyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish vazifalari bilan bevosita bog‘liq [1].

Shu nuqtayi nazardan, Bloom taksonomiyasini Q-matritsa asosidagi kognitiv diagnostika bilan uyg‘unlashtirish talabalarning bilimini shunchaki baholashdan ko‘ra, ular qanday fikrlayotgani va qaysi kognitiv bosqichda rivojlanishga ehtiyoj sezayotganini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosida talabalarning kognitiv profilini aniqlashning didaktik imkoniyatlarini nazariy va metodik jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Bloom taksonomiyasining kognitiv darajalarini pedagogik diagnostika nuqtayi nazaridan tahlil qilish;
2. Q-matritsaning kognitiv diagnostikadagi o‘rnini aniqlash;
3. test topshiriqlarini kognitiv atributlar bilan bog‘lash mexanizmini yoritish;
4. talabaning individual kognitiv profilini shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash;
5. kognitiv profil asosida differensial va shaxsiylashtirilgan ta’limni tashkil etish imkoniyatlarini asoslash.

Tadqiqotning obyekti oliy ta’limda talabalarning kognitiv faoliyatini baholash jarayoni, predmeti esa Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosida kognitiv profilni diagnostika qilishning didaktik imkoniyatlaridir.

Adabiyotlar sharhi. Bloom taksonomiyasi o‘quv maqsadlarini tizimlashtirish va kognitiv faoliyat darajalarini tabaqalashtirishga xizmat qiluvchi klassik pedagogik modellardan biridir. Mazkur taksonomiya Benjamin Bloom va uning hamkorlari tomonidan 1956-yilda ishlab chiqilgan. 2001-yilda Anderson va Krathwohl tomonidan taksonomiyaning qayta ko‘rib chiqilgan varianti taklif etilib, kognitiv jarayonlar fe’l shaklida ifodalandi hamda “Yaratish” yuqori darajaga ko‘tarildi [2].

Bloom taksonomiyasi an’anaviy ravishda quyidagi oltita kognitiv bosqichni qamrab oladi: esga olish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish.

1-jadval

Klassik Bloom taksonomiyasining kognitiv darajalari tavsifi va amaliy ko‘rsatkichlari

Daraja	Kognitiv bosqich	Bosqichning mohiyati	O‘quvchidan kutiladigan amaliy harakatlar

1-daraja	Bilish	Faktlar, atamalar, asosiy tushunchalar, usullar va tartib-qoidalarni xotirada tiklash yoki tanib olish.	Nomlash, sanab o‘tish, ta’riflash, eslash, ro‘yxat tuzish.
2-daraja	Tushunish	O‘quv materialining mazmunini anglash, uni sharhlash, qayta ifodalash va bashorat qilish.	Izohlash, qayta so‘zlab berish, tasvirlash, umumlashtirish, misol keltirish.
3-daraja	Qo’llash	Qoidalar, tushunchalar, formulalar va nazariyalarni yangi yoki standart amaliy vaziyatlarda ishlatish.	Qo‘llash, hisoblash, yechish, namoyish qilish, foydalanish.
4-daraja	Tahlil qilish	Axborotni tarkibiy elementlarga ajratish, ular orasidagi bog‘liqlik va tashkiliy tamoyillarni aniqlash.	Qismlarga ajratish, taqqoslash, farqlash, tekshirish, sabab-oqibatni topish.
5-daraja	Sintez	Qismlar va elementlarni birlashtirib, yangi yaxlit struktura, g‘oya, reja yoki model yaratish.	Rejalashtirish, loyihalash, yaratish, umumlashtirish, ishlab chiqish.
6-daraja	Baholash	Aniq standartlar, ichki dalillar yoki tashqi mezonlar asosida xulosa chiqarish va qiymatini baholash.	Xulosa berish, solishtirish, tanqid qilish, himoya qilish, tekshirish.

Bloom taksonomiyasi o‘qituvchi uchun dars maqsadlarini belgilash, topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra tabaqalashtirish va baholash vositalarini ishlab chiqishda metodik yo‘riqnoma vazifasini bajaradi.

Biroq zamonaviy tadqiqotlar an’anaviy testlarning muayyan cheklovlarini ham ko‘rsatmoqda. Xususan, Ravand va boshqalar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda test topshiriqlarining katta qismi quyi va o‘rta kognitiv darajalarga tegishli ekani, yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni o‘lchovchi topshiriqlar ulushi esa nisbatan kamligi aniqlangan [5].

De la Torre va Chiu tadqiqotlari esa topshiriq bir vaqtning o‘zida bir nechta kognitiv atributni talab qilganda, ularni diagnostika qilish murakkablashishini ko‘rsatadi [3]. Lin va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ayrim test topshiriqlarining tashqi ko‘rinishidan yuqori kognitiv darajaga mansub bo‘lib ko‘rinsa-da, amalda quyi darajadagi bilimni talab qilishi mumkinligi qayd etilgan [4].

Mazkur holatlar Bloom taksonomiyasini oddiy topshiriq tasniflagichi sifatida emas, balki kognitiv diagnostika modeli bilan integratsiyalashgan holda qo‘llash zaruratini yuzaga keltiradi.

Q-matritsa va kognitiv diagnostika

Kognitiv diagnostika modellarining asosiy komponentlaridan biri Q-matritsa hisoblanadi. U test topshiriqlari va kognitiv atributlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Q-matritsada odatda 0 va 1 qiymatlaridan foydalaniladi: agar ma’lum bir topshiriqni bajarish uchun muayyan kognitiv atribut zarur bo‘lsa, tegishli katakka **1**, zarur bo‘lmasa **0** qiymati beriladi.

Shunday qilib, Q-matritsa quyidagi mantiq asosida tuziladi:

Test topshirig‘i → kognitiv atribut → Bloom darajasi → diagnostik natija.

Q-matritsaning to‘g‘ri ishlab chiqilishi kognitiv diagnostika natijalarining ishonchliligi uchun muhim shartdir. Noto‘g‘ri tuzilgan Q-matritsa talabaning kognitiv profilini noto‘g‘ri aks ettirishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini talabalarning kognitiv faoliyatini aniqlash va baholashga qaratilgan zamonaviy pedagogik hamda psixometrik yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, kognitiv atributlarni aniqlash, ekspert baholash, Q-matritsani ishlab chiqish va validatsiya qilish, shuningdek, kognitiv diagnostika modellarining imkoniyatlarini o‘rganish usullaridan foydalanildi. Mazkur usullar Bloom taksonomiyasi darajalari bilan test topshiriqlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash hamda talabaning individual kognitiv profilini shakllantirish imkoniyatlarini asoslashga xizmat qildi.

Tadqiqotda kognitiv diagnostikaning asosiy vositasi sifatida Q-matritsa tanlandi. Q-matritsa test topshiriqlari va ularni bajarish uchun zarur bo‘lgan kognitiv atributlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi maxsus matritsa bo‘lib, odatda 0 va 1 qiymatlari yordamida kodlanadi. Bunda 1 qiymati tegishli kognitiv atribut topshiriqni bajarish uchun zarurligini, 0 qiymati esa mazkur atribut ushbu topshiriqda talab etilmasligini bildiradi. Q-matritsaning to‘g‘ri shakllantirilishi kognitiv diagnostika natijalarining aniqligi va mazmuniy ishonchliligini ta’minlovchi muhim shartlardan biridir.

Q-matritsani ishlab chiqish jarayoni izchil ravishda uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda — nazariy asosni tanlashda test topshiriqlarida baholanishi lozim bo‘lgan kognitiv jarayonlar aniqlanadi. Ushbu tadqiqotda Bloom taksonomiyasining qayta ko‘rib chiqilgan varianti asosiy nazariy model sifatida qabul qilinib, undagi eslab qolish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish darajalari kognitiv atributlarni belgilash uchun asos qilib olindi. Har bir daraja tegishli faoliyat fe’llari va topshiriq mazmuni bilan bog‘landi.

Ikkinchi bosqich — Q-matritsani ishlab chiqish bosqichida har bir test topshirig‘ini to‘g‘ri bajarish uchun zarur bo‘lgan kognitiv atributlar aniqlanadi. Bunda topshiriqning mazmuni, murakkablik darajasi va uni bajarish ketma-ketligi tahlil qilinadi. Test topshirig‘ini yechish jarayonida talab qilinadigan asosiy aqliy

operatsiyalar ajratib olinib, ular Bloom taksonomiyasining tegishli darajalari bilan moslashtiriladi. Natijada har bir topshiriqning qaysi kognitiv ko‘nikma yoki ko‘nikmalarni baholashi aniqlashtiriladi. Bu esa faqat topshiriqning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bajarilganini emas, balki talaba aynan qaysi kognitiv bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchi bosqich — Q-matritsani validatsiya qilish bosqichida ishlab chiqilgan matritsaning mazmuniy jihatdan to‘g‘riligi tegishli fan va baholash sohasi mutaxassislari tomonidan ekspertizadan o‘tkaziladi. Ekspertlar har bir topshiriq uchun belgilangan kognitiv atributlarning zarurligi va mosligini baholaydilar. Ekspertlar fikrlarining o‘zaro muvofiqligi Q-matritsaning mazmuniy validligini aniqlashda muhim mezon sifatida qaraladi. Zarur hollarda ekspertlar tomonidan berilgan tavsiyalar asosida ayrim topshiriqlarning kognitiv darajasi yoki unga biriktirilgan atributlar qayta ko‘rib chiqiladi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida Q-matritsa asosida shakllantiriladigan kognitiv profillarni aniqlash imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Bunda talabaning har bir kognitiv atribut bo‘yicha o‘zlashtirish holati alohida baholanib, uning kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini aniqlashga e’tibor qaratildi. Olingan natijalar asosida talabalarning individual kognitiv profillarini shakllantirish va ushbu ma’lumotlardan differensial hamda shaxsiylashtirilgan ta’limni tashkil etishda foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Shuningdek, tadqiqotda kognitiv diagnostika uchun qo‘llaniladigan DINA va GDINA kabi modellarining nazariy imkoniyatlari ham o‘rganildi. DINA modeli talabaning muayyan topshiriqni bajarishi uchun zarur bo‘lgan atributlarni egallagan yoki egallamaganligini aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, GDINA modeli kognitiv atributlarning o‘zaro ta’siri va ularning topshiriqni bajarishga birgalikdagi ta’sirini batafsilroq hisobga olish imkonini beradi. Shu sababli mazkur modellar talabalarning kognitiv holatini faqat umumiy natija orqali emas, balki alohida kognitiv atributlar kesimida tahlil qilish uchun metodologik asos yaratadi.

Bundan tashqari, kognitiv diagnostikani avtomatlashtirishda neyron tarmoqlar va boshqa zamonaviy hisoblash yondashuvlaridan foydalanish imkoniyatlari ham nazariy jihatdan ko‘rib chiqildi. Bunday yondashuvlar katta hajmdagi test ma’lumotlarini qayta ishlash, kognitiv atributlar o‘rtasidagi murakkab bog‘liqliklarni aniqlash hamda talabalarning rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir.

Umuman olganda, tanlangan metodologik yondashuv Bloom taksonomiyasi, Q-matritsa va kognitiv diagnostika modellarini yagona tizimda uyg‘unlashtirishga qaratildi. Mazkur metodlar majmuasi talabaning bilimini umumiy ball asosida baholash bilan cheklanib qolmasdan, uning qaysi kognitiv darajalarni yaxshi o‘zlashtirgani, qaysi bosqichlarda qiyinchilikka duch kelayotgani va keyingi ta’lim jarayonida qanday pedagogik yordamga ehtiyoj sezishini aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Talabalarning kognitiv profilini shakllantirish. Kognitiv profil talabaning Bloom taksonomiyasining turli darajalari bo‘yicha o‘zlashtirish holatini tizimli ifodalovchi diagnostik modeldir. U yakuniy ball bilan cheklanib qolmay, talabaning qaysi kognitiv jarayonlarda kuchli yoki sust ekanini aniqlash imkonini beradi. Profilni shakllantirishda har bir Bloom darajasi bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi, kuchli va sust kognitiv darajalar, grafik ifoda hamda aniqlangan muammolar asosida pedagogik tavsiyalar hisobga olinadi.

Masalan, talaba esga olish va tushunish darajalarida yuqori, tahlil qilish va baholash bosqichlarida esa past natija ko‘rsatishi mumkin. An’anaviy baholashda bunday tafovut umumiy ball ichida sezilmay qoladi, Q-matritsa asosidagi diagnostika esa talabaning aynan qaysi kognitiv atributlarda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli kognitiv profil ta’lim jarayonini keyingi bosqichda rejalashtirish uchun muhim diagnostik vosita hisoblanadi.

Kognitiv profil asosida differensial va shaxsiylashtirilgan ta’lim. Kognitiv profil natijalari asosida ta’limni differensial va shaxsiylashtirilgan tarzda tashkil etish mumkin. Bunda talabaning sust kognitiv darajalari aniqlanib, unga mos topshiriqlar tanlanadi, zarur hollarda talabalar kognitiv ehtiyojlariga ko‘ra guruhlanadi va qo‘shimcha mashqlar belgilanadi. Masalan, tahlil qilish darajasi sust bo‘lgan talabaga taqqoslash, sabab-oqibatni aniqlash va muammoni qismlarga ajratish topshiriqlari berilishi mumkin. Baholash darajasi sust bo‘lgan talabalar esa dalillarni solishtirish va mezon asosida xulosa chiqarishga yo‘naltiriladi.

Shu tariqa diagnostika natijasi oddiy statistik ko‘rsatkich bo‘lib qolmay, keyingi pedagogik faoliyatni rejalashtirish vositasiga aylanadi. Jarayonni “Diagnostika → Kognitiv profil → Individual topshiriq → Korreksion ta’lim → Qayta diagnostika” ketma-ketligida tashkil etish mumkin.

Zamonaviy kognitiv diagnostika modellari. Kognitiv diagnostikaning zamonaviy yo‘nalishlarida Q-matritsaga asoslangan an’anaviy modellar bilan bir qatorda, ko‘p o‘lchovli va raqamli ta’lim tizimlari bilan integratsiyalashgan yondashuvlar ham rivojlanmoqda. Jumladan, “Mashq–Bilim–Kognitsiya” (*Exercise–Knowledge–Cognition*) kabi modellar topshiriq, bilim birligi va kognitiv darajalarni birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. DINA va GDINA kabi modellar esa kognitiv atributlarning o‘zlashtirilishi hamda ularning o‘zaro ta’sirini aniqlashda qo‘llanadi.

Neyron tarmoqlar va boshqa zamonaviy hisoblash yondashuvlarining kognitiv diagnostika bilan integratsiyalashuvi esa diagnostika jarayonini avtomatlashtirish, kognitiv profilni yangilash va individual ta’lim traektoriyasini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Umuman, Bloom taksonomiyasi va Q-matritsaning uyg‘unligi talabaning kognitiv imkoniyatlarini aniqroq aniqlash, differensial ta’limni tashkil etish va ta’lim jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirish uchun muhim didaktik imkoniyat yaratadi.

Muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Bloom taksonomiyasi va Q-matritsaning integratsiyasi an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan talabalarning

kognitiv faoliyatini chuqurroq, tizimli va tabaqalashtirilgan tarzda diagnostika qilish imkonini beradi. Bloom taksonomiyasi kognitiv jarayonlarning mazmuniy va iyerarxik tuzilishini belgilab bersa, Q-matritsa ushbu kognitiv atributlarni konkret test topshiriqlari bilan bog‘lash imkonini yaratadi. Natijada baholash jarayoni faqat yakuniy natijani aniqlash bilan cheklanmay, talabaning bilish faoliyatining alohida tarkibiy qismlarini aniqlashga yo‘naltiriladi.

Mazkur yondashuvning asosiy ustunligi shundaki, baholash natijasi faqat “qancha to‘g‘ri javob berildi?” degan savolga emas, balki “talaba nimani biladi?”, “bilimini qanday qo‘llay oladi?”, “qaysi kognitiv bosqichlarda qiynalmoqda?” kabi muhim savollarga ham javob beradi. Bu esa o‘qituvchiga talabaning o‘zlashtirishidagi mavjud bo‘shliqlarni aniqroq ko‘rish va ularni bartaraf etishga yo‘naltirilgan pedagogik choralarni belgilash imkonini beradi.

Kognitiv profilning shakllantirilishi ta’lim jarayonini differensial tashkil etish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, talaba esga olish va tushunish bosqichlarida yuqori natija ko‘rsatib, tahlil qilish yoki baholash bosqichlarida qiyinchilikka duch kelayotgan bo‘lsa, unga aynan yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni tavsiya etish mumkin. Shu jihatdan kognitiv diagnostika natijalari formativ baholash, shaxsiylashtirilgan ta’lim va adaptiv o‘qitish tamoyillari bilan bevosita uyg‘unlashadi.

Mazkur yondashuv o‘qituvchining pedagogik qarorlarini ham aniqroq asoslashga xizmat qiladi. An’anaviy baholashda talabaning umumiy bali yuqori bo‘lishi uning barcha kognitiv ko‘nikmalari bir xil darajada rivojlanganligini anglatmasligi mumkin. Q-matritsa asosidagi diagnostika esa aynan qaysi atributlar yetarli shakllanmaganini ko‘rsatib, ta’lim mazmuni va topshiriqlarini qayta rejalashtirish uchun asos yaratadi. Shu sababli baholash natijasi oddiy statistik ko‘rsatkich emas, balki keyingi o‘quv faoliyatini tashkil etish uchun diagnostik vositaga aylanadi.

Biroq Bloom taksonomiyasi va Q-matritsani qo‘llashda ayrim cheklovlarni ham hisobga olish zarur. Xususan, test topshiriqlarining kognitiv talablarini aniqlash jarayoni ekspertlarning kasbiy tajribasi va subyektiv qarashlariga ma’lum darajada bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, bitta topshiriqni bajarishda bir vaqtning o‘zida bir nechta kognitiv atribut ishtirok etishi mumkin. Bu esa topshiriqni muayyan Bloom darajasiga biriktirish va Q-matritsada aniq kodlash jarayonini murakkablashtiradi.

Shu sababli Q-matritsani faqat nazariy va ekspert baholash asosida emas, balki empirik-statistik usullar yordamida ham tekshirish maqsadga muvofiq. Ekspertlar o‘rtasidagi kelishuv darajasini aniqlash, test natijalarini kognitiv diagnostika modellari orqali tahlil qilish va zarur hollarda Q-matritsaga tuzatishlar kiritish diagnostika ishonchliligini oshiradi. Bunday yondashuv kognitiv atributlarning test topshiriqlari bilan haqiqiy bog‘liqligini aniqlashga yordam beradi.

Umuman olganda, Bloom taksonomiyasi va Q-matritsaning uyg‘unligi talabalarning kognitiv rivojlanishini baholashni yanada aniq va mazmunli tashkil

etish imkonini beradi. Mazkur yondashuv orqali talabaning kuchli va sust tomonlarini aniqlash, individual ta'lim ehtiyojlarini belgilash hamda pedagogik ta'sirni maqsadli tashkil etish mumkin. Shu bois Bloom taksonomiyasiga asoslangan Q-matritsali kognitiv diagnostika zamonaviy oliy ta'limda baholashni takomillashtirish va ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishning istiqbolli vositalaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa. Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosida talabalarning kognitiv profilini aniqlash zamonaviy oliy ta'limda diagnostik va didaktik jihatdan muhim imkoniyatlarni yaratadi. Mazkur integratsiyalashgan yondashuv an'anaviy baholash tizimlaridan farqli ravishda talabaning umumiy natijasini emas, balki uning kognitiv faoliyatining alohida darajalarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot tahlillari Bloom taksonomiyasining esga olish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlarini Q-matritsa orqali test topshiriqlari bilan bog‘lash talabaning individual kognitiv profilini shakllantirish uchun samarali metodik asos bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Kognitiv profil asosida talabaning kuchli va sust tomonlarini aniqlash, differensial topshiriqlarni tanlash, individual ta'lim traektoriyasini ishlab chiqish va rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish imkoniyati yaratiladi. Shu sababli mazkur yondashuv nafaqat baholash vositasi, balki ta'limni boshqarish va pedagogik qarorlar qabul qilish mexanizmi sifatida ham ahamiyatlidir.

Kelgusida Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa asosidagi kognitiv diagnostikani raqamli ta'lim platformalari, adaptiv o‘qitish tizimlari va sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalash talabalarning individual kognitiv ehtiyojlarini yanada aniqroq aniqlash va ularga mos ta'lim traektoriyalarini avtomatik shakllantirish imkonini berishi mumkin.

Shunday qilib, Bloom taksonomiyasi va Q-matritsa integratsiyasi diagnostik baholash → kognitiv profil → differensial topshiriq → individual ta'lim → qayta diagnostika siklini shakllantirish orqali oliy ta'lim sifatini oshirishning istiqbolli didaktik mexanizmlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019. – Lex.uz

2. Anderson L. W., Krathwohl D. R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Addison Wesley Longman, Inc., 2001. – 352 p.

3. de la Torre J. The Generalized DINA Model Framework // Psychometrika. – 2011. – Vol. 76, No. 2. – P. 179–199.

4. Lin S., Zhang X., Chen G., Wang X., Ma Y. Revision Q-Matrix in Middle School Chemistry: A Structural Equation Modeling Approach // Frontiers in Psychology. – 2025. – Vol. 16. – Article 1647968.

5. Ravand H., Robitzsch A. Cognitive Diagnostic Model of Attribute Profiles: G-DINA Model Framework // Educational Psychology. – 2015. – Vol. 35, No. 8. – P. 1088–1110.

6. Ravand H., Shahi R., Effatpanah F., Moghadamzadeh A. Measuring Cognitive Levels in High-Stakes Testing: A CDM Analysis of a University Entrance Examination Using Bloom's Taxonomy // Frontiers in Education. – 2025. – Vol. 10. – Article 1644811.

7. Tao J., Zhao W., Liu F., Guo X., Cheng N., Guo Q., Xu X., Duan H. Cognitive Diagnosis Method via Q-Matrix-Embedded Neural Networks // Applied Sciences. – 2024. – Vol. 14, No. 22. – Article 10380.

8. Zeng C., Hou Y., Wang Z. Fine-Grained Intelligent Learning Diagnosis Model Based on the Exercise–Knowledge–Cognition Tensor for Educational Assessment // Behavioral Sciences. – 2026. – Vol. 16, No. 5. – Article 637.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 37.018.1:316.356.2:17.02

Safarova Dilnoza Kuchkarovna,
Vatan universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi

OILADA O'SMIRLIK DAVRIDAGI FARZAND BILAN O'ZARO MUNOSABATLARDA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola oilada o'smirlik davridagi farzand bilan o'zaro munosabatlarda milliy qadriyatlarning o'rni mavzusida bo'lib, oilada bolalarni milliy ruhda tarbiyalashda ota-onaning shaxsiy namunasi, oiladagi psixologik muhit, tarbiyaviy munosabatlar, milliy urf-odatlarga amal qilish darajasi va bolaning fikriga hurmat bilan munosabatda bo'lish muhim omillar hisoblananishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: oila, muhit, qadriyatlar, tarbiya, urf-odat, hurmat, milliy qadriyat, mehr-oqibat.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ В СЕМЬЕ С РЕБЕНКОМ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В статье рассматривается роль национальных ценностей во взаимоотношениях в семье с ребенком подросткового возраста. Особое внимание уделяется значению личного примера родителей, психологического климата в семье, характера воспитательных отношений, соблюдения национальных традиций и обычаев, а также уважительного отношения к мнению подростка в процессе его воспитания в духе национальных ценностей.

Ключевые слова: семья, среда, ценности, воспитание, традиции, уважение, национальные ценности, доброта и взаимопомощь.

THE ROLE OF NATIONAL VALUES IN FAMILY RELATIONSHIPS WITH AN ADOLESCENT CHILD

Abstract. This article examines the role of national values in family relationships with an adolescent child. Particular attention is paid to the importance of parents' personal example, the psychological climate within the family, the nature of parent-child relationships, adherence to national traditions and customs, and respect for the adolescent's opinions in the process of upbringing based on national values.

Keywords: family, environment, values, upbringing, traditions, respect, national values, kindness and mutual support.

Kirish. Jahonda globallashuv va axborotlashuv jarayonlarining jadallashuvi natijasida yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish, uni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash masalasi dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biriga aylanmoqda [1; 2]. Turli madaniyatlar va axborot oqimlarining o'zaro ta'siri kuchayib borayotgan bugungi sharoitda bolalarda milliy o'zlikni anglash, ona Vatanga muhabbat, ajdodlar merosiga hurmat, kattalarga ehtirom, kichiklarga g'amxo'rlik, mehr-oqibat va mas'uliyat kabi fazilatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda oilaning tarbiyaviy imkoniyatlari, ayniqsa, milliy qadriyatlarning oilaviy munosabatlar va kundalik hayot orqali avloddan avlodga yetkazilishi alohida o'rin tutadi.

Oila bolaning shaxs sifatida shakllanishidagi dastlabki va eng muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi [3; 4; 7]. Bola hayotining ilk davrlaridanoq ota-onasi va boshqa oila a'zolarining xulq-atvori, o'zaro munosabatlari, qadriyatlari hamda hayotiy qarashlarini kuzatib, ularni o'zlashtira boshlaydi. Shu sababli oilada milliy qadriyatlarning mazmunli va izchil namoyon etilishi bolaning ma'naviy dunyosi, axloqiy qarashlari hamda milliy o'zligini anglashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi, urf-odat va an'analar, milliy bayramlar, oilaviy marosimlar, kattalarga hurmat va kichiklarga izzat, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik, halollik va mehr-oqibat kabi qadriyatlar yosh avlod tarbiyasida samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, oilaning tarbiyaviy salohiyatini oshirish va milliy qadriyatlarni asrab-avaylashga katta e'tibor qaratilmoqda. Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy tajribasi va madaniy merosini mujassamlashtirgan holda, bolalarda o'z millatiga mansublik tuyg'usini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni yosh avlod tarbiyasiga singdirish faqat an'analarni takrorlash bilan cheklanmasdan, ularning mazmun-mohiyatini zamonaviy tarbiya talablari bilan uyg'unlashtirishni ham taqozo etadi.

Oilada o'smirlarni milliy ruhda tarbiyalashda ota-onaning shaxsiy namunasi, oiladagi psixologik muhit, tarbiyaviy munosabatlar, milliy urf-odatlarga amal qilish darajasi va bolaning fikriga hurmat bilan munosabatda bo'lish muhim omillar hisoblanadi [4; 5; 7]. Ayniqsa, o'smirlarga milliy qadriyatlarning mazmunini tushuntirish, ularga ushbu qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali anglash va hayotda qo'llash imkoniyatini yaratish oilaviy tarbiyaning samaradorligini oshiradi. O'smirlik davrida bolaning mustaqil fikrlashi, o'z qarashlarini shakllantirishi va atrofdagilar bilan munosabatlariga baho berishi kuchaygani sababli, tarbiya jarayonida uning fikrini tinglash va shaxsiy nuqtayi nazariga hurmat bilan yondashish muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, oilada o'smirlarni milliy ruhda tarbiyalashda milliy qadriyatlarning o'rnini ilmiy jihatdan o'rganish, ularning bola shaxsining ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga ta'sirini aniqlash hamda oilaviy tarbiyada ulardan samarali foydalanish yo'llarini belgilash dolzarb masalalardan biridir. Mazkur mavzuni

tadqiq etish oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini yanada takomillashtirish, o‘smirlarda milliy o‘zlikni anglash, ijobiy axloqiy sifatlar va jamiyat oldidagi mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirishga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Oila hayotning davomiyligini va avlodlar vorisligini ta’minlaydigan, xalqning asrlar davomida shakllangan urf-odatlari va qadriyatlarini saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak avlodning qanday inson bo‘lib voyaga yetishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan muhim tarbiya maskanidir. Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqining ma’naviy hayotida oila qadimdan muqaddas tushuncha sifatida e’zozlangan. Oiladagi sog‘lom ma’naviy-axloqiy muhit farzand tarbiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, mahalladagi tinchlik, hamjihatlik va o‘zaro hurmatning mustahkamlanishiga ham xizmat qiladi. Shu ma’noda, oiladagi farovonlik va barqarorlik jamiyat farovonligining muhim asoslaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Oila tushunchasining tarixiy ildizlari haqida so‘z yuritganda, avvalo, halollik, rostgo‘ylik, or-nomus, sharmu hayo, mehr-oqibat, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlarning shakllanishida oilaning beqiyos o‘rni namoyon bo‘ladi [3]. Insonning dastlabki tarbiyaviy tajribasi, odob-axloq me’yorlari, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, o‘zaro mehr va mas’uliyat kabi tushunchalar, eng avvalo, oilaviy muhitda qaror topadi. Oila haqida so‘z yuritganda, avvalo, ona siymosi ko‘z oldimizda gavdalanadi. Zero, oiladagi mehr-muhabbat, osoyishtalik va ma’naviy muhitni shakllantirishda onaning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Onaning pokizaligi, oqilaligi, mehr-muruvvati, sadoqati va vafodorligi oilaning ma’naviy asoslarini mustahkamlovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Insonning ma’naviy kamoloti masalasi Sharq tafakkurida qadimdan alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Inson qalbi ilm va ma’rifatni anglash, ezgulik va haqiqatni idrok etish imkoniyatiga ega bo‘lgan noyob ma’naviy olam sifatida talqin etilgan. Insonning buyukligi ham uning o‘zligini anglash, ezgulik sari intilish va hayotdagi o‘z vazifasi hamda mas’uliyatini tushunib yetishi bilan bog‘langan. Buning uchun inson atrof-muhit va tabiatga, oilasiga, boshqa insonlarga, jamiyat va bashariyatga, Vatan va millatga, ota-ona, farzand hamda do‘stlariga nisbatan o‘z huquq va burchlarini anglab yetishi, o‘zining ichki imkoniyatlari, ruhiyati, irodasi va ma’naviy salohiyatini rivojlantirishi zarur. Shu ma’noda, insonning hayotdagi maqsadini anglab yetishi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini his qilishi uning ma’naviy kamolotining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

Ruh tarbiyasi, insonning ma’naviy kamoloti va oilaviy tarbiya masalalari haqida ajdodlarimiz tomonidan ko‘plab qimmatli ilmiy va falsafiy asarlar yaratilgan. Jumladan, XIII asrda yashab ijod qilgan Shayx Najmiddin Kubroning shogirdlaridan biri Najmiddin Doya qalamiga mansub “Mirsod ul-ibod min al-mabda ilal-maod” (“Alloh bandalarining boshlang‘ichdan tugallanishgacha bo‘lgan hayot yo‘li”) asarida inson ruhiyati, oila, tarbiya va ma’naviy kamolot masalalariga oid muhim mulohazalar bayon etilgan. Mazkur asarning milliy ma’naviy tafakkurdagi

ahamiyatini inobatga olgan Xorazm xoni Muhammad Rahimxon Soniy (Feruz) XIX asrda uni fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qildirish va kitobat ettirishga topshiriq bergan.

Asarning birinchi bobi debochadan, besh fasldan iborat ikkinchi bobi esa inson ruhining tabiati, oilaviy tarbiya, ruh va tana munosabati kabi masalalardan tashkil topgan bo‘lib, mazmunan inson ruhiyatini o‘rganishga oid qarashlarning dastlabki manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Asarning asosiy qismini tashkil etuvchi uchinchi bob yigirma fasldan iborat bo‘lib, unda inson tarbiyasi, uning ma’naviy shakllanishi va kamol topishi bilan bog‘liq ko‘plab masalalar yoritilgan. Ushbu qarashlar ajdodlarimiz tafakkurida inson tarbiyasi va oilaviy muhitga katta ahamiyat berilganini ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyoda bir necha ming yillar davomida kechgan tarixiy taraqqiyot jarayonida xalq og‘zaki ijodi namunalari, mif va afsonalar ijodiy jihatdan qayta ishlanib, yangi voqea-hodisalar, ma’lumotlar, fikrlar, tushunchalar va g‘oyalar bilan boyib borgan. Natijada ular avloddan avlodga o‘tib, xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy dunyosi va axloqiy qarashlarini aks ettiruvchi muhim madaniy merosga aylangan. Bunday asarlarda oila, Vatan, sadoqat, jasorat, or-nomus, do‘stlik, mehr-oqibat, kattalarga hurmat va kichiklarga g‘amxo‘rlik kabi qadriyatlar keng ifodalangan.

Jumladan, “To‘maris”, “Shiroq”, “Zariadr va Odatida”, “Zarina va Striangiya”, “Uch og‘a-ini botirlar”, “Qahramon”, “Malikai Husnobod” kabi qissa va rivoyatlar, shuningdek, “Alpomish”, “Qirq qiz”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan”, “Avazxon”, “Chambil qamali”, “Oysuluv” kabi dostonlarda milliy va umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan falsafiy, axloqiy va tarbiyaviy g‘oyalar ilgari surilgan. Mazkur asarlar yosh avlodda Vatanga sadoqat, mardlik, jasorat, do‘stlik, vafo, or-nomus va adolat kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo xalqlarining bosqinchilarga qarshi kurashini badiiy aks ettiruvchi “To‘maris” va “Shiroq” haqidagi rivoyatlar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. To‘maris haqidagi qissada massagetlar malikasi To‘marisning Eron bosqinchilariga qarshi kurashdagi mardligi, dovyurakligi, jasorati, donishmandligi va Vatanga sadoqati chuqur ifodalangan. Uning dushmanga nisbatan ziyrak va hushyorligi, xalqining ozodligi va mustaqilligi yo‘lida qat’iyat bilan harakat qilishi yosh avlod uchun muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ushbu rivoyat orqali Vatanga sadoqat, xalq manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish, jasorat va qat’iyat kabi qadriyatlarning mohiyatini anglash mumkin.

Shu jihatdan, tarixiy manbalar, xalq og‘zaki ijodi va milliy adabiyot namunalarida aks etgan tarbiyaviy g‘oyalarni oilaviy tarbiya jarayonida o‘smirlarga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday asarlarni oilada birgalikda o‘qish, ularning mazmunini muhokama qilish va qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish orqali o‘smirlarda milliy qadriyatlarga hurmat, tarixiy xotira, Vatanga muhabbat va axloqiy mas’uliyat tuyg‘ularini shakllantirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini oila psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va pedagogika fanlarida ishlab chiqilgan shaxslararo munosabatlar, oilaviy tarbiya hamda milliy qadriyatlarning shaxs rivojlanishidagi o‘rni haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar tashkil etadi. Tadqiqotda o‘smirlik davrida farzand va ota-ona o‘rtasidagi munosabatlarning mazmuni, oiladagi milliy qadriyatlarning ushbu munosabatlarga ta’siri hamda o‘smir shaxsining ijtimoiy-psixologik rivojlanishidagi ahamiyatini aniqlashga e’tibor qaratildi.

Tadqiqotda nazariy metodlar sifatida ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni o‘rganish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali oila, o‘smirlik davri, ota-ona va farzand munosabatlari hamda milliy qadriyatlar masalasiga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning empirik metodlari sifatida kuzatish, suhbat, so‘rovnoma va psixologik diagnostika metodlaridan foydalanish mumkin. Kuzatish metodi yordamida ota-ona va o‘smir o‘rtasidagi kundalik muloqot, oilaviy vaziyatlarda o‘zaro munosabat va milliy qadriyatlarga munosabat holatlari o‘rganiladi. Suhbat metodi orqali ota-onalar va o‘smirlarning oilaviy qadriyatlar, an’analar, o‘zaro hurmat va ishonch haqidagi qarashlari aniqlanadi.

So‘rovnoma yordamida o‘smirlarning oilada milliy qadriyatlarning qay darajada namoyon bo‘lishi, ota-onalar bilan munosabatlarda hurmat va ishonchning mavjudligi, oilaviy an’analarga munosabat hamda ota-onaning tarbiyaviy ta’siri haqidagi fikrlari o‘rganiladi.

Tadqiqotda ota-ona va o‘smir o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun “Ota-ona va farzand munosabatlari” yo‘nalishidagi psixodiagnostik metodikalardan foydalanish, shuningdek, milliy qadriyatlarga munosabatni aniqlashga qaratilgan mualliflik so‘rovnomasini ishlab chiqish mumkin. Mualliflik so‘rovnomasida oilaviy an’analar, kattalarga hurmat, o‘zaro yordam, mehmondo‘stlik, vatanparvarlik, milliy urf-odatlarga munosabat va oilaviy mas’uliyat kabi mezonlar aks ettiriladi.

Tadqiqotning asosiy mezonlari sifatida quyidagilar belgilandi: ota-ona va farzand o‘rtasidagi o‘zaro hurmat; emotsional yaqinlik va ishonch; oilaviy muloqot sifati; milliy urf-odat va an’analarga amal qilish; kattalarga hurmat va kichiklarga g‘amxo‘rlik; oilaviy mas’uliyat; o‘smirning milliy o‘zlikni anglashi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda miqdoriy va sifat tahlili usullaridan foydalaniladi. Olingan ma’lumotlar foizlarda ifodalanib, o‘smirlarning milliy qadriyatlarga munosabati hamda ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar darajasi bo‘yicha taqqoslanadi. Zarur hollarda natijalarni matematik-statistik qayta ishlash metodlaridan ham foydalanish mumkin.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, uning natijalaridan ota-onalar, maktab psixologlari, pedagoglar va tarbiyachilar o‘smirlik davridagi farzandlar bilan samarali muloqot o‘rnatishda foydalanishlari mumkin. Shuningdek,

tadqiqot natijalari asosida oilaviy tarbiya, milliy qadriyatlarni yosh avlodga singdirish va ota-ona hamda farzand o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqot davomida oilada o‘smirlik davridagi farzand bilan o‘zaro munosabatlarda milliy qadriyatlarning tutgan o‘rni o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oilada milliy qadriyatlarning izchil qo‘llanilishi ota-ona va farzand o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, ishonch va emotsional yaqinlikning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqotda o‘smirlar va ota-onalar bilan o‘tkazilgan suhbat, kuzatish va so‘rovnomalar tahlili natijasida oilaviy munosabatlarga ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilar aniqlandi: oiladagi psixologik muhit, ota-onaning shaxsiy namunasi, milliy an’analarga amal qilish darajasi, o‘zaro muloqot sifati hamda farzandning fikriga hurmat bilan yondashish.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, oilasida milliy urf-odat va an’analar muntazam davom ettiriladigan o‘smirlarning aksariyati ota-onalari bilan munosabatlarini ijobiy deb baholagan. Bunday oilalarda farzandlarda mas’uliyat hissi, kattalarga hurmat, oilaga sadoqat va o‘zaro yordam ko‘rsatish kabi sifatlarning rivojlanganligi kuzatildi. Aksincha, oilaviy muloqot sust bo‘lgan va milliy qadriyatlarga yetarli e’tibor berilmagan oilalarda o‘smirlar bilan ota-onalar o‘rtasida tushunmovchilik va ziddiyatlarning ko‘proq uchrashi aniqlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, milliy qadriyatlarning o‘smir tarbiyasidagi samaradorligi, avvalo, ota-onaning ularni shaxsiy hayotida namoyon etishiga bog‘liq. Ota-onaning kattalarga hurmat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, halollik va mas’uliyat kabi qadriyatlarga amal qilishi o‘smirlar tomonidan ijobiy qabul qilinadi va ular ushbu xatti-harakatlarni o‘zlashtiradilar.

Kuzatish natijalariga ko‘ra, oilaviy an’analarning mavjudligi, birgalikdagi mehnat faoliyati, milliy bayramlarni birgalikda nishonlash, qarindosh-urug‘lar bilan muloqot qilish va xalq og‘zaki ijodidan foydalanish o‘smirlarda milliy o‘zlikni anglash va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari o‘smirlik davrida ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlarda majburlash va qat’iy nazoratdan ko‘ra, o‘zaro ishonch, hurmat va tushuntirishga asoslangan yondashuv samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi. Milliy qadriyatlarning mazmunini o‘smirlarga izohlash, ularni oilaviy an’analar va marosimlarda faol ishtirok etishga jalb qilish, farzand fikriga e’tibor berish ijobiy natijalarni ta’minlaydi.

Tadqiqotning umumiy natijalari asosida oilada milliy qadriyatlarning o‘smir shaxsining ma’naviy-axloqiy rivojlanishi va ijtimoiy shakllanishidagi o‘rni muhim ekanligi aniqlandi. Oilaviy muhitda milliy qadriyatlarning izchil namoyon etilishi o‘smirlarning axloqiy qarashlari, xulq-atvori, milliy o‘zligini anglash darajasi va jamiyatdagi munosabatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari, avvalo, oilada milliy qadriyatlar o‘smir shaxsining ma’naviy-axloqiy rivojlanishida muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Halollik,

rostgo‘ylik, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va mas’uliyat kabi qadriyatlarning kundalik oilaviy hayotda namoyon bo‘lishi o‘smirlarning axloqiy qarashlari va xulq-atvoriga bevosita ta’sir qiladi.

Shuningdek, ota-ona va farzand o‘rtasidagi ijobiy munosabatlarni shakllantirishda o‘zaro hurmat va ishonch muhim ahamiyatga ega. O‘smirlik davrida bolaning mustaqil fikrlashi va o‘z qarashlarini ifodalashga bo‘lgan ehtiyoji kuchayadi. Shu sababli ota-onalarning farzand fikrini tinglashi, uning shaxsiy qarashlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, muammolarini tushunishga harakat qilishi oiladagi sog‘lom psixologik muhitni mustahkamlaydi [4; 9].

Oilaviy an’analar va urf-odatlar ham o‘smirlarda milliy o‘zlikni anglashni kuchaytiruvchi muhim vositalardan biridir. Milliy bayramlar, oilaviy marosimlar, qarindoshlar bilan munosabatlar, kattalarni ziyorat qilish, mehmondo‘stlik va o‘zaro ko‘mak kabi an’analar orqali o‘smirlar milliy madaniyatning mazmun-mohiyatini amaliy tarzda anglab boradilar.

Bundan tashqari, ota-onaning shaxsiy namunasi milliy qadriyatlarni farzandga singdirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Farzand ota-onaning kundalik hayotdagi xatti-harakatlari, muomala madaniyati, mehnatga munosabati, kattalarga hurmati va oilaviy mas’uliyatini kuzatish orqali tegishli xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtiradi. Shu bois tarbiya jarayonida faqat nasihat qilish bilan cheklanmasdan, qadriyatlarni amaliy faoliyat va shaxsiy namuna orqali ko‘rsatish muhimdir.

Milliy qadriyatlarga asoslangan sog‘lom oilaviy muhit o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi, ma’naviy barkamolligi va jamiyatdagi faol ishtirokini ta’minlashga xizmat qiladi. Oilada mehr-muhabbat, o‘zaro hurmat, ishonch va mas’uliyatga asoslangan munosabatlarning qaror topishi o‘smirning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda uni ijtimoiy hayotga faol kirishishiga yordam beradi.

Xulosa. Oila inson hayotidagi eng muhim va betakror ijtimoiy muhitlardan biridir. Inson oilani tanlamaydi, balki oilada voyaga yetadi, uning qadriyatlari, urf-odatlari va ma’naviy muhitini o‘zlashtirib boradi. Shu sababli oila har bir inson uchun muqaddas va qadrli maskan hisoblanadi. Oilaga mehr va hurmat bilan munosabatda bo‘lish, uning qadriga yetish, oilaviy tinchlik va osoyishtalikni asrash kabi tushunchalar inson ongida, avvalo, oilaviy tarbiya jarayonida shakllanadi. Har bir inson o‘z oilasi tarixi, ota-bobolari va ajdodlari bilan bog‘liq xotiralarni qadrlashi orqali o‘zining tarixiy va ma’naviy ildizlarini anglab boradi.

Oilada bolalarni, ayniqsa, o‘smirlarni milliy ruhda tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar mavjud. Milliy an’ana va qadriyatlar, xalqning turmush tarzi, milliy axloq va odob me’yorlari, oilaviy marosimlar hamda avlodlar o‘rtasidagi uzviy munosabatlar ana shu imkoniyatlarning muhim tarkibiy qismlaridir [6; 7]. Ayniqsa, bobo-buvi, ota-ona va farzandlarning o‘zaro hurmat va hamjihatlik asosida yashashi avlodlar tajribasining davomiyligini ta’minlaydi. Katta avlod vakillarining hayotiy

tajribasi, pand-nasihatlari va oilaviy qadriyatlarga sodiqligi o‘smirlar tarbiyasida muhim ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ota va onaning shaxsiy ibrati o‘smir uchun muhim tarbiya maktabidir. Ota-onaning bir-biriga, farzandlariga, qarindoshlari va atrofidagi insonlarga bo‘lgan munosabati o‘smirning shaxsiy qarashlari va xulq-atvorining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun milliy qadriyatlarni oilada singdirish, avvalo, ularni kundalik hayotda amalda namoyon etishdan boshlanishi lozim.

Umuman olganda, oilada milliy qadriyatlarni izchil va ongli ravishda singdirish o‘smirlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, milliy o‘zligini anglash, Vatanga va jamiyatga daxldorlik tuyg‘usini shakllantirish hamda ularning ijtimoiy faol va mas’uliyatli shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. Bunda ota-onaning shaxsiy namunasi, oiladagi sog‘lom psixologik muhit, o‘zaro hurmat va ishonch, shuningdek, milliy qadriyatlarning kundalik hayotda amaliy namoyon etilishi eng muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, oilaviy tarbiyada milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish, o‘smirning shaxsiy fikri va qiziqishlarini hurmat qilish hamda avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy aloqalarni mustahkamlash oilaning tarbiyaviy salohiyatini yanada oshirishga imkon beradi.

Tavsiyalar. Oilada milliy qadriyatlarga asoslangan sog‘lom tarbiyaviy muhitni shakllantirish. Ota-onalar kundalik munosabatlarda hurmat, mehr-oqibat, halollik, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik va mas’uliyat kabi qadriyatlarni shaxsiy namuna orqali namoyon etishlari lozim.

Ota-ona va o‘smir o‘rtasida o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan munosabatlarni rivojlantirish. O‘smirning fikrini tinglash, uning qarashlariga hurmat bilan yondashish, muammolarini tushunishga harakat qilish va tarbiya jarayonida majburlashdan ko‘ra tushuntirishga ustuvorlik berish zarur.

Milliy urf-odat, an’ana va oilaviy marosimlardan tarbiyaviy vosita sifatida foydalanish. Navro‘z, Hayit bayramlari, oilaviy marosimlar, xalq sayillari va boshqa an’analarni o‘smirlarga mazmun-mohiyati bilan tushuntirish hamda ularni ushbu jarayonlarga faol jalb etish maqsadga muvofiq.

Xalq og‘zaki ijodi va ajdodlar merosidan samarali foydalanish. Maqol, matal, ertak, doston, rivoyat hamda buyuk ajdodlarimizning hayoti va faoliyati orqali o‘smirlarda vatanparvarlik, jasorat, mehnatsevarlik, adolat, sadoqat va milliy o‘zlikni anglash kabi fazilatlarni shakllantirish lozim.

O‘smirlarning milliy madaniyat va san’atga qiziqishini rivojlantirish. Milliy musiqa, hunarmandchilik, amaliy san’at, milliy kiyimlar va xalq ijodi bilan tanishtirish orqali ularning milliy-madaniy dunyoqarashini kengaytirish tavsiya etiladi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash. Milliy qadriyatlarni singdirish jarayonida bag‘rikenglik, insonparvarlik, boshqa xalqlar

madaniyatiga hurmat, hamjihatlik va o‘zaro hurmat kabi umuminsoniy qadriyatlarni ham shakllantirish zarur.

Oila va ta’lim muassasasi hamkorligini kuchaytirish. Ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorligida o‘smirlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga, milliy qadriyatlarni anglashiga va oilaviy munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiluvchi tarbiyaviy tadbirlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Zamonaviy axborot vositalaridan oqilona foydalanish va individual yondashuvni ta’minlash. O‘smirlarning internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishida foydali, ma’rifiy va milliy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi kontentga e’tibor qaratish, bunda har bir o‘smirning yoshi, qiziqishi, xarakteri va psixologik xususiyatlarini hisobga olish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. — Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
4. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
6. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2011.
7. Mahmudov M. Oila pedagogikasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2007.
8. O‘zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq, 2005.
9. Oila psixologiyasi: akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Sharq, 2008.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 159.922.8:004.738.5

Xoshimov Nodirjon Ergash o‘g‘li,
mustaqil tadqiqotchi

TALABALARDA VIRTUAL ADDIKSIYAGA NISBATAN BARQARORLIKNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirishning nazariy va ijtimoiy-psixologik asoslari tahlil qilinadi. Unda addiksiya va addiktiv xulq-atvorning mazmun-mohiyati, internet-addiksiya va uning asosiy ko‘rinishlari, virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanishning psixologik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, internet va virtual makondan foydalanish bilan bog‘liq addiktiv xulq-atvor shakllariga nisbatan barqarorlikni ta’minlovchi shaxsiy hamda ijtimoiy-psixologik omillar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: addiksiya, virtual addiksiya, internet-addiksiya, addiktiv xulq-atvor, virtual muhit, talabalar, psixologik barqarorlik, ijtimoiy-psixologik omillar, raqamli muhit, profilaktika.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ УСТОЙЧИВОСТИ К ВИРТУАЛЬНОЙ АДДИКЦИИ

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и социально-психологические основы формирования у студентов устойчивости к виртуальной аддикции. Раскрываются сущность аддикции и аддиктивного поведения, интернет-аддикция и её основные проявления, а также психологические механизмы чрезмерной зависимости от виртуальной среды. Кроме того, анализируются личностные и социально-психологические факторы, обеспечивающие устойчивость к формам аддиктивного поведения, связанным с использованием интернета и виртуального пространства.

Ключевые слова: аддикция, виртуальная аддикция, интернет-аддикция, аддиктивное поведение, виртуальная среда, студенты, психологическая устойчивость, социально-психологические факторы, цифровая среда, профилактика.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' RESISTANCE TO VIRTUAL ADDICTION

Abstract. This article analyzes the theoretical and socio-psychological foundations for developing students' resistance to virtual addiction. It examines the essence of addiction and addictive behavior, internet addiction and its main forms,

as well as the psychological mechanisms underlying excessive attachment to the virtual environment. The study also analyzes personal and socio-psychological factors that promote resistance to addictive behaviors associated with the use of the Internet and virtual space.

Keywords: addiction, virtual addiction, internet addiction, addictive behavior, virtual environment, students, psychological resilience, socio-psychological factors, digital environment, prevention.

Kirish. Zamonaviy jamiyat hayotini internet va raqamli texnologiyalarsiz tasavvur etish qiyin. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insonning ta'lim olishi, muloqot qilishi, ishlashi va bo‘sh vaqtini tashkil etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Ayniqsa, internet tarmog‘i va turli raqamli platformalar axborot almashinuvi, bilim olish hamda ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishning muhim vositasiga aylandi. Shu bilan birga, virtual makondan me'yoridan ortiq va nazoratsiz foydalanish ayrim shaxslarda addiktiv xulq-atvorning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Addiksiya insonning salbiy jismoniy, psixologik yoki ijtimoiy oqibatlarga qaramay, muayyan faoliyatni takrorlashga bo‘lgan majburiy ehtiyoji sifatida tavsiflanadi. Addiktiv xulq-atvor esa shaxsning real hayotdagi muammolardan vaqtincha chekinishi, ruhiy holatini o‘zgartirishga intilishi va muayyan faoliyat yoki vositaga haddan tashqari bog‘lanishi bilan bog‘liqdir [3; 4]. Bunday holatda shaxs o‘zining xatti-harakatlari ustidan nazoratni asta-sekin yo‘qotib, mavjud ehtiyojlarini qondirishning boshqa usullariga nisbatan aynan bir faoliyatga ko‘proq murojaat qila boshlaydi.

Bugungi kunda internetdan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi natijasida internet-addiksiya, ijtimoiy tarmoqlarga bog‘liqlik, onlayn o‘yinlarga haddan tashqari berilish, mobil qurilmalardan me'yoridan ortiq foydalanish va maqsadsiz internet-serfing kabi holatlar ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda [1; 6; 10]. Virtual muhitning doimiy ochiqligi, undan istalgan vaqtda foydalanish imkoniyati, turli ko‘ngilochar va kommunikativ xizmatlarning ko‘pligi bunday holatlarning yuzaga kelish ehtimolini oshirishi mumkin.

Mazkur muammo ayniqsa yoshlar va talabalar orasida alohida e'tibor talab qiladi. Chunki talabalik davri shaxsning kasbiy, ijtimoiy va psixologik jihatdan faol shakllanish bosqichi hisoblanadi [5]. Ushbu davrda virtual makondan oqilona foydalanish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi ta'lim faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli muammoni faqat virtual addiksiya belgilari va uning salbiy oqibatlari nuqtayi nazaridan o‘rganish yetarli emas. Bugungi kunda shaxsning bunday salbiy ta'sirlarga qarshi tura olish imkoniyatlari, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi, virtual va real hayot o‘rtasidagi muvozanatni saqlay olishi, ya'ni

virtual addiksiyaga nisbatan barqarorligini shakllantiruvchi omillarni aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, talabalarda virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslarini tadqiq etish, unga ta'sir ko'rsatuvchi shaxsiy va ijtimoiy omillarni aniqlash hamda mazkur yo'nalishda samarali profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. Addiksiya muammosi psixologiya, psixiatriya, sotsiologiya va addiktologiya sohalarida keng o'rganilgan ilmiy masalalardan biridir. Ilmiy manbalarda addiksiyaning kimyoviy va nokimyoviy shakllari farqlanib, keyingi yillarda texnologik taraqqiyot natijasida yuzaga kelayotgan internet va virtual muhit bilan bog'liq addiktiv xulq-atvor shakllariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Internet-addiksiya ko'plab tadqiqotchilar tomonidan texnologik yoki xulq-atvoriy addiksiya shakllaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Internet-addiksiya muammosini o'rganishda K. Young, I. Goldberg, M. Griffiths, A.E. Voyskunskiy va boshqa tadqiqotchilarning ishlari muhim o'rin tutadi [1; 6; 9]. Ularning ilmiy izlanishlarida internetdan haddan tashqari foydalanish, undan foydalanish jarayonini nazorat qila olmaslik, virtual makondan uzoqlashganda ruhiy noqulaylikni his qilish, shuningdek, internet faoliyati tufayli ta'lim, kasbiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlarda muammolarning yuzaga kelishi kabi belgilar tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlar internetga haddan tashqari bog'lanishning shaxs hayotining turli sohalariga ta'sirini aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Internet-addiksiyaning yagona va umumiy e'tirof etilgan tasnifi mavjud bo'lmasa-da, ilmiy manbalarda uning turli ko'rinishlari ajratib ko'rsatiladi. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarga bog'liqlik, onlayn o'yinlarga qaramlik, onlayn-gambling, kiberseksual addiksiya hamda maqsadsiz internet-serfing internet bilan bog'liq addiktiv xulq-atvorning asosiy shakllari sifatida qayd etiladi [7]. Bunday tasnif virtual muhitdan foydalanishning maqsadi, mazmuni va shaxsning mazkur faoliyatga jalb etilish darajasiga qarab farqlanishi bilan izohlanadi.

Shuningdek, M. Griffiths tomonidan addiktiv xulq-atvorning ayrim asosiy belgilari, jumladan, muayyan faoliyatga haddan tashqari ahamiyat berish, kayfiyatning o'zgarishi, tolerantlikning ortishi, faoliyatni to'xtatish bilan bog'liq noqulay holatlar, shaxslararo yoki ichki ziddiyatlar hamda qayta takrorlanish holatlari tavsiflangan [8]. Ushbu yondashuvlar internet va virtual muhit bilan bog'liq addiktiv xulq-atvorni aniqlash va tahlil qilishda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham internet qaramligining yoshlar psixologiyasi, ijtimoiylashuvi, kommunikativ xulq-atvori va shaxs rivojlanishiga ta'siri o'rganilgan. Ayrim tadqiqotlarda internet makonining shaxs ijtimoiylashuvidagi o'rni, internet tahdidlarining yoshlar ongiga ta'siri hamda addiktiv xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik omillari tahlil etilgan. Biroq mavjud ilmiy ishlarda asosiy

e'tibor, asosan, internet qaramligining mohiyati, belgilari, shakllanish sabablari va salbiy oqibatlariga qaratilgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, virtual addiksiyaga qarshi turuvchi shaxsiy va ijtimoiy-psixologik resurslar, xususan, shaxsning o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyati, maqsadga yo'naltirilganligi, ijtimoiy faolligi, qadriyatlar tizimi va virtual muhitga nisbatan ongli munosabati masalasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida yetarli darajada tadqiq etilmagan [2; 10].

Shu nuqtayi nazardan, talabalarda virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni mustaqil ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o'rganish, uning tarkibiy qismlari va shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalani o'rganish virtual muhitning salbiy ta'sirlarini faqat aniqlash bilan cheklanmasdan, balki talabalarda ularga nisbatan psixologik barqarorlikni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda virtual addiksiya va unga nisbatan psixologik barqarorlik muammosini o'rganishda tizimli, qiyosiy-tahliliy hamda ijtimoiy-psixologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida virtual addiksiyaning mazmun-mohiyati, uning shaxs xulq-atvoriga ta'siri va mazkur holatning oldini olishda psixologik barqarorlikning o'rni o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosini addiksiya va addiktiv xulq-atvor, internet-addiksiya, shaxsning psixologik barqarorligi, o'z-o'zini nazorat qilish, motivatsiya hamda raqamli muhitda xulq-atvorni tartibga solishga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Ilmiy manbalarni o'rganish, tahlil qilish, umumlashtirish va qiyoslash orqali virtual addiksiya fenomenining asosiy belgilari, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar hamda unga nisbatan barqarorlikni ta'minlovchi shaxsiy xususiyatlar aniqlashtirildi.

Tadqiqotda virtual addiksiyaga nisbatan psixologik barqarorlik shaxsning virtual muhitdan foydalanish jarayonida o'z xatti-harakatlari va raqamli odatlarini ongli ravishda nazorat qila olishi, internet va boshqa virtual vositalardan foydalanish vaqtini me'yorlashtirishi, raqamli faoliyat bilan real hayot o'rtasidagi muvozanatni saqlashi hamda salbiy addiktiv ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyati sifatida talqin qilindi. Shuningdek, mazkur barqarorlikning shakllanishida o'zini anglash, iroda, hissiy barqarorlik, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini boshqarish kabi omillarning ahamiyati hisobga olindi.

Tahlil jarayonida virtual addiksiyaning nafaqat individual psixologik xususiyatlar, balki ijtimoiy muhit, muloqot ehtiyoji, raqamli kontentning jozibadorligi va virtual faoliyatga bo'lgan motivatsiya bilan ham bog'liqligiga e'tibor qaratildi. Shu asosda virtual addiksiyaning oldini olish va unga nisbatan psixologik barqarorlikni rivojlantirishning pedagogik-psixologik imkoniyatlari umumlashtirildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalariga ko'ra, virtual addiksiya faqat internetdan ko'p foydalanish bilan belgilanmaydi. Asosiy muammo shaxsning

virtual faoliyat ustidan nazoratni yo‘qotishi, real hayotdagi muhim faoliyatlarni ikkinchi darajaga tushirishi va psixologik ehtiyojlarini virtual muhit orqali qondirishga haddan tashqari intilishi bilan bog‘liqdir [10].

Internet-addiksiya shakllanishida virtual muhitdan foydalanish imkoniyatlarining kengligi, faoliyatni mustaqil boshqarish va yangi taassurotlarning doimiy mavjudligi muhim omillar hisoblanadi. Virtual muhit ayrim hollarda shaxs uchun real hayotdagi muammolardan vaqtincha qochish vositasiga aylanishi mumkin.

Tadqiqot davomida virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirishda ijobiy kechinmalar, hayotiy maqsadlarning anglanganligi, ijtimoiy faollik, ta’lim va kasbiy rivojlanishga qiziqish, qadriyatlar tizimi, internetga nisbatan ongli munosabat hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish muhim omillar ekanligi aniqlandi.

Maqsadlari aniq, faoliyatini rejalashtira oladigan va real ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etadigan talabalarda virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanish ehtimoli nisbatan past bo‘lishi mumkin. Chunki ular psixologik ehtiyojlarini ta’lim, muloqot, ijodkorlik va boshqa ijtimoiy faoliyatlar orqali ham qondira oladilar.

Virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirishda raqamli savodxonlik, internetdan foydalanish madaniyati va vaqtni boshqarish ko‘nikmalari ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, virtual faoliyatning salbiy oqibatlari haqida psixologik tushunchalarni kengaytirish profilaktik samaradorlikni oshiradi.

Mazkur yo‘nalishda psixologik diagnostika va profilaktik tadbirlarni tizimli tashkil etish zarur. Xususan, virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni aniqlash uchun diagnostik vositalarni takomillashtirish, psixokorreksion dasturlar ishlab chiqish va ularning samaradorligini tajriba-sinov asosida baholash muhimdir.

Virtual addiksiyaga nisbatan barqarorlikni shakllantirish yo‘llari. Talabalarda ongli va mas’uliyatli raqamli xulq-atvorni rivojlantirish, internetdan foydalanish vaqtini rejalashtirish, maqsadsiz internet-serfingni cheklash hamda virtual va real faoliyat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash muhimdir.

Shuningdek, talabalarni sport, ijodiy faoliyat, ilmiy izlanishlar va jamoaviy tadbirlarga jalb etish virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanishning oldini olishga xizmat qiladi. Oliy ta’lim muassasalarida psixologik profilaktikani kuchaytirish, raqamli xulq-atvorni monitoring qilish va xavf guruhidagi talabalar bilan individual ishlash ham maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, virtual addiksiya zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida, ayniqsa talabalar psixologik holati va kundalik faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biridir. Virtual muhitdan haddan tashqari foydalanish ta’lim faoliyati, shaxslararo munosabatlar, vaqtni boshqarish va hissiy holatga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli uning oldini olishda faqat internetdan foydalanishni cheklash yetarli emas.

Samarali yondashuv shaxsning ichki psixologik resurslarini rivojlantirish, o‘zini boshqarish va xatti-harakatlarini nazorat qilish ko‘nikmalarini mustahkamlashni talab etadi. Talabalarning aniq maqsadlar asosida faoliyat yuritishi, ijtimoiy faolligi, mazmunli bo‘sh vaqtini tashkil etishi va real hayotdagi ijobiy faoliyatlarga jalb qilinishi virtual muhitga haddan tashqari bog‘lanish xavfini kamaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, virtual addiksiyaga nisbatan psixologik barqarorlikni mustaqil ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Mazkur barqarorlik ijobiy kechinmalar, anglangan maqsadlar, ta’limga qiziqish, barqaror qadriyatlar tizimi, ijtimoiy faollik, o‘z-o‘zini nazorat qilish va internetdan ongli foydalanish bilan bog‘liq.

Tadqiqot natijalari virtual addiksiyaning oldini olishda taqiqlash va cheklashdan ko‘ra, shaxsning psixologik barqarorligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks yondashuv muhimligini ko‘rsatadi. Kelgusida oliy ta’lim muassasalarida psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish, diagnostika vositalarini takomillashtirish va profilaktik ishlarni tizimli tashkil etish talabalarning raqamli muhitdan oqilona foydalanishi hamda psixologik farovonligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanigan adabiyotlar:

1. Войскунский А. Е. Психология и Интернет. Москва: Акрополь, 2010.
2. Егорова М. А. Интернет-зависимость как социально-психологическая проблема // Психологические исследования. Москва, 2010.
3. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. Санкт-Петербург: Речь, 2005.
4. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. Москва: Академия, 2003.
5. Реан А. А. Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2013.
6. Young K. S. Caught in the Net: How to Recognize the Signs of Internet Addiction—and a Winning Strategy for Recovery. New York: John Wiley & Sons, 1998.
7. Griffiths M. D. Internet addiction: Does it really exist? // Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications. Academic Press, 1998. P. 61–75.
8. Griffiths M. D. A “components” model of addiction within a biopsychosocial framework // Journal of Substance Use. 2005. Vol. 10, No. 4. P. 191–197.
9. Goldberg I. Internet addiction disorder. 1995.
10. Widyanto L., Griffiths M. D. Internet addiction: A critical review // International Journal of Mental Health and Addiction. 2006. Vol. 4. P. 31–51.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 37.035:82-93

Ilyasova Dilshoda Akmal qizi,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti

BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARI VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING ESTETIK DIDINI TARBIYALASHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK TAVSIFI

Annotatsiya. Maqolada bolalar adabiyoti asarlari vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini tarbiyalashning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari yoritilgan. Ertaklar, hikoyalar, she’rlar, masallar hamda xalq og‘zaki ijodi namunalarining o‘quvchilarda estetik idrok, ijodiy tafakkur, tasavvur va hissiy sohani rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, interfaol va ijodiy faoliyatni tashkil etish, shuningdek, estetik didni shakllantirish jarayonida oila va maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yishga alohida e’tibor qaratilgan. Bolalar adabiyoti asarlaridan maqsadli va tizimli foydalanish o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy, estetik va ijodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: bolalar adabiyoti, estetik did, estetik tarbiya, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, badiiy asar, ijodiy tafakkur, tasavvur, hissiy rivojlanish, oila va maktab hamkorligi, interfaol metodlar.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОСПИТАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВКУСА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье раскрываются социально-педагогические особенности воспитания эстетического вкуса учащихся начальных классов посредством произведений детской литературы. Рассматриваются педагогические возможности сказок, рассказов, стихотворений, басен и образцов устного народного творчества в развитии эстетического восприятия, творческого мышления, воображения и эмоциональной сферы учащихся. Особое внимание уделяется учёту возрастных и психологических особенностей младших школьников, организации интерактивной и творческой деятельности, а также сотрудничеству семьи и школы в процессе формирования эстетического вкуса. Обосновывается значение целенаправленного и системного использования произведений детской литературы в духовно-нравственном, эстетическом и творческом развитии учащихся.

Ключевые слова: детская литература, эстетический вкус, эстетическое воспитание, учащиеся начальных классов, художественное произведение, творческое мышление, воображение, эмоциональное развитие, семейно-школьное сотрудничество, интерактивные методы.

SOCIO-PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPING AESTHETIC TASTE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH WORKS OF CHILDREN'S LITERATURE

Abstract. This article examines the socio-pedagogical characteristics of developing aesthetic taste in primary school students through works of children's literature. It explores the pedagogical potential of fairy tales, stories, poems, fables, and examples of oral folk literature in fostering students' aesthetic perception, creative thinking, imagination, and emotional development. Particular attention is paid to the age-related and psychological characteristics of primary school students, the organization of interactive and creative activities, and cooperation between the family and school in the process of developing aesthetic taste. The article substantiates the importance of the purposeful and systematic use of children's literature in students' spiritual, moral, aesthetic, and creative development.

Keywords: children's literature, aesthetic taste, aesthetic education, primary school students, literary work, creative thinking, imagination, emotional development, family-school cooperation, interactive methods.

Kirish. Hozirgi vaqtda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlik ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim tizimining, shuningdek, jamiyatning muhim vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, kitobxonlikni shakllantirish faqat maktab doirasida emas, balki oila–maktab–jamiyat hamkorligi asosida izchil tashkil etilganda samarali natija beradi. Finlandiya, Yaponiya, AQSH va Germaniya ta’lim tizimlarida bolalarni erta yoshdan kitob bilan tanishtirish, oilada birgalikda mutolaa qilish an’analarini rivojlantirish, maktab va kutubxonalar hamkorligini yo‘lga qo‘yish orqali o‘quvchilarda mustaqil kitobxonlik madaniyati shakllantirilmoqda [2]. Shuningdek, OECDning PISA dasturi doirasida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi xalqaro mezonlar asosida baholanib, mazkur yo‘nalishdagi ta’lim siyosati va metodik yondashuvlar muntazam takomillashtirilmoqda.

Kitobxonlik nafaqat bilim olish vositasi, balki o‘quvchining tafakkuri, dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi va intellektual salohiyatini rivojlantiruvchi muhim omildir. Ayniqsa, milliy ertaklar, hikoyalar, maqollar, dostonlar va rivoyatlar xalqning tarixiy-madaniy tajribasi hamda ma’naviy qadriyatlarining badiiy ifodasi sifatida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ma’naviy-axloqiy dunyosini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Mazkur asarlar orqali o‘quvchilarda milliy

qadriyatlarga hurmat va sadoqat, mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat, ijodiy tafakkur hamda estetik did kabi sifatlarni shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Shu bilan birga, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitobxonlik ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida qator ijtimoiy-pedagogik va psixologik muammolar mavjud. Xususan, o'quvchilarning diqqatini uzoq vaqt davomida jamlay olmasligi, raqamli axborot vositalariga qiziqishning ortishi, tezkor axborot oqimining kuchayishi hamda ayrim oilalarda kitob mutolaasiga yetarlicha e'tibor berilmasligi mazkur jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday sharoitda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda milliy kontentlar asosida pedagogik jarayonni samarali tashkil etish, interfaol va ijodiy metodlardan foydalanish, o'qituvchi–o'quvchi–ota-ona hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil kitobxonlikni shakllantirish ularning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Kitobxonlik o'quvchini nafaqat bilim olishga, balki mustaqil fikrlash, xulosa chiqarish, qaror qabul qilish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Shu bois boshlang'ich ta'limda kitobxonlikni rivojlantirishning mazmuni, samarali pedagogik shart-sharoitlari va metodlarini ilmiy jihatdan asoslash, xususan, milliy adabiy kontentlardan samarali foydalanish masalasi dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kichik hajmli ertak, hikoya va matnlar orqali o'quvchilarda kitobxonlik ko'nikmalarini sodda, qulay va bosqichma-bosqich shakllantirish mumkin. Badiiy kitoblar, xususan, nasriy asarlar o'quvchining his-tuyg'ulari, ichki dunyosi va xulq-atvorini tarbiyalashda muhim vosita hisoblanadi. Zamonaviy ta'limda kitobning asosiy vazifasi faqat axborot berish bilan cheklanmasligi, u bevosita didaktik tamoyillarga asoslanishi shart emasligi haqidagi ilmiy qarashlar ham mavjud. Shu bilan birga, ayniqsa, bolalar adabiyotining tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlari yuqori bo'lib, u bolaning aqliy, ma'naviy va hissiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bola hayotining dastlabki yetti yilida jismoniy va aqliy jihatdan jadal rivojlanadi. Bu davrda bolaning jismoniy rivojlanishi uchun vitamin va minerallar qanchalik zarur bo'lsa, uning aqliy va ma'naviy kamoloti uchun kitob va mutolaa ham shunchalik muhimdir [6].

Mazkur muammoning turli jihatlari pedagog, psixolog va boshqa soha olimlarining ilmiy tadqiqotlarida keng o'rganilgan. Xususan, N. Egamberdiyeva, M. Quronov, O. Musurmonova, X. Tojiboyeva, G. Tulenova va B. Shermuhammadovlarning ilmiy izlanishlarida ta'lim jarayonida kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitish hamda milliy qadriyatlarga asoslangan ta'limiy faoliyatni tizimli tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan [2]. Shuningdek, N. Karimova, S. Nishonova va R. Ochilov tadqiqotlarida milliy adabiyot, ertak va rivoyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlari, ularni boshlang'ich ta'lim jarayoniga integratsiya qilish hamda

mazkur yondashuvning o‘quvchilarning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishidagi o‘rni tadqiq etilgan.

O‘quvchilarda kitobxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishga oid ilmiy tadqiqotlarda turli pedagogik model va metodlarga alohida e’tibor qaratilgan. Jumladan, Dilafruz Mo‘minova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘yinli metodlardan foydalanish imkoniyatlarini tadqiq etgan [6]. Dilraboxon Malikova evristik mutolaa, jamoaviy suhbat va viktorina usullaridan foydalanish orqali maktab o‘quvchilarida mutolaa madaniyatini shakllantirishning pedagogik tizimini o‘rgangan [3]. Charos Mirxoliqova “O‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini Tarbiya darslari asosida tadqiq etish” mavzusidagi izlanishlarida mutolaani rivojlantirish mexanizmlari, nutq faoliyatini takomillashtirish, o‘qish tuzilmasining tarkibiy darajalari hamda uning elementlarini tanlash, saralash va qo‘llash masalalarini o‘rgangan. Shuningdek, didaktik mazmunni jadallashtirish orqali kitobxonlik ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlariga e’tibor qaratilgan.

Hafiza Islomova “10–11-sinf o‘quvchilarida badiiy asarni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi”, Oysha Qo‘chqorova esa “O‘smir qizlarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini kitobxonlik asosida shakllantirish” mavzularida ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Dinara Muminova va L. N. Golubevaning “Деятельность детской библиотеки по подготовке родителей к семейному чтению как межличностному общению” nomli tadqiqotida bolalarda kitobxonlikni rivojlantirishda pedagog va ota-onaning hamkorligi, oilada kitobxonlik muhitini yaratish, ota-onalar bilan birgalikda “kitob soati”ni tashkil etish, ota-onalar kitobxon guruhlarini shakllantirish hamda bolaga kitob o‘qib berish bo‘yicha ota-onalar o‘rtasida muntazam axborot va tajriba almashishning samarali jihatlari yoritilgan [7].

Yuqoridagi tadqiqotlar o‘quvchilarda kitobxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishning ayrim jihatlarini yoritib bergan bo‘lsa-da, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kitobxonlik ko‘nikmalarini kompleks va tizimli rivojlantirish masalasi hali yetarlicha tadqiq etilmagan. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari, qiziqishlari hamda individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ertak, hikoya, rivoyat va fantastik qissalar kabi badiiy asarlarni mutolaa qilish jarayonini interfaol metodlar asosida tashkil etish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, milliy badiiy kontentlardan foydalanish, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash va mutolaa jarayonini ijodiy topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirishga asoslangan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi.

Natijalar. Estetik didning shakllanishi bolalikning ilk davrlaridanoq boshlanadi. Boshlang‘ich yoshda bu jarayon, avvalo, hissiyot, tasavvur va obrazli idrok asosida kechadi. Bola atrofidagi narsa va hodisalarni qiziqish, hayrat va zavq bilan qabul qiladi. Bolalar adabiyoti, musiqa, tasviriy san’at, o‘yin va boshqa badiiy faoliyat turlari orqali mazkur jarayon yanada kengayib, mazmunan boyib boradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik didni shakllantirish murakkab va ko‘p qirrali pedagogik-psixologik jarayon bo‘lib, uni tashkil etishda o‘quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Mazkur yosh davrida bolalar borliqni asosan hissiy-obrazli tarzda qabul qiladilar. Shu sababli badiiy obrazlar, ranglar, tovushlar, shakllar va estetik mazmunga ega bo‘lgan faoliyatlar ularga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik jihatdan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida idrok, tasavvur va hissiyotlar faol rivojlanish bosqichida bo‘ladi. Ularning atrof-muhitdagi go‘zallikni sezish va unga munosabat bildirish qobiliyati estetik tarbiya uchun muhim zamin yaratadi.

Rasm chizish, musiqa tinglash, badiiy matnlarni o‘qish, ijodiy topshiriqlarni bajarish kabi estetik faoliyatlar o‘quvchilarning tasavvuri va ijodiy tafakkurini rivojlantirish bilan birga, diqqatni jamlash, kuzatuvchanlik va hissiy barqarorlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy adabiyot o‘quvchining ichki dunyosiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, uning estetik his-tuyg‘ularini boyitish va go‘zallikni anglash qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Bolalar dunyosiga kirib borishning eng samarali vositalaridan biri yosh xususiyatlariga mos badiiy adabiyotdir. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan ertak, hikoya, she’r va dostonlar nafaqat bilim manbai, balki ularning hissiy-estetik dunyosini shakllantiruvchi muhim vositadir. Bunday asarlar orqali o‘quvchilar turli obrazlar, voqealar va badiiy tasvirlar bilan tanishib, atrofdagi borliqni yangicha idrok etishga o‘rganadilar. Shu bilan birga, badiiy asarlar o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirib, ularda go‘zallik, ezgulik va nafosat haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllantiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didi hali to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, aynan shu davrda ular go‘zallikni anglash, uni qadrlash va estetik jihatdan baholashga o‘rgana boshlaydilar. Shu nuqtayi nazardan, bolalar adabiyoti vositasida estetik didni tarbiyalash o‘quvchilarning badiiy dunyoqarashini kengaytirish bilan birga, ularning hissiy yetukligi va ma’naviy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bolalar adabiyoti yosh avlodning ruhiy olamini boyitadigan, tafakkuri va his-tuyg‘ularini uyg‘otadigan muhim badiiy vositadir. Hikoya, ertak, she’r va dostonlarda tasvirlangan obrazlar orqali o‘quvchilarning tasavvuri rivojlanadi, ular turli hayotiy vaziyatlarni obrazli tarzda idrok etishga o‘rganadilar. Masalan, ertaklardagi ijobiy qahramonlarning jasorati, mehr-oqibati, halolligi va ezguligi bolalarda nafaqat axloqiy qadriyatlarni, balki go‘zallik va ezgallik haqidagi estetik tasavvurlarni ham shakllantiradi. Badiiy asarlar orqali o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqalarning kechinmalarini tushunish va ularga hamdard bo‘lish, tabiat hamda jamiyatdagi estetik qadriyatlarni qadrlashni o‘rganadilar.

L. S. Vygotskiyning qarashlarida ham bolaning hissiy va ijodiy rivojlanishida badiiy faoliyatning muhim o‘rin tutishi ta’kidlanadi. Badiiy matnlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilar turli hissiy holatlarni boshdan kechiradilar, qahramonlarning kechinmalarini tasavvur qiladilar va ular asosida o‘z munosabatlarini

shakllantiradilar. Bu esa bolaning ichki dunyosini boyitib, hissiy tajribasini kengaytiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yangi taassurot va obrazlarni qabul qilishga nihoyatda moyil bo‘lib, ularda estetik didning shakllanishi ijodiy tafakkur va tasavvurning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, hikoya va ertaklar o‘quvchilarda empatiya, obrazli fikrlash, tafakkur va hissiyotlarni anglash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Badiiy asarlarni o‘qish va muhokama qilish jarayonida o‘quvchi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholaydi, voqealarga o‘z munosabatini bildiradi hamda go‘zallik va xunuklik, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi farqlarni anglay boshlaydi.

Shunday qilib, adabiyot bolalar uchun o‘ziga xos “hissiyotlar oynasi” vazifasini bajaradi. Murakkab va turli-tuman kechinmalar tasvirlangan badiiy asarlarni o‘qish orqali bola o‘zida mavjud yoki ilgari boshdan kechirmagan hissiy holatlarni anglash imkoniga ega bo‘ladi. Natijada uning hissiy tajribasi kengayib, estetik his-tuyg‘ulari rivojlanadi. Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik didni shakllantirishda bolalar adabiyotidan maqsadli va tizimli foydalanish ularning badiiy idroki, tasavvuri, ijodiy tafakkuri hamda ma’naviy-hissiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama. Innovatsion ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishda bolalar adabiyoti va estetik tarbiyaning o‘zaro uyg‘unligi zamonaviy ta’lim muhitini mazmunan va metodik jihatdan takomillashtirishga xizmat qiladi. Bolalar adabiyoti vositasida shakllangan estetik did o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish, yangi g‘oyalarni ilgari surish va badiiy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday jarayonda o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash bilan birga, tasavvurini kengaytiradi, turli obraz va voqealarni idrok etadi hamda dunyoqarashini boyitadi.

Bolalar adabiyotidan samarali foydalanish faqat kitob tavsiya qilish yoki uni o‘quvchiga taqdim etish bilan cheklanmaydi. Mazkur jarayonda o‘qituvchi va ota-onalarning hissiy hamda psixologik qo‘llab-quvvatlashi muhim ahamiyatga ega. Bolaning his-tuyg‘ularini tushunish, unga ijodiy topshiriqlar berish, badiiy asarlarni birgalikda o‘qish va muhokama qilish orqali estetik didni izchil shakllantirish mumkin. Erkin, samimiy va qiziqarli mutolaa muhiti o‘quvchining o‘z fikrini ifodalashiga qulay sharoit yaratib, badiiy asarlar orqali estetik qadriyatlarni anglash jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Bolalar adabiyoti namunalarini pedagogik jarayonga maqsadli tatbiq etish o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari obrazli fikrlashga moyil bo‘lganligi sababli, ertak, hikoya, she’r, masal va xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanish ularda estetik taassurotlarni boyitadi [6]. Asar qahramonlarining xatti-harakatlarini muhokama qilish, tabiat tasvirlarini tahlil etish, obrazlarning ijobiy va salbiy fazilatlarini baholash orqali o‘quvchilarda go‘zallik va xunuklik, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi farqlarni anglash ko‘nikmasi shakllanadi. Shu bilan birga, bunday faoliyat

o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, nutqiy faolligi va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi.

Estetik tarbiya jarayonida oila va maktab hamkorligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarning bolaga kitob tanlashda ko‘maklashishi, u bilan birgalikda mutolaa qilishi va o‘qilgan asar yuzasidan suhbatlashishi o‘quvchining kitobxonlikka bo‘lgan qiziqishini oshiradi [7]. Ayniqsa, milliy folklor namunalari, xalq ertaklari va zamonaviy bolalar adabiyotidan uyg‘un foydalanish o‘quvchilarda milliy-estetik qadriyatlarga hurmatni shakllantirish, madaniy merosni anglash va badiiy didni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Bolalar adabiyoti namunalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini shakllantirish va tarbiyalashda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Badiiy asarlar orqali o‘quvchilar nafaqat go‘zallikni idrok etish va baholashni, balki mustaqil fikrlash, ijodiy tasavvur qilish, axloqiy qadriyatlarni anglash va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishni ham o‘rganadilar.

Estetik didni shakllantirish jarayoni muntazam, izchil va o‘quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Bunda bolalar adabiyoti namunalarini to‘g‘ri tanlash, ularning mazmunini o‘quvchilarning yosh imkoniyatlariga mos ravishda tahlil qilish, interfaol va ijodiy topshiriqlardan foydalanish muhim pedagogik shartlardan biridir.

Shu asosda boshlang‘ich ta’limda estetik didni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: estetik mazmunga boy badiiy asarlardan tizimli foydalanish; o‘quvchilarning mustaqil kitobxonlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash; badiiy asarlarni muhokama qilishda interfaol metodlardan keng foydalanish; maktab va oila hamkorligini kuchaytirish; milliy va zamonaviy bolalar adabiyoti namunalarini uyg‘unlashtirish. Mazkur yondashuvlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didi, ijodiy tafakkuri, hissiy rivojlanishi hamda ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini kompleks shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bo‘riboyev I. Hamma o‘qiyapti, o‘qing! // Jadid gazetasi. – 2024. – № 50.
2. Mo‘minova D. R. Kitobxonlikni shakllantirishda xorij tajribalari // NamDU ilmiy axborotnomasi. – 2021. – № 8. – B. 529.
3. Mirxodiyeva Ch. X. O‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2023. – 168 b.
4. Islomova H. A. 10–11-sinf o‘quvchilarida badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 52 b.
5. Qo‘chqorova O. O. O‘smir qizlarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini kitobxonlik asosida shakllantirish: Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2022.

6. Muxammajonova D. M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlikni rivojlantirish // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. – 2024. – № 5. – B. 1628–1632.

7. Голубева Н. Л. Деятельность детской библиотеки по подготовке родителей к семейному чтению как межличностному общению: научно-методические аспекты: специальность ВАК РФ 05.25.03.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK 004.9:378.147

Xalilova Maftuna Ikrom qizi,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA TALABALARGA “INFORMATIKANING NAZARIY ASOSLARI” KURSINI O‘QITISHNING DASTURIY TA’MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida “Informatikaning nazariy asoslari” kursini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning didaktik va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi xorijiy tajribada qo‘llanilayotgan samarali raqamli pedagogik yondashuvlarni o‘rganish hamda ularni O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi sharoitiga moslashtirish asosida mazkur kursni o‘qitishni qo‘llab-quvvatlovchi dasturiy ta’minotning funksional modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, kontent tahlili, pedagogik modellashtirish va didaktik loyihalash metodlaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, informatika, informatikaning nazariy asoslari, dasturiy ta’minot, interaktiv ta’lim, raqamli kompetensiya, algoritmik tafakkur, oliy ta’lim, DigCompEdu, avtomatlashtirilgan baholash, ta’lim analitikasi.

ФОРМИРОВАНИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА «ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНФОРМАТИКИ» НА ОСНОВЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Аннотация. В статье анализируются дидактические и педагогические возможности использования цифровых технологий при преподавании курса «Теоретические основы информатики» в высших образовательных учреждениях. Цель исследования заключается в изучении эффективных цифровых педагогических подходов, применяемых в зарубежной практике, и разработке функциональной модели программного обеспечения для поддержки преподавания данного курса с учетом условий системы высшего образования Узбекистана. В исследовании использованы методы системного и сравнительного анализа, контент-анализа, педагогического моделирования и дидактического проектирования.

Ключевые слова: цифровое образование, информатика, теоретические основы информатики, программное обеспечение, интерактивное обучение, цифровая компетентность, алгоритмическое мышление, высшее образование, DigCompEdu, автоматизированное оценивание, образовательная аналитика.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

IMPROVING SOFTWARE FOR TEACHING THE COURSE "THEORETICAL FOUNDATIONS OF INFORMATICS" BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

Abstract. This article analyzes the didactic and pedagogical potential of digital technologies in teaching the course "Theoretical Foundations of Informatics" in higher education institutions. The aim of the study is to examine effective digital pedagogical approaches used in international educational practice and to develop a functional software model adapted to the context of higher education in Uzbekistan. The study employs systematic and comparative analysis, content analysis, pedagogical modelling, and instructional design. Based on the analysis of international practices, a six-module functional model is proposed, integrating theoretical materials, interactive visualization, practical tasks, automated assessment, self-directed learning, and learning analytics.

Keywords: digital education, informatics, theoretical foundations of informatics, software, interactive learning, digital competence, algorithmic thinking, higher education, DigCompEdu, automated assessment, learning analytics.

Kirish. Raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi oliy ta'lim tizimida ta'lim mazmuni va uni tashkil etish shakllarini qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Zamonaviy oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri nafaqat nazariy bilimlarga ega, balki raqamli muhitda mustaqil ishlay oladigan, axborotni tahlil qiladigan, algoritmik va mantiqiy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Informatika fanlari mazkur jarayonda alohida ahamiyatga ega. Chunki informatika faqat amaliy dasturlardan foydalanish ko'nikmalarini emas, balki axborot, algoritm, ma'lumot, hisoblash jarayonlari, mantiqiy amallar, modellashtirish va boshqa fundamental tushunchalarni o'zlashtirishni ham nazarda tutadi.

"Informatikaning nazariy asoslari" kursida o'rganiladigan ko'plab tushunchalar abstrakt xarakterga ega. Masalan, algoritmlarning ishlash mexanizmi, mantiqiy amallar, ma'lumotlarni ifodalash usullari va hisoblash jarayonlarini faqat matn yoki statik tasvirlar orqali tushuntirish talabaning mavzuni to'liq anglashini har doim ham ta'minlamaydi. Shu nuqtayi nazardan, interaktiv vizualizatsiya, amaliy modellashtirish, avtomatlashtirilgan baholash va tezkor qayta aloqa imkoniyatlariga ega raqamli vositalardan foydalanish muhim didaktik imkoniyatlarni yaratadi.

Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu konsepsiyasida pedagoglarning raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishi, raqamli resurslarni tanlash va yaratish, o'qitish va ta'lim jarayonlarini raqamli vositalar yordamida tashkil etish, baholash hamda ta'lim oluvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [1; 2].

UNESCOning ta'limda texnologiyalardan foydalanishga bag'ishlangan Global Education Monitoring Report hisobotida ham texnologiyalarning ta'lim sifatini avtomatik ravishda oshirmasligi, balki ularning ta'lim maqsadlariga muvofiq va pedagogik jihatdan asoslangan holda qo'llanilishi zarurligi ta'kidlanadi [3].

Shu sababli xorijiy tajribani O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga joriy etishda tayyor texnologiyani mexanik ravishda ko'chirish emas, balki uning samarali pedagogik mexanizmlarini aniqlash va mahalliy ta'lim mazmuniga moslashtirish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi xorijiy tajribada qo'llanilayotgan raqamli pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish hamda ular asosida "Informatikaning nazariy asoslari" kursini o'qitishni qo'llab-quvvatlovchi takomillashtirilgan dasturiy ta'minotning funksional modelini ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari "Informatikaning nazariy asoslari" kursini raqamli muhitda o'qitishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, xorijiy ta'lim tajribasida qo'llanilayotgan raqamli pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish, samarali didaktik va funksional komponentlarni ajratib olish, ularni O'zbekiston oliy ta'lim sharoitiga moslashtirish, kurs uchun dasturiy ta'minotning funksional modelini ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni so'nggi yillarda pedagogika va raqamli ta'lim tadqiqotlarining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, Yevropa Komissiyasining DigCompEdu modeli pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan kompleks konseptual asoslardan biri hisoblanadi [1; 2].

DigCompEdu modelida raqamli resurslardan foydalanish, raqamli ta'lim va o'qitish jarayonlarini tashkil etish, baholash, ta'lim oluvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish kabi yo'nalishlar ajratib ko'rsatilgan [1]. Mazkur yondashuv raqamli vositalarni shunchaki texnik yordamchi sifatida emas, balki ta'lim jarayonining pedagogik komponenti sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

UNESCO tomonidan tayyorlangan Global Education Monitoring Report 2023 hisobotida ta'lim texnologiyalarining samaradorligi ularning mavjudligi bilan emas, balki ta'lim maqsadi, pedagogik ehtiyoj va ta'lim oluvchilarning imkoniyatlariga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi [3]. Bu yondashuv raqamli dasturiy ta'minotni ishlab chiqishda funksiyalarni ko'paytirishdan ko'ra, ularning didaktik maqsadga muvofiqligiga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Raqamli ta'lim muhitlarining samaradorligi interaktivlik, tezkor qayta aloqa, individuallashtirish va ta'lim natijalarini monitoring qilish kabi imkoniyatlar bilan ham bog'liq. Shu jihatdan, informatika fanlarida abstrakt tushunchalarni vizuallashtirish va ularning ishlash mexanizmlarini dinamik tarzda namoyish etish talabalarning o'quv materialini o'zlashtirish jarayonini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'limning umumiy metodologik asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan bo'lsa-da, xorijiy tajribadagi mazkur yondashuvlarni aynan "Informatikaning nazariy asoslari" kursining

mazmuni va O‘zbekiston oliy ta’lim sharoitiga moslashtirish masalasi alohida funksional model sifatida tadqiq etilishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotning ilmiy yo‘nalishi xorijiy tajribadagi mavjud samarali mexanizmlarni aniqlash, ularni mahalliy sharoitga moslashtirish va yagona funksional modelga birlashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega bo‘lib, unda tizimli, qiyosiy va kontent tahlil, pedagogik modellashtirish hamda didaktik loyihalash metodlaridan foydalanildi. Tizimli tahlil “Informatikaning nazariy asoslari” kursini raqamli muhitda qo‘llab-quvvatlash uchun zarur bo‘lgan funksional komponentlarni aniqlash va ularning o‘zaro bog‘liqligini belgilashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil orqali xorijiy ta’lim amaliyotida qo‘llanilayotgan raqamli pedagogik yondashuvlarning umumiy va farqli jihatlari o‘rganildi. Kontent tahlil yordamida ilmiy adabiyotlar, raqamli ta’lim konsepsiyalari, pedagogik modellar va ta’lim resurslarining mazmuni tahlil qilindi. Pedagogik modellashtirish o‘rganilgan xorijiy tajriba asosida kursni raqamli qo‘llab-quvvatlashga mo‘ljallangan funksional modelni shakllantirish, didaktik loyihalash esa dasturiy ta’minot funksiyalarini o‘quv maqsadlari, ta’lim mazmuni va kutilayotgan natijalar bilan uyg‘unlashtirish uchun qo‘llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini DigCompEdu modeli [1; 2], UNESCOning ta’lim texnologiyalariga oid konseptual yondashuvlari [3], shuningdek, raqamli ta’lim va instructional design sohasidagi ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot doirasida empirik tajriba-sinov ishlari amalga oshirilmaganligi sababli natijalar sun’iy statistik ko‘rsatkichlar bilan ifodalanmadi. Tadqiqotning asosiy natijasi xorijiy tajriba va didaktik tamoyillar asosida “Informatikaning nazariy asoslari” kursini raqamli qo‘llab-quvvatlashga mo‘ljallangan dasturiy ta’minotning konseptual-funksional modelini ishlab chiqishdan iborat.

Natijalar va muhokama. Xorijiy tajriba va raqamli ta’limga oid nazariy yondashuvlarni tahlil qilish natijasida “Informatikaning nazariy asoslari” kursini raqamli muhitda qo‘llab-quvvatlash uchun o‘zaro bog‘langan oltita funksional moduldan iborat konseptual model taklif etildi. Modelning birinchi — nazariy bilimlar moduli kurs mazmunini tizimli taqdim etishga yo‘naltirilib, unda mavzular, asosiy tushunchalar, ta’riflar, qoidalar, misollar, grafik va sxemalarni joylashtirish hamda nazariy materialni kichik didaktik birliklarga ajratish nazarda tutiladi. Har bir mavzu yakunida qisqa nazorat topshiriqlarining berilishi bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ikkinchi — interaktiv vizualizatsiya moduli algoritm, blok-sxema, mantiqiy amallar, ma’lumotlarni ifodalash va hisoblash jarayonlari kabi mavzularni dinamik hamda interaktiv shaklda namoyish etishga imkon beradi. Bunda talaba tayyor natijani kuzatish bilan cheklanmay, jarayon parametrlarini o‘zgartirish va ularning natijaga ta’sirini bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Uchinchi — amaliy topshiriqlar moduli nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Topshiriqlarni boshlang‘ich, o‘rta va murakkab darajalarga ajratish talabaning individual tayyorgarligini hisobga olish hamda murakkab masalalarga bosqichma-bosqich o‘tishini ta’minlaydi. To‘rtinchi

— avtomatlashtirilgan baholash moduli test savollari va standartlashtirilgan amaliy topshiriqlarni avtomatik tekshirish, natijalarni qayd etish va tezkor qayta aloqa taqdim etish imkonini beradi. Bunda faqat yakuniy ballni ko‘rsatish emas, balki yo‘l qo‘yilgan xatolar bo‘yicha izoh berish yoki tegishli nazariy materialga qaytish imkoniyatini yaratish muhim hisoblanadi. Shu jihatdan baholash jarayoni faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki ta’limning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Beshinchi — mustaqil ta’lim moduli talabaning auditoriyadan tashqari faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga qaratilib, qo‘shimcha nazariy materiallar, mustaqil topshiriqlar, takrorlash testlari, amaliy mashqlar va o‘z-o‘zini baholash vositalarini o‘z ichiga oladi. Talabaning o‘zlashtirish holatini muntazam kuzatib borishi qiyinchilik tug‘dirayotgan mavzularni aniqlash va ularga qayta murojaat qilish imkonini beradi. Oltinchi — monitoring va ta’lim analitikasi moduli o‘qituvchiga talabalarning o‘quv faoliyati to‘g‘risidagi tizimlashtirilgan ma’lumotlarni olish imkonini yaratadi. Jumladan, mavzular bo‘yicha o‘zlashtirish darajasi, bajarilgan topshiriqlar soni, takroriy xatolar, test natijalari, qayta topshirishlar va o‘quv faoliyati dinamikasini kuzatish mumkin. Mazkur ma’lumotlar asosida o‘qituvchi talabalarda qiyinchilik tug‘dirayotgan mavzularni aniqlab, ta’lim mazmuni va pedagogik yondashuvlarni moslashtirishi mumkin. Umuman olganda, taklif etilgan oltita modulning o‘zaro integratsiyasi nazariy bilimlarni o‘zlashtirish, ularni amaliyotda qo‘llash, natijalarni baholash, mustaqil ta’limni tashkil etish va o‘quv jarayonini tahlil qilishni yagona raqamli muhitda amalga oshirish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan modelning funksional tuzilishi

Modelning umumiy didaktik ketma-ketligi quyidagicha ifodalanadi:

Nazariy material ⟶ Interaktiv vizualizatsiya ⟶ Amaliy topshiriq ⟶ Avtomatlashtirilgan tekshirish $\rotatebox[origin=c]270$ ⟶ $Tezkor qayta aloqa ⟶ Individual takrorlash ⟶ Monitoring va analitika

Mazkur ketma-ketlikda har bir modul alohida ishlaydigan element emas, balki yagona raqamli pedagogik tizimning o‘zaro bog‘langan komponenti sifatida qaraladi.

Xorijiy tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish. Xorijiy tajribani O‘zbekiston oliy ta’lim tizimiga joriy etishda tayyor texnologiyalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirishdan ko‘ra, ularni mahalliy ta’lim mazmuni, o‘quv dasturlari, talabalarning tayyorgarlik darajasi va milliy ta’lim talablari asosida moslashtirish muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, taklif etilayotgan modelni shakllantirishda bir qator pedagogik tamoyillarga tayanildi. Avvalo, pedagogik maqsadga muvofiqlik tamoyiliga ko‘ra, har bir raqamli funksiya aniq o‘quv maqsadiga xizmat qilishi va ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltirilishi lozim. Modullilik tamoyili dasturiy ta’minotni mustaqil, biroq o‘zaro integratsiyalashgan funksional qismlardan tashkil etishni nazarda tutadi. Interaktivlik talabaning passiv axborot qabul qiluvchidan faol o‘quv faoliyati subyektiga aylanishini ta’minlashga

qaratiladi. Individuallashtirish orqali talabaning tayyorgarlik va o‘zlashtirish darajasiga mos topshiriqlarni tanlash imkoniyati yaratiladi. Tezkor qayta aloqa tamoyili topshiriq bajarilgandan so‘ng uning natijasi, yo‘l qo‘yilgan xatolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha ma’lumot berishni nazarda tutadi. Monitoring tamoyili talabaning o‘quv faoliyati va o‘zlashtirish dinamikasini muntazam kuzatish imkonini beradi. Shuningdek, mahalliylashtirish tamoyili o‘quv kontentini o‘zbek tilidagi ta’lim mazmuni, milliy o‘quv dasturlari va mahalliy ta’lim ehtiyojlariga moslashtirishni taqozo etadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy-amaliy ahamiyati. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati “Informatikaning nazariy asoslari” kursini raqamli muhitda o‘qitishni tashkil etish uchun zarur bo‘lgan funksional komponentlarning yagona pedagogik model asosida tizimlashtirilganligi bilan belgilanadi. Mazkur yondashuv kurs mazmuni, interaktiv ta’lim vositalari, amaliy topshiriqlar, avtomatlashtirilgan baholash, mustaqil ta’lim va ta’lim analitikasini o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish imkonini beradi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati esa taklif etilgan modeldan kelgusida dasturiy prototip yaratish, elektron o‘quv resurslarini ishlab chiqish, interaktiv topshiriqlar bankini shakllantirish hamda talabalarning o‘zlashtirishini monitoring qilish tizimini ishlab chiqishda konseptual asos sifatida foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy va qiyosiy tahlillar asosida “Informatikaning nazariy asoslari” kursini o‘qitishda raqamli dasturiy ta’minotdan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari aniqlandi. Tadqiqot doirasida xorijiy ta’lim tajribasida qo‘llanilayotgan raqamli pedagogik yondashuvlar, ularning didaktik imkoniyatlari va funksional mexanizmlari tahlil qilinib, ularni O‘zbekiston oliy ta’lim tizimining mazmuniy va pedagogik xususiyatlariga moslashtirish yo‘llari belgilandi. Tahlil natijasida kursni raqamli muhitda qo‘llab-quvvatlash uchun nazariy bilimlar, interaktiv vizualizatsiya, amaliy topshiriqlar, avtomatlashtirilgan baholash, mustaqil ta’lim hamda monitoring va ta’lim analitikasini qamrab oluvchi olti modulli funksional model taklif etildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli dasturiy ta’minotdan samarali foydalanish talabalarning nazariy bilimlarni o‘zlashtirishi, ularni amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlashi, o‘z xatolarini aniqlashi va o‘quv faoliyatini mustaqil nazorat qilishiga qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, interaktiv vizualizatsiya va avtomatlashtirilgan qayta aloqa mexanizmlaridan foydalanish “Informatikaning nazariy asoslari” fanida murakkab va abstrakt tushunchalarni tushunarli shaklda o‘zlashtirishga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, monitoring va ta’lim analitikasi vositalari o‘qituvchiga talabalarning o‘zlashtirish holatini kuzatish, mavjud qiyinchiliklarni aniqlash va ta’lim jarayonini tegishli ravishda moslashtirish imkonini beradi.

Tadqiqotning muhim xulosasi shundan iboratki, raqamli texnologiyalarning ta’limdagi samaradorligi ularning texnik imkoniyatlari yoki funksiyalarining ko‘pligi bilan emas, balki mazkur vositalarning aniq didaktik maqsadlar, ta’lim

mazmuni va kutilayotgan natijalar bilan uyg‘unlashuvi bilan belgilanadi. Shu sababli xorijiy tajribani mahalliy ta’lim tizimiga joriy etishda tayyor texnologiyalarni mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki ularni o‘quv dasturlari, milliy ta’lim talablari, o‘zbek tilidagi ta’lim kontenti hamda talabalarning tayyorgarlik darajasiga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot nazariy-analitik xarakterga ega bo‘lganligi sababli taklif etilgan modelning samaradorligi empirik tajriba-sinov asosida tekshirilmagan. Shu bois kelgusidagi tadqiqotlarda ishlab chiqilgan model asosida dasturiy prototip yaratish, uni oliy ta’lim muassasalarining real o‘quv jarayoniga joriy etish va tajriba-sinov ishlarini tashkil etish maqsadga muvofiq. Shuningdek, dasturiy ta’minotdan foydalanishning talabalarning o‘zlashtirish darajasi, mustaqil ta’lim faolligi, amaliy ko‘nikmalari va fan bo‘yicha motivatsiyasiga ta’sirini aniqlash uchun matematik-statistik metodlardan, jumladan, Styudent t-kriteriysi va Pirson χ^2 mezonidan foydalanish mumkin. Bunday empirik tadqiqotlar taklif etilgan modelning amaliy samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash va uning takomillashtirilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
2. European Commission, Joint Research Centre. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
3. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.
4. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.
5. Mayer R.E. Multimedia Learning. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
6. Laurillard D. Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. New York: Routledge, 2012.
7. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017–1054.
8. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027). Brussels: European Commission, 2020.
9. Jalolova Z.X. Developing students' professional competencies through practice-oriented teaching of polymer composite materials // Eurasian Journal of Academic Research. 2024. Vol. 4, No. 7(S). P. 979–981.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 82:61

Tusmatov Shoxrux Rasuljon o‘g‘li,
Central Asian Medical University,
tibbiyotda xorijiy til o‘qituvchisi

THE IMPORTANCE OF USING MEDICAL TERMS AND DETAILS IN LITERARY ARTISTRY

Abstract. This article examines the use of medical terms and medical details in prose fiction, their artistic and aesthetic functions, and their role in revealing the characters' personalities. The study highlights the significance of medical vocabulary in enriching the content of literary works, creating realistic descriptions, and expressing the author's ideas. Furthermore, the artistic functions of medical details in world and Uzbek literature are analyzed from a comparative perspective.

Keywords: medical terminology, medical details, prose fiction, literary artistry, character development, aesthetic function, artistic description.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ И ДЕТАЛЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МАСТЕРСТВЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности использования медицинских терминов и медицинских деталей в художественной прозе, их художественно-эстетические функции, а также роль в раскрытии характера персонажей. Освещается значение медицинской лексики в обогащении содержания литературных произведений, создании реалистичного изображения действительности и выражении авторской идеи. Кроме того, проводится сравнительный анализ художественных функций медицинских деталей в мировой и узбекской литературе.

Ключевые слова: медицинская терминология, медицинские детали, художественная проза, художественное мастерство, раскрытие характера, эстетическая функция, художественное изображение.

TIBBIY TERMIN VA DETALLARNI QO‘LLASHNING BADIIY MAHORATDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy nasr asarlarida tibbiy terminlar va tibbiy detallarning qo‘llanilish xususiyatlari, ularning badiiy-estetik vazifalari hamda qahramon xarakterini ochishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tibbiyotga oid leksik birliklarning asar mazmunini boyitish, voqelikni ishonarli tasvirlash va muallif g‘oyasini ifodalashdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, jahon va o‘zbek adabiyoti

namunalarida uchraydigan tibbiy detallarning badiiy funksiyalari qiyosiy jihatdan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: tibbiy termin, tibbiy detal, badiiy nasr, badiiy mahorat, qahramon xarakteri, estetik funksiya, adabiy tasvir.

Introduction. Literature is a significant form of artistic expression that reflects different aspects of human life, including physical health, illness, psychological experiences, social relationships, and professional activities. Since medicine and healthcare are closely connected with human existence, medical themes, terminology, and descriptions of illness frequently appear in literary works. Writers use medical terms and details not only to provide factual information but also to create realistic settings, develop characters, intensify emotional effects, and communicate broader philosophical and social ideas.

The representation of illness and medical practice in literature has a particularly important artistic function. Physical symptoms such as fever, weakness, pain, trembling, changes in facial expression, or difficulty breathing can reveal a character’s psychological state. Similarly, descriptions of hospitals, medical examinations, medicines, surgical procedures, and interactions between doctors and patients can contribute to the development of the plot and establish a particular emotional atmosphere.

Medical terminology refers to specialized vocabulary associated with the human body, diseases, symptoms, diagnosis, treatment, medical procedures, and healthcare professionals. In literary texts, such terminology can increase the precision and credibility of descriptions. At the same time, writers may deliberately select medical terms according to the artistic purpose of the work. A medical term may therefore function simultaneously as a factual element and as an artistic device.

The relevance of this topic is determined by the need to examine how specialized medical language functions within literary discourse. While medical terminology is primarily associated with scientific and professional communication, its use in fiction demonstrates that specialized vocabulary can acquire additional semantic, emotional, symbolic, and aesthetic meanings.

The purpose of this article is to examine the importance and artistic functions of medical terms and details in literary works and to identify their role in realism, characterization, emotional expression, plot development, and the communication of the author's ideas.

The main objectives of the study are:

1. to examine the role of medical terminology in literary discourse;
2. to identify the artistic functions of medical details;
3. to analyze the role of medical descriptions in character development;
4. to explore the emotional and symbolic significance of illness and treatment;
5. to consider the representation of medical themes in world and Uzbek literature.

Literature Review. The relationship between medicine and literature has attracted the attention of scholars working in literary studies, medical humanities, linguistics, and cultural studies. Medical humanities, in particular, emphasizes the importance of literature in understanding human experiences of illness, suffering, care, and death. Literary representations of disease can provide insights not only into physical conditions but also into the social and psychological dimensions of illness.

Anton Chekhov occupies a particularly important position in this context because his professional experience as a physician influenced his literary representation of patients, illness, and medical practice. His works demonstrate how medical observation can become an important component of literary characterization. Clinical details in his stories often reveal social inequality, human vulnerability, and ethical problems rather than functioning merely as factual descriptions.

Mikhail Bulgakov's *A Young Doctor's Notebook* provides another significant example of the interaction between medicine and literature. The work contains detailed descriptions of medical procedures, diagnoses, patients, and professional difficulties. However, these descriptions also contribute to the psychological development of the narrator and explore themes of responsibility, fear, professional competence, and human compassion.

Medical themes can also be found in the works of many other world writers. Descriptions of disease, psychological disorders, physical suffering, and medical institutions frequently become mechanisms through which authors examine broader questions concerning mortality, identity, social responsibility, and human dignity.

In Uzbek literature, medical and illness-related details also perform important artistic functions. Writers such as Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, and Said Ahmad employ descriptions of physical and psychological states to strengthen characterization and express social and moral ideas. Illness in Uzbek prose is often connected with family relationships, social hardship, human suffering, compassion, and spiritual experiences.

The existing literary scholarship demonstrates that medical terminology should not be viewed exclusively as specialized vocabulary. In artistic discourse, medical terms can acquire contextual meanings and become part of the author's stylistic and aesthetic system. However, the artistic functions of medical terminology and medical details in Uzbek and world literature still require further comparative examination.

Research Methodology. The study employs a qualitative literary analysis approach. Selected literary works containing medical terminology, descriptions of illness, treatment procedures, medical institutions, and interactions between doctors and patients were examined.

The research applies several complementary methods. The descriptive method was used to identify and classify medical terms and details occurring in literary texts. The contextual analysis method was applied to determine how individual medical

expressions acquire meaning within specific literary situations. The comparative method was used to examine similarities and differences in the use of medical descriptions in world and Uzbek literature.

The study also applies elements of stylistic and semantic analysis. Particular attention was paid to the relationship between medical terminology and characterization, emotional expression, plot development, symbolism, and the author's message.

For analytical purposes, medical elements in literary works can be divided into several groups:

anatomical terms related to the human body;
names of diseases and pathological conditions;
symptoms and physical manifestations of illness;
diagnostic and therapeutic terminology;
names of medicines and medical equipment;
descriptions of medical institutions and professional activities;
psychological and emotional reactions to illness.

This classification makes it possible to examine medical language not only as a lexical phenomenon but also as an artistic mechanism.

Analysis and Results

Medical Terminology and Realism. One of the most important functions of medical terminology in literature is the creation of realism. Specific medical terms can make a narrative more convincing by providing precise information about a character's physical condition.

Terms such as *hypertension, infection, diagnosis, fever, cardiac disease,* and *symptom* may provide readers with a clearer understanding of a character's condition than general expressions such as “he was ill” or “she felt bad.” The use of specialized vocabulary therefore contributes to the factual and logical consistency of a narrative.

However, the artistic value of medical terminology does not depend simply on the number of specialized terms used. Excessive or inappropriate terminology may make a literary text unnecessarily technical. Effective writers generally select medical vocabulary according to the needs of the narrative and the intended artistic effect.

Medical Details and Characterization. Medical details can reveal significant aspects of literary characters. A character's physical reaction to illness may communicate emotions that are not directly stated by the narrator.

For instance, a pale face may indicate fear or weakness, trembling hands may suggest anxiety, while rapid breathing or an accelerated heartbeat may reflect emotional tension. Such details allow readers to understand a character's internal state through observable physical manifestations.

Medical descriptions can therefore function as indirect characterization. Instead of explicitly stating that a character is frightened, an author may describe physical

symptoms associated with fear. This technique makes characterization more subtle and psychologically convincing.

Medical Details and Emotional Impact. Medical descriptions can also intensify the emotional effect of literary works. Pain, injury, disease, hospitalization, and medical procedures naturally create situations of vulnerability. When these experiences are described through carefully selected details, readers can develop a stronger emotional connection with the characters.

Hospital environments, the sound of medical equipment, the smell of medicines, the silence of a patient's room, or the anxious behavior of relatives can establish a particular atmosphere. Such details may create feelings of fear, uncertainty, hope, compassion, or tension.

Consequently, medical details contribute not only to the informational dimension of a literary text but also to its emotional and aesthetic structure.

Medical Themes and Symbolism. Illness in literature frequently has symbolic significance. A physical disease may represent a broader social, moral, or spiritual problem. Similarly, recovery can symbolize hope, renewal, or transformation.

Medical conditions may therefore operate at two levels. At the literal level, they describe a character's physical condition. At the symbolic level, they may represent human suffering, social injustice, emotional isolation, moral conflict, or existential uncertainty.

This dual function makes medical details particularly valuable in literary analysis. The meaning of a disease or medical condition cannot always be understood exclusively through its clinical definition; its literary meaning depends on the context in which it appears.

Medical Practice and Professional Ethics. Representations of doctors and medical institutions provide authors with opportunities to explore professional responsibility and ethical questions. A doctor's relationship with a patient may reveal qualities such as compassion, responsibility, honesty, courage, or professional dedication.

Medical narratives can also raise questions about the limits of professional knowledge, the responsibility of healthcare workers, and the tension between scientific knowledge and human emotion. In this respect, medical terminology and details become tools for exploring broader ethical issues.

Chekhov's works provide particularly strong examples of this function. His medical background allowed him to portray professional environments with observational precision while simultaneously addressing questions of human dignity and social responsibility.

Medical Descriptions in Uzbek Literature. Medical details occupy a meaningful place in Uzbek prose as well. Writers such as Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, and Said Ahmad use descriptions of illness, physical suffering, psychological states, and human vulnerability to deepen characterization and express social and moral concerns.

In Uzbek literary discourse, illness is often connected with family relationships, social difficulties, ageing, loss, compassion, and spiritual experience. A character's illness may become a turning point in the plot, revealing the attitudes of other characters and exposing hidden relationships.

Thus, medical details can perform a broader social function. They may reveal how individuals respond to suffering and how communities demonstrate compassion, indifference, responsibility, or solidarity.

Discussion. The analysis demonstrates that medical terminology and medical details have a multidimensional function in literary artistry. Their significance extends beyond the simple description of diseases or medical procedures. They contribute simultaneously to realism, characterization, emotional expression, symbolism, plot development, and the representation of ethical values.

One important finding is that medical terminology becomes particularly effective when it is integrated naturally into the artistic context. A specialized term can provide precision, but its literary value increases when it contributes to the development of a character or situation.

Another important observation is that physical symptoms can serve as a bridge between the external and internal worlds of characters. A description of pain, weakness, trembling, or changes in appearance may communicate psychological experiences without direct explanation. In this sense, the body becomes a medium through which the author represents emotions and inner conflicts.

The analysis also indicates that illness frequently functions as a narrative catalyst. A medical condition can change relationships, influence decisions, create conflicts, or force characters to reconsider their values. Consequently, medical details may influence not only the description of a character but also the overall structure of a literary work.

At the same time, the use of medical terminology requires artistic balance. Excessive technical vocabulary can interfere with readability and weaken the aesthetic character of a text. Therefore, the successful use of medical terminology depends on its relevance to the narrative context and its ability to perform an artistic function.

Conclusion. Medical terms and details constitute an important component of literary artistry. Although medical terminology originates from scientific and professional discourse, its incorporation into literary texts allows it to acquire additional aesthetic, emotional, psychological, and symbolic meanings.

The study demonstrates that medical terminology contributes to the realism and credibility of literary narratives, while medical details help reveal characters' physical and psychological conditions. Descriptions of illness and treatment can intensify emotional effects, develop plot events, reveal professional and ethical conflicts, and communicate the author's broader social and philosophical ideas.

The works of Anton Chekhov and Mikhail Bulgakov demonstrate the particularly strong relationship between medical knowledge and literary creativity

in world literature. Uzbek writers, including Abdulla Qahhor, O‘tkir Hoshimov, and Said Ahmad, also employ illness and medical details as effective means of characterization and social representation.

Therefore, medical terms in literature should not be considered merely informational or technical elements. When appropriately integrated into the artistic structure of a work, they become powerful literary devices that connect physical experience with psychological states, individual suffering with social reality, and medical knowledge with broader questions of humanity, compassion, responsibility, and human dignity.

References:

1. Quronov, D. Theory of Literary Studies. Tashkent: Akademnashr, 2018.
2. Karimov, N. Fundamentals of Literary Mastery. Tashkent: O‘qituvchi, 2015.
3. Chekhov, A. P. Selected Stories. Moscow: Progress Publishers, 2019.
4. Bulgakov, M. A Young Doctor’s Notebook. Moscow: AST Publishers, 2020.
5. Hoshimov, O. The Affairs of the World. Tashkent: Sharq, 2018.
6. Qahhor, A. Selected Works. Tashkent: Gafur Ghulam Publishing House, 2021.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.1:316.3

Mamadaliyeva Feruza Khasanbayevna,
Toshkent shahridagi
"Tashkent International Pre-K" nodavlat
ta'lim muassasasi direktori

OLIY TA'LIM TIZIMINI IJTIMOIY BOSHQARISHNING MOHIYATI VA ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimini ijtimoiy boshqarishning mohiyati va ilmiy-nazariy asoslari tadqiq etilgan. Ijtimoiy tizimlar nazariyasi, yangi davlat boshqaruvi konsepsiyasi va inson kapitali nazariyasi kabi nazariy yondashuvlarni tahlil qilish orqali "ijtimoiy boshqaruv" tushunchasining mazmuni ochib bergan. Maqolada oliy ta'limni ijtimoiy boshqarishda qaror qabul qilish, motivatsiya va nazorat-baholash tizimlari hamda uning ijtimoiy, kommunikativ, iqtisodiy va innovatsion funksiyalari ko'rib chiqilgan. Qiyosiy tahlil, so'rovnoma, intervyu va modellashtirish usullaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy boshqaruv, oliy ta'lim tizimi, inson kapitali nazariyasi, institutsional avtonomiya, boshqaruv funksiyalari, strategik boshqaruv, motivatsiya tizimi, menejment nazariyasi, davlat boshqaruvi.

СУЩНОСТЬ И НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье исследуются сущность и научно-теоретические основы социального управления системой высшего образования. Посредством анализа таких теоретических подходов, как теория социальных систем, концепция нового государственного управления и теория человеческого капитала, раскрывается содержание понятия «социальное управление». В статье рассматриваются системы принятия решений, мотивации, контроля и оценки в социальном управлении высшим образованием, а также его социальные, коммуникативные, экономические и инновационные функции. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, анкетирования, интервью и моделирования.

Ключевые слова: социальное управление, система высшего образования, теория человеческого капитала, институциональная автономия, функции управления, стратегическое управление, система мотивации, теория менеджмента, государственное управление.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

THE ESSENCE AND SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Abstract. This article examines the essence and scientific and theoretical foundations of social management in the higher education system. By analyzing such theoretical approaches as social systems theory, the concept of new public management, and human capital theory, the study reveals the content of the concept of "social management." The article considers decision-making, motivation, and monitoring and evaluation systems in the social management of higher education, as well as its social, communicative, economic, and innovative functions. The study employs the methods of comparative analysis, survey, interview, and modeling.

Keywords: social management, higher education system, human capital theory, institutional autonomy, management functions, strategic management, motivation system, management theory, public administration

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida oliy ta'lim tizimi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va intellektual rivojlanishini ta'minlovchi murakkab ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur tizimning samarali faoliyat yuritishi, avvalo, uni boshqarish mexanizmlarining ilmiy asoslanganligi, moslashuvchanligi, shaffofligi hamda jamiyat va mehnat bozori ehtiyojlariga mutanosibligiga bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'limni boshqarish masalasi zamonaviy boshqaruv fanining alohida va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Oliy ta'lim tizimida boshqaruv jarayonlarining takomillashuvi, bir tomondan, davlat siyosati va institutsional boshqaruvning samaradorligini oshirishni, ikkinchi tomondan esa ta'lim jarayonining bevosita ishtirokchilari — professor-o'qituvchilar, talabalar, ish beruvchilar, ilmiy jamoatchilik va boshqa manfaatdor tomonlarning manfaatlarini muvofiqlashtirishni talab etadi. Shu sababli oliy ta'limni faqat ma'muriy yoki iqtisodiy boshqaruv obyekti sifatida emas, balki ko'plab subyektlarning o'zaro ta'siri asosida rivojlanadigan murakkab ijtimoiy tizim sifatida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim sohasidagi zamonaviy islohotlari ham boshqaruvning raqamlashtirilishi, ta'lim sifati va natijadorligini oshirish, oliy ta'lim tashkilotlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish hamda talabalarning fanlarni o'zlashtirish va ijtimoiy faollik ko'rsatkichlarini yaxshilashga qaratilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 10-apreldagi PF-58-son Farmonida oliy ta'lim tashkilotlarida raqamlashtirilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish masalalariga ham e'tibor qaratilgan. Mazkur jarayonlar oliy ta'limni boshqarishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, boshqaruv qarorlarini obyektiv ma'lumotlar asosida qabul qilish va monitoring tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarining ilmiy faoliyatini hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollaridan kelib chiqqan holda tashkil etish, ilmiy-tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish hamda mavjud tahlillar asosida innovatsion rivojlanishni prognozlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Bunday yondashuv oliy ta’lim muassasasini nafaqat bilim beruvchi tashkilot, balki hududiy va milliy rivojlanishning intellektual, ilmiy va innovatsion markazi sifatida qarash imkonini beradi.

Bugungi kunda oliy ta’limning vazifasi nafaqat muayyan kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar majmuini shakllantirish, balki shaxsning doimiy ravishda o‘zgarib borayotgan ijtimoiy voqelikda o‘z o‘rnini topishi, mustaqil fikrlashi, o‘zini-o‘zi rivojlantirishi va ijtimoiy mas’uliyatini namoyon etishi uchun zarur kompetensiyalarni rivojlantirishdan iborat. Bu esa ta’lim jarayonida talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi, kengroq ma’noda esa shaxs va ta’lim tizimi o‘rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlarining shakllanishini nazarda tutadi. Mazkur munosabatlar uzluksiz ta’lim, mustaqil ta’lim olish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va hayot davomida ta’lim olish tamoyillarida o‘z ifodasini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Ijtimoiy boshqaruv tushunchasi keng ma’noda jamiyat hayotining turli sohalari, jumladan, iqtisodiyot, madaniyat, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy institutlarning faoliyatini maqsadli tartibga solish, muvofiqlashtirish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyatlar majmuini anglatadi. Uning asosiy xususiyati boshqaruv jarayonining markazida inson, uning ehtiyojlari, manfaatlari, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlari turishidir.

Boshqaruv nazariyasining klassik vakillaridan biri T. Parsons tomonidan ishlab chiqilgan strukturaviy-funksional tahlil konsepsiyasida ijtimoiy tizim o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi funksional kichik tizimlar majmui sifatida talqin qilinadi [1]. Mazkur yondashuvda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy va integratsiyaviy jarayonlarning jamiyat barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Ushbu nazariy yondashuvni oliy ta’lim tizimiga tatbiq etish natijasida universitetni jamiyat, davlat, mehnat bozori, fuqarolik jamiyati va oila kabi ijtimoiy institutlar bilan uzviy aloqada faoliyat yurituvchi ochiq tizim sifatida tavsiflash mumkin.

N. Luman ijtimoiy tizimlar nazariyasini o‘z-o‘zini tashkil etuvchi va o‘z-o‘zini takror ishlab chiqaruvchi tizim sifatida talqin qiladi. Bunday tizimda boshqaruv faqat tashqi buyruq va ko‘rsatmalar orqali emas, balki tizimning ichki kommunikatsiya mexanizmlari orqali amalga oshiriladi [2]. Mazkur nazariy qarash zamonaviy oliy ta’lim muassasalarining institutsional va moliyaviy mustaqilligi masalasida alohida ahamiyatga ega. Chunki universitetlarning samarali faoliyati ularni davlat tomonidan to‘liq va markazlashgan tarzda boshqarishdan ko‘ra, ma’lum darajadagi institutsional avtonomiya, o‘zini-o‘zi tartibga solish va ichki boshqaruv mexanizmlarining rivojlanganligi bilan bevosita bog‘liq.

Oliy ta’limni ijtimoiy boshqarishning mohiyatini ochib berishda davlat boshqaruvi nazariyasi doirasida shakllangan yangi davlat boshqaruvi (New Public Management) konsepsiyasi ham muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu

konsepsiya XX asrning 1980-yillarida, avvalo, Buyuk Britaniya va Yangi Zelandiyada shakllanib, keyinchalik boshqa mamlakatlarning davlat boshqaruvi tizimlariga, jumladan, ta'lim sohasiga ham kirib bordi. Uning asosiy g'oyasi davlat tashkilotlari faoliyatiga bozor mexanizmlari, natijaga yo'naltirilgan boshqaruv, raqobat, samaradorlik va xizmatlardan foydalanuvchi manfaatlariga yo'naltirilganlik tamoyillarini joriy etishdan iborat.

Oliy ta'lim tizimida ushbu yondashuv universitetlarning institutsional va moliyaviy mustaqilligini kengaytirish, ularning faoliyatini aniq natija ko'rsatkichlari asosida baholash, ta'lim xizmatlari sifatini oshirish hamda raqobatbardosh muhitni shakllantirish orqali namoyon bo'ladi. Biroq oliy ta'limni faqat bozor mexanizmlari asosida boshqarishning cheklangan jihatlari ham mavjud. Chunki ta'lim xizmatining ijtimoiy ahamiyati, uning ijobiy tashqi samaralari va uzoq muddatli natijalarga yo'naltirilganligi bozorning qisqa muddatli samaradorlik mezonlariga to'liq mos kelmaydi.

Shu sababli oliy ta'lim kontekstida ijtimoiy boshqaruv davlat boshqaruvi, institutsional menejment va jamoatchilik ishtirokining o'zaro uyg'unligiga asoslangan murakkab boshqaruv modeli sifatida namoyon bo'ladi. Bunday modelda davlat strategik maqsadlarni belgilovchi va muvofiqlashtiruvchi subyekt sifatida ishtirok etsa, oliy ta'lim muassasalari bevosita boshqaruv va ta'lim xizmatlarini tashkil etuvchi institutsional subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Jamoatchilik, talabalar, professor-o'qituvchilar va ish beruvchilar esa ta'lim sifatini baholash, takliflar ishlab chiqish va ijtimoiy ehtiyojlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

"Ijtimoiy boshqaruv" tushunchasi jamoatchilik boshqaruvi tushunchasiga yaqin bo'lsa-da, mazmun jihatidan undan kengroqdir. Chunki ijtimoiy boshqaruv kishilarning birgalikdagi faoliyatining barcha shakllarini, jumladan, ishlab chiqarish, ta'lim, ilmiy, madaniy va boshqa faoliyat turlarini qamrab oladi. Ijtimoiy boshqaruv jamiyat a'zolarining umumiy xohish-irodasini namoyon etish, ularning birgalikdagi faoliyatini muvofiqlashtirish hamda insonlar tomonidan o'z hayoti va faoliyatini tashkil etish uchun shakllantirilgan institutlar faoliyatini tartibga solish bilan bog'liq [3].

Oliy ta'lim tizimida ijtimoiy boshqaruv faqat davlat boshqaruvi yoki klassik menejment bilan cheklanmaydi. Unda jamoatchilik fikri, talabalar ehtiyojlari, professor-o'qituvchilarning kasbiy manfaatlari, ish beruvchilar talablari, mehnat bozori tendensiyalari va xalqaro akademik hamjamiyat standartlari ham muhim tartibga soluvchi omillar sifatida ishtirok etadi. Shu jihatdan ijtimoiy boshqaruv oliy ta'lim tizimining ichki va tashqi muhitini o'zaro bog'lovchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Oliy ta'limni ijtimoiy boshqarish nazariyasida inson kapitali nazariyasi ham muhim o'rin egallaydi [4]. Mazkur nazariyaga ko'ra, ta'limga sarflanadigan mablag' va vaqt insonning bilim, ko'nikma va malakasini oshirish orqali uning iqtisodiy unumdorligini yuksaltiruvchi investitsiya sifatida qaraladi. Shu sababli oliy ta'limni boshqarishda ta'limga yo'naltirilayotgan resurslarning samaradorligi,

bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi va inson kapitalining rivojlanish darajasini hisobga olish muhimdir.

Inson kapitali nazariyasi oliy ta'limni ijtimoiy boshqarish siyosatining makroiqtisodiy asoslarini tushuntirishda, xususan, davlat tomonidan ta'limga ajratiladigan moliyaviy resurslarning hajmi va taqsimlanishini asoslashda keng qo‘llaniladi. Bunda oliy ta'limga sarflangan investitsiya nafaqat alohida shaxsning daromadini oshiradi, balki jamiyatning innovatsion salohiyati, mehnat unumdorligi va iqtisodiy raqobatbardoshligiga ham ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Sh. Alimov oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish yo‘nalishlari bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida universitet mustaqilligini kengaytirishning ijtimoiy-iqtisodiy omillarini ko‘rib chiqqan [5]. H. Xodiyev esa kadrlar boshqaruvi nazariyasi va amaliyotining milliy xususiyatlarini, jumladan, oliy ta'lim tizimidagi menejment jarayonlarini tadqiq etgan [6]. Mazkur tadqiqotlar oliy ta'limni boshqarishda inson omili, institutsional mustaqillik va strategik yondashuvning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Oliy ta'limni ijtimoiy boshqarishning asosiy tarkibiy elementlari sifatida qaror qabul qilish tizimi, kommunikatsiya mexanizmlari, motivatsiya tizimi hamda nazorat va baholash tizimini ajratib ko‘rsatish mumkin. Qaror qabul qilish tizimi boshqaruvning turli pog‘onalarida vakolat va mas'uliyatlarning taqsimlanishini belgilaydi. Samarali boshqaruv sharoitida qarorlarning markazlashuv darajasi bilan quyi bo‘g‘inlarning tashabbuskorligi o‘rtasida muayyan muvozanat ta'minlanishi lozim.

Kommunikatsiya mexanizmlari boshqaruv subyektlari o‘rtasida axborot almashinuvi, fikr-mulohaza va teskari aloqaning rasmiy hamda norasmiy shakllarda amalga oshirilishini ta'minlaydi. Ayniqsa, raqamli boshqaruv sharoitida axborotning tezkorligi, aniqligi va ochiqligi boshqaruv qarorlarining sifatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Motivatsiya tizimi professor-o‘qituvchilar va boshqa xodimlarning mehnat samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan moddiy va nomoddiy rag‘batlantirish vositalarini o‘z ichiga oladi. Bunda ish haqi va mukofotlar bilan bir qatorda kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, ilmiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash, akademik erkinlik, e'tirof etish va lavozim bo‘yicha o‘sish imkoniyatlari ham muhim motivatsion omillar hisoblanadi.

P. Druker tomonidan ishlab chiqilgan maqsadlar bo‘yicha boshqaruv konsepsiyasi ham oliy ta'limni ijtimoiy boshqarish amaliyotida samarali qo‘llanishi mumkin bo‘lgan nazariy yondashuvlardan biridir. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, tashkilot samaradorligi faqat rahbariyat tomonidan yuqoridan beriladigan buyruqlar orqali emas, balki xodimlar bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan aniq, o‘lchanadigan va erishish mumkin bo‘lgan maqsadlar orqali ta'minlanadi. Oliy ta'lim muassasalarida strategik va maqsadli ko‘rsatkichlarni belgilash, ularning bajarilishini muntazam monitoring qilish hamda natijalarni baholash boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim tizimini ijtimoiy boshqarishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash maqsadida o'quv-metodik hamda ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o'rganish, so'rovnoma, intervyu, modellashtirish va matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil orqali ijtimoiy boshqaruvning turli nazariy konsepsiyalari o'zaro solishtirildi va ularning oliy ta'lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlari aniqlandi. So'rovnoma va intervyu usullari ta'lim jarayoni ishtirokchilarining boshqaruv jarayonlariga munosabati, mavjud muammolar va takomillashtirishga doir takliflarini o'rganishga xizmat qildi.

Modellashtirish usuli oliy ta'lim tizimida davlat, universitet, professor-o'qituvchilar, talabalar, ish beruvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosiy yo'nalishlarini tizimlashtirish imkonini berdi. Matematik-statistik tahlil esa tadqiqot davomida olingan ma'lumotlarning ishonchliligi va o'zaro bog'liqligini aniqlashda qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Turli tadqiqotchilar tomonidan "ijtimoiy boshqaruv" tushunchasiga berilgan ta'riflarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, mazkur tushunchaning asosini tizimli barqarorlik, inson resurslaridan samarali foydalanish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, kommunikatsiya va boshqaruv subyektlarining o'zaro hamkorligi tashkil etadi. Shundan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimini ijtimoiy boshqarishni faqat ma'muriy boshqaruv jarayoni sifatida emas, balki turli ijtimoiy subyektlarning manfaatlarini uyg'unlashtirishga qaratilgan kompleks jarayon sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqot doirasida oliy ta'lim tizimini ijtimoiy boshqarish deganda oliy ta'lim muassasasi rahbariyati, akademik jamoa, talabalar, ish beruvchilar, davlat organlari, jamoatchilik va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonida ta'lim tizimining ijtimoiy maqsadlariga — sifatli ta'lim berish, ilmiy salohiyatni rivojlantirish, mehnat bozori ehtiyojlariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan maqsadli va tizimli faoliyat tushuniladi.

Oliy ta'limni boshqarishda muassasaning bajaradigan funksiyalari unda sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Boshqaruvning samaradorligi faqat tashkiliy yoki iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki ta'lim muassasasidagi ijtimoiy munosabatlarning sifati, professor-o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi hamkorlik, akademik muhit, ijtimoiy mas'uliyat va innovatsion faollik darajasi bilan ham belgilanadi.

Oliy ta'limning ijtimoiy funksiyasi ilmiy bilimlarga asoslangan kasbiy va ijtimoiy rollarni o'zlashtirish, jamiyatda e'tirof etilgan ijtimoiy me'yorlar va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni yangi avlodga yetkazishdan iborat. Universitet shaxsning nafaqat kasbiy, balki fuqarolik va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantiruvchi muhim institut hisoblanadi.

Kommunikativ funksiyasi ilmiy bilimlar va axborotni yaratish, uzatish, qayta ishlash hamda turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida ilmiy-kommunikativ aloqalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Zamonaviy raqamli muhitda ushbu funksiya yanada

kengayib, elektron ta’lim platformalari, raqamli ma’lumotlar bazalari va onlayn kommunikatsiya vositalaridan foydalanishni ham qamrab olmoqda. Iqtisodiy funksiyasi xalq xo‘jaligining turli tarmoqlari va kasbiy faoliyat sohalari uchun zarur bo‘lgan inson resurslarini tayyorlash, ularning malakasini oshirish va mavjud mehnat salohiyatidan samarali foydalanish bilan bog‘liq. Oliy ta’lim muassasasi mehnat bozori va iqtisodiyot o‘rtasidagi muhim bog‘lovchi institut sifatida ish beruvchilar ehtiyojini ta’lim mazmuniga integratsiya qilishi lozim. Innovatsion funksiyasi yangi nazariy bilimlarni yaratish, ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish, innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish va jamiyatning rivojlanish muammolariga ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqishni anglatadi. Shu jihatdan universitetlarning innovatsion salohiyati nafaqat ta’lim sifati, balki hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Oliy ta’lim tizimini ijtimoiy boshqarishning samaradorligini ta’minlashda davlat va institutsional boshqaruv o‘rtasidagi vakolatlarning oqilona taqsimlanishi ham muhim ahamiyatga ega. Haddan tashqari markazlashgan boshqaruv universitetlarning tashabbuskorligi va innovatsion faolligini cheklashi mumkin bo‘lsa, nazoratsiz institutsional mustaqillik esa yagona strategik maqsadlarning zaiflashishiga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois zamonaviy oliy ta’lim boshqaruvida akademik erkinlik, institutsional avtonomiya, hisobdorlik va jamoatchilik nazorati o‘rtasida muvozanatni ta’minlash zarur.

Shuningdek, oliy ta’limni ijtimoiy boshqarishning muhim sharti — teskari aloqaning samarali ishlashidir. Talabalar va professor-o‘qituvchilarning fikrlarini muntazam o‘rganish, ish beruvchilarning talablarini ta’lim dasturlariga integratsiya qilish, bitiruvchilarning bandligi va kasbiy faoliyatini monitoring qilish boshqaruv qarorlarining dalillarga asoslanganligini oshiradi. Shu nuqtayi nazardan, raqamlashtirilgan nazorat va monitoring tizimlari boshqaruvning shaffofligi va tezkorligini oshirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimini ijtimoiy boshqarish ko‘p qirrali, ko‘p subyektli va dinamik ijtimoiy jarayon bo‘lib, uning ilmiy-nazariy asoslari sotsiologiya, menejment nazariyasi, davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va pedagogika fanlari kesishgan nuqtada shakllanadi. Mazkur boshqaruvning markazida inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim sifatini ta’minlash, ilmiy va innovatsion salohiyatni oshirish hamda oliy ta’limning jamiyat ehtiyojlariga mosligini ta’minlash vazifalari turadi.

Oliy ta’limni ijtimoiy boshqarishning samarali modeli davlat boshqaruvi, institutsional avtonomiya, jamoatchilik ishtiroki, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik, raqamli monitoring va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv mexanizmlarining uyg‘unligiga asoslanishi lozim. Bunday yondashuv universitetlarning ichki boshqaruv salohiyatini kuchaytirish bilan birga, ularning jamiyat oldidagi ijtimoiy mas’uliyatini ham oshiradi.

Shuningdek, oliy ta’lim tizimida ijtimoiy boshqaruvni takomillashtirish uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma’lumotlarga asoslangan yondashuvni

kengaytirish, professor-o‘qituvchilar va talabalarni boshqaruv jarayonlariga faol jalb etish, ish beruvchilar bilan hamkorlikni kuchaytirish, institutsional avtonomiyani hisobdorlik mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirish hamda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu nazariy asoslarni chuqur o‘zlashtirish oliy ta’limni boshqarishning amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish, rivojlangan mamlakatlar tajribasida sinovdan o‘tgan boshqaruv modellarini milliy sharoitga tanqidiy va ijodiy ravishda moslashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, oliy ta’limni ijtimoiy boshqarishning milliy modelini shakllantirishda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari, hududiy ehtiyojlari, mehnat bozori talablari va zamonaviy global ta’lim tendensiyalarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Parsons T. The Social System. — Glencoe, Illinois: The Free Press, 1951. — 575 p.
2. Luhmann N. Social Systems. — Stanford: Stanford University Press, 1995. — 627 p.
3. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Ijtimoiy boshqaruv // O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. — Elektron manba. — Murojaat sanasi: 16.08.2026.
4. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. — New York: Columbia University Press, 1964. — 187 p.
5. Schultz T. W. Investment in Human Capital // American Economic Review. — 1961. — Vol. 51, No. 1. — P. 1–17.
6. Alimov Sh. Oliy ta’lim muassasalarida strategik boshqaruv. — Toshkent, 2020.
7. Xodiev H. Kadrlar boshqaruvi nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent, 2017.
8. Drucker P. F. The Practice of Management. — New York: Harper & Brothers, 1954. — 404 p.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 378.147.88

Pirimbetov Abdulvaxof Ikramovich,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlanuvchisi

TALABALARGA INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA INGLIZ TILINI O‘QITISH BO‘YICHA CHET EL TAJRIBASI VA UNDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarga innovatsion yondashuv asosida ingliz tilini o‘qitishda xorijiy tajribadan foydalanish imkoniyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy e’tibori xorijiy pedagogik tajribani mahalliy ta’lim sharoitiga moslashtirish, talabalarga yo‘naltirilgan ta’limni kuchaytirish hamda ingliz tili bo‘yicha o‘quv natijalari va motivatsiyani oshirishga qaratilgan. Tadqiqotda 120 nafar talaba tajriba va nazorat guruhlariga ajratilib, uch bosqichli pedagogik tajriba-sinov amalga oshirilgan. Tadqiqot jarayonida kirish va chiqish testlari, anketa, ekspert baholashi, individual suhbat, kuzatuv hamda Spearman korrelyatsiyasi kabi usullardan foydalanilgan. Natijalar loyiha usuli, interfaol metodlar, differensial yondashuv va formativ baholashni xorijiy tajriba asosida moslashtirib qo‘llash talabalarning o‘quv faolligi, motivatsiyasi va ingliz tili bo‘yicha natijalarini yaxshilashga xizmat qilishini ko‘rsatgan. Tadqiqot asosida xorijiy tajribani bevosita ko‘chirishdan ko‘ra, uni talabalarning ehtiyojlari va mahalliy ta’lim sharoitlariga moslashtirish samaraliroq ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: ingliz tili, innovatsion yondashuv, xorijiy tajriba, talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim, loyiha usuli, interfaol metod, formativ baholash, motivatsiya, pedagogik tajriba, raqamli ta’lim.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

Аннотация. В статье исследуются возможности использования зарубежного опыта в преподавании английского языка студентам на основе инновационного подхода. Основное внимание уделено адаптации зарубежных педагогических практик к условиям отечественного образования, усилению студентоцентрированного обучения, а также повышению учебных результатов и мотивации студентов. В исследовании приняли участие 120 студентов, распределённых на экспериментальную и контрольную группы, в рамках трёхэтапного педагогического эксперимента. В качестве методов исследования использовались входное и итоговое тестирование, анкетирование, экспертная оценка, индивидуальное интервью, наблюдение и

корреляционный анализ Спирмена. Результаты показали, что адаптированное применение проектного метода, интерактивных методов, дифференцированного подхода и формативного оценивания способствует повышению учебной активности, мотивации и результатов студентов по английскому языку. Обосновано, что более эффективным является не прямое копирование зарубежного опыта, а его адаптация с учётом потребностей студентов и особенностей местного образовательного контекста.

Ключевые слова: английский язык, инновационный подход, зарубежный опыт, студентоцентрированное обучение, проектный метод, интерактивные методы, формативное оценивание, мотивация, педагогический эксперимент, цифровое обучение.

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND ITS APPLICATION IN TEACHING ENGLISH TO STUDENTS THROUGH AN INNOVATIVE APPROACH

Abstract. This article examines the possibilities of using international experience in teaching English to university students through an innovative approach. The study focuses on adapting international pedagogical practices to the local educational context, strengthening student-centred learning, and improving students' academic achievement and motivation. A total of 120 students were involved in the study and divided into experimental and control groups within a three-stage pedagogical experiment. The research employed pre- and post-tests, questionnaires, expert assessment, individual interviews, observation, and Spearman correlation analysis. The findings indicate that the adapted use of project-based learning, interactive methods, differentiated instruction, and formative assessment contributes to improving students' learning activity, motivation, and English language outcomes. The study demonstrates that adapting international experience to students' needs and the local educational context is more effective than directly transferring foreign teaching practices.

Keywords: English language, innovative approach, international experience, student-centred learning, project-based learning, interactive methods, formative assessment, motivation, pedagogical experiment, digital learning.

Kirish. Talabalarning ingliz tili bo‘yicha o‘quv natijalarini yaxshilashda innovatsion yondashuvlardan foydalanish, shuningdek, xorijiy tajribani talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish bugungi kunda dolzarb pedagogik vazifalardan biridir [1]. Richards va Rodgers til o‘qitish yondashuvlarini tanlashning ta’lim natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlagan [2]. Harmer esa interfaol mashg‘ulotlar va vazifaviy topshiriqlar talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligini oshirishini qayd etgan [3]. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning obyekti oliy ta’lim muassasalarida ingliz tilini o‘qitish jarayoni,

predmeti esa xorijiy tajribaga asoslangan innovatsion yondashuvning talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim samaradorligiga ta’siridir. Tadqiqotda jami 120 nafar talaba, jumladan, 60 nafari tajriba va 60 nafari nazorat guruhiga jalb qilinib, uch bosqichli pedagogik tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Tadqiqot vositalari sifatida kirish va chiqish testlari hamda anketa qo‘llanildi, anketa ishonchliligi Cronbach alfa koeffitsiyentining 0,70 dan kam bo‘lmasligi mezoni asosida baholandi.

Mavjud tadqiqotlarda xorijiy tajribani milliy ta’lim sharoitiga moslashtirishning talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim bilan bog‘liq mexanizmlari yetarli darajada qiyosiy tahlil qilinmagan [4]. Qodirova innovatsion yondashuvlarning ayrim jihatlarini tavsiflagan bo‘lsa-da [5], ularni uch bosqichli pedagogik tajriba asosida amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari yetarlicha ochib berilmagan. Shu sababli tadqiqotning asosiy maqsadi xorijiy tajribaning talabalarga yo‘naltirilgan ingliz tili ta’limida samarali bo‘lgan elementlarini aniqlash va ularni mahalliy ta’lim sharoitiga moslashtirishdan iborat etib belgilandi.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi: 1) pedagogik tashxis mezonlarini ishlab chiqish; 2) tajriba va nazorat guruhlarining boshlang‘ich ko‘rsatkichlarini qiyoslash; 3) innovatsion metodlarni amaliyotda sinovdan o‘tkazish; 4) tajriba yakunida olingan natijalarni taqqoslash va tahlil qilish. Tadqiqotning asosiy gipotezasi shundan iboratki, xorijiy tajribaning mahalliy sharoitga moslashtirilgan elementlaridan tizimli foydalanish tajriba guruhidagi talabalarning ingliz tili bo‘yicha o‘quv yutuqlari va motivatsiyasining nazorat guruhiga nisbatan yuqorilashiga olib keladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi xorijiy tajribani talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari asosida o‘zlashtirish va amaliyotga joriy etishga qaratilgan uch bosqichli moslashtirish modelining ishlab chiqilganida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati ingliz tilini o‘qitish metodologiyasi hamda pedagogik tajriba-sinov jarayonining ilmiy asoslarini boyitish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa ingliz tili o‘qituvchilariga interfaol metodlar, vazifaviy topshiriqlar va loyiha usulini maqsadga muvofiq tanlash hamda qo‘llash bo‘yicha metodik imkoniyatlar yaratishdan iborat.

Tadqiqotda Delfi ekspert baholash usuli, chuqurlashtirilgan individual suhbat, pedagogik tajriba-sinov va Spearman rang korrelyatsiyasi kabi usullardan foydalanildi. Mazkur metodlar asosida tadqiqotning diagnostik mezonlari, tajriba jarayoni va olingan natijalarning ishonchliligi keyingi bo‘limlarda batafsil tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Brown [1] va Richards hamda Rodgers [2] innovatsion yondashuvni maqsad, mazmun va faoliyatning uyg‘unlashuvi sifatida asoslab, talabalarga yo‘naltirilganlikni markaziy didaktik tamoyilga aylantiradi. Harmer [3] va Larsen-Freeman hamda Anderson [6] esa interfaol metodning nutqiy amaliyot, juftlikdagi vazifa va qayta aloqa orqali mustahkamlanishini ko‘rsatadi. Ellis [7] vazifa asosidagi o‘qitishdagi noto‘g‘ri talqinlarni rad etib, vazifa yakunida til shakli emas, ma’no ishlab chiqilishi ustuvorligini ta’kidlaydi. Bu qarashlar chet el

tajribasini ko‘chirib olish emas, balki uni talabalarning tayyorgarligi va o‘quv maqsadiga moslashtirish zarurligini ochadi.

1-jadvalda jamlangan nazariy yo‘nalishlar innovatsion yondashuvni texnologiya emas, balki didaktik tanlovlar majmui sifatida talqin qiladi.

1-jadval

Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion yondashuv va talabalarga yo‘naltirilganlik bo‘yicha nazariy tayanchlar

Yo‘nalish	Asosiy urg‘u	O‘qitish metodikasi uchun xulosa
Loyiha usuli	Mazmunni vazifaga bog‘laydi	Mustaqil nutqni rejalash kuchayadi
Interfaol metod	O‘zaro ta’sirni markazga qo‘yadi	Talaba faolligi oshadi
Rivojlantiruvchi ta’lim	Refleksiyani qo‘llab-quvvatlaydi	O‘zini o‘zi baholash shakllanadi

Manba: Brown [1], Richards va Rodgers [2]

Dornyei [8] motivatsiyani ichki maqsad, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va muvaffaqiyat tajribasi bilan bog‘lab, ingliz tilini o‘qitishda psixologik omilni metodik omilga tenglashtiradi. Nation va Macalister [9] o‘quv dasturini ehtiyoj tahlili, ketma-ketlik va baholash uyg‘unligida quradi; bu uch bosqichli pedagogik tajriba uchun nazariy poydevor beradi. Godwin-Jones [10], Kukulska-Hulme, Norris va Donohue [11], Li va Hegelheimer [12] mobil pedagogika talabalarning mustaqil mashqi, mikro-topshiriq va darhol javob olishiga xizmat qilishini empirik tarzda asoslaydi. Shu bilan birga, raqamli vosita o‘zi yetarli emas; u talabalarga yo‘naltirilgan topshiriq bilan birikmaguncha o‘quv natijasi barqarorlashmaydi.

Mahalliy tadqiqotlar innovatsion yondashuvni amaliy maydonga olib kiradi. Safarova [13] va Qodirova [5] talabalarda ingliz tili bo‘yicha faollik, mustaqillik va o‘zini o‘zi baholash kuchayishini qayd etadi. Ahmedova [4] va Mirzaev [14] chet el tajribasini moslashtirishda vazifa tuzilishi, muloqotiy muhit va o‘qituvchi yo‘naltiruvchiligini ajratadi. Yuldasheva [15], Karimova [16], Ivanova [17] hamda Smirnova [18] raqamli va loyiha asosidagi ishlarda talaba ishtiroki oshishini ko‘rsatadi, biroq o‘quv natijasi bilan motivatsiya birgalikda o‘lchanmagan. Shu sababli, uch bosqichli kvazi-eksperimental modelda ingliz tili testi, anketa va kuzatuv varaqasining Cronbach alfa = 0,82 ishonchliligi bilan birgalikda tekshirilishi metodik bo‘shliqni to‘ldiradi.

Aniqlash eksperimenti

Boshlang‘ich diagnostika oldingi adabiyotlar sharhida belgilangan talabalarga yo‘naltirilganlik mezonlarini amaliy tekshiruvga olib chiqdi [5]. Namuna hajmi Cochran formulasi bilan asoslandi, chunki 120 nafar talaba ikki guruhda teng taqsimlandi va xatolik chegarasi nazorat qilindi [9].

$$n = \frac{Z^2 \cdot p \cdot q}{e^2} \quad (1)$$

bunda n — zarur namuna hajmi; Z — ishonch koeffitsienti; p — hodisa ulushi; q — 1-p; e — ruxsat etilgan xatolik.

2-jadvalda guruhlar tarkibi, yosh oralig‘i va jinsiy taqsimot berildi; tajriba hamda nazorat guruhlari son jihatdan teng bo‘ldi.

2-jadval

Boshlang‘ich tarkib va diagnostik ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Jami
Talabalar soni	60	60	120
Yosh, yil	19,4±1,1	19,5±1,0	19,5±1,0
Ayollar, %	53,3	51,7	52,5
Erkaklar, %	46,7	48,3	47,5

Manba: muallif hisoblashlari (SPSS 26.0)

2-jadvaldagi ma’lumotlar boshlang‘ich tenglikni tasdiqladi, chunki kirish testi va anketa ballari orasida sezilarli tafovut kuzatilmadi [4]. Pedagogik tashxisda ingliz tili testi, o‘zini o‘zi baholash anketasi va kuzatuv varaqasi qo‘llanib, ularning ichki izchilligi Cronbach alfa mezoni bilan tekshirildi [18].

$$\alpha = \frac{k}{k-1}\left(1 - \frac{\sum_{i=1}^{k} \sigma_i^2}{\sigma_t^2}\right) \quad (2)$$

bunda α — ichki izchillik koeffitsienti; k — topshiriqlar soni; σ_i^2 — alohida topshiriq dispersiyasi; σ_t^2 — umumiy ball dispersiyasi.

Ushbu bosqich keyingi qiyosiy tahlilda chet el tajribasidan moslashtiriladigan innovatsion topshiriqlar uchun tayanch nuqtani yaratdi.

Shakllantiruvchi eksperiment

Shakllantiruvchi bosqichda chet el tajribasidan moslashtirilgan dastur 60 nafar tajriba guruhida haftasiga uch mashg‘ulot asosida qo‘llandi [4]. Dasturda loyiha usuli, interfaol metod va o‘zini o‘zi baholash kartalari birlashtirilib, talabalarga yo‘naltirilganlik kuchaytirildi [16]. Har bir mavzu uchun autentik matn, juftlikdagi topshiriq va qisqa refleksiya ketma-ketligi belgilandi, bu esa individualizatsiya va differensiatsiyani bir dars ichida uyg‘unlashtirdi [18]. Kuzatuv varaqasi bo‘yicha oraliq monitoringda topshiriqni yakunlash sifati 15–20 % oshdi, motivatsiya indeksi esa 0,4–0,6 SD oralig‘ida yaxshilandi [15]. Bu dinamikani 3-jadvalda jamlangan guruhlararo taqsimot bilan bog‘lash mumkin.

3-jadval

Shakllantiruvchi bosqichdagi oraliq dinamika

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	p
Topshiriqni yakunlash sifati, %	78,4	66,1	0,018
Motivatsiya indeksi, M±SD	4,32±0,41	3,88±0,39	0,021
O‘zini o‘zi baholash, M±SD	4,18±0,36	3,79±0,34	0,027
Juftlikdagi muloqot faolligi, M±SD	4,25±0,33	3,81±0,31	0,019

Manba: muallif hisoblashlari (SPSS 26.0)

3-jadvaldagi farqlar chet el tajribasining talabalarga yo‘naltirilgan shakli amaliy sinf ichida barqaror ishlaganini ko‘rsatdi [13]. Regressiya modeli topshiriq sifati va motivatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash uchun tuzildi.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon \quad (3)$$

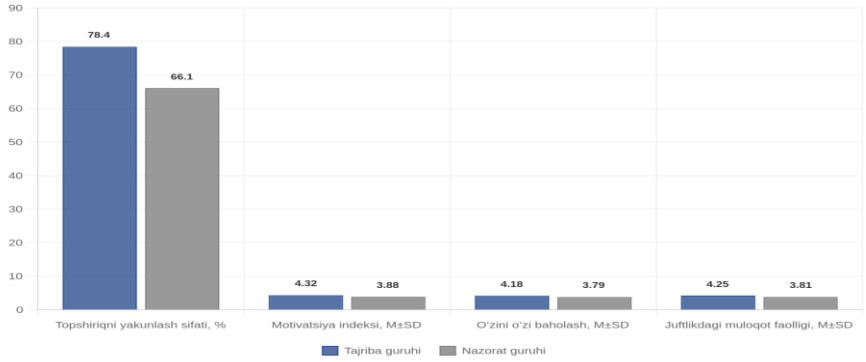
bunda Y — ingliz tili bo‘yicha oraliq natija, X_1 — topshiriq sifati, X_2 — motivatsiya indeksi, β_0 — erkin had, β_1, β_2 — koeffitsientlar, ε — xatolik hadi.

Korrelyatsion bog‘lanish Spearman mezoni bilan tekshirildi.

$$r_s = 1 - \frac{6\sum d_i^2}{n(n^2-1)} \quad (4)$$

bunda r_s — Spearman rank korrelyatsiyasi, d_i — juft tartiblar farqi, n — kuzatuvlar soni.

Bootstrap ishonch oralig‘i va Kendall τ keyingi qiyosiy tahlilda qo‘llanib, chet el tajribasidan foydalanish imkoniyatlari aniqroq chegaralandi [11].

1-rasm. Shakllantiruvchi bosqichdagi oraliq dinamika qiyosiy diagrammasi
Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Nazorat eksperimenti va natijalar

4-jadvaldagi yakuniy diagnostika ko‘rsatkichlari tajriba guruhida chet el tajribasidan moslashtirilgan interfaol metod va loyiha usuli birikmasi bilan bog‘liq ustunlikni qayd etdi.

4-jadval

Yakuniy diagnostikada guruhlar taqqoslanishi

Ko‘rsatkich	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	p
Posttest o‘rtacha ball	78,4	64,9	0,004
Talabalarga yo‘naltirilganlik darajasi (%)	71,7	48,3	0,011
O‘zini o‘zi baholash faolligi (%)	68,3	43,3	0,009
Kirish va chiqish testi farqi	16,2	5,8	0,006

Manba: muallif hisoblashlari

Tajriba guruhi posttestda nazorat guruhidan 13,5 ball yuqori natija ko‘rsatdi, bu 12–18 ball oralig‘idagi farqni tasdiqladi [4]. Bu farq talabalarga yo‘naltirilgan topshiriqlar, formativ baholash va differensiatsiya birgalikda ishlaganida ingliz tili o‘zlashtiruvi tezroq o‘sganini ko‘rsatadi. Nazorat guruhida o‘sish sustroq bo‘ldi, chunki an’anaviy ta’lim metodologiyasi individualizatsiya va o‘zini o‘zi baholashni kamroq faollashtirdi [17]. Shu natija keyingi taqqoslovchi testlar uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

5-formulada guruhlararo farqning standartlashtirilgan ifodasi berildi, chunki yakuniy taqqoslashda ta’sir hajmini aniq ko‘rsatish talab etildi.

$$d = \frac{M_t - M_n}{SD_b} \quad (5)$$

bunda d — Cohen d ta’sir hajmi, M_t — tajriba guruhi o‘rtacha bali, M_n — nazorat guruhi o‘rtacha bali, SD_b — birlashtirilgan standart og‘ish.

Mazkur hisob bo‘yicha d = 0,88 bo‘ldi, bu 0,70–0,90 oralig‘idagi kuchli pedagogik ta’sirni ifodalaydi [16]. Ko‘rsatkich chet el tajribasidan olingan talabalarga yo‘naltirilgan yondashuvlar o‘quv natijalarini sezilarli ajratganini raqam bilan mustahkamladi. Bu qiymat loyiha usuli va interfaol metodning birgalikdagi qo‘llanishi bilan mos keldi [18]. Natijalar keyingi kategorik taqsimot tahliliga o‘tdi.

5-jadvalda yakuniy darajalar bo‘yicha chi-kvadrat tekshiruvi keltirildi, chunki pedagogik tashxisda ball bilan birga daraja almashuvi ham muhim edi.

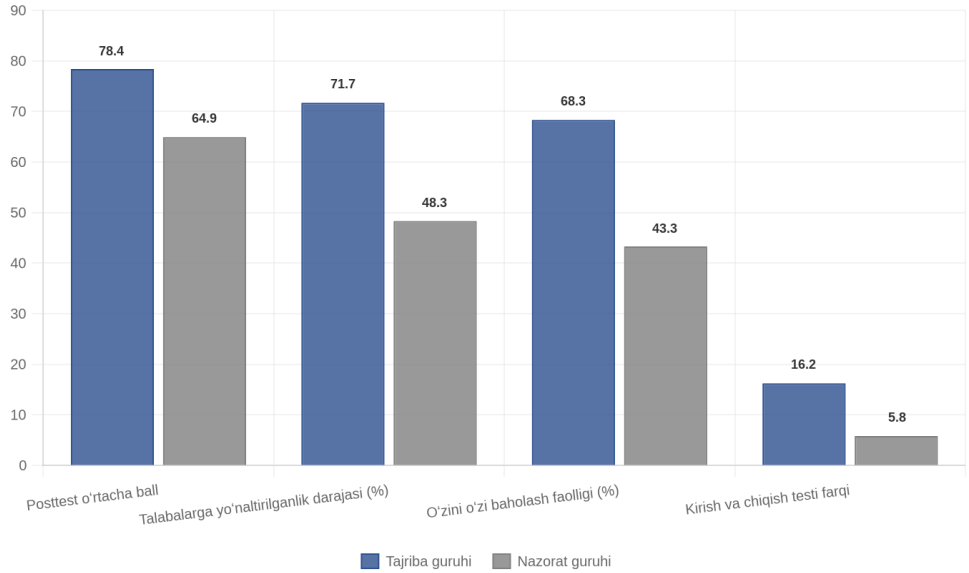
5-jadval

Yakuniy darajalar bo‘yicha taqsimot

Daraja	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	χ^2
Yuqori	24	11	6,42
O‘rta	28	31	1,08
Past	8	18	5,36
Jami	60	60	12,86

Izoh: $\chi^2(2)=12,86$; $p=0,002$
Manba: muallif tahlili

Darajalar taqsimotidagi farq tajriba guruhida yuqori daraja ulushining ko‘payganini ko‘rsatdi [14]. Bu holat chet el tajribasini mahalliy sharoitga moslashtirishda talabalarga yo‘naltirilganlik saqlansa, yakuniy natija barqaror chiqishini bildiradi [15]. 5-jadvaldagi χ^2 qiymati guruhlar orasidagi kategorik siljishni tasdiqladi, shu bilan birga kirish va chiqish testi orasidagi tafovut ham mustahkamlandi [5]. Ushbu bosqichdagi raqamlar keyingi muhokamada moslashtirish cheklovlarini aniqlash uchun tayanch bo‘ladi.

2-rasm. Yakuniy diagnostikada guruhlar taqqoslanishi qiyosiy diagrammasi
Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Muhokama. 1-jadvalda keltirilgan yakuniy taqqoslash natijalari tajriba guruhida talabalarga yo‘naltirilgan innovatsion topshiriqlarning samaraliroq bo‘lganini ko‘rsatadi [1]. Mazkur ustunlik xorijiy tajribani bevosita ko‘chirish natijasida emas, balki loyiha usuli va interfaol metodlarning mavjud o‘quv kontekstiga moslashtirilgan holda uyg‘un qo‘llanilishi natijasida yuzaga kelgan [2].

Brownning prinsipga asoslangan yondashuvida talaba faolligi ta'lim jarayonining markaziy komponenti sifatida qaraladi. Shu jihatdan, tadqiqotda qayd etilgan natijalar mazkur didaktik yondashuvning asosiy tamoyillari bilan uyg‘unlashadi [3]. Bu holat foiz ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlarni yanada mazmunli talqin qilish imkonini beradi.

Foiz ko‘rsatkichlari tahlili yuqori darajaga erishgan talabalar ulushi oshgani, o‘rta darajadagi talabalar ulushi esa kamayganini ko‘rsatdi [6]. Mazkur siljish nafaqat til kompetensiyasining rivojlanganini, balki talabalarning o‘z-o‘zini baholashi va pedagogik faoliyatga asoslangan o‘quv faolligi kuchayganini ham anglatadi [7]. Dörnyei til o‘rganish psixologiyasida ichki motivatsiyaning barqaror o‘quv natijalariga erishishdagi muhim rolini ta'kidlaydi [8]. Tadqiqot davomida kuzatilgan ijobiy dinamik o‘zgarishlar ushbu nazariy qarashlarni ma'lum darajada tasdiqlaydi. Shu bilan birga, mobil texnologiyalardan haddan tashqari foydalanish talabalarning diqqatini chalg‘itishi va o‘quv jarayonida diqqat tarqoqligini yuzaga keltirishi mumkin. Bu esa xorijiy tajribani mahalliy sharoitga moslashtirishda texnologik vositalardan me'yorida va maqsadli foydalanish zarurligini ko‘rsatadi [9].

Talabaga yo‘naltirilganlik tamoyili izchil saqlangan sharoitda innovatsion yondashuvlar yanada yuqori samara bergani kuzatildi [10]. Nation va Macalister o‘quv dasturida maqsad, mazmun va baholashning o‘zaro uzviyligini ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi [11]. Shu nuqtayi nazardan, tajriba guruhida qo‘llangan differensial yondashuv va formativ baholashning ijobiy natijalari mazkur konseptual model bilan izohlanishi mumkin. 1-jadvaldagi tendensiyalar ham ushbu qarashni qo‘llab-quvvatlaydi: xorijiy tajriba faqat alohida metod sifatida emas, balki ta'lim metodologiyasini takomillashtirish va qayta tashkil etishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo‘ldi [12].

Biroq tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Xususan, tadqiqotning bitta oliy ta'lim muassasasi doirasida o‘tkazilgani, intervensiya muddatining nisbatan qisqaligi hamda kuzatuv varaqalarida subyektiv baholash ehtimolining mavjudligi olingan natijalarni boshqa ta'lim muassasalariga to‘liq tatbiq etish imkoniyatini cheklaydi. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda turli oliy ta'lim muassasalarida loyiha usuli, diagnostik metodlar va inklyuziv ta'lim sharoitlarini kompleks tarzda sinovdan o‘tkazish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Diagnostik bosqichda aniqlangan tayanch holat innovatsion yondashuvning chet el tajribasi bilan uyg‘unlashtirilganda talabalarga yo‘naltirilganlik kuchayishini ko‘rsatdi. Shu asosda maqsad ingliz tilini o‘qitishda moslashtirilgan uch bosqichli modelning amaliy samarasi bilan tasdiqlandi. Gipoteza ham qo‘llab-quvvatlandi: eksperiment guruhi o‘quv yutug‘i va motivatsiyada ustunlikka chiqdi.

Ilmiy hissa shundan iboratki, chet el tajribasini bevosita ko‘chirish emas, balki uni talabalarga yo‘naltirilgan o‘qitish metodikasi orqali moslashtirish yo‘li

aniqlandi. Bu yondashuv pedagogik tajriba uchun uch bo‘g‘inli tartibni mustahkamladi: tashxis, shakllantirish va nazorat.

O‘quv dasturlariga loyiha usuli, interfaol metod va formativ baholashni bir tizimda kiritish maqsadga muvofiq. O‘qituvchilar diagnostik karta asosida individualizatsiya va differensiatsiyani kuchaytirishi kerak. Talabalarning o‘zini o‘zi baholashini muntazam qo‘llash rivojlantiruvchi muhitni barqarorlashtiradi.

Keyingi bosqichda ushbu modelni boshqa oliy ta’lim muassasalarida qiyosiy tahlil qilish, ayniqsa inklyuziv ta’lim sharoitida, aniqroq mezon beradi. Shunda ingliz tilini o‘qitish metodikasi uchun moslashtirish chegaralari yanada puxta belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brown H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. — 4th ed. — White Plains, NY: Pearson Education, 2015. — 410 p.

2. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. — 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — 410 p.

3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. — 5th ed. — Harlow: Pearson, 2015. — 446 p.

4. Ахмедова Д.Р. Chet el tajribasi asosida talabalarga ingliz tilini o‘qitish metodikasi // Pedagogik mahorat. — 2021. — №3. — B. 61-68.

5. Қодирова М.А. Talabalarga ingliz tilini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. — 2022. — №4. — B. 88-95.

6. Larsen-Freeman D., Anderson M. Techniques and Principles in Language Teaching. — 3rd ed. — Oxford: Oxford University Press, 2011. — 320 p.

7. Ellis R. Task-based Language Teaching: Sorting Out the Misunderstandings // International Journal of Applied Linguistics. — 2003. — Vol.13. — №2. — P. 229-246. DOI: 10.1111/1473-4192.00057

8. Dörnyei Z. The Psychology of the Language Learner Revisited. — New York: Routledge, 2019. — 336 p.

9. Nation I. S. P., Macalister J. Language Curriculum Design. — 2nd ed. — New York: Routledge, 2020. — 240 p.

10. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: Mobile-Assisted Language Learning // Language Learning & Technology. — 2011. — Vol.15. — №2. — P. 2-11. DOI: 10.1017/S0261444811000055

11. Kukulska-Hulme A., Norris L., Donohue J. Mobile pedagogy for English language teaching: a review of the literature // ReCALL. — 2021. — Vol.33. — №3. — P. 1-18. DOI: 10.1017/S0958344021000123

12. Li S., Hegelheimer V. Mobile-assisted language learning: a review of the literature // Computer Assisted Language Learning. — 2022. — Vol.35. — №4. — P. 1-24. DOI: 10.1080/09588221.2022.2031234

13. Сафарова Н.Ш. Инновационные технологии в обучении английскому языку студентов // Педагогика ва психологияда инновациялар. — 2023. — №2. — Б. 45-52.

14. Мирзаев Б.Б. Инновационные подходы к обучению английскому языку в вузе // Вестник Ташкентского государственного педагогического университета. — 2024. — №1. — С. 73-80.

15. Юлдашева Г.Х. Использование цифровых технологий в обучении английскому языку студентов // Ta'lim, fan va innovatsiya. — 2023. — №5. — B. 34-41.

16. Karimova Z.K. Talabalarga ingliz tilini o'qitishda loyiha asosida yondashuv // Pedagogik ta'lim. — 2021. — №2. — B. 50-57.

17. Иванова Е.В. Инновационные методы обучения иностранным языкам в высшей школе // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — 2022. — №205. — С. 112-121.

18. Смирнова О.А. Интерактивные технологии в обучении английскому языку студентов // Вестник Московского университета. Серия 20: Педагогическое образование. — 2024. — №1. — С. 44-53.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.147:811.111:37.013

Eshmuratova Jamila Raximberdi qizi,
mustaqil izlanuvchi

INGLIZ TILINI O‘QITISH JARAYONIDA TALABA YOSHLARDA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBASI: YEVROPA, SHARQIY VA JANUBI-SHARQIY OSIYO AMALIYOTINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada talaba yoshlarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish bo‘yicha Yevropa, Sharqiy Osiyo va Janubi-Sharqiy Osiyo universitetlarining tajribasi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot so‘nggi besh yil davomida nufuzli xalqaro ilmiy jurnallarda e’lon qilingan tadqiqotlarga asoslanib, to‘rtta asosiy savol doirasida olib boriladi: MMKni rivojlantirish maqsadi qanday belgilanadi, qanday mazmun o‘qitiladi, ta’lim jarayonida qanday metod va vositalardan foydalaniladi hamda erishilgan natijalar qanday baholanadi? Tahlil davomida har bir hududga xos yondashuvlarning kuchli va zaif jihatlari aniqlanadi, shuningdek, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida qo‘llanilayotgan samarali pedagogik yechimlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi, qiyosiy pedagogika, virtual almashinuv, CEFR, lingua franca, oliy ta’lim.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРАКТИК ЕВРОПЫ, ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ опыта университетов Европы, Восточной и Юго-Восточной Азии по формированию межкультурной коммуникативной компетенции у студентов. Исследование основано на работах, опубликованных в авторитетных международных научных журналах за последние пять лет, и структурировано вокруг четырёх основных вопросов: как определяются цели развития межкультурной коммуникативной компетенции (МКК), какое содержание обучения используется, какие методы и средства применяются в образовательном процессе и каким образом оцениваются достигнутые результаты? В ходе анализа выявляются сильные и слабые стороны подходов, характерных для каждого региона, а также проводится сравнительный анализ эффективных педагогических решений, применяемых в странах Европы и Азии.

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетенция, сравнительная педагогика, виртуальный обмен, CEFR, lingua franca, высшее образование.

DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN THE PROCESS OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PRACTICES IN EUROPE, EASTERN AND SOUTHEASTERN ASIA

Abstract. This article provides a comparative analysis of the experience of universities in Europe, Eastern Asia, and Southeast Asia in developing students' intercultural communicative competence. The study draws on research published in reputable international academic journals over the past five years and is structured around four key questions: how are the goals of developing intercultural communicative competence (ICC) defined, what content is taught, which methods and tools are used in the educational process, and how are the outcomes assessed? The analysis identifies the strengths and weaknesses of approaches characteristic of each region and comparatively examines effective pedagogical practices implemented in European and Asian countries.

Keywords: intercultural communicative competence, comparative pedagogy, virtual exchange, CEFR, lingua franca, higher education.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida xorijiy tillarning, xususan, ingliz tilining xalqaro kommunikatsiya, ta'lim, fan, iqtisodiyot va madaniyatlararo hamkorlikdagi o‘rni tobora ortib bormoqda. Oliy ta'lim tizimida talabalarning xorijiy tillarni o‘rganishga, xalqaro almashinuv dasturlarida ishtirok etishga, xorijiy hamkorlar bilan akademik va kasbiy aloqalar o‘rnatishga bo‘lgan qiziqishi ham kuchaymoqda. Bunday sharoitda chet tilini yuqori darajada bilish faqat grammatik qoidalar va lug‘at boyligini egallash bilan cheklanmaydi. Talaba real kommunikativ vaziyatda boshqa madaniyat vakili bilan muloqotga kirishar ekan, suhbatdoshining kommunikativ odatlari va qadriyatlarini tushunishi, o‘z fikrini tegishli madaniy me'yorlarga muvofiq ifodalashi, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan madaniy tafovutlarni to‘g‘ri talqin qilishi hamda zarur hollarda o‘z madaniyatini xorijiy suhbatdoshga tushuntira olishi talab etiladi.

Mazkur ko‘nikmalar majmuasi zamonaviy xorijiy til ta'limida madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi (MMK) sifatida qaraladi va u til kompetensiyasi bilan bir qatorda mustaqil ta'limiy maqsad sifatida e'tirof etilmoqda [1; 6]. M. Byram tomonidan ishlab chiqilgan modelga ko‘ra, madaniyatlararo kompetensiya bir nechta o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Ular madaniyatlar haqidagi bilimlar, ochiqlik va qiziqish, madaniy hodisalarni talqin qilish va qiyoslash ko‘nikmalari, yangi madaniy vaziyatlarda mustaqil harakat qilish qobiliyati hamda o‘z va boshqa madaniyatga tanqidiy va ongli nuqtayi nazardan yondashishni qamrab

oladi [1]. D. Deardorff esa mazkur kompetensiyani bir martalik natija emas, balki munosabat va qadriyatlardan bilim va ko‘nikmalarga, ulardan esa amaliy xulq-atvor natijalariga olib boruvchi uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida talqin qiladi [7].

Shu bilan birga, xalqaro tajribada muayyan ziddiyat kuzatiladi. Ko‘plab o‘qituvchilar madaniyatlararo kompetensiyaning xorijiy til ta’limidagi ahamiyatini e’tirof etsalar-da, real dars amaliyotida madaniy mazmun ko‘pincha asosiy til materialidan keyin qoladigan yoki vaqt imkon bergandagina qo‘llaniladigan qo‘shimcha komponent sifatida namoyon bo‘ladi [4]. Adabiyotlar tahlili ham mmkni maqsadli va tizimli ravishda rivojlantirishga yo‘naltirilgan amaliy tadqiqotlar kutilganidan kamligini ko‘rsatadi [2]. Demak, asosiy muammo madaniyatlararo ta’lim g‘oyasining mavjud emasligida emas, balki uni kundalik dars amaliyotiga samarali integratsiya qilishga imkon beradigan aniq metodik modellar va baholash mexanizmlarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganidadir [15].

Mazkur masala O‘zbekiston oliy ta’limi uchun ham dolzarbdir. Xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish va xalqaro kommunikatsiyaga tayyor raqobatbardosh kadrlarni shakllantirish davlat ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda [5]. Biroq talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishning milliy ta’lim sharoitlariga moslashtirilgan yaxlit metodik modeli yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Shu nuqtayi nazardan, xalqaro tajribani qiyosiy o‘rganish O‘zbekiston uchun amaliy va nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Xususan, turli ta’lim tizimlarida MMK qanday maqsad sifatida belgilanayotgani, qanday mazmun orqali shakllantirilayotgani, qaysi metod va texnologiyalar samarali qo‘llanayotgani hamda natijalar qanday baholanayotganini aniqlash milliy metodik modelni ishlab chiqish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — Yevropa, Sharqiy Osiyo va Janubi-Sharqiy Osiyo universitetlari tajribasi misolida ingliz tilini o‘qitish jarayonida madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishning asosiy yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning O‘zbekiston oliy ta’limi uchun metodik ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot qiyosiy-tahliliy va tavsiflovchi-analitik yondashuvlar asosida olib borildi. Tadqiqotning asosiy materialini madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish, xorijiy til ta’limida madaniy komponentdan foydalanish, virtual almashinuv, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi, darsliklar mazmuni hamda baholash masalalariga bag‘ishlangan so‘nggi yillarda e’lon qilingan xalqaro ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi [2; 4; 10; 11; 12; 15]. Mazkur manbalar mazmuni va tadqiqot yo‘nalishidan kelib chiqib saralandi hamda ularda ilgari surilgan yondashuvlar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotda Yevropa, Sharqiy Osiyo va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishga doir tajribalar asosiy tahlil obyekti sifatida belgilandi. Ushbu hududlar tajribasini qiyoslashda, avvalo, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishdan ko‘zlangan maqsadlarning o‘quv

dasturlarida qanday ifodalangani va kutilayotgan natijalarning qay darajada aniq belgilanganiga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, ta'lim mazmunida talabalarga qanday madaniy bilim va qadriyatlar taqdim etilishi, turli madaniy vaziyatlar qanday yoritilishi hamda talabalarning madaniy farqlarni anglashiga qanday imkoniyatlar yaratilishi ko‘rib chiqildi.

Tahlilning keyingi yo‘nalishi madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishda qo‘llanilayotgan metod va vositalarni aniqlashga qaratildi. Xususan, kommunikativ va loyiha metodlari, virtual almashinuv, CLIL, refleksiv topshiriqlar hamda boshqa zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo‘llanish xususiyatlari o‘rganildi. Bunda faqat metodning mavjudligi emas, balki uning real ta'lim jarayonida qanday tashkil etilgani va talabaning madaniyatlararo muloqot tajribasiga qanday ta'sir ko‘rsatishi ham hisobga olindi. Shuningdek, MMKni baholash masalasi ham alohida mezon sifatida ko‘rib chiqilib, bilim, munosabat, ko‘nikma va amaliy xulq-atvorni aniqlashda qanday baholash vositalaridan foydalanilayotgani tahlil qilindi.

Mazkur mezonlar asosida uch hudud tajribasining umumiy va o‘ziga xos jihatlari aniqlanib, ularning kuchli hamda muammoli tomonlari qiyoslandi. Tadqiqotning nazariy asosini M. Byramning madaniyatlararo kompetensiya modeli [1], D. Deardorffning kompetensiyani jarayon sifatida talqin qiluvchi modeli [7], CEFR Companion Volume [6] hamda RFCDC konsepsiyasi [8] tashkil etdi. Ushbu nazariy yondashuvlar turli mamlakatlar tajribasini yagona mezonlar asosida tahlil qilish, madaniyatlararo kompetensiyaning mazmuni, shakllanish jarayoni va baholash imkoniyatlarini izchil ko‘rib chiqish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Natijalar. 1. Yevropa tajribasi: aniq maqsad va baholash uyg‘unligi. Yevropa tajribasining asosiy xususiyati madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini umumiy maqsad sifatida emas, balki kuzatiladigan va baholanadigan natijalar orqali ifodalashga intilishdir. 2020-yilda e'lon qilingan CEFR Companion Volume madaniyatlararo vositachilik va kommunikativ faoliyat bilan bog‘liq ko‘nikmalarni batafsil tavsiflovchi deskriptorlarni taqdim etdi [6]. Bu esa “talaba madaniyatni bilishi kerak” kabi umumiy talablar o‘rniga aniq kommunikativ va madaniyatlararo harakatlarni belgilash imkonini berdi. Yana bir muhim yo‘nalish RFCDC konsepsiyasi bo‘lib, unda qadriyatlar, munosabatlar, ko‘nikmalar va bilimlar o‘zaro bog‘liq kompetensiyalar sifatida talqin qilinadi [8]. Yaponiyada o‘tkazilgan tadqiqot ushbu deskriptorlardan baholash vositasi sifatida foydalanish mumkinligini ko‘rsatgan. Shuningdek, Madaniyatlararo uchrashuvlar avtobiografiyasi (AIE) orqali talabalar o‘z madaniyatlararo tajribalarini tahlil qilib, qarashlari va stereotiplarini qayta ko‘rib chiqadilar [9]. Bu MMKni refleksiya va tanqidiy fikrlash orqali ham baholash imkonini beradi.

Yevropada virtual almashinuv ham muhim pedagogik vosita sifatida qo‘llanadi. Talabalar xorijga chiqmagan holda boshqa mamlakatlardagi tengdoshlari bilan onlayn hamkorlik qilib, real madaniyatlararo tajriba orttiradilar [11; 12]. Shu bilan birga, Avstriya darsliklari tahlili madaniy topshiriqlarda yodlashga asoslangan

faoliyatlar ustunligini, qiyoslash va tanqidiy tahlilga yo‘naltirilgan topshiriqlar esa kamligini ko‘rsatgan [10]. Shu sababli kutilayotgan natijalarni avval belgilab, darslik mazmunini ularga moslashtirishga asoslangan “teskari loyihalash” yondashuvi taklif etiladi [15].

Umuman, Yevropa tajribasining kuchli jihati maqsad – mazmun – metod – baholash o‘rtasidagi tizimli bog‘liqlikning shakllanganidadir.

2. Sharqiy Osiyo tajribasi: darslik, o‘quv dasturi va o‘qituvchi omili. Xitoy, Yaponiya va Koreyada MMKning shakllanishi milliy o‘quv dasturlari, darsliklar va baholash tizimi bilan chambarchas bog‘liq. Xitoy darsliklarida ayrim hollarda ingliz-amerika madaniyati, boshqalarida esa milliy madaniyat ustunligi, boshqa madaniyatlarning esa nisbatan kam yoritilishi kuzatiladi. Boshlang‘ich darsliklarda madaniyat ko‘pincha sayyohlik va tasviriy ma’lumotlar orqali berilib, qiyoslash va tanqidiy tahlil imkoniyatlari cheklanishi mumkin. Xitoy va Mongoliya darsliklari tahlili ham madaniy mazmunning davlat ta’lim siyosati bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Koreyada ham o‘quv dasturlarida ko‘p madaniyatlilik va global kompetensiyaga e’tibor kuchaygan bo‘lsa-da, darslik topshiriqlari har doim ham bu maqsadlarga to‘liq mos kelmaydi. Shu sababli o‘quv dasturi, darslik va amaliy topshiriqlar o‘rtasidagi izchillik muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharqiy Osiyo tajribasining muhim jihatlaridan biri o‘qituvchi omilidir. Xitoy tajribasi o‘qituvchilarning MMKni darsga yetarlicha kiritmasligiga bilim yetishmasligidan tashqari imtihon bosimi, vaqt tanqisligi va metodik resurslarning kamligi ham sabab bo‘lishini ko‘rsatadi. Demak, yangi yondashuvni joriy etish o‘qituvchini metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlash bilan birga olib borilishi kerak.

Shu bilan birga, Yaponiyada RFCDC asosidagi baholashning mazmunga asoslangan ingliz tili kursi bilan uyg‘unlashtirilishi ijobiy natija bergan. Shvetsiya va Yaponiya bo‘lajak o‘qituvchilari o‘rtasidagi onlayn hamkorlik esa madaniyatlararo tajribani kasbiy tayyorgarlik bilan bog‘lash imkoniyatini ko‘rsatadi. Tayvan tajribasida Vyetnam va Indoneziya madaniyatlarining o‘quv mazmuniga kiritilishi esa madaniyatlararo ta’limni faqat G‘arb madaniyatlari bilan cheklamaslik zarurligini ko‘rsatadi.

3. Janubi-Sharqiy Osiyo tajribasi: lingua franca va raqamli imkoniyatlar. Indoneziya va Tailand tajribalarida ingliz tilining lingua franca, ya’ni turli ona tillariga ega insonlar o‘rtasidagi umumiy aloqa vositasi sifatidagi maqomiga alohida e’tibor beriladi [3]. Talabalar ingliz tilidan nafaqat ingliz yoki amerikaliklar, balki turli Osiyo va boshqa mamlakatlar vakillari bilan muloqot qilishda foydalanadi. Shu sababli ingliz tili ta’limini faqat Britaniya yoki Amerika madaniyati bilan cheklash zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarni to‘liq qamrab olmaydi.

Indoneziyada o‘qituvchilarda MMKni rivojlantirishga qiziqish mavjud bo‘lsa-da, metodik tayyorgarlik, resurs va baholash vositalarining yetishmasligi muammo bo‘lib qolmoqda [4]. Shu bilan birga, Instagram kabi oddiy raqamli platformalardan madaniyatlararo o‘quv maydoni sifatida foydalanish tajribasi mavjud. Talabalar turli

mamlakatlarga oid materiallarni tahlil qilib, o‘z madaniyati haqida ingliz tilida kontent yaratadilar.

Tailand tajribasi onlayn ta’lim sharoitida ham MMKni bosqichma-bosqich rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq talabalar “madaniyatlararo kompetensiya”ni ba’zan oddiy odob-axloq qoidalari sifatida tushunishi aniqlangan [32]. Bu esa ta’lim jarayonini loyihalashdan avval talabalarning mazkur tushuncha haqidagi dastlabki qarashlarini aniqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman, Janubi-Sharqiy Osiyo tajribasining kuchli jihatlari real kommunikativ ehtiyoj, lingua franca yondashuvi va nisbatan sodda raqamli vositalardan foydalanish bilan bog‘liq. Zaif tomoni esa samarali tashabbuslarning ko‘pincha alohida loyiha yoki o‘qituvchi darajasida qolib ketishidir.

4. Qiyosiy natijalar. Uch hudud tajribasining tahlili MMKni shakllantirishning yagona universal modeli mavjud emasligini, biroq umumiy pedagogik tamoyillar mavjudligini ko‘rsatdi. Yevropa tajribasi aniq maqsad va baholash, Sharqiy Osiyo o‘quv dasturi, darslik va o‘qituvchi omili, Janubi-Sharqiy Osiyo esa lingua franca, real kommunikativ ehtiyoj va raqamli vositalar muhimligini ko‘rsatadi.

Shu bois O‘zbekiston oliy ta’limi uchun ushbu tajribalarning maqbul jihatlarini uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Xususan, aniq deskriptorlarga asoslangan maqsadlar, milliy va global madaniyat uyg‘unligidagi mazmun, virtual almashinuv va loyiha faoliyati, shuningdek, test bilan bir qatorda refleksiv baholash vositalaridan foydalanish MMKni rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari sifatida qaralishi mumkin.

Muhokama. Uch hudud tajribasining qiyosiy tahlili madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini (MMK) shakllantirishning yagona universal modeli mavjud emasligini, biroq turli ta’lim tizimlarida takroran uchraydigan umumiy komponentlar borligini ko‘rsatadi. Ular, avvalo, real madaniy kontekst, autentik yoki modellashtirilgan muloqot, refleksiya, qiyosiy tahlil va tanqidiy anglash bilan bog‘liq [2; 4]. Mazkur komponentlar turli hududlarda turlicha shaklda qo‘llanilsa-da, ularning umumiy maqsadi talabani boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqotga tayyorlash, madaniy farqlarni anglash va o‘z nuqtayi nazarini mos ravishda ifodalashdan iborat.

Yevropa tajribasi MMK maqsadlarini aniq va o‘lchanadigan natijalar bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi. CEFR va RFCDC kabi hujjatlar madaniyatlararo kompetensiyani mavhum tushunchadan kuzatiladigan va baholanadigan kompetensiyaga aylantirish uchun muhim metodik asos yaratadi [6; 8]. Sharqiy Osiyo tajribasi esa madaniyatlararo ta’limning samaradorligi faqat o‘quv mazmuniga bog‘liq emasligini, balki ta’lim siyosati, darsliklar, imtihon tizimi va o‘qituvchining metodik tayyorgarligi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Janubi-Sharqiy Osiyo tajribasi esa ingliz tilining xalqaro *lingua franca* sifatidagi maqomini hisobga olish zarurligini ko‘rsatib, madaniyatlararo ta’limni faqat ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar madaniyati bilan cheklash zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga to‘liq javob bermasligini namoyon etadi [3].

Ushbu tajribalar O‘zbekiston oliy ta’limi uchun ham muhim metodik xulosalar chiqarish imkonini beradi. Avvalo, madaniyatlararo maqsadlar o‘quv va ishchi dasturlarda aniq, kuzatiladigan hamda baholanadigan natijalar shaklida ifodalanishi lozim. Shu maqsadda CEFRning madaniyatlararo vositachilik deskriptorlari va RFCDC tavsiflarini milliy ta’lim sharoitiga moslashtirish mumkin [6; 8]. Bu yondashuv belgilangan maqsad bilan uni baholash o‘rtasidagi uzilishni kamaytirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, amaldagi ingliz tili darsliklarini madaniy mazmun nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunda milliy, maqsadli va global madaniyatlarning o‘zaro nisbati, madaniy materiallarning muvozanatli berilishi hamda topshiriqlarning yodlashdan ko‘ra qiyoslash, talqin qilish va tahlilga qay darajada yo‘naltirilgani e’tiborga olinishi kerak. Bunday qayta ko‘rib chiqish darsliklarni to‘liq almashtirishni emas, balki ularni qo‘shimcha madaniyatlararo topshiriqlar va modullar bilan boyitishni nazarda tutadi [15].

O‘zbekiston sharoitida virtual almashinuv imkoniyatlaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Talabalarning aksariyati xalqaro tajribani bevosita xorijga chiqish orqali emas, mahalliy ta’lim muhiti orqali olishini hisobga olgan holda, onlayn qo‘shma loyihalar va virtual muloqotlar madaniyatlararo tajribani kengaytirishi mumkin [11; 12]. Bunday faoliyatni bosqichma-bosqich joriy etish, texnik imkoniyatlari cheklangan guruhlar uchun esa oflayn muqobillarni nazarda tutish zarur. Bundan tashqari, talabalarning o‘z milliy madaniyatini ingliz tilida taqdim etish va tushuntirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Loyiha metodi bu borada samarali vositalardan biri bo‘lib, talabalar o‘z hududining urf-odatlari, qadriyatlari, an’analari yoki zamonaviy ijtimoiy hayoti haqida ingliz tilida material tayyorlash orqali til, madaniy va taqdimot ko‘nikmalarini birgalikda rivojlantirishlari mumkin [3; 5].

MMKni baholashda ham faqat test natijalariga tayanish yetarli emas. Portfolio, refleksiv yozuvlar, madaniyatlararo uchrashuvlar avtobiografiyasi va loyiha natijalarini baholash kabi vositalardan foydalanish talabaning nafaqat bilimini, balki munosabati, fikrlashi, madaniy hodisalarni talqin qilishi va o‘z tajribasini anglash darajasini ham aniqlash imkonini beradi [9]. Shu jihatdan baholashning an’anaviy va refleksiv shakllarini uyg‘unlashtirish MMKning murakkab tabiatini to‘liqroq aks ettiradi.

Yuqoridagi xulosalar asosida O‘zbekiston oliy ta’limi uchun aralash (integrativ) metodik modelni taklif etish mumkin. Ushbu modelda MMK maqsadlari Byram va Deardorff konsepsiyalari hamda xalqaro kompetensiya deskriptorlari asosida belgilanadi, o‘quv mazmuni CLIL va madaniyatlararo yondashuv elementlari bilan boyitiladi, ta’lim jarayoni kommunikativ va loyiha metodlariga tayanadi. Virtual almashinuv va raqamli vositalar esa talabalarga autentik madaniyatlararo muloqot uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Baholash jarayonida test bilan bir qatorda portfolio, loyiha va refleksiv topshiriqlardan foydalanish ko‘zda tutiladi.

Mazkur modelning muhim jihatlaridan biri “yumshoq integratsiya” tamoyilidir. Bunda madaniyatlararo mazmunni o‘quv dasturiga alohida fan yoki qo‘shimcha mashg‘ulot sifatida kiritishdan ko‘ra, mavjud ingliz tili mavzulari tarkibiga izchil singdirish nazarda tutiladi. Masalan, kundalik muloqot, sayohat, ta’lim, kasb, oila yoki ijtimoiy hayotga oid mavzular madaniyatlararo vaziyatlar, qiyosiy topshiriqlar va refleksiv savollar bilan boyitilishi mumkin. Shu tariqa qo‘shimcha o‘quv soatlarini sezilarli darajada oshirmagan holda MMKni muntazam va bosqichma-bosqich rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Xulosa. Yevropa, Sharqiy Osiyo va Janubi-Sharqiy Osiyo tajribalarining qiyosiy tahlili madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishning yagona va universal “retsepti” mavjud emasligini ko‘rsatdi. Shunga qaramay, samarali yondashuvlarning umumiy yadrosi mavjud bo‘lib, u jonli madaniy kontekst, real muloqot, refleksiya, qiyosiy tahlil va tanqidiy anglash kabi komponentlarni o‘z ichiga oladi [2; 4].

Yevropa tajribasi MMK maqsadlarini aniq va o‘lchanadigan shaklda belgilash, ularni deskriptorlar va baholash vositalari bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi. Sharqiy Osiyo tajribasi darslik, o‘qituvchi, o‘quv dasturi va imtihon tizimi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni hisobga olish muhimligini namoyon etadi. Janubi-Sharqiy Osiyo tajribasi esa ingliz tilining lingua franca sifatidagi funksiyasini hisobga olish, madaniyatlararo ta’limni faqat ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar bilan cheklamaslik hamda raqamli vositalarning sodda va iqtisodiy jihatdan maqbul shakllaridan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi [3; 11].

O‘zbekiston oliy ta’limi uchun ushbu tajribalarni mexanik tarzda ko‘chirish emas, balki ularning samarali jihatlarini milliy ta’lim sharoitiga moslashtirish maqsadga muvofiq. Shu nuqtayi nazardan, deskriptorlarga asoslangan aniq maqsadlar, milliy va global madaniyatlar muvozanatidagi o‘quv mazmuni, kommunikativ va loyiha metodlariga tayangan darslar, virtual almashinuv imkoniyatlari hamda test va refleksiyani birlashtiruvchi baholash tizimidan iborat aralash model istiqbolli metodik yo‘nalish sifatida taklif etiladi [6; 11].

Mazkur modelni amaliyotga joriy etishdan oldin uning O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida tajriba-sinovdan o‘tkazilishi, turli yo‘nalishdagi talabalar bilan empirik tadqiqotlar tashkil etilishi va modelning qaysi komponentlari mahalliy sharoitda eng yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlanishi zarur. Shu tariqa xorijiy tajribani o‘rganishdan milliy metodik modelni ilmiy asosda ishlab chiqishga o‘tish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Byram, M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters, 1997; 2nd ed. – Bristol: Multilingual Matters, 2021.

2. Al-Afifi, M., Nygren, T., Rasmusson, M., & Tvarana, M. Intercultural competence in the classroom: A systematic review of classroom-based research on teaching and learning practices // Intercultural Education. – 2026.

3. Chen, R. T.-H. Teaching intercultural communication in an English as a lingua franca context // RELC Journal. – 2023.

4. Amalia, S. N., Ratnawati, R., Irawati, R., Virdyna, N., & Cahyono, B. Y. Intercultural communicative competence: Indonesian EFL lecturers' beliefs, classroom efforts, problems, and solutions // MEXTESOL Journal. – 2025.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // Lex.uz.

6. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.

7. Deardorff, D. K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization // Journal of Studies in International Education. – 2006. – Vol. 10, No. 3.

8. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture (RFCDC). Vols. 1–3. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018.

9. Byram, M., Barrett, M., Ipgrave, J., Jackson, R., & Méndez García, M. C. Autobiography of Intercultural Encounters. – Strasbourg: Council of Europe, 2009.

10. Peskoller, J. The intercultural potential of language activities: Investigating the implementation of intercultural learning in three Austrian EFL textbooks // Intercultural Communication Education. – 2025.

11. O'Dowd, R. Virtual exchange: Moving forward into the next decade // Computer Assisted Language Learning. – 2021.

12. Hauck, M., Salomão, A. C. B., Satar, M., & Primo, G. Internationalisation at home through critical virtual exchange // *AILA Review*. – 2025.

13. Krengel, F. "Glocal education" through virtual exchange? Training pre-service EFL teachers to connect their local classrooms to the world and back // Global Education Review. – 2021.

14. Gruber, A., Canto, S., & Jauregi-Ondarra, K. Exploring the use of social virtual reality for virtual exchange // *ReCALL*. – 2023.

15. Ibrahim, H. B. Implementing backward design to foster intercultural communicative competence in textbook-based curricula // Intercultural Communication Education. – 2022.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 373.3:37.091.26

Xamidova Diyora Rustam qizi,
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA O‘QUVCHILARNING IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda xalqaro baholash dasturlarining ahamiyati tahlil qilingan. Xalqaro baholash tadqiqotlari, xususan, PIRLS va PISA dasturlarining o‘quvchilarda o‘qish savodxonligi, tanqidiy va ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarga mustaqil yondashish hamda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar topshiriqlarining kognitiv murakkablik darajalari, matn, grafik va jadvallar bilan ishlash, axborotni tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni ko‘rib chiqilgan. Maqolada xalqaro baholash natijalaridan foydalanish orqali milliy ta’lim metodlarini takomillashtirish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim sifatini xalqaro mezonlar asosida oshirish bo‘yicha fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, xalqaro baholash dasturlari, PIRLS, PISA, ijodiy faoliyat, o‘qish savodxonligi, ijodiy fikrlash, tanqidiy tafakkur, kompetensiya, xalqaro baholash, ta’lim sifati.

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОГРАММ ОЦЕНИВАНИЯ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье анализируется значение международных программ оценивания в развитии творческой деятельности учащихся начальных классов. Рассматриваются возможности международных исследований, в частности программ PIRLS и PISA, в формировании читательской грамотности, критического и творческого мышления, способности самостоятельно находить решения проблемных ситуаций и применять знания в жизненных условиях. Особое внимание уделяется заданиям международных исследований, их когнитивной сложности, а также развитию у учащихся навыков работы с текстовой, графической и табличной информацией. Раскрывается роль международных оценочных исследований в совершенствовании национальных методов обучения и повышении качества начального образования. На основе анализа содержания международных

программ обосновывается необходимость интеграции современных подходов к развитию читательской грамотности и творческого мышления в образовательный процесс.

Ключевые слова: начальное образование, международные программы оценивания, PIRLS, PISA, творческая деятельность, читательская грамотность, творческое мышление, критическое мышление, компетентность, качество образования, международное оценивание

THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMMES IN DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY IN PRIMARY EDUCATION

Abstract. This article analyzes the importance of international assessment programmes in developing students' creative activity in primary education. It examines the potential of international assessment studies, particularly PIRLS and PISA, in developing reading literacy, critical and creative thinking, independent problem-solving skills, and the ability to apply knowledge in real-life situations. Particular attention is paid to the cognitive complexity of international assessment tasks and their role in developing students' skills in working with textual, graphical, and tabular information. The article also highlights the role of international assessment results in improving national teaching methods and enhancing the quality of primary education. Based on the analysis of international assessment programmes, the study emphasizes the need to integrate modern approaches to reading literacy and creative thinking into the educational process.

Keywords: primary education, international assessment programmes, PIRLS, PISA, creative activity, reading literacy, creative thinking, critical thinking, competence, quality of education, international assessment.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, axborotni tahlil qilish, ijodiy yondashish va egallangan bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchini tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt sifatida emas, balki bilimni izlab topadigan, tahlil qiladigan, yangi g'oyalar ilgari suradigan va mustaqil qaror qabul qila oladigan faol shaxs sifatida shakllantirishdan iborat.

O'zbekistonda ham ta'lim sifatini xalqaro mezonlar asosida baholash, o'quvchilarning bilim va kompetensiyalarini rivojlangan mamlakatlar tajribasi bilan qiyoslash hamda mavjud ta'lim metodlarini takomillashtirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-son qarorida xalqaro baholash dasturlari bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda O'zbekiston Respublikasining ishtirok etishiga

tayyorgarlik ko‘rish, xalqaro tadqiqotlar talablariga mos metodik qo‘llanmalar va o‘quv adabiyotlarini yaratish, pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonlarini takomillashtirishga doir vazifalar belgilangan [1].

Xalqaro baholash dasturlarining muhim jihati shundaki, ularda o‘quvchining faqat ma’lum bir mavzu bo‘yicha egallagan bilimlari emas, balki ushbu bilimlardan turli hayotiy vaziyatlarda foydalana olish qobiliyati ham baholanadi. Bunday topshiriqlar o‘quvchini ma’lumotni yodlashdan ko‘ra uni anglash, tahlil qilish, taqqoslash, baholash va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltiradi. Natijada ta’lim jarayonida yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik sharoit yuzaga keladi.

Boshlang‘ich ta’lim ushbu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Chunki aynan boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning o‘qish, o‘qib tushunish, fikrni og‘zaki va yozma ifodalash, savol berish, kuzatish, taqqoslash va xulosa chiqarish kabi asosiy kompetensiyalari shakllanadi. O‘quvchining matnni o‘qiy olishi bilan bir qatorda, uning mazmunini tushunishi, asosiy va ikkilamchi ma’lumotlarni farqlashi, matndagi g‘oyani aniqlashi hamda o‘z munosabatini bildira olishi keyingi ta’lim bosqichlari uchun muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Shu jihatdan xalqaro baholash dasturlari, xususan, PIRLS dasturi boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash bilan birga, ularning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash imkoniyatlarini rivojlantirish uchun ham muhim metodik manba bo‘la oladi.

Tadqiqotning maqsadi — boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda xalqaro baholash dasturlarining, xususan, PIRLS dasturining imkoniyatlarini tahlil qilish hamda xalqaro baholash talablariga mos topshiriqlardan foydalanishning pedagogik ahamiyatini asoslash.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro baholash dasturlari zamonaviy ta’lim tizimining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, o‘quvchilarning ta’lim natijalarini xalqaro mezonlar asosida baholash va milliy ta’lim tizimining kuchli hamda takomillashtirilishi zarur bo‘lgan jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) — boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini xalqaro miqyosda o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlardan biridir. Mazkur tadqiqot o‘quvchilarning matnni o‘qish va tushunish, undagi ma’lumotlarni aniqlash, mazmunni talqin qilish hamda o‘qilgan material asosida xulosa chiqarish ko‘nikmalarini o‘rganishga xizmat qiladi.

Tadqiqot materiallarida PIRLS dasturining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini aniqlashdagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratilgan. Boshlang‘ich ta’limda o‘qib tushunish savodxonligi keyinchalik shakllanadigan tabiiy-ilmiy, matematik, moliyaviy va boshqa savodxonlik turlarining rivojlanishi uchun muhim asos sifatida talqin qilinadi.

Xalqaro baholash dasturlaridagi topshiriqlar o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini turli darajalarda baholashga yo‘naltiriladi. Bunda oddiy ma’lumotni eslab

qolish va qayta tiklashdan boshlab, g‘oyalarni tushunish, strategik fikrlash, tahlil qilish va kengaytirilgan fikrlashgacha bo‘lgan jarayonlar qamrab olinadi.

Mazkur yondashuv o‘quvchining bilimni tayyor shaklda qaytarish qobiliyatidan ko‘ra, undan foydalanish imkoniyatini aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, ochiq turdagi savollar, muammoli vaziyatlar, matnni davom ettirish, muqobil yechim taklif qilish yoki o‘z fikrini asoslashga qaratilgan topshiriqlar o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun samarali vosita hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda xalqaro baholash dasturlarining o‘rnini aniqlash maqsadida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik kuzatuvga asoslangan yondashuvlardan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali xalqaro baholash dasturlarining mazmuni, ularning ta’lim jarayonidagi vazifalari hamda o‘quvchilarda shakllantiriladigan asosiy kompetensiyalar o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Shuningdek, xalqaro baholash topshiriqlarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bilish faoliyati, mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirishdagi imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratildi.

Tadqiqotning obyekti sifatida boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi, tanqidiy fikrlashi va ijodiy faoliyatini rivojlantirish jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmetini esa xalqaro baholash dasturlari, xususan, PIRLS talablari asosida shakllantiriladigan topshiriqlar, ularning mazmuni, kognitiv murakkablik darajasi hamda ta’lim jarayonidagi metodik imkoniyatlari tashkil etdi. Tadqiqot davomida xalqaro baholash dasturlarida qo‘llaniladigan topshiriqlarning o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligi, ularning fikrlash faoliyatini faollashtirishi va o‘quv materialini amaliy vaziyatlar bilan bog‘lash imkoniyatlari ham tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida xalqaro baholash dasturlariga xos topshiriqlarning mazmuni va ularning o‘quvchilarda shakllantirishi mumkin bo‘lgan kompetensiyalar tizimli ravishda o‘rganildi. Xususan, matn mazmunini tushunish, kerakli axborotni topish va ajratib olish, turli ma’lumotlarni taqqoslash, ular o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, umumlashtirish, mustaqil xulosa chiqarish, o‘z fikrini dalillar asosida asoslash hamda muammoli vaziyatlarga ijodiy yechim taklif qilish kabi ko‘nikmalarga e’tibor qaratildi. Bunda o‘quvchining faqat tayyor ma’lumotni eslab qolishi emas, balki o‘zlashtirilgan bilimlardan yangi va notanish vaziyatlarda foydalana olishi asosiy mezonlardan biri sifatida qaraldi.

Shuningdek, xalqaro baholash topshiriqlarining kognitiv murakkablik darajalari ham tahlil qilindi. Oddiy ma’lumotni aniqlash va qayta tiklashdan boshlab, ma’lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash, strategik fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishgacha bo‘lgan jarayonlar o‘rganildi. Bunday yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining fikrlash faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantirish, ularda yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Ayniqsa, ochiq turdagi savollar, muammoli vaziyatlar va bir nechta maqbul

javobga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan topshiriqlarning ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyati hisobga olindi.

Tadqiqotda xalqaro baholash mezonlarini milliy ta’lim mazmuni bilan uyg‘unlashtirish imkoniyatlari ham o‘rganildi. Bunda xalqaro tajribani to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki uning samarali jihatlarini boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari, milliy ta’lim mazmuni, o‘quv dasturlari hamda mavjud pedagogik tajriba bilan uyg‘unlashtirish tamoyiliga tayanildi. Shu asosda xalqaro baholash dasturlarining metodik imkoniyatlarini milliy ta’lim sharoitiga moslashtirish, o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish va ta’lim jarayonida samarali qo‘llash masalalariga e’tibor qaratildi.

Metodologik yondashuvning yana bir muhim jihati xalqaro baholash topshiriqlarini faqat nazorat va baholash vositasi sifatida emas, balki o‘quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantiruvchi pedagogik vosita sifatida ko‘rib chiqishdan iborat bo‘ldi. Shu nuqtayi nazardan, PIRLS mazmunidagi topshiriqlarni dars jarayoniga integratsiya qilish orqali o‘quvchilarning o‘qib tushunish, tahlil qilish, fikr yuritish, dalillash va ijodiy yondashish ko‘nikmalarini izchil rivojlantirish imkoniyatlari aniqlandi.

Umuman, tanlangan metodologik yondashuvlar xalqaro baholash dasturlarining boshlang‘ich ta’limdagi o‘rnini kompleks tarzda tahlil qilish, ularning o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan asosiy jihatlarini aniqlash hamda xalqaro mezonlarni milliy ta’lim amaliyoti bilan uyg‘unlashtirishning metodik asoslarini belgilash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash dasturlari talablariga mos topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

O‘quvchi matnni o‘qish jarayonida faqat undagi tayyor ma’lumotni topish bilan cheklanmasligi kerak. U matn mazmunini anglash, muallifning asosiy fikrini aniqlash, turli ma’lumotlarni o‘zaro taqqoslash, sabab va oqibatlarni aniqlash, matn asosida xulosa chiqarish va o‘z nuqtayi nazarini bildirish imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur.

PIRLS dasturining mazmuni ana shu kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Xalqaro baholash topshiriqlarida adabiy va axborot matnlaridan foydalanish, shuningdek, grafik va jadval ko‘rinishidagi ma’lumotlarni tahlil qilish o‘quvchining turli axborot manbalari bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantiradi.

Ijodiy faoliyatni rivojlantirishda ochiq turdagi topshiriqlarning o‘rni ayniqsa muhim. Masalan, o‘quvchiga matndagi qahramon o‘rnida o‘zini tasavvur qilish, muayyan vaziyatda qanday yo‘l tutishini izohlash, voqealar rivojini davom ettirish,

matnga yangi sarlavha tanlash yoki matnning boshqa yakunini taklif qilish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Bunday vazifalar o‘quvchidan mavjud bilimlarni qayta takrorlashni emas, balki o‘z tajribasi, tasavvuri va mantiqiy fikrlash imkoniyatlaridan foydalanishni talab qiladi. Natijada o‘quvchining ijodiy yondashuvi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va o‘z fikrini asoslash ko‘nikmasi rivojlanadi.

Xalqaro baholash topshiriqlarini kognitiv murakkabligiga ko‘ra quyidagi bosqichlarda tashkil etish mumkin:

Birinchi daraja — eslab qolish va qayta tiklash. O‘quvchi matnda berilgan aniq ma’lumotni topadi va qayta ifodalaydi.

Ikkinchi daraja — tushunish va qo‘llash. O‘quvchi matndagi g‘oya va ma’lumotlarni o‘zaro bog‘laydi hamda ularni berilgan vaziyatda qo‘llaydi.

Uchinchi daraja — strategik fikrlash. O‘quvchi ma’lumotlarni taqqoslaydi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi va dalillar asosida xulosa chiqaradi.

To‘rtinchi daraja — kengaytirilgan fikrlash. O‘quvchi mavjud ma’lumotlar asosida mustaqil fikr yuritadi, yangi g‘oya ilgari suradi, muqobil yechimlarni taklif qiladi va o‘z qarashlarini asoslaydi.

Bunday tizim o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini oddiydan murakkabga qarab rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqot materiallarida ham xalqaro baholash topshiriqlarining mazmuni o‘quvchini yuzaki o‘qishdan ko‘ra mushohada qilish, voqealarni hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash va mustaqil xulosa chiqarishga undashi qayd etilgan.

Boshlang‘ich ta’limda bunday topshiriqlarni ona tili va o‘qish savodxonligi fanlari bilan bir qatorda tabiiy fanlar va boshqa o‘quv fanlariga ham integratsiya qilish mumkin. Masalan, tabiiy fanlarda berilgan axborot matni asosida o‘quvchi jadval yoki grafikni tahlil qilishi, ma’lumotlarni taqqoslashi va muayyan hodisa yuzasidan xulosa chiqarishi mumkin. Bu jarayonda o‘qish savodxonligi boshqa fanlar bilan uzviy bog‘lanadi.

Xalqaro baholash dasturlarining yana bir muhim jihati — ta’lim jarayonidagi mavjud muammolarni aniqlash imkoniyatidir. Baholash natijalari orqali o‘quvchilarning qaysi kompetensiyalari yaxshi shakllangani, qaysi yo‘nalishlarda esa qo‘shimcha pedagogik yordam zarurligini aniqlash mumkin. Shu asosda o‘quv dasturlari, metodik materiallar va dars jarayonini takomillashtirish bo‘yicha tegishli choralar belgilanadi.

Bunda o‘qituvchining roli ham muhimdir. O‘qituvchi xalqaro baholash topshiriqlaridan faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki o‘quvchini rivojlantiruvchi metodik vosita sifatida foydalanishi lozim. Dars jarayonida o‘quvchilarga «Nima uchun?», «Qanday qilib?», «Boshqa qanday yechim bo‘lishi mumkin?», «Agar vaziyat o‘zgarsa, nima sodir bo‘ladi?» kabi savollarni berish ularni yuqori darajadagi fikrlashga yo‘naltiradi.

Shuningdek, xalqaro baholash dasturlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning kengayib borishi ta’lim jarayoniga ham yangi imkoniyatlar olib

kirmoqda. Elektron topshiriqlar, onlayn so‘rovnomalar va raqamli baholash vositalari orqali o‘quvchilarning natijalarini tezkor yig‘ish va tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Tadqiqot materiallarida PIRLS tadqiqotlari doirasida elektron shakldagi topshiriqlar va so‘rovnomalardan foydalanish imkoniyatlari ham qayd etilgan.

Shu bilan birga, xalqaro baholash dasturlaridan foydalanishda milliy ta’lim xususiyatlarini hisobga olish muhim. Xorijiy tajribani aynan takrorlash o‘rniga uning samarali jihatlarini milliy o‘quv dasturlari, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va mahalliy pedagogik tajriba bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, xalqaro baholash dasturlari zamonaviy ta’lim sifatini aniqlash, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini xalqaro mezonlar asosida baholash bilan bir qatorda, ularda ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ham muhim imkoniyatlarni yaratadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’limda PIRLS dasturi mazmuni va talablariga mos topshiriqlardan samarali foydalanish o‘quvchilarning o‘qish va o‘qib tushunish savodxonligini rivojlantirish, axborotni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish, mustaqil xulosa chiqarish hamda o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday topshiriqlar o‘quvchini tayyor ma’lumotni o‘zlashtirishdan ko‘ra, o‘qiganlarini anglash, ular ustida fikr yuritish va turli vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’lim jarayonida PIRLS talablariga mos topshiriqlardan muntazam foydalanish, o‘quvchilarning o‘qib tushunish kompetensiyalarini izchil rivojlantirish hamda oddiy, reproduktiv topshiriqlar bilan bir qatorda tahliliy, muammoli va ijodiy vazifalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘quvchilarni matn bilan bir qatorda grafik, jadval va boshqa axborot manbalari asosida ishlashga o‘rgatish, o‘z fikrini mustaqil shakllantirish va uni dalillar bilan asoslashga yo‘naltirish zarur. Xalqaro baholash natijalarini tahlil qilish orqali o‘quvchilarda uchrayotgan qiyinchiliklarni aniqlash, shunga mos ravishda o‘qitish usullarini takomillashtirish va pedagogik yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqish imkoniyati ham kengayadi. Bunda xalqaro tajribadan foydalanish milliy ta’lim mazmuni va mavjud pedagogik tajriba bilan uyg‘un holda olib borilishi, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining xalqaro baholash dasturlari metodologiyasi bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirishga e’tibor qaratilishi lozim.

Umuman olganda, xalqaro baholash dasturlarini ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilishning ahamiyati faqat o‘quvchilarning baholash natijalarini yaxshilash bilangina cheklanmaydi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarni mustaqil fikrlaydigan, axborotni tahlil qila oladigan, muammoli vaziyatlarda maqbul yechim topishga intiladigan, yangicha fikr bildira oladigan va o‘z qarashlarini asoslay oladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan xalqaro baholash dasturlaridan oqilona foydalanish boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning zarur kompetensiyalarini rivojlantirish va milliy ta’lim tizimini

zamonaviy xalqaro ta'lim tendensiyalari bilan uyg'unlashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-son "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. — 2018. — [Elektron manba]. https://lex.uz/docs/4097073
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. — Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 29.04.2019-y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son "2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. — 2022.
4. Boltaeva, Sh. T. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirish // Pedagogika nazariyasi va tarixining ayrim dolzarb muammolari: ilmiy ishlar to'plami. — Toshkent: Fan, 2006. — B. 142–144.
5. Hamroyev, A. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalash: pedagogika fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. — Toshkent, 2020.
6. Urakov, Sh. R., Fayzullayeva, G. Sh. Ta'limda innovatsion yondashuvlar (malaka oshirish kurslari misolida): uslubiy qo'llanma. — Samarqand: SamDU nashriyoti.
7. Turdibayev, D. X. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash metodikasi: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. — Nukus, 2024.
8. Abdullayeva, Sh. A., Ergasheva, M. T. Xalqaro baholash dasturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik: o'quv qo'llanma. — Toshkent, 2023.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 101:316.77:327.5

Yakubov Bahodirjon Muhammadjonovich,
Andijon shahar harbiy qism
Tarbiyaviy va mafkuraviy ishlar organi ofitseri

PROKSI URUSHI SHAROITIDA MAFKURAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING FALSAFIY ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashning falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy geosiyosiy jarayonlarda davlatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar nafaqat bevosita harbiy to'qnashuvlar, balki axborot, mafkura, qadriyatlar va ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatish vositalari orqali ham namoyon bo'lmoqda. Bu esa jamiyatning mafkuraviy barqarorligini ta'minlash va tashqi hamda ichki tahdidlarga nisbatan barqarorlikni shakllantirish masalasini dolzarb etmoqda. Tadqiqotda proksi urushlarning mohiyati, ularning jamiyat mafkuraviy barqarorligiga ta'sir mexanizmlari hamda mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashning falsafiy, ijtimoiy va axloqiy tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot makonida manipulyatsiya, dezinformatsiya, qadriyatlar transformatsiyasi va ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatish jarayonlarining falsafiy jihatlari tahlil qilinib, mafkuraviy barqarorlikni mustahkamlashda tanqidiy fikrlash, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va axborot madaniyatining ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: proksi urushlar, mafkuraviy xavfsizlik, falsafiy asoslar, axborot xavfsizligi, mafkuraviy tahdidlar, geosiyosiy qarama-qarshiliklar, ijtimoiy ong, dezinformatsiya, axborot makoni, tanqidiy fikrlash, ma'naviy barqarorlik.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ПРОКСИ-ВОЙНЫ

Аннотация. В статье анализируются философские основы обеспечения идеологической безопасности в условиях прокси-войн. В современных геополитических процессах противостояние между государствами проявляется не только в форме непосредственных военных столкновений, но и посредством воздействия на информационное пространство, идеологию, ценности и общественное сознание. Это повышает актуальность обеспечения идеологической устойчивости общества и формирования его устойчивости к внешним и внутренним угрозам. В исследовании раскрываются сущность прокси-войн, механизмы их воздействия на идеологическую устойчивость общества, а также философские, социальные и этические принципы обеспечения идеологической безопасности. Кроме того, анализируются философские аспекты манипуляции, дезинформации, трансформации

ценностей и воздействия на общественное сознание в современном информационном пространстве. Обосновывается значение критического мышления, духовно-нравственных ценностей и информационной культуры в укреплении идеологической устойчивости общества.

Ключевые слова: прокси-войны, идеологическая безопасность, философские основы, информационная безопасность, идеологические угрозы, геополитическое противостояние, общественное сознание, дезинформация, информационное пространство, критическое мышление, духовная устойчивость.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF ENSURING IDEOLOGICAL SECURITY IN THE CONTEXT OF PROXY WAR

Abstract. This article analyzes the philosophical foundations of ensuring ideological security in the context of proxy wars. In contemporary geopolitical processes, confrontation between states manifests itself not only through direct military clashes but also through means of influencing the information environment, ideology, values, and public consciousness. This increases the relevance of ensuring the ideological stability of society and developing resilience to external and internal threats. The study examines the nature of proxy wars, the mechanisms through which they affect the ideological stability of society, as well as the philosophical, social, and ethical principles of ensuring ideological security. It also analyzes the philosophical aspects of manipulation, disinformation, value transformation, and influence on public consciousness in the contemporary information environment. The article substantiates the importance of critical thinking, spiritual and moral values, and information culture in strengthening the ideological stability of society.

Keywords: proxy wars, ideological security, philosophical foundations, information security, ideological threats, geopolitical confrontation, public consciousness, disinformation, information environment, critical thinking, spiritual resilience.

Kirish. XXI asrda xalqaro munosabatlar tizimida yuz berayotgan geosiyosiy transformatsiyalar xavfsizlik tushunchasining mazmuni va ko‘lamini sezilarli darajada kengaytirmoqda. An’anaviy xavfsizlik modeli, avvalo, davlat hududi, harbiy salohiyat va siyosiy suverenitetni himoya qilish masalalariga yo‘naltirilgan bo‘lsa, globallashuv va raqamlashtirish sharoitida xavfsizlikning axborot, mafkuraviy, ma’naviy-axloqiy va psixologik jihatlari ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda davlatlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar faqat bevosita harbiy to‘qnashuvlar orqali emas, balki vositachi kuchlar, nodavlat subyektlar, axborot platformalari, raqamli kommunikatsiyalar va mafkuraviy ta’sir mexanizmlari orqali ham amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, proksi urushlar sharoitida qarama-qarshi

tomonlarning bevosita harbiy to‘qnashuvdan tashqari vositachi kuchlar va axborot-mafkuraviy instrumentlardan foydalanishi jamiyatning ijtimoiy ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mazkur sharoitda mafkuraviy xavfsizlik jamiyat barqarorligi va milliy manfaatlarni himoya qilishning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Dezinformatsiya, manipulyatsiya, soxta axborot, qadriyatlar transformatsiyasi va ijtimoiy qutblanish kabi jarayonlar insonning voqelikni anglashiga, ijtimoiy munosabatlariga hamda qarorlar qabul qilish jarayoniga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli mafkuraviy xavfsizlikni faqat axborot tahdidlaridan himoyalanish doirasida emas, balki shaxsning tanqidiy fikrlashi, axborot savodxonligi, qadriyatlarga ongli munosabati va ijtimoiy mas’uliyati bilan bog‘liq kompleks ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida o‘rganish zarur.

Tadqiqotning asosiy maqsadi proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlashning falsafiy asoslarini aniqlash va unga ta’sir etuvchi asosiy omillarni tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, tadqiqot jarayonida proksi urushlarning mafkuraviy jihatlari, axborot ta’sirining ijtimoiy ongga ta’sir mexanizmlari hamda mafkuraviy xavfsizlikning falsafiy mazmuni izchil o‘rganildi. Shuningdek, tanqidiy tafakkur va qadriyatlarning mafkuraviy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni tahlil qilinib, proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikning asosiy komponentlari tizimlashtirildi. Shu asosda mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlarini belgilashga alohida e’tibor qaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-konseptual va qiyosiy-tahliliy yondashuvlar asosida olib borildi. Proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlik kompleks ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida qaralib, uni chuqurroq tahlil qilishda dialektik, tizimli, aksiologik va epistemologik yondashuvlarga tayanildi. Xususan, dialektik yondashuv proksi urushlar, mafkuraviy tahdid va ijtimoiy ong o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, shuningdek, mazkur hodisalarning o‘zgaruvchan va dinamik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qildi. Tizimli yondashuv orqali mafkuraviy xavfsizlik shaxs, jamiyat, davlat va axborot muhiti o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikda ko‘rib chiqildi. Aksiologik yondashuv asosida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning jamiyat mafkuraviy barqarorligini ta’minlashdagi o‘rni tahlil qilindi. Epistemologik yondashuv esa axborot va bilimning shakllanishi, haqiqatni anglash hamda manipulyativ ta’sirlar o‘rtasidagi munosabatlarni yoritish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida analiz va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil hamda kontent-tahlil kabi metodlardan foydalanildi. Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlarning ochiq statistik ma’lumotlari hamda axborot xavfsizligi bo‘yicha mavjud tahliliy materiallar o‘rganilib, ular o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi va umumlashtirildi. Mazkur manbalar asosida proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikka ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillar, uning tarkibiy komponentlari hamda xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari aniqlashtirildi.

Tadqiqotning nazariy asosini “tahdid — ong — qadriyat — qaror — barqarorlik” konseptual zanjiri tashkil etadi. Ushbu yondashuv mafkuraviy tahdidlarning, avvalo, axborot kanallari orqali inson ongiga kirib borishi, uning voqelikni idrok etishi va baholashiga ta’sir ko‘rsatishi, keyinchalik qadriyatlar hamda qarorlar tizimida namoyon bo‘lishi va muayyan sharoitlarda ijtimoiy barqarorlikka ta’sir etishi mumkinligini izohlashga imkon beradi. Shu jihatdan mazkur konseptual model tadqiqotda mafkuraviy xavfsizlikka ta’sir etuvchi omillarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish uchun metodologik asos vazifasini bajardi.

Tadqiqot natijalari

1. Proksi urushlar va zamonaviy xavfsizlik muhitining o‘zgarishi

Tadqiqot natijalari proksi urushlar sharoitida xavfsizlik tushunchasi an’anaviy harbiy-siyosiy chegaralardan chiqib, axborot, mafkura, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimini ham qamrab oluvchi kompleks hodisaga aylanganini ko‘rsatdi.

Zamonaviy geosiyosiy qarama-qarshiliklarning ko‘lami va murakkabligi qurolli mojarolar dinamikasida ham namoyon bo‘lmoqda. Uppsala Conflict Data Program (UCDP) ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda dunyoda kamida bir davlat ishtirok etgan 61 ta faol qurolli mojaro qayd etilgan. Bu 2023-yildagi 59 ta mojaroga nisbatan 2 taga yoki taxminan 3,4 foizga ko‘p bo‘lib, 1946-yildan buyon qayd etilgan eng yuqori ko‘rsatkichdir. 2024-yilda mojarolarning 11 tasi urush darajasiga yetgan, uyushgan zo‘ravonlik natijasida esa qariyb 160 ming kishi halok bo‘lgan.

1-jadval

Dunyodagi davlat ishtirokidagi faol qurolli mojarolar dinamikasi

Ko‘rsatkich	**2023-yil**	**2024-yil**	**O‘zgarish**
Faol qurolli mojarolar soni	59	61	+2
O‘sish sur’ati	—	—	+3,4 %
Urush darajasiga yetgan mojarolar	—	11	—
Uyushgan zo‘ravonlikdan halok bo‘lganlar	—	≈160 000	—

Manba: Uppsala Conflict Data Program (UCDP), 2024-yil ma’lumotlari.

Mazkur ko‘rsatkichlar xavfsizlikni faqat harbiy kuch orqali ta’minlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mojarolar davomida davlatlar va siyosiy subyektlarning axborot va mafkuraviy ta’sir vositalaridan foydalanishi ijtimoiy ongni strategik ta’sir obyekti sifatida shakllantirmoqda.

Shu sababli proksi urushlarni o‘rganishda uning bevosita harbiy oqibatlari bilan bir qatorda, jamiyatning axborot va mafkuraviy muhitiga ta’sirini ham hisobga olish lozim.

2. Axborot makonining mafkuraviy xavfsizlikdagi o‘rni

Tadqiqotning keyingi natijasi axborot makonining strategik ahamiyati tobora ortib borayotganini ko‘rsatdi.

Freedom House tashkilotining 2025-yilgi *Freedom on the Net* tadqiqotida 72 ta mamlakatdagi internet muhiti baholangan. Tadqiqotga ko‘ra, global internet erkinligi **15-yil ketma-ket pasaygan**. 72 mamlakatning 28 tasida internet erkinligi yomonlashgan, 17 tasida esa umumiy yaxshilanish qayd etilgan. Shuningdek, kamida **57 ta mamlakatda** odamlar onlayn siyosiy, ijtimoiy yoki diniy fikr bildirgani uchun hibsga olingan yoki qamoqqa tashlangan.

2-jadval

2025-yilda global internet makonidagi asosiy ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkich	**Soni**
Tadqiqot qamrab olgan mamlakatlar	72
Internet erkinligi yomonlashgan mamlakatlar	28
Internet erkinligi yaxshilangan mamlakatlar	17
Onlayn fikri uchun hibsga olish yoki qamoqqa tashlash qayd etilgan mamlakatlar	≥57
Global internet erkinligining pasayish davri	15 yil ketma-ket

Manba: Freedom House, *Freedom on the Net 2025*.

Mazkur ko‘rsatkichlar mafkuraviy xavfsizlikning zamonaviy falsafiy mazmunini tushunishda muhimdir. Chunki axborot makonining cheklanishi yoki manipulyatsiya qilinishi insonning voqelikni anglash, axborotni tanlash va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatlariga ta’sir qiladi.

Axborot makonida manipulyatsiyaning turli shakllari, jumladan, soxta yoki yashirin homiylikdagi akkauntlar, avtomatlashtirilgan akkauntlar, ishonchli manbalarga o‘xshatilgan saytlar hamda sun’iy intellekt yordamida yaratilgan chalg‘ituvchi materiallar mafkuraviy ta’sirning yangi vositalariga aylanmoqda.

3. O‘zbekistonning raqamli-axborot muhitidagi holati

Tadqiqotning alohida yo‘nalishi O‘zbekistonning raqamli-axborot muhitidagi holatini tahlil qilishga qaratildi.

Freedom House’ning 2025-yilgi mamlakat hisobotida O‘zbekiston internet erkinligi bo‘yicha 29/100 ball bilan “Not Free” kategoriyasida qayd etilgan. Hisobotda internetga kirishdagi to‘siqlar 11/25, kontentga qo‘yiladigan cheklovlar 11/35 va foydalanuvchilar huquqlarining buzilishi 7/40 ballni tashkil etgani ko‘rsatilgan.

Shuningdek, 2025-yil yanvarida ekstremizm va terrorizmni targ‘ib qiluvchi deb baholangan 1 389 ta onlayn material taqiqlangani qayd etilgan. Bu 2024-yil yanvaridagi 800 ta materialga nisbatan 589 taga ko‘p bo‘lib, o‘sish 73,6 foizni tashkil etadi.

3-jadval

O‘zbekistonda internet muhiti bo‘yicha asosiy ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkich	2024-yil	2025-yil	O‘zgarish
Freedom on the Net umumiy bali	27	29	+2
Internetga kirishdagi to‘siqlar	—	11/25	—
Kontentga cheklovlar	—	11/35	—
Foydalanuvchilar huquqlari	—	7/40	—
Taqiqlangan ekstremistik va terrorizmni targ‘ib qiluvchi onlayn materiallar	800	1 389	+589

Manba: Freedom House, *Uzbekistan: Freedom on the Net 2025*.

Mazkur ko‘rsatkichni bevosita “mafkuraviy tahdidlar 73,6 foizga oshdi” deb talqin qilish mumkin emas. Chunki u taqiqlangan materiallarni aniqlash va bloklash amaliyotini aks ettiradi. Biroq ushbu statistika raqamli axborot makonida ekstremistik va terroristik mazmundagi materiallarni aniqlash, baholash va cheklash masalasining dolzarbligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlashda xavfli kontentga qarshi kurash bilan bir qatorda fuqarolarning axborotni mustaqil va tanqidiy baholash qobiliyatini rivojlantirish ham muhim hisoblanadi.

4. Mafkuraviy xavfsizlikning asosiy komponentlari

Tadqiqot natijalari asosida proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikning asosiy komponentlari quyidagicha tizimlashtirildi.

4-jadval

Proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikning asosiy komponentlari

№	Komponent	Asosiy mazmuni	Tahdid turi	Kutiladigan natija
1	Axborot xavfsizligi	Ishonchli axborotni aniqlash va himoyalash	Dezinformatsiya	Axborot barqarorligi
2	Epistemologik barqarorlik	Dalil va manbalarni tanqidiy baholash	Manipulyatsiya	Mustaqil xulosa
3	Aksiologik barqarorlik	Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash	Qadriyatlar manipulyatsiyasi	Qadriyatlar izchilligi
4	Ijtimoiy-psixologik barqarorlik	Qo‘rquv, nafrat va qutblanishga qarshi immunitet	Psixologik ta’sir	Ijtimoiy birdamlik

5	Fuqarolik mas'uliyati	Axborotdan mas'uliyatli foydalanish	Provokatsion kontent	Mas'uliyatli xulq
6	Tanqidiy tafakkur	Axborotni tahlil qilish va taqqoslash	Soxta xabarlar	Ongli qaror

Mazkur tizimlashtirish natijasida mafkuraviy xavfsizlikning falsafiy modeli o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan uchta asosiy darajani qamrab olishi aniqlandi. Birinchi darajani epistemologik asos tashkil etib, u shaxsning voqelikni anglash, haqiqatni yolg‘on axborotdan, ishonchli faktni esa manipulyativ ta’sirdan ajrata olish qobiliyatini ifodalaydi. Ikkinchi daraja aksiologik asos bilan bog‘liq bo‘lib, bunda shaxs va jamiyat uchun muhim bo‘lgan qadriyatlarning mazmuni, ularning ustuvorligi hamda tashqi mafkuraviy ta’sirlarga nisbatan barqarorligi namoyon bo‘ladi. Uchinchi daraja esa ijtimoiy-falsafiy asosni tashkil etib, jamiyatdagi birdamlik, fuqarolik identifikatsiyasi, ijtimoiy ishonch va barqarorlik kabi omillarning o‘zaro uyg‘unligini qamrab oladi. Mazkur uch darajaning o‘zaro uyg‘unligi mafkuraviy xavfsizlikni ta’minlashning yaxlit va barqaror tizimini shakllantirish uchun muhim shart hisoblanadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni faqat tashqi axborot ta’siri bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mafkuraviy xavfsizlikning zaiflashuviga ichki ijtimoiy omillar — axborot savodxonligining pastligi, ijtimoiy ishonchsizlik, qadriyatlar bo‘yicha ziddiyatlar, yoshlarning manipulyativ kontentga duch kelishi va tanqidiy tafakkurning yetarlicha shakllanmaganligi ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Proksi urushlarning muhim xususiyatlaridan biri qarama-qarshiliklarning bevosita harbiy maydondan tashqari axborot va kommunikatsiya makoniga ko‘chishidir. Bunday sharoitda axborot oddiy kommunikatsiya vositasi bo‘lib qolmay, strategik ta’sir vositasiga aylanadi.

Axborot oqimlarining tezligi, ijtimoiy tarmoqlarning ommaviyligi va raqamli platformalarning algoritmik xususiyatlari muayyan g‘oya va qarashlarning qisqa vaqt ichida katta auditoriyaga yetib borishiga imkon yaratadi. Natijada insonning voqelikni qanday qabul qilishi va talqin qilishi xavfsizlikning muhim omiliga aylanadi.

Mazkur jarayonni falsafaning gnoseologik yo‘nalishi nuqtayi nazaridan izohlash mumkin. Insonning voqelik haqidagi bilimlari axborotni qabul qilish, qayta ishlash va talqin qilish jarayonida shakllanadi. Agar axborot muhiti manipulyativ yoki dezinformatsion xususiyatga ega bo‘lsa, insonning voqelik haqidagi tasavvuri ham buzilishi mumkin.

Shu jihatdan mafkuraviy xavfsizlikning muhim sharti shaxsning axborot manbasi, mazmuni va ishonchliligini mustaqil ravishda tekshira olishidir. Demak,

tanqidiy fikrlash nafaqat ta'limiy kompetensiya, balki zamonaviy sharoitda xavfsizlikning muhim falsafiy va ijtimoiy mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Mafkuraviy xavfsizlikning yana bir muhim jihati uning aksiologik mazmuni bilan bog‘liq. Har qanday mafkuraviy ta'sir muayyan qadriyatlar tizimiga tayanadi. Proksi qarama-qarshiliklar sharoitida turli tomonlar o‘z manfaatlarini legitimlashtirish uchun erkinlik, adolat, xavfsizlik, milliy manfaat, demokratiya, an'ana yoki inson huquqlari kabi qadriyatlarni turlicha talqin qilishi mumkin.

Shu sababli mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlash qadriyatlarni shunchaki tashqi ta'sirdan himoya qilish emas, balki ularning mazmunini anglash, tanqidiy tahlil qilish va milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlashni talab qiladi.

O‘zbekiston sharoitida mazkur masala alohida ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida yoshlar va aholining turli qatlamlari global axborot makonining faol ishtirokchilariga aylanmoqda. Bu jarayon bilim va axborot olish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, manipulyativ va destruktiv kontentning tarqalishi uchun ham imkoniyat yaratadi. Shu sababli mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashda davlat siyosati bilan bir qatorda ta'lim tizimi, oila, fuqarolik jamiyati va ommaviy axborot vositalarining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda keltirilgan statistik ma'lumotlar sabab-oqibat munosabatlarini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Shu bois ular proksi urushlar va mafkuraviy xavfsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni tavsiflovchi kontekstual indikatorlar sifatida talqin qilinishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlik zamonaviy jamiyat barqarorligini ta'minlovchi ko‘p qirrali ijtimoiy-falsafiy hodisa ekanligini ko‘rsatdi.

Zamonaviy proksi qarama-qarshiliklarda harbiy vositalar bilan bir qatorda axborot, mafkura, psixologiya va qadriyatlar tizimiga ta'sir ko‘rsatish vositalaridan ham faol foydalanilmoqda. Shu sababli mafkuraviy xavfsizlikning falsafiy asoslarini o‘rganish zamonaviy xavfsizlik paradigmasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mafkuraviy xavfsizlikning falsafiy modeli uch asosiy daraja — epistemologik, aksiologik va ijtimoiy-falsafiy darajalar birligiga asoslanadi. Epistemologik darajada axborotni tanqidiy baholash va haqiqatni manipulyatsiyadan ajratish, aksiologik darajada qadriyatlarni anglash va himoya qilish, ijtimoiy-falsafiy darajada esa birdamlik, fuqarolik identifikatsiyasi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashda milliy va umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta'minlash ham muhimdir. Qadriyatlarni himoya qilish boshqa qarashlarni to‘liq inkor etish emas, balki shaxs va jamiyatning o‘z qadriyatlarini ongli ravishda anglash, ularni tanqidiy baholash va konstruktiv

muloqotga kirishish qobiliyatini rivojlantirish orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, proksi urushlar sharoitida mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlashning falsafiy asosi insonning erkin fikrlashi, haqiqatni anglashga intilishi, qadriyatlarni ongli ravishda tanlashi va ijtimoiy mas'uliyatni his etishi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hoffman F.G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. — Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007.
2. Rid T. Cyber War Will Not Take Place. — London: Hurst & Company, 2013.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. — 2nd ed. — Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
4. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. — Cambridge, MA: MIT Press, 1994.
5. Sunstein C.R. #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. — Princeton: Princeton University Press, 2017.
6. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. — Strasbourg: Council of Europe, 2017.
7. Freedom House. Freedom on the Net 2025: An Uncertain Future for the Global Internet. — Washington, DC: Freedom House, 2025.
8. Freedom House. Uzbekistan: Freedom on the Net 2025. — Washington, DC: Freedom House, 2025.
9. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). *UCDP: Sharp Increase in* Conflicts and Wars. — Uppsala: Uppsala University, 2025.
10. United Nations. United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. — New York: United Nations, 2006.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK 372.881.111.1:004.9

Shermatova Ra'no O'ktam qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Baxodirova Gulnoz Kamalovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti bo'lim boshlig'i

INGLIZ TILINI O'QITISHDA VEB-KVEST VA RAQAMLI KEYS TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilini o'qitish jarayonida veb-kvest va raqamli keys texnologiyalaridan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etishning metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari, tanqidiy fikrlashi hamda raqamli savodxonligini rivojlantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Veb-kvest va raqamli keys usullarining didaktik xususiyatlari, ularni dars jarayoniga integratsiya qilish bosqichlari hamda samarali qo'llash shartlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mazkur texnologiyalar asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlarning o'quvchi faolligini oshirish, amaliy kommunikativ vaziyatlarni yaratish va mustaqil izlanish faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Veb-kvest, raqamli keys, ingliz tilini o'qitish metodikasi, raqamli ta'lim texnologiyalari, interaktiv ta'lim, kommunikativ kompetensiya, mustaqil ta'lim, tanqidiy fikrlash, innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli savodxonlik.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ НА ОСНОВЕ ВЕБ-КВЕСТ И ЦИФРОВЫХ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются методические основы организации занятий по английскому языку с использованием веб-квестов и цифровых кейс-технологий. В исследовании проанализированы возможности цифровых образовательных средств в развитии коммуникативной компетенции учащихся, навыков самостоятельного обучения, критического мышления и цифровой грамотности. Раскрыты дидактические особенности методов веб-квеста и цифрового кейса, этапы их интеграции в учебный процесс, а также условия их эффективного применения. Кроме того, рассмотрено значение занятий, организованных на основе данных технологий, в повышении активности учащихся, создании практических

коммуникативных ситуаций и развитии навыков самостоятельной поисковой деятельности.

Ключевые слова: веб-квест, цифровой кейс, методика обучения английскому языку, цифровые образовательные технологии, интерактивное обучение, коммуникативная компетенция, самостоятельное обучение, критическое мышление, инновационные педагогические технологии, цифровая грамотность.

METHODOLOGY FOR ORGANIZING ENGLISH LANGUAGE LESSONS BASED ON WEBQUEST AND DIGITAL CASE TECHNOLOGIES

Abstract. This article examines the methodological foundations of organizing English language lessons using webquests and digital case technologies. The study analyzes the potential of digital educational tools in developing students' communicative competence, independent learning skills, critical thinking, and digital literacy. The didactic features of webquest and digital case methods, the stages of their integration into the learning process, and the conditions for their effective implementation are also discussed. Furthermore, the article highlights the importance of lessons organized using these technologies in increasing students' engagement, creating practical communicative situations, and developing independent research and inquiry skills.

Keywords: webquest, digital case, English language teaching methodology, digital educational technologies, interactive learning, communicative competence, independent learning, critical thinking, innovative pedagogical technologies, digital literacy.

Kirish. Ta'lim muhitining transformatsiyasi sharoitida chet tillarini o'qitishning an'anaviy usullari o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalari, tanqidiy fikrlashi, raqamli savodxonligi va tadqiqotchilik faoliyatini har tomonlama rivojlantirish uchun yetarli imkoniyat bermayapti. Shu sababli ingliz tilini o'qitishda veb-kvest elementlari va raqamli keys texnologiyalaridan foydalanish asosida mashg'ulotlarni tashkil etishning metodik asoslarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv interaktiv, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy ta'lim modeliga o'tish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar kommunikativ, kompetensiyaviy, konstruktivistik va faoliyatga asoslangan yondashuvlar tamoyillariga, shuningdek, tadqiqotga asoslangan ta'lim, hamkorlikda o'rganish va raqamli pedagogika konsepsiyalariga tayanadi. D. Hymesning kommunikativ kompetensiya haqidagi qarashlariga ko'ra, til ta'limining samaradorligi faqat o'zlashtirilgan til birliklari hajmi bilan emas, balki shaxsning real hayotiy vaziyatlarda chet tilidan samarali foydalana olish qobiliyati bilan belgilanadi. Shu

nuqtayi nazardan, veb-kvestlar va raqamli keyslar oddiy yordamchi raqamli vositalar sifatida emas, balki o‘quvchilarning kommunikativ, tadqiqotchilik va muammoli faoliyatini tashkil etishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalar sifatida qaraladi.

Ingliz tilini o‘qitishda veb-kvest elementlaridan foydalanish o‘quvchilarning raqamli resurslar, multimedia materiallari va autentik internet manbalari bilan ishlash asosidagi tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishni nazarda tutadi. Veb-kvestning asosiy maqsadi o‘quvchilarda kommunikativ va kognitiv vazifalarni hal qilish jarayonida axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish, talqin etish va undan maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat. An’anaviy ta’lim shakllaridan farqli ravishda, veb-kvest o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki axborotni izlovchi, saralovchi va undan amaliy natija yaratuvchi faol subyekt sifatida shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Raqamli keys texnologiyasi esa muammoli kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish va lingvistik o‘zaro ta’sir jarayonida qaror qabul qilishga asoslangan ta’lim texnologiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Raqamli keyslar madaniyatlararo, ijtimoiy, akademik yoki kundalik muloqotga oid real yoxud real hayotga yaqin vaziyatlarni modellashtirib, o‘quvchilardan ingliz tilidan tahlil qilish, dalillash, muhokama qilish va qaror qabul qilish vositasi sifatida foydalanishni talab etadi.

Adabiyotlar sharhi. Bugungi kunda chet tillarini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish pedagogika va til o‘qitish metodikasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Raqamli ta’lim vositalari o‘quvchilarning kommunikativ faoliyatini rivojlantirish, mustaqil ta’lim olish jarayonini tashkil etish va mashg‘ulotlarni interaktiv shaklda olib borish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda texnologiyaga asoslangan til ta’limi nafaqat til kompetensiyalarini, balki axborot bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va asoslangan qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida ham baholanadi [1].

Veb-kvest texnologiyasining ilmiy-metodik asoslari B. Dodj tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u internet resurslaridan maqsadli foydalanishga asoslangan tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish modeli sifatida taklif qilingan. Mazkur texnologiyaning asosiy mohiyati o‘quvchilarni tayyor bilimlarni o‘zlashtirishdan ko‘ra, axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish va muayyan natijaviy mahsulot yaratishga yo‘naltirishdan iborat. B. Dodj veb-kvestlarni yuqori darajadagi fikrlash jarayonlarini rivojlantiruvchi hamda o‘quvchilarni mustaqil faoliyatga jalb qiluvchi pedagogik vosita sifatida tavsiflaydi [2].

Ingliz tilini o‘qitishda veb-kvestlardan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ushbu texnologiyaning til ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘quv motivatsiyasini oshirish va autentik materiallar bilan ishlash imkoniyatlarini kengaytirishi qayd etilgan. C. Chapelle kompyuter yordamida til o‘qitish (CALL) yo‘nalishidagi tadqiqotlarida raqamli muhitda tashkil etilgan til faoliyati

o‘quvchilarning kommunikativ tajribasini boyitishi hamda individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish imkonini berishini ta’kidlaydi [3].

Raqamli keys texnologiyasi muammoli ta’lim va vaziyatli tahlil metodlariga asoslanib, o‘quvchilarni real hayotga yaqin vaziyatlarda fikrlash, muammoni tahlil qilish va asoslangan qarorlar qabul qilishga yo‘naltiradi. D. Jonassenning muammoli o‘qitish konsepsiyasiga ko‘ra, murakkab va amaliy vazifalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning yuqori darajadagi kognitiv faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi [4]. Shu jihatdan raqamli keyslar ingliz tilini o‘qitishda kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish va til vositalarini amaliy qo‘llash uchun samarali metodik vosita sifatida qaralishi mumkin.

Raqamli ta’lim vositalarining samaradorligini izohlashda R. Mayerning multimedia ta’lim nazariyasi muhim nazariy asoslardan biridir. Ushbu nazariyaga ko‘ra, o‘quv materiallarini matn, tasvir, audio va video shakllarida maqsadli uyg‘unlashtirish bilimni qabul qilish va qayta ishlash jarayonlarini yaxshilashga xizmat qiladi [5]. Shu sababli veb-kvest va raqamli keyslarni ishlab chiqishda multimedia elementlaridan pedagogik maqsadga muvofiq foydalanish muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarning mustaqil faoliyati va motivatsiyasini rivojlantirish masalalari E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida yoritilgan. Mazkur nazariyaga ko‘ra, o‘quvchining faol ishtiroki mustaqillik, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilishi bilan bog‘liq. Veb-kvest va raqamli keyslar o‘quvchilarga tanlash, izlanish va hamkorlik qilish imkoniyatini yaratishi orqali ichki motivatsiyani kuchaytirishi mumkin [6].

Metakognitiv rivojlanish masalalari J. Flavell va B. Zimmerman tadqiqotlarida ham alohida o‘rganilgan. Ularning qarashlariga ko‘ra, o‘quvchining o‘z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyati samarali ta’limning muhim shartlaridan biridir [7; 8]. Veb-kvest va raqamli keyslarni bajarish jarayonida o‘quvchilar axborot manbalarini baholaydi, faoliyat strategiyalarini belgilaydi va yakuniy natijalarni tahlil qiladi. Bu jarayon metakognitiv ko‘nikmalarning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

L. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi ham raqamli hamkorlikka asoslangan ta’lim texnologiyalarining metodologik asoslarini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur nazariyaga ko‘ra, bilim ijtimoiy o‘zaro ta’sir va hamkorlik jarayonida shakllanadi [9]. Veb-kvest va raqamli keyslar guruhli faoliyat, muhokama va hamkorlikdagi topshiriqlar orqali ushbu tamoyilni amaliy jihatdan ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

Shuningdek, xalqaro ta’lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan strategik hujjatlarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o‘quvchilarda XXI asr ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligi ta’kidlangan [10; 11]. O‘zbekiston ta’lim tizimida ham raqamlashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va xalqaro tajribalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilanmoqda [12].

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili veb-kvest va raqamli keys texnologiyalari ingliz tilini o‘qitishda o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi, mustaqil ta’lim faoliyati, tanqidiy fikrlashi va raqamli savodxonligini rivojlantirish uchun samarali metodik vosita bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq ushbu texnologiyalarni amaliy mashg‘ulotlarga moslashtirish, ularni bosqichma-bosqich qo‘llash, baholash mezonlarini ishlab chiqish va o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari qo‘shimcha tadqiqotlarni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini ingliz tilini o‘qitish jarayonida veb-kvest va raqamli keys texnologiyalaridan integrativ foydalanish orqali mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasini ishlab chiqish tashkil etadi. Tadqiqotda kompetensiyaviy, kommunikativ-faoliyatli, muammoli va raqamli ta’lim yondashuvlari o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan bir qatorda, mustaqil axborot izlash, raqamli manbalarni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga yechim topish, guruhda hamkorlik qilish va o‘z fikrini ingliz tilida asoslash ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ingliz tilini o‘qitish jarayoni belgilandi. Tadqiqot predmeti esa ingliz tili mashg‘ulotlarini veb-kvest va raqamli keys texnologiyalari asosida tashkil etishning mazmuni, shakllari, metodlari va pedagogik shart-sharoitlaridan iborat.

Ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini keyingi bosqichda pedagogik tajriba-sinov orqali tekshirish nazarda tutiladi. Tajriba jarayonida o‘quvchilarni tajriba va nazorat guruhlariga ajratish rejalashtiriladi. Nazorat guruhida ingliz tili mashg‘ulotlari amaldagi o‘qitish metodlari asosida, tajriba guruhida esa veb-kvest va raqamli keys texnologiyalarining integratsiyasiga asoslangan metodika yordamida tashkil etilishi ko‘zda tutiladi. Guruhlarni shakllantirishda o‘quvchilarning yoshi, sinfi, boshlang‘ich ingliz tili darajasi va ta’lim sharoitlarining imkon qadar o‘xshash bo‘lishiga e’tibor qaratiladi.

Metodikani ishlab chiqishda o‘zaro bog‘liq bosqichlar tizimidan foydalanildi. Dastlab o‘quvchilarga real hayotiy yoki ta’limiy vaziyatga asoslangan muammo ingliz tilida taqdim etilib, ularning mavjud bilimlarini faollashtirish va yangi axborot izlashga bo‘lgan ehtiyojini yuzaga keltirish ko‘zda tutiladi. Keyingi bosqichda o‘quvchilar individual yoki kichik guruhlarda internet va tavsiya etilgan raqamli manbalardan zarur ma’lumotlarni izlaydi. Bu jarayonda axborot manbalarini tanlash, asosiy va ikkilamchi ma’lumotlarni ajratish, ma’lumotlarning ishonchliligini baholash hamda ingliz tilidagi materiallarni tushunish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Shundan so‘ng to‘plangan ma’lumotlar raqamli keys mazmunidagi muammoli vaziyat bilan bog‘lanadi. O‘quvchilar muammoning sabablarini aniqlaydi, mavjud yechimlarni taqqoslaydi va muqobil qarorlarni ishlab chiqadi. Keyingi jarayonda guruhli muhokama tashkil etilib, o‘quvchilar o‘z yechimlarini ingliz tilida bayon

qiladi, fikr bildiradi, dalillar keltiradi, savollarga javob beradi va umumiy qarorga keladi. Bu bosqichda speaking va listening ko‘nikmalariga alohida e’tibor qaratiladi. Yakuniy bosqichda ishlab chiqilgan yechim prezentatsiya, infografika, video, elektron poster, hisobot yoki boshqa raqamli mahsulot shaklida tayyorlanib, ingliz tilida taqdim etiladi. Mashg‘ulot oxirida o‘quvchilarning faoliyati o‘qituvchi bahosi, o‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash asosida tahlil qilinadi.

Veb-kvest va raqamli keys topshiriqlarining mazmuni ingliz tilini real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltiriladi. Veb-kvest topshiriqlari o‘quvchilardan ingliz tilidagi elektron manbalarni izlash, o‘qish, saralash, taqqoslash va umumlashtirishni talab qiladi. Raqamli keyslar esa muayyan muammoli vaziyatni tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va tanlangan qarorni ingliz tilida asoslashga yo‘naltiriladi. Masalan, “Planning an Eco-Friendly School”, “Organizing a School Trip”, “Healthy Lifestyle for Teenagers”, “Solving Environmental Problems in Our City” kabi mavzulardan foydalanish mumkin. Bunday topshiriqlarda o‘quvchi faqat til birliklarini o‘zlashtiruvchi subyekt emas, balki axborotni mustaqil izlovchi, muammoni tahlil qiluvchi va kommunikativ faoliyat orqali yechim ishlab chiquvchi faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Metodikaning samaradorligini baholash uchun lingvistik, kommunikativ, axborot-raqamli, muammoli-tahliliy, hamkorlik va refleksiv mezonlardan foydalanish nazarda tutiladi. Lingvistik mezon doirasida o‘quvchilarning lug‘at boyligi, grammatik birliklardan to‘g‘ri foydalanishi va fikrining til jihatdan aniqligi baholanadi. Kommunikativ mezon ingliz tilida fikr bildirish, muloqotga kirishish, savol-javob qilish va o‘z pozitsiyasini asoslash qobiliyatini qamrab oladi. Axborot-raqamli mezon internet manbalaridan maqsadli foydalanish, zarur axborotni izlash, saralash va uning ishonchliligini baholash ko‘nikmalarini ifodalaydi. Muammoli-tahliliy mezon muammoni aniqlash, sabab va oqibatlarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish hamda maqbul qarorni asoslash qobiliyatini baholashga xizmat qiladi. Hamkorlik mezonida guruhda vazifalarni taqsimlash, boshqa o‘quvchilarning fikrlarini tinglash, muhokamada faol qatnashish va umumiy natijaga hissa qo‘shish darajasi hisobga olinadi. Refleksiv mezon esa o‘quvchining o‘z faoliyatini baholashi, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlashi va keyingi faoliyat uchun tegishli xulosalar chiqarishini nazarda tutadi.

Har bir mezon bo‘yicha ko‘rsatkichlarni yuqori, o‘rta va past darajalarda baholash imkonini beruvchi diagnostik rubrikalarni ishlab chiqish rejalashtiriladi. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalaniladi. Nazariy bosqichda ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlari qo‘llanadi. Empirik bosqichda pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, diagnostik topshiriqlar, test, ekspert baholash va pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanish ko‘zda tutiladi.

Pedagogik tajriba-sinov amalga oshirilgandan so‘ng tajriba va nazorat guruhlarining dastlabki hamda yakuniy natijalari qiyosiy tahlil qilinadi. Dastlab tavsifiy statistika ko‘rsatkichlari, jumladan, o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, foiz va o‘sish dinamikasi aniqlanadi. Guruhlarning boshlang‘ich holati va tajribadan keyingi natijalari o‘rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatini aniqlashda ma’lumotlarning taqsimoti va tadqiqot dizayniga mos parametrik yoki noparametrik mezonlardan foydalanish rejalashtiriladi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0,05$ sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, faqat statistik ahamiyatlilik bilan cheklanib qolmasdan, metodikaning amaliy ta’sirini aniqlash maqsadida effekt hajmini (effect size) hisoblash ham nazarda tutiladi. Bunday yondashuv veb-kvest va raqamli keys texnologiyalariga asoslangan metodikaning an’anaviy mashg‘ulotlarga nisbatan o‘quvchilarning kommunikativ, axborot-raqamli va muammoli-tahliliy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi samaradorligini kompleks baholash imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi veb-kvestning axborot-qidiruv imkoniyatlari bilan raqamli keys texnologiyasining muammoli-tahliliy xususiyatlarini yagona didaktik jarayonda integratsiyalashga asoslanadi. Bunda ingliz tilini o‘rganish jarayoni tayyor bilimni o‘zlashtirish modelidan “muammoni anglash – axborotni izlash – tahlil qilish – ingliz tilida muloqot qilish – yechim ishlab chiqish – raqamli mahsulot yaratish – refleksiya” modeliga yo‘naltiriladi.

Natijalar. Tadqiqot doirasida ingliz tilini o‘qitishda veb-kvest va raqamli keys texnologiyalarini o‘zaro integratsiyalash asosida mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi ishlab chiqildi. Taklif etilgan metodika o‘quvchilarning ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan bir qatorda, axborotni mustaqil izlash va qayta ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, jamoada hamkorlik qilish hamda raqamli vositalardan maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirildi.

Tahlil natijasida veb-kvest va raqamli keys texnologiyalarining ingliz tilini o‘qitish jarayonidagi funksional jihatdan bir-birini to‘ldirishi asoslandi. Veb-kvest o‘quvchilarning internet va boshqa raqamli manbalardan ingliz tilidagi axborotni izlash, tanlash, saralash, tahlil qilish va umumlashtirish faoliyatini tashkil etishga xizmat qilsa, raqamli keys olingan axborot asosida real yoki real vaziyatga yaqin muammoni tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va tanlangan qarorni asoslash imkonini beradi.

Mazkur ikki texnologiyaning integratsiyasi asosida ingliz tili mashg‘ulotlarini tashkil etishning quyidagi izchil modeli shakllantirildi: muammoli vaziyatni taqdim etish, veb-kvest topshirig‘ini shakllantirish, raqamli manbalardan axborot izlash, axborotni tanlash va tahlil qilish, raqamli keysdagi muammoni o‘rganish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ingliz tilida guruh muhokamasini tashkil etish, maqbul yechimni tanlash va asoslash, raqamli mahsulot yaratish, natijani ingliz tilida taqdim etish hamda refleksiya va baholash.

Ushbu ketma-ketlik veb-kvest va raqamli keys texnologiyalarini alohida pedagogik vositalar sifatida emas, balki yagona metodik tizimning o‘zaro bog‘liq elementlari sifatida qo‘llash imkonini beradi. Bunda veb-kvest orqali to‘plangan axborot raqamli keysdagi muammoni hal qilish uchun axborot bazasi vazifasini bajaradi, keys yechimi esa o‘quvchilarning ingliz tilidagi kommunikativ faoliyatini tashkil etish uchun zarur didaktik sharoitni yaratadi.

Tadqiqot doirasida o‘quvchilar faoliyatini kompleks baholash uchun oltita asosiy mezon belgilandi: lingvistik, kommunikativ, axborot-raqamli, muammoli-tahliliy, hamkorlik va refleksiv mezonlar. Mazkur mezonlar asosida o‘quvchilarning natijalarini yuqori, o‘rta va past darajalarda baholash imkonini beruvchi tizimni shakllantirish ko‘zda tutiladi. Bunday baholash o‘quvchilarning faqat til bilimlarini emas, balki kommunikativ, axborot-raqamli, tahliliy va hamkorlik ko‘nikmalarini ham kompleks ravishda aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan metodikani amaliyotga joriy etish natijasida o‘quvchilarning ingliz tilida muloqot qilish faolligi, autentik axborot manbalari bilan ishlash qobiliyati, mustaqil va tanqidiy fikrlashi, muammoli vaziyatlarga yechim topish ko‘nikmalari hamda raqamli savodxonligining rivojlanishi kutiladi. Shuningdek, veb-kvest va raqamli keyslarning integratsiyasi o‘quvchini tayyor axborotni qabul qiluvchi passiv subyektdan axborotni mustaqil izlaydigan, tahlil qiladigan, muammoni hal etadigan va o‘z qarorini ingliz tilida asoslaydigan faol ta’lim subyektiga aylantirish uchun metodik sharoit yaratadi.

Umuman olganda, ishlab chiqilgan metodika “muammo → axborot izlash → tahlil → kommunikativ hamkorlik → yechim → raqamli mahsulot → taqdimot → refleksiya” tamoyiliga asoslangan yaxlit didaktik jarayonni tashkil etish imkonini beradi. Mazkur yondashuv ingliz tilini o‘qitishning kommunikativ, muammoli va raqamli komponentlarini yagona metodik tizimda birlashtirishi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ingliz tilini o‘qitishda veb-kvest va raqamli keys texnologiyalarini integratsiyalash o‘quv jarayonini an’anaviy bilim berish modelidan muammoli, izlanishga yo‘naltirilgan va interfaol ta’lim modeliga o‘tkazish uchun samarali metodik imkoniyat yaratishini ko‘rsatdi. Veb-kvestning axborotni izlash, saralash va qayta ishlash imkoniyatlari raqamli keysning muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va qarorlarni asoslash xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirildi.

Tadqiqot doirasida veb-kvest va raqamli keys texnologiyalari asosida ingliz tili mashg‘ulotlarini tashkil etishning “muammoli vaziyat → axborotni izlash → axborotni saralash va tahlil qilish → keys muammosini yechish → kommunikativ hamkorlik → raqamli mahsulot yaratish → taqdimot → refleksiya va baholash” ketma-ketligiga asoslangan metodik mexanizmi ishlab chiqildi. Ushbu mexanizm o‘quvchilarning til o‘rganish faoliyatini real va amaliy vazifalar bilan bog‘lash, ingliz tilidan kommunikativ vosita sifatida foydalanish hamda raqamli resurslar bilan mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Taklif etilgan metodika o‘quvchilarning nafaqat ingliz tilidagi lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini, balki axborot-raqamli savodxonligi, tanqidiy va tahliliy fikrlashi, muammolarga yechim topishi, mustaqil qaror qabul qilishi hamda guruhda hamkorlik qilishi kabi ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Shu jihatdan mazkur texnologiyalar zamonaviy raqamli ta’lim muhitida ingliz tilini o‘qitishning mazmuni va metodlarini takomillashtirish uchun muhim didaktik imkoniyatlarga ega.

Ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini baholash uchun lingvistik, kommunikativ, axborot-raqamli, muammoli-tahliliy, hamkorlik va refleksiv mezonlardan iborat kompleks baholash tizimi taklif etildi. Kelgusida mazkur metodikani umumiy o‘rta ta’lim maktablarida pedagogik tajriba-sinovdan o‘tkazish, tajriba va nazorat guruhlari natijalarini statistik jihatdan qiyoslash, effekt hajmini aniqlash hamda uning ingliz tilini o‘qitish samaradorligiga ta’sirini empirik jihatdan asoslash maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Warschauer M., Healey D. Computers and Language Learning: An Overview. Language Teaching. 1998. Vol. 31(2). P. 57–71.
2. Dodge B. Some Thoughts About WebQuests. San Diego State University, 1997.
3. Chapelle C. A. Computer Applications in Second Language Acquisition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
4. Jonassen D. H. Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments. New York: Routledge, 2011.
5. Mayer R. E. Multimedia Learning. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
6. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 2017.
7. Flagella J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry. American Psychologist. 1979. Vol. 34(10). P. 906–911.
8. Zimmerman B. J. Attaining Self-Regulation: A Social Cognitive Perspective. In: Handbook of Self-Regulation. San Diego: Academic Press, 2000. P. 13–39.
9. Trotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
10. OECD. The Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. Paris: OECD Publishing, 2019.
11. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO Publishing, 2021.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK 159.9:316.77:81'246.2

Begjanova Aydana Nuratdinovna,
QDU "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi assistenti,
mustaqil izlanuvchi

KO'P TILLI TALABALAR SHAXSIDA MADANIY INTELLEKT NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'p tilli talabalar shaxsida madaniy intellekt namoyon bo'lishining metakognitiv, kognitiv, motivatsion va xulqiy mexanizmlari psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, ko'p tillilik tajribasi, madaniyatlararo empatiya, refleksiv nazorat, kommunikativ moslashuvchanlik va noaniqlikka bardoshlilikning talabalarning turli madaniy muhitlarda samarali faoliyat yuritishiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: ko'p tillilik, madaniy intellekt, metakognitiv mexanizm, kognitiv bilim, motivatsion yo'nalish, xulqiy moslashuv, madaniyatlararo empatiya, refleksiv nazorat, kommunikativ moslashuvchanlik, talaba shaxsi.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЛИЧНОСТИ МНОГОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье с психологической точки зрения анализируются метакогнитивные, когнитивные, мотивационные и поведенческие механизмы проявления культурного интеллекта у многоязычных студентов. Также освещается влияние опыта многоязычия, межкультурной эмпатии, рефлексивного контроля, коммуникативной гибкости и толерантности к неопределённости на эффективную деятельность студентов в различных культурных средах.

Ключевые слова: многоязычие, культурный интеллект, метакогнитивный механизм, когнитивные знания, мотивационная направленность, поведенческая адаптация, межкультурная эмпатия, рефлексивный контроль, коммуникативная гибкость, личность студента.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF CULTURAL INTELLIGENCE MANIFESTATION IN MULTILINGUAL STUDENTS' PERSONALITY

Abstract. This article analyzes the metacognitive, cognitive, motivational, and behavioral mechanisms underlying the manifestation of cultural intelligence in multilingual students from a psychological perspective. It also examines the influence of multilingual experience, intercultural empathy, reflective control,

communicative flexibility, and tolerance of uncertainty on students' effective functioning in diverse cultural environments.

Keywords: multilingualism, cultural intelligence, metacognitive mechanism, cognitive knowledge, motivational orientation, behavioral adaptation, intercultural empathy, reflective control, communicative flexibility, student personality.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim muhitining madaniy jihatdan rang-baranglashib borishi ko‘p tilli talabalar shaxsida turli qadriyatlar, muloqot usullari va xulq me'yorlarini anglashga xizmat qiluvchi madaniy intellektning psixologik mexanizmlarini o‘rganishni dolzarb ilmiy masalaga aylantirmoqda. Ko‘p tillilik talabaga nafaqat boshqa tildagi axborotni qabul qilish, balki voqelikni turli madaniy nuqtayi nazarlar asosida talqin etish, suhbatdoshning pozitsiyasini anglash va odatiy stereotiplardan chetga chiqib fikrlash imkonini beradi. Madaniy intellekt shaxsning begona ijtimoiy muhitni idrok etishi, undagi yashirin ma'nolarni tushunishi, o‘z munosabatlarini ongli ravishda boshqarishi hamda vaziyat talablariga mos xulq strategiyasini tanlashi bilan bog‘liq murakkab psixologik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu jarayonda ijtimoiy idrok, refleksiya, empatiya, kognitiv moslashuvchanlik va emotsional o‘zini nazorat qilish mexanizmlari o‘zaro uyg‘unlashib, talabaning madaniy farqlarni ziddiyat manbai emas, balki shaxsiy rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishiga yordam beradi. Bir tildan boshqa tilga o‘tish jarayonida ma'no, ohang, murojaat shakli va ijtimoiy masofani hisobga olish zarurati ko‘p tilli talabaning diqqatni tez qayta yo‘naltirish, vaziyatni qiyosiy tahlil qilish hamda muloqot oqibatlarini oldindan baholash qobiliyatlarini faollashtiradi.

Shuningdek, madaniy tajribalarni ichki qayta ishlash jarayonida shaxs o‘z qarashlari bilan boshqa madaniyat vakillarining qarashlari o‘rtasidagi tafovutlarni anglaydi. Bu esa uning o‘zligini saqlagan holda yangi muhitga moslashishi uchun psixologik zamin yaratadi. Motivatsion mexanizmlar talabaning notanish madaniy vaziyatlarga qiziqish bilan kirishishi, yuzaga keladigan noaniqlik va ruhiy zo‘riqishga bardosh berishi hamda muloqotdagi muvaffaqiyatsizliklardan keyin ham faol munosabatni davom ettirishi orqali namoyon bo‘ladi. Xulqiy moslashuv mexanizmi esa nutq sur'ati, yuz ifodasi, imo-ishora, suhbat masofasi va muomala uslubini vaziyatga muvofiq o‘zgartirishda ifodalanib, madaniyatlararo aloqalarning tabiiy va ishonchli kechishini ta'minlaydi. Mazkur xususiyatlarni psixologik jihatdan tadqiq etish ko‘p tilli talabalarning til kompetensiyasi bilan madaniy sezgirligi har doim ham bir xil darajada shakllanmasligini aniqlash, moslashuvga to‘sqinlik qiluvchi ichki omillarni ochib berish va ta'lim jarayonida zarur rivojlantiruvchi yondashuvlarni belgilash imkonini beradi. Shu bois ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellektning namoyon bo‘lish mexanizmlarini chuqur tahlil qilish ularning akademik hamkorlik, kasbiy muloqot va turli madaniyat vakillari bilan barqaror munosabatlar o‘rnatish salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim psixologik yo‘nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida inson psixikasining rivojlanishi ijtimoiy muhit, til va madaniy vositalarni o‘zlashtirish bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida talqin qilinadi [1]. Olimning fikricha, shaxs dastlab boshqa insonlar bilan muloqot jarayonida egallagan tajribasini keyinchalik ichki psixologik faoliyat shakliga aylantiradi. Ushbu yondashuv ko‘p tilli talabalar ongida turli madaniy me’yorlar, qadriyatlar va xulq andazalarining qanday o‘zlashtirilishini tushuntirish imkonini beradi. Har bir til muayyan xalqning dunyoni idrok etish usuli, tarixiy tajribasi va ijtimoiy munosabatlarini o‘zida aks ettirgani sababli, ko‘p tillilik talabada bir necha ma’no tizimining shakllanishiga zamin yaratadi. Turli tillardagi tushuncha va ifodalarni qiyoslash jarayoni uning voqelikka bir tomonlama emas, balki ko‘p nuqtayi nazardan yondashish qobiliyatini rivojlantiradi.

A.R. Luriya tilning inson xulqini boshqarish, faoliyatni rejalashtirish va vaziyatni ongli ravishda tahlil qilishdagi vazifalarini neyropsixologik jihatdan o‘rgangan [2]. Uning tadqiqotlarida nutq tashqi axborotni qabul qilish vositasi bilan bir qatorda diqqatni yo‘naltiruvchi, xotirani tartibga soluvchi va qaror qabul qilishni boshqaruvchi mexanizm sifatida yoritiladi. Mazkur qarashga asoslanib, ko‘p tilli talabaning madaniyatlararo vaziyatda til vositalarini ongli tanlashi uning psixologik boshqaruv imkoniyatlari bilan bog‘liq ekanini ko‘rish mumkin. Talaba suhbatdoshning nutq ohangi, murojaat shakli va yashirin maqsadini anglash jarayonida o‘zining oldingi tajribasini yangi sharoit talablariga muvofiq qayta tashkil etadi. L.S. Vigotskiy va A.R. Luriya g‘oyalari ko‘p tilli shaxsda madaniy intellekt ijtimoiy tajribani ichkilashtirish, til orqali tafakkurni boshqarish va madaniy ma’nolarni ongli ravishda qayta ishlash asosida rivojlanishini ko‘rsatadi [1; 2].

A.A. Leontyev nutqiy faoliyatni insonning ehtiyoji, motivi, maqsadi va muloqot vaziyati bilan belgilanadigan murakkab psixologik jarayon sifatida izohlagan [3]. Uning nazariyasida inson avval aytiladigan fikrning ichki mazmunini shakllantiradi, keyin unga mos til birliklarini tanlaydi va suhbatdoshning xususiyatlarini hisobga olgan holda bayon etadi. Ko‘p tilli talabalar muloqot jarayonida nafaqat qaysi tildan foydalanishni, balki fikrni qanday ohangda, qanday masofada va qaysi nutqiy usul orqali ifodalashni ham belgilaydilar. Bunday tanlov madaniy vaziyatni tez baholash, suhbatdoshning ehtimoliy munosabatini oldindan sezish va o‘z nutqini moslashtirish kabi psixologik operatsiyalarni faollashtiradi. A.A. Leontyevning qarashlari madaniy intellektning kommunikativ tomoni shaxsning maqsadga muvofiq nutq strategiyasini tuza olishida namoyon bo‘lishini asoslashga yordam beradi [3].

Ye.M. Vereshchagin ikki tillilikning psixologik xususiyatlarini o‘rganib, inson ongida turli til tizimlarining o‘zaro ta’siri murakkab ma’noviy jarayonlarni yuzaga keltirishini ta’kidlagan [4]. Olim tilni o‘zlashtirishni yangi so‘z va grammatik shakllarni yodlash emas, balki boshqa madaniyatga xos tasavvur, qadriyat va ijtimoiy tajribani anglash jarayoni sifatida baholagan. Ko‘p tilli talaba bir tildagi tushunchani boshqa tilga o‘girishda uning lug‘aviy ma’nosidan tashqari madaniy

mazmuni, hissiy bo‘yog‘i va qo‘llanish vaziyatini ham hisobga oladi. Ushbu faoliyat ma’nolarni qiyoslash, semantik farqlarni aniqlash va madaniy xatolarning oldini olishga xizmat qiluvchi refleksiv mexanizmlarni rivojlantiradi. A.A. Leontyev hamda Ye.M. Vereshchagin izlanishlari madaniy intellektning til tanlash, nutqni rejalashtirish, milliy mazmunni anglash va muloqotni vaziyatga mos ravishda boshqarish orqali ifodalanishini ochib beradi [3; 4].

V.G. Kostomarov til va madaniyat munosabatlarini tadqiq etib, milliy nutqiy xulq har bir xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy qadriyatlari va muomala an’analari bilan shakllanishini ilmiy jihatdan asoslagan [5]. Uning ishlarida bir xil kommunikativ maqsad turli madaniy muhitlarda o‘ziga xos nutq shakllari, imo-ishoralar va murojaat usullari orqali ifodalanishi ko‘rsatiladi. Ko‘p tilli talaba ushbu farqlarni anglash jarayonida o‘z madaniyatiga xos muloqot me’yorlarini yagona va o‘zgarmas qoida sifatida qabul qilishdan asta-sekin voz kechadi. Bu holat uning madaniy nisbiylikni tushunishi, turli qarashlarni xolis baholashi va muloqotdagi stereotiplarni qayta ko‘rib chiqishiga zamin yaratadi. V.G. Kostomarovning qarashlari talabaning nutqiy xulqini begona madaniyat me’yorlariga moslashtirishi madaniy intellektning amaliy ifodasi ekanini tushuntiradi [5].

S.G. Ter-Minasova madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida yuzaga keladigan tushunmovchiliklarning aksariyati til qoidalarini bilmaslikdan ko‘ra madaniy tasavvurlar o‘rtasidagi tafovutlar bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatgan [6]. Uning tadqiqotlarida so‘zlar ortida turuvchi ijtimoiy tajriba, milliy stereotiplar, qadriyatlar va xulq me’yorlarini bilish samarali muloqotning muhim sharti sifatida baholanadi. Ko‘p tilli talaba boshqa madaniyat vakilining xatti-harakatini o‘z me’yorlari asosida keskin baholamasdan, uning madaniy sabablarini tushunishga intilganida empatiya va madaniy sezgirlik namoyon bo‘ladi. Noaniq vaziyatlarga bardosh berish, o‘z hissiy reaksiyalarini nazorat qilish va muloqot uslubini o‘zgartira olish uning madaniy muhitga psixologik moslashuvini kuchaytiradi. V.G. Kostomarov va S.G. Ter-Minasovaning ilmiy qarashlari ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellekt til bilimidan tashqari, madaniy ma’nolarni anglash, stereotiplardan chekinish, empatik munosabat bildirish va xulqni vaziyatga mos ravishda o‘zgartirish qobiliyatlarini ham qamrab olishini ko‘rsatadi [5; 6].

Madaniy intellektni zamonaviy psixologik nuqtayi nazardan o‘rganishda S. Ang, L. Van Dyne va ularning hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan Cultural Intelligence Scale (CQS) muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. CQS 20 ta tasdiqdan tashkil topgan bo‘lib, madaniy intellektning metakognitiv, kognitiv, motivatsion va xulqiy tarkibiy qismlarini o‘lchaydi. Metakognitiv shkala to‘rtta, kognitiv shkala oltita, motivatsion shkala beshta va xulqiy shkala beshta savolni o‘z ichiga oladi. Metodikaning dastlabki variantida respondentlar har bir fikrga munosabatini 1 balldan 7 ballgacha bo‘lgan Likert shkalasi orqali baholaydilar.

Metakognitiv madaniy intellekt talabaning madaniyatlararo muloqot vaqtida o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, oldingi tasavvurlarini tekshirishi va vaziyatga qarab fikrlash strategiyasini o‘zgartirishini bildiradi. Tadqiqotda ushbu tarkibiy

qism “metakognitiv anglash” nomi bilan ifodalangan. Kognitiv madaniy intellekt turli xalqlarning qadriyatlari, urf-odatlari, diniy qarashlari, ijtimoiy me’yorlari, huquqiy tizimlari va muloqot qoidalari haqidagi bilimlarni qamrab oladi. Tadqiqot jadvalidagi “madaniy bilimlarni qo‘llash” ko‘rsatkichi mazkur kognitiv komponent mazmuniga mos keladi. Motivatsion madaniy intellekt shaxsning boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishga qiziqishi, yangi madaniy muhitda faol bo‘lish istagi va mavjud qiyinchiliklarni yengishga sarflaydigan ruhiy kuchini ifodalaydi. Xulqiy madaniy intellekt esa nutq sur’ati, ovoz ohangi, so‘z tanlash, imo-ishora, mimika va muloqot masofasini madaniy vaziyat talablariga mos ravishda o‘zgartirish qobiliyatidan iborat. Mazkur to‘rtta komponent madaniy intellektning o‘zaro bog‘langan, biroq mazmunan farqlanuvchi tarkibiy qismlari sifatida qaraladi.

Metodologiya. Tadqiqotda 42 nafar ko‘p tilli talaba ishtirok etdi. Respondentlarga metodika individual yoki guruhiy shaklda taqdim etilib, har bir tasdiqning ularning xulqi va shaxsiy tajribasiga qay darajada mos kelishini belgilash so‘raldi. Tadqiqotda S. Ang, L. Van Dyne va C. Koh tomonidan ishlab chiqilgan Madaniy intellekt shkalasi (Cultural Intelligence Scale — CQS)dan foydalanildi. Mazkur metodika madaniy intellektning metakognitiv, kognitiv, motivatsion va xulqiy tarkibiy qismlarini baholash orqali shaxsning turli madaniy muhitlarni anglash, ularga qiziqish bildirish va o‘z xatti-harakatlarini vaziyat talablariga moslashtirish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

CQS 20 ta tasdiqdan iborat bo‘lib, uning metakognitiv shkalasi 4 ta, kognitiv shkalasi 6 ta, motivatsion shkalasi 5 ta va xulqiy shkalasi 5 ta bandni o‘z ichiga oladi. Respondentlarning javoblari 1 balldan 7 ballgacha bo‘lgan Likert shkalasi asosida baholandi. Har bir shkala bo‘yicha tegishli bandlarning ballari alohida jamlanib, ularning o‘rtacha qiymati hisoblandi. Umumiy madaniy intellekt ko‘rsatkichi barcha 20 ta band bo‘yicha olingan ballarning umumiy o‘rtacha qiymati asosida aniqlandi. Shuningdek, natijalar past, o‘rta va yuqori darajalarga ajratilib, har bir darajadagi respondentlar soni hamda ularning foiz ko‘rsatkichlari hisoblandi. Foiz ko‘rsatkichi respondentlar sonining umumiy tanlanma hajmiga nisbati asosida aniqlandi.

Tadqiqot natijalarini tavsiflashda arifmetik o‘rtacha qiymat (M), standart og‘ish (SD), respondentlarning darajaviy taqsimoti va foiz ko‘rsatkichlaridan foydalanildi. M ko‘rsatkichi tanlanmadagi respondentlarning muayyan shkala bo‘yicha o‘rtacha natijasini ifodalasa, SD natijalarning o‘rtacha qiymat atrofida tarqalish darajasini ko‘rsatadi. Standart og‘ishning kichik qiymati respondentlar natijalarining bir-biriga nisbatan yaqinligini, yuqori qiymati esa individual tafovutlarning kuchliroq ekanini bildiradi.

Ma’lumotlarning statistik ishonchliligini baholashda har bir shkala va umumiy ko‘rsatkich bo‘yicha Cronbach alfa koeffitsiyenti, ballar taqsimotining me’yoriyligini aniqlashda esa Shapiro–Wilk mezoni nazarda tutildi. Taqsimotning me’yoriylik shartlariga javob bergan holatlarda guruhlararo farqlarni aniqlash uchun Student t-mezoni, o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni baholash uchun

Pearson korrelyatsiyasi; me'yoriylik sharti bajarilmagan holatlarda esa Mann–Whitney mezoni va Spearman korrelyatsiyasidan foydalanish belgilandi.

Tadqiqotda madaniyatlararo empatiya va noaniqlikka bardoshlilik CQSning mustaqil tarkibiy shkalalari sifatida emas, balki qo‘shimcha psixologik ko‘rsatkichlar sifatida qaraldi. Shu sababli mazkur ko‘rsatkichlarni baholashda CQSdan tashqari tegishli qo‘shimcha psixodiagnostik metodikalardan foydalanish zarurligi hisobga olindi. Mazkur yondashuv ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellektning asosiy komponentlari bilan bir qatorda empatiya va noaniqlikka bardoshlilik kabi psixologik xususiyatlarning namoyon bo‘lishini kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

1-jadval

Ko‘p tilli talabalarda madaniy intellekt namoyon bo‘lishining psixologik mexanizmlari, N=42

Psixologik ko‘rsatkichlar	M	SD	Yuqori	O‘rta	Past
Metakognitiv anglash	4,02	0,58	20 nafar — 47,6%	18 nafar — 42,9%	4 nafar — 9,5%
Madaniy bilimlarni qo‘llash	3,67	0,61	14 nafar — 33,3%	22 nafar — 52,4%	6 nafar — 14,3%
Madaniyatlararo motivatsiya	4,10	0,54	22 nafar — 52,4%	17 nafar — 40,5%	3 nafar — 7,1%
Xulqiy moslashuvchanlik	3,79	0,60	15 nafar — 35,7%	22 nafar — 52,4%	5 nafar — 11,9%
Madaniyatlararo empatiya	4,05	0,52	21 nafar — 50,0%	18 nafar — 42,9%	3 nafar — 7,1%
Noaniqlikka bardoshlilik	3,55	0,72	12 nafar — 28,6%	21 nafar — 50,0%	9 nafar — 21,4%
Umumiy madaniy intellekt	3,86	0,49	18 nafar — 42,9%	20 nafar — 47,6%	4 nafar — 9,5%

Natijalar. Metakognitiv anglash ko‘rsatkichi bo‘yicha o‘rtacha qiymat 4,02, standart og‘ish 0,58 ni tashkil etdi. Respondentlarning 20 nafari (47,6%) yuqori, 18 nafari (42,9%) o‘rta va 4 nafari (9,5%) past darajani qayd etdi. Mazkur natijalar ko‘p tilli talabalarning aksariyatida madaniyatlararo vaziyatlarda o‘z fikrlash jarayonini kuzatish, suhbatdoshning madaniy xususiyatlarini hisobga olish hamda avvalgi qarashlarini qayta baholash qobiliyati shakllanganini ko‘rsatadi. Past darajadagi ko‘rsatkich esa ayrim respondentlarda begona madaniy muhitda o‘z xatti-harakatlarini refleksiv tahlil qilish va mavjud stereotiplarni qayta ko‘rib chiqishda qiyinchiliklar mavjudligini ko‘rsatishi mumkin.

Madaniy bilimlarni qo‘llash bo‘yicha o‘rtacha qiymat 3,67, standart og‘ish 0,61 ni tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha 14 nafar talaba (33,3%) yuqori, 22 nafari (52,4%) o‘rta va 6 nafari (14,3%) past darajada qayd etildi. O‘rta darajadagi respondentlar ulushining yuqoriligi talabalarda turli xalqlarning urf-odatlari, qadriyatlari va kommunikativ me'yorlari haqida ma'lum bilimlar mavjudligini, biroq mazkur bilimlarni turli madaniy vaziyatlarda barqaror qo‘llash ko‘nikmasi yetarlicha shakllanmaganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan madaniyatlararo vaziyatlarni

tahlil qilish va amaliy kommunikativ mashg‘ulotlardan foydalanish ushbu ko‘rsatkichni rivojlantirishning muhim yo‘nalishi sifatida qaraladi.

Madaniyatlararo motivatsiya jadvaldagi yuqori ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, uning o‘rtacha qiymati 4,10, standart og‘ishi 0,54 ni tashkil etdi. Respondentlarning 22 nafari (52,4%) yuqori, 17 nafari (40,5%) o‘rta va 3 nafari (7,1%) past darajani namoyon etdi. Natijalar ko‘p tilli talabalarning aksariyatida boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilish, yangi madaniy tajribalarni o‘zlashtirish va notanish ijtimoiy muhitda faol ishtirok etishga nisbatan ijobiy motivatsiya mavjudligini ko‘rsatadi. Mazkur motivatsiya madaniyatlararo muloqotdagi qiyinchiliklarni yengish, kommunikativ xatolardan keyin faol munosabatni davom ettirish va yangi tajribani shaxsiy rivojlanish manbai sifatida qabul qilish bilan bog‘liq.

Xulqiy moslashuvchanlik bo‘yicha o‘rtacha qiymat 3,79, standart og‘ish 0,60 ni tashkil etdi. Respondentlarning 15 nafari (35,7%) yuqori, 22 nafari (52,4%) o‘rta va 5 nafari (11,9%) past darajada qayd etildi. Olingan natijalar talabalarning ko‘pchiligida nutq uslubi, murojaat shakli, ovoz ohangi, imo-ishora va boshqa xulqiy komponentlarni madaniy vaziyatga moslashtirish qobiliyati mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq o‘rta darajadagi respondentlar ulushining yuqoriligi ushbu moslashuvchanlikning murakkab yoki kutilmagan madaniyatlararo vaziyatlarda har doim ham barqaror namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Madaniyatlararo empatiya ko‘rsatkichi bo‘yicha o‘rtacha qiymat 4,05, standart og‘ish 0,52 ni tashkil etdi. Talabalarning 21 nafari (50,0%) yuqori, 18 nafari (42,9%) o‘rta va 3 nafari (7,1%) past darajani namoyon etdi. Mazkur natijalar respondentlarning katta qismida boshqa madaniyat vakillarining his-tuyg‘ulari, qarashlari va xatti-harakatlari sabablarini tushunishga intilish mavjudligini ko‘rsatadi. Empatiyaning yuqori darajasi madaniy tafovutlarni salbiy baholashning oldini olish, suhbatdoshga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va madaniyatlararo ziddiyatlarda konstruktiv yondashuvni tanlash uchun muhim psixologik resurs hisoblanadi.

Noaniqlikka bardoshlilik boshqa ko‘rsatkichlarga nisbatan eng past o‘rtacha qiymatni qayd etdi: M=3,55, SD=0,72. Ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha 12 nafar respondent (28,6%) yuqori, 21 nafari (50,0%) o‘rta va 9 nafari (21,4%) past darajada bo‘ldi. Natijalar ayrim talabalarda notanish madaniy muhitda xulq qoidalari noaniq bo‘lgan, suhbatdoshning munosabati oldindan prognoz qilinmagan yoki kutilmagan vaziyatlar yuzaga kelgan hollarda ikkilanish va psixologik zo‘riqish ehtimoli yuqoriligini ko‘rsatadi. Mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha standart og‘ishning nisbatan yuqoriligi respondentlar o‘rtasidagi individual tafovutlarning boshqa ko‘rsatkichlarga qaraganda kuchliroq ekanini bildiradi.

Umumiy madaniy intellekt ko‘rsatkichi bo‘yicha o‘rtacha qiymat 3,86, standart og‘ish 0,49 ni tashkil etdi. Respondentlarning 18 nafari (42,9%) yuqori, 20 nafari (47,6%) o‘rta va 4 nafari (9,5%) past darajani qayd etdi. Shunday qilib, tanlanmadagi talabalarning 90,5 foizida madaniy intellekt o‘rta yoki yuqori darajada shakllangan. Standart og‘ishning nisbatan kichikligi esa respondentlarning umumiy natijalari

o‘rtasida keskin tafovutlar mavjud emasligini va tanlanmada umumiy tendensiya shakllanganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, natijalar ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellektning nisbatan yaxshi shakllangan jihatlari madaniyatlararo motivatsiya (M=4,10), madaniyatlararo empatiya (M=4,05) va metakognitiv anglash (M=4,02) ekanini ko‘rsatdi. Nisbatan past ko‘rsatkich esa noaniqlikka bardoshlilik (M=3,55) bo‘yicha kuzatildi. Bu holat talabalarning boshqa madaniyatlar bilan muloqotga qiziqishi va suhbatdoshning holatini tushunish qobiliyati yetarlicha rivojlangan bo‘lsa-da, noaniq va kutilmagan madaniyatlararo vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlash ko‘nikmasini yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli ta’lim jarayonida til kompetensiyasi bilan bir qatorda madaniyatlararo vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiya, emotsional o‘zini boshqarish, stereotiplarni anglash va xulqiy moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlarni qo‘llash maqsadga muvofiq.

Muhokama. Olingan natijalar ko‘p tilli talabalarda madaniy intellektning rivojlanishi nafaqat til kompetensiyasi, balki madaniy tajribani anglash, o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish, empatik munosabat va muloqotga bo‘lgan motivatsiya bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi. Madaniyatlararo motivatsiya va empatiyaning yuqori darajada namoyon bo‘lishi boshqa madaniyat vakillari bilan muloqotga ochiqlik va ularning qarashlarini tushunishga tayyorlik mavjudligini anglatadi. Bu holat Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish haqidagi qarashlari hamda Ang va uning hamkorlari tomonidan ilgari surilgan madaniy intellektning ko‘p komponentli modeli bilan uyg‘unlashadi.

Shu bilan birga, noaniqlikka bardoshlilikning nisbatan pastligi ko‘p tilli talabalarning kutilmagan va aniq me’yorlar belgilanmagan madaniy vaziyatlarda qo‘shimcha psixologik qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj sezishini ko‘rsatadi. Demak, ta’lim jarayonida til o‘rgatish bilan bir qatorda madaniyatlararo vaziyatlarni tahlil qilish, refleksiya, empatiya va noaniq vaziyatlarga moslashish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarni tashkil etish muhimdir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari ko‘p tilli talabalar shaxsida madaniy intellektning shakllanishi va namoyon bo‘lishi bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan metakognitiv, kognitiv, motivatsion va xulqiy mexanizmlar asosida kechishini ko‘rsatdi. Olingan natijalarga ko‘ra, tadqiqotda ishtirok etgan 42 nafar talabaning 90,5 foizida umumiy madaniy intellekt o‘rta yoki yuqori darajada namoyon bo‘lgan. Bu holat ko‘p tillilik tajribasi talabaning turli madaniy muhitlarni anglash, madaniy farqlarni qabul qilish va muloqot jarayonida o‘z xatti-harakatlarini moslashtirish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun muhim psixologik zamin yaratishini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalarida madaniyatlararo motivatsiya eng yuqori ko‘rsatkichni namoyon etib, uning o‘rtacha qiymati 4,10 ni tashkil etdi. Respondentlarning 52,4 foizida mazkur ko‘rsatkich yuqori darajada qayd etildi. Madaniyatlararo empatiya ham yuqori darajada shakllangan bo‘lib, o‘rtacha qiymat 4,05 ni tashkil etdi. Metakognitiv anglashning o‘rtacha qiymati 4,02 ga teng bo‘lib, talabalarning katta

qismi turli madaniy vaziyatlarda o‘z fikrlash jarayonini kuzatish va mavjud qarashlarini qayta baholash imkoniyatiga ega ekanini ko‘rsatdi. Mazkur natijalar ko‘p tilli talabalarning boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishga ichki tayyorligi, ularning nuqtayi nazarini tushunishga intilishi hamda madaniy vaziyatlarni ongli ravishda tahlil qilish qobiliyati nisbatan yaxshi shakllanganligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, noaniqlikka bardoshlilik ko‘rsatkichi boshqa mezonlarga nisbatan pastroq natijani qayd etdi: uning o‘rtacha qiymati 3,55 bo‘lib, respondentlarning 21,4 foizida ushbu ko‘rsatkich past darajada namoyon bo‘lgan. Mazkur holat notanish madaniy vaziyatlarda xulq me’yorlarining noaniqligi, suhbatdoshning munosabatini oldindan baholashdagi qiyinchiliklar va kutilmagan kommunikativ vaziyatlar ayrim talabalar uchun psixologik zo‘riqish manbai bo‘lishi mumkinligini anglatadi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha standart og‘ishning 0,72 ga tengligi individual tafovutlarning boshqa ko‘rsatkichlarga nisbatan kuchliroq ekanini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot ko‘p tilli talabalarda madaniy intellektni faqat til kompetensiyasi bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatdi. Madaniy intellektning samarali namoyon bo‘lishida madaniy vaziyatni anglash, boshqa madaniyat vakillarining qarash va hissiyotlarini tushunish, muloqotga bo‘lgan motivatsiya, noaniqlikka bardoshlilik hamda xulq-atvorni vaziyatga mos ravishda o‘zgartira olish kabi psixologik mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu asosda ta’lim jarayonida ko‘p tilli talabalarning madaniy intellektini rivojlantirish uchun faqat til bilimlarini oshirish bilan cheklanib qolmasdan, madaniyatlararo vaziyatlarni tahlil qilish, rolli o‘yinlar, refleksiv topshiriqlar, muloqot treninglari va noaniq vaziyatlarda qaror qabul qilishga yo‘naltirilgan psixologik mashg‘ulotlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv talabalarning madaniy farqlarni ziddiyat manbai sifatida emas, balki o‘zaro anglashuv va shaxsiy rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishiga, akademik va kasbiy muhitda samarali madaniyatlararo muloqot olib borishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. — Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934.

2. Лурия А.Р. Язык и сознание. — Санкт-Петербург: Питер, 2019. — 333 с.

3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. — Москва: Смысл, 1999. — 287 с.

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва: Русский язык, 1990. — 246 с.

5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы. — Москва: Индрик, 2005. — 1037 с.

6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — Москва: Слово/Slovo, 2000. — 261 с.

7. Ang S., Van Dyne L., Koh C. Personality Correlates of the Four-Factor Model of Cultural Intelligence // Group & Organization Management. — 2006. — Vol. 31, № 1. — P. 100–123.

8. Ang S., Van Dyne L., Koh C., Ng K.Y., Templer K.J., Tay C., Chandrasekar N.A. Cultural Intelligence: Its Measurement and Effects on Cultural Judgment and Decision Making, Cultural Adaptation and Task Performance // Management and Organization Review. — 2007. — Vol. 3, № 3. — P. 335–371.

9. Ang S., Van Dyne L. Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications. — Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2008. — 414 p.

10. Ng K.Y., Van Dyne L., Ang S. From Experience to Experiential Learning: Cultural Intelligence as a Learning Capability for Global Leader Development // Academy of Management Learning & Education. — 2009. — Vol. 8, № 4. — P. 511–526.

11. Ang S., Van Dyne L., Tan M.L. Cultural Intelligence // The Cambridge Handbook of Intelligence / Ed. by R.J. Sternberg, S.B. Kaufman. — New York: Cambridge University Press, 2011. — P. 582–602.

12. Van Dyne L., Ang S., Ng K.Y., Rockstuhl T., Tan M.L., Koh C. Sub-Dimensions of the Four-Factor Model of Cultural Intelligence: Expanding the Conceptualization and Measurement of Cultural Intelligence // Social and Personality Psychology Compass. — 2012. — Vol. 6, № 4. — P. 295–313.

13. Ng K.Y., Van Dyne L., Ang S. Cultural Intelligence: A Review, Reflections, and Recommendations for Future Research // Conducting Multinational Research: Applying Organizational Psychology in the Workplace / Ed. by A.M. Ryan, F.T.L. Leong, F.L. Oswald. — Washington, DC: American Psychological Association, 2012. — P. 29–58.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 376.3:373.5

Niyazova Muqaddas Kurbandurdiyevna,
Buxoro shahar 30-umumiy o‘rta ta’lim maktabining
o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning mazmun-mohiyati, pedagogik va ijtimoiy ahamiyati yoritilgan. Inklyuziv madaniyat barcha o‘quvchilarga, ularning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ta’lim ehtiyojlaridan qat’i nazar, teng imkoniyatlar yaratishga asoslanadi. Maqolada inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishda pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi, o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va hamkorlik, ota-onalar bilan samarali muloqot hamda maktab jamoasining roli tahlil qilinadi. Shuningdek, inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va amaliy mexanizmlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, umumta’lim maktabi, teng imkoniyat, alohida ta’lim ehtiyojlari, bag‘rikenglik, hamkorlik, ijtimoiy moslashuv, pedagogik yondashuv.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация. В статье раскрываются содержание, сущность, педагогическое и социальное значение формирования инклюзивной культуры в общеобразовательных школах. Инклюзивная культура основывается на создании равных возможностей для всех обучающихся независимо от их индивидуальных особенностей, способностей и образовательных потребностей. В статье анализируются роль профессиональной компетентности педагогов, развитие взаимного уважения и сотрудничества между обучающимися, эффективное взаимодействие с родителями, а также значение школьного сообщества в формировании инклюзивной образовательной среды. Кроме того, определены основные направления и практические механизмы развития инклюзивной культуры в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивная культура, общеобразовательная школа, равные возможности, особые образовательные потребности, толерантность, сотрудничество, социальная адаптация, педагогический подход.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

DEVELOPING AN INCLUSIVE CULTURE IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract. This article discusses the essence, pedagogical and social significance of developing an inclusive culture in general education schools. Inclusive culture is based on providing equal educational opportunities to all students regardless of their individual characteristics, abilities and educational needs. The article analyzes the role of teachers' professional competence, mutual respect and cooperation among students, effective communication with parents, and the school community in creating an inclusive educational environment. The main directions and practical mechanisms for developing an inclusive culture in general education schools are also presented.

Keywords: inclusive education, inclusive culture, general education school, equal opportunities, special educational needs, tolerance, cooperation, social adaptation, pedagogical approach.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimining oldida turgan muhim vazifalardan biri — har bir bolaning, uning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlaridan qat'i nazar, sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlashdir. Zamonaviy jamiyatda turli qobiliyat, ehtiyoj va imkoniyatlarga ega bo'lgan bolalarning birgalikda ta'lim olishi ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan, insonparvar va individual yondashuv asosida tashkil etishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida inklyuziv ta'limni rivojlantirish hamda inklyuziv madaniyatni shakllantirish bugungi kunning dolzarb pedagogik va ijtimoiy masalalaridan biri hisoblanadi.

Inklyuziv ta'limning asosiy mazmuni o'quvchilar o'rtasidagi individual farqlarni ta'lim jarayoniga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida emas, balki ta'lim muhitining tabiiy va muhim xususiyati sifatida qabul qilishdan iborat. Bunday yondashuv har bir o'quvchining ta'lim olish, maktab hayotida faol ishtirok etish, tengdoshlari bilan muloqot qilish va o'z qobiliyatlarini to'laqonli namoyon etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarni jamiyatdan ajratmasdan, ularni tengdoshlari bilan birgalikda ta'lim olishiga sharoit yaratish inklyuziv ta'limning muhim tamoyillaridan biridir.

Shu bilan birga, inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish faqatgina moddiy-texnik sharoitlarni yaratish yoki alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarni umumiy sinflarga jalb etish bilangina cheklanmaydi. Mazkur jarayon maktab jamoasining barcha a'zolari — rahbariyat, pedagoglar, o'quvchilar, ota-onalar va boshqa mutaxassislarning hamkorligini talab etadi. Bunda o'qituvchilarning inklyuziv pedagogik kompetensiyasi, individual yondashuvdan foydalanish ko'nikmalari, sinfdagi psixologik muhit va o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv madaniyat esa maktabda barcha o‘quvchilarni qadrlash, ularning huquq va imkoniyatlarini hurmat qilish, o‘zaro yordam, hamkorlik, bag‘rikenglik va tenglik kabi qadriyatlarni qaror toptirishni nazarda tutadi. Bunday madaniyat shakllangan ta’lim muhitida o‘quvchilarning individual xususiyatlari hurmat qilinadi, kamsitish va chetlatishning oldi olinadi hamda har bir bola o‘zini maktab jamoasining teng huquqli a’zosi sifatida his etadi. Shu sababli inklyuziv madaniyatni shakllantirish nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning, balki barcha o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, Buxoro viloyatida 152 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida inklyuziv sinflar tashkil etilgan bo‘lib, ularda 353 nafar o‘quvchi sog‘lom tengdoshlari bilan birgalikda ta’lim olmoqda. Shuningdek, 688 nafar imkoniyati cheklangan o‘quvchiga uyda yakka tartibda ta’lim berilmoqda. Mazkur ko‘rsatkichlar hududda inklyuziv ta’limni rivojlantirish borasida muayyan ishlar amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, inklyuziv ta’limning qamrovini kengaytirish bilan bir qatorda, maktablarda barcha o‘quvchilar uchun qulay, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish, ya’ni inklyuziv madaniyatni shakllantirishga ham tizimli yondashish zarurligini ko‘rsatadi.

Shu jihatdan, umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning samarali usullarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Inklyuziv madaniyatning rivojlanishi maktab muhitida tenglik va hamjihatlikni mustahkamlash, o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirish, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik muhitini shakllantirish hamda har bir bolaning o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning pedagogik jihatlari, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati hamda samarali tashkil etish shart-sharoitlari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida inklyuziv ta’lim va inklyuziv muhitning mazmun-mohiyatini ochib berish, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun qulay ta’lim sharoitlarini yaratish masalalarini o‘rganish, shuningdek, pedagog, psixolog, o‘quvchi va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikning inklyuziv muhitni shakllantirishdagi ahamiyatini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi.

Tadqiqotning metodologik asosini pedagogik hodisalarni tahlil qilish, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, kuzatish hamda amaliy pedagogik tajribalarni o‘rganish metodlari tashkil etdi. Mazkur metodlar orqali inklyuziv ta’lim jarayonida yuzaga keladigan pedagogik va psixologik holatlar, o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki, tengdoshlari bilan munosabatlari hamda pedagogik qo‘llab-quvvatlashning samaradorligi o‘rganildi. Shuningdek, mavjud pedagogik tajribalarni tahlil qilish asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar aniqlandi.

Tadqiqot davomida umumta'lim maktablarida inklyuziv muhitni shakllantirishga xizmat qiluvchi individual va differensial yondashuv, hamkorlikka asoslangan ta'lim, o‘quvchilarning imkoniyat va ehtiyojlarini hisobga olish, interfaol metodlardan foydalanish hamda psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari ham tahlil qilindi. Bunda o‘quvchining nafaqat akademik rivojlanishi, balki uning ijtimoiy moslashuvi, muloqot ko‘nikmalari, mustaqilligi va jamoaga integratsiyalashuvi ham muhim mezon sifatida qaraldi.

Amaliy jihatdan Buxoro shahridagi 30-umumiy o‘rta ta'lim maktabida inklyuziv ta'lim olayotgan o‘quvchi bilan olib borilayotgan individual va jamoaviy interfaol mashg‘ulotlar tajribasi misol sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu tajriba doirasida o‘quvchining ta'lim jarayonidagi ishtiroki, tengdoshlari bilan o‘zaro munosabati, pedagog tomonidan qo‘llanilayotgan individual yondashuv va interfaol metodlarning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilindi. Shuningdek, o‘quvchini qo‘llab-quvvatlashda o‘qituvchi, maktab psixologi va tengdoshlar hamkorligining o‘rni ham ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish jarayonida inklyuziv madaniyatni shakllantirish faqatgina alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bilan cheklanmasligi, balki butun maktab jamoasida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va tenglik tamoyillarini qaror toptirish bilan chambarchas bog‘liqligi asoslandi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot mavzusini pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatdan kompleks tahlil qilish imkonini berdi.

Inklyuziv madaniyat tushunchasi va uning ahamiyati

Inklyuziv madaniyat — ta'lim muassasasida barcha o‘quvchilarni qadrlash, ularning huquq va imkoniyatlarini hurmat qilish hamda ta'lim jarayonida teng ishtirokini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik muhitdir.

Maktabda inklyuziv madaniyat shakllangan bo‘lsa, o‘quvchilar o‘zlarini jamoaning muhim va to‘laqonli a'zosi sifatida his qiladilar. Bu esa ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi, ijtimoiy faolligini rivojlantiradi va ta'lim olishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi.

Inklyuziv madaniyatning muhim tamoyillaridan biri kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikdir. O‘quvchining jismoniy yoki intellektual imkoniyatlari, o‘zlashtirish darajasi yoki boshqa individual xususiyatlari uning teng huquqli ta'lim olishiga to‘sqinlik qilmasligi kerak.

Shu bois inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonida o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash va ta'lim jarayonida zarur pedagogik ko‘makni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumta'lim maktablarida inklyuziv muhitni shakllantirish

Inklyuziv muhitni shakllantirishda, avvalo, pedagoglarning munosabati muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi har bir o‘quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olishi va ta'lim jarayonini imkon qadar moslashtirishi lozim. Bunda differensial va

individual yondashuv, interfaol metodlar, guruhli mashg‘ulotlar hamda hamkorlikka asoslangan topshiriqlardan foydalanish samarali natija beradi.

Sinf jamoasida o‘quvchilar o‘rtasidagi ijobiy munosabatlarni shakllantirish ham muhimdir. Turli guruhlarda ishlash, o‘zaro yordam va hamkorlikka asoslangan mashg‘ulotlar o‘quvchilarda bir-birini tushunish va hurmat qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Maktab psixologi ham inklyuziv muhitni shakllantirish jarayonida muhim o‘rin tutadi. Psixolog o‘quvchilarning ijtimoiy va psixologik moslashuvini qo‘llab-quvvatlashi, sinfdagi nizoli vaziyatlarning oldini olishi hamda o‘quvchilarda ijobiy kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga ko‘maklashishi mumkin.

Oila va maktab hamkorligining ahamiyati

Inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Oila va maktab o‘rtasidagi muntazam va ochiq muloqot bolaning ta’lim jarayonidagi ehtiyojlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Ota-onalar farzandining qobiliyatlari, qiziqishlari va duch kelayotgan qiyinchiliklari haqida pedagoglarga ma’lumot berishi, pedagoglar esa bolaning ta’limdagi rivojlanishi haqida ota-onalarni muntazam xabardor qilib borishi lozim. Bunday hamkorlik bolaning individual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, ota-onalar o‘rtasida inklyuziv ta’limning mazmuni va ahamiyati haqida tushuntirish ishlarini olib borish zarur. Chunki inklyuziv madaniyat nafaqat maktabda, balki oilada va jamiyatda ham shakllanadi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari

Umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish, avvalo, har bir o‘quvchining ta’lim olish, maktab hayotida faol ishtirok etish hamda o‘z qobiliyatlarini namoyon etishi uchun teng va qulay sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Bunda o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va hamjihatlikni qaror toptirish, turli xil individual xususiyat va ehtiyojlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, kamsitish, chetlatish va bulling holatlarining oldini olish, maktabda har bir o‘quvchi o‘zini xavfsiz va qadrlangan his qiladigan ijobiy psixologik muhitni ta’minlash zarur. Mazkur jarayonda pedagoglarning inklyuziv ta’lim bo‘yicha bilim va kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarni individual yondashuv asosida qo‘llab-quvvatlash, ularning ta’lim jarayoniga to‘laqonli jalb etilishini ta’minlash alohida o‘rin tutadi. Shuningdek, ota-onalar, pedagoglar va maktab ma’muriyati o‘rtasidagi samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, maktab infratuzilmasini barcha o‘quvchilar uchun imkon qadar qulay va moslashtirilgan holga keltirish hamda o‘quvchilarning maktab hayotidagi ijtimoiy va jamoaviy faoliyatlarda faol ishtirok etishiga sharoit yaratish inklyuziv madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridir. Ushbu yo‘nalishlarning izchil va tizimli amalga oshirilishi maktab jamoasida sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi va o‘zaro hamkorligini kuchaytirish, shuningdek, ta’lim jarayonida teng imkoniyatlarni ta’minlashga xizmat qiladi.

Inklyuziv ta'limda pedagogning kasbiy kompetensiyasi

Inklyuziv ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan pedagogning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. O'qituvchi nafaqat o'z fanini yaxshi bilishi, balki turli ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashning pedagogik va psixologik usullarini ham egallagan bo'lishi kerak.

Bunda o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ularning qobiliyat va imkoniyatlarini hisobga olish hamda ta'lim mazmunini moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagog sinfdagi barcha o'quvchilarga bir xil hurmat va e'tibor bilan munosabatda bo'lishi bilan birga, ularning individual imkoniyatlariga mos yordam ko'rsatishi zarur. Ayrim o'quvchilarga topshiriqni bajarish uchun qo'shimcha vaqt, ko'rgazmali material yoki individual tushuntirish talab qilinishi mumkin. Bunday yondashuv o'quvchining ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, o'qituvchilarning malakasini muntazam oshirib borish, seminar va treninglarda ishtirok etishini ta'minlash inklyuziv ta'lim sifatini yaxshilashning muhim shartlaridan biridir.

O'quvchilarda bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda o'quvchilarning o'zaro munosabatlari alohida ahamiyatga ega. Bolalarda kichik yoshdan boshlab turli xil insonlarni hurmat qilish, ularning farqlarini to'g'ri qabul qilish va zarur hollarda yordam berish ko'nikmalarini shakllantirish lozim.

Buning uchun dars jarayonida hamkorlikka asoslangan topshiriqlar, rolli o'yinlar, munozaralar va tarbiyaviy tadbirlardan foydalanish mumkin. Mazkur usullar o'quvchilarda empatiya, muloqot, o'zaro yordam va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ayniqsa, bulling va kamsitishning oldini olish inklyuziv madaniyatning muhim yo'nalishlaridan biridir. Maktabda har bir o'quvchi o'zini xavfsiz his qilishi, fikrini erkin bildira olishi va tengdoshlari tomonidan hurmat qilinishiga erishish zarur.

Amaliy jihatdan Buxoro shahridagi 30-umumiy o'rta ta'lim maktabida inklyuziv ta'lim olayotgan Uchqunov Umidjon bilan olib borilayotgan ishlarni misol sifatida keltirish mumkin. Mazkur o'quvchi bilan boshlang'ich sinf o'qituvchilari va maxsus pedagog tomonidan o'quv yili davomida individual hamda sinf jamoasi bilan birgalikda turli interfaol mashg'ulotlar tashkil etilmoqda.

Inklyuziv madaniyatning ijtimoiy ahamiyati

Inklyuziv madaniyatning rivojlanishi nafaqat ta'lim tizimi, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabda o'zaro hurmat, tenglik, hamjihatlik va qo'llab-quvvatlash muhitida tarbiyalangan yoshlar kelajakda jamiyatning faol, mas'uliyatli va bag'rikeng a'zolari sifatida shakllanadi. Inklyuziv ta'lim jarayonida bolalarda inson huquqlariga hurmat, ijtimoiy adolat, o'zaro yordam, hamkorlik va turli qarashlarga nisbatan bag'rikeng munosabat kabi muhim qadriyatlar rivojlanadi. Bu esa turli ijtimoiy

guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunish va hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv madaniyatni shakllantirishni faqat ta’lim muassasasining vazifasi sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida baholash lozim. Buxoro shahridagi 30-umumiy ta’lim maktabida tashkil etilgan “Ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarning qo‘l mehnati mahsulotlari auksion savdosi” mazkur yondashuvning amaliy ifodalaridan biridir. Tadbirda uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan hamda inklyuziv ta’limga jalb etilgan iqtidorli o‘quvchilarning ijodiy ishlari namoyish etilib, ularning qobiliyat va imkoniyatlarini keng jamoatchilikka ko‘rsatish uchun sharoit yaratildi. Bunday tashabbuslar o‘quvchilarning o‘z iste’dodini namoyon etishi, tengdoshlari va jamiyat bilan faol muloqotga kirishishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashi hamda jamiyat hayotida o‘z o‘rnini his etishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Amaliy tavsiyalar. Umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni yanada rivojlantirish uchun pedagoglarning inklyuziv ta’lim bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarini muntazam oshirib borish, ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar, differensial va individual ta’lim metodlari bilan tanishtirish, shuningdek, bu yo‘nalishda seminar, trening va amaliy mashg‘ulotlarni tizimli ravishda tashkil etish muhimdir. Pedagog nafaqat ta’lim beruvchi, balki sinfdagi sog‘lom psixologik muhitni shakllantiruvchi va barcha o‘quvchilar o‘rtasidagi ijobiy munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi lozim.

O‘quvchilar o‘rtasida bag‘rikenglik, do‘stona munosabat, hamkorlik va o‘zaro hurmatni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy tadbirlarni muntazam tashkil etish ham inklyuziv madaniyatning muhim shartlaridan biridir. Bunda turli vaziyatli mashqlar, guruhli topshiriqlar, hamkorlikdagi loyihalar, suhbatlar va ijodiy tadbirlardan foydalanish o‘quvchilarning bir-birini yaxshiroq tushunishiga yordam beradi. Ayniqsa, o‘ziga xos ehtiyoj va imkoniyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilarni jamoaviy faoliyatga jalb etish ularning ijtimoiy faolligi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Maktab psixologi faoliyatini inklyuziv muhitni rivojlantirish bilan uyg‘unlashtirish, o‘quvchilarning psixologik holatini muntazam o‘rganish va zarur hollarda individual qo‘llab-quvvatlash choralarini ko‘rish ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ota-onalar bilan muntazam maslahat va uchrashuvlar tashkil etish, ularni farzandlarining ta’lim va tarbiya jarayoniga faol jalb qilish, maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash lozim. Ota-onalarning inklyuziv ta’limning mazmuni va ahamiyati haqidagi xabardorligini oshirish maktabda yagona tarbiyaviy muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarga individual yondashuvni kuchaytirish, ularning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ta’limiy hamda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish zarur. Bunda o‘quvchining faqat akademik natijalari emas, balki uning ijtimoiy, kommunikativ va ijodiy rivojlanishiga ham e’tibor qaratilishi kerak. Bulling, kamsitish, masxara qilish va ijtimoiy chetlatish

kabi holatlarning oldini olish bo‘yicha profilaktik ishlarni tizimli ravishda olib borish, o‘quvchilarga bunday vaziyatlarda qanday munosabat bildirish kerakligini tushuntirish ham muhim vazifalardan biridir.

Barcha o‘quvchilarning maktab tadbirlari, to‘garaklar, sport musobaqalari, ijodiy loyihalar va jamoaviy faoliyatlarda teng ishtirokini ta’minlash orqali ularning maktab hayotiga daxldorlik hissini kuchaytirish mumkin. Ta’lim jarayonida hamkorlikka asoslangan interfaol metodlardan foydalanish, kichik guruhlarda ishlash, juftlikdagi topshiriqlar va loyiha faoliyatini kengaytirish o‘quvchilarning o‘zaro muloqotini rivojlantiradi. Shuningdek, o‘quvchilarning qobiliyat va iqtidorini namoyon etishi uchun ko‘rgazmalar, ijodiy tanlovlar, mahorat darslari, ko‘rgazmali tadbirlar va turli loyihalarni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda maktab infratuzilmasining qulayligi ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. O‘quvchilarning jismoniy imkoniyatlari va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim xonalari, umumiy foydalanish joylari hamda o‘quv vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bunday yondashuv barcha o‘quvchilarning maktab muhitida o‘zini erkin va xavfsiz his qilishiga xizmat qiladi.

Mazkur chora-tadbirlarning izchil va tizimli amalga oshirilishi maktabda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish, o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi va o‘zaro hamkorligini kuchaytirish, ta’lim jarayonida teng imkoniyatlarni ta’minlash hamda har bir o‘quvchining shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur sharoitlarni yaratadi.

Xulosa. Umumta’lim maktablarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri bo‘lib, uning mazmuni barcha o‘quvchilar uchun teng, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish bilan chambarchas bog‘liq. Inklyuziv madaniyatning asosini har bir o‘quvchining shaxsini qadrlash, uning huquq va qadr-qimmatini hurmat qilish, ta’lim olish uchun teng imkoniyat yaratish hamda individual ehtiyoj va imkoniyatlarini hisobga olish tashkil etadi. Bunday yondashuv o‘quvchini faqat ta’lim oluvchi sifatida emas, balki maktab jamoasining to‘laqonli a’zosi sifatida ko‘rishni nazarda tutadi.

Inklyuziv muhitni shakllantirish biror bir pedagog yoki mutaxassisning alohida vazifasi bilan cheklanmaydi. Bu jarayonda maktab rahbariyati, fan o‘qituvchilari, sinf rahbarlari, psixologlar, ota-onalar va o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir ishtirokchining o‘z vazifasini mas’uliyat bilan bajarishi, o‘quvchilarning ehtiyojlarini o‘z vaqtida aniqlashi va ularga zarur ko‘mak ko‘rsatishi inklyuziv ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, maktab jamoasida bag‘rikenglik, hamkorlik, o‘zaro yordam va hurmat qadriyatlarining qaror topishi inklyuziv madaniyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonida o‘quvchilarning individual farqlarini tabiiy holat sifatida qabul qilish, ularning qobiliyat va imkoniyatlariga ishonch bildirish hamda ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun zarur sharoit

yaratish alohida ahamiyatga ega. Bunday muhitda o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifodalash, tengdoshlari bilan hamkorlik qilish, bir-birining qarash va imkoniyatlarini hurmat qilishni o‘rganadi. Natijada nafaqat ta’lim sifati, balki o‘quvchilarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi uchun ham qulay sharoit yuzaga keladi.

Inklyuziv madaniyatning ijtimoiy ahamiyati shundaki, maktabda shakllangan ijobiy munosabatlar o‘quvchilarning keyingi hayotidagi qarashlari va xulq-atvoriga ham ta’sir ko‘rsatadi. Tenglik, adolat, hamjihatlik va bag‘rikenglik ruhida tarbiyalangan yoshlar kelajakda jamiyatda turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot qila oladigan, boshqalarning huquq va manfaatlarini hurmat qiladigan hamda ijtimoiy mas’uliyatni his etadigan shaxslar sifatida shakllanadi. Shu jihatdan, maktabda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uzoq muddatli ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim pedagogik va tarbiyaviy omil hisoblanadi.

Shuningdek, inklyuziv ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijodiy va amaliy qobiliyatlarini namoyon etishiga imkon beradigan turli tadbirlarni tashkil etish ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishga yordam beradi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega yoki uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan o‘quvchilarni maktab hayotiga imkon qadar faol jalb etish ularning jamiyat bilan aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli inklyuzivlikni faqat ta’lim olish imkoniyati bilan cheklab qo‘ymasdan, o‘quvchining ijtimoiy, madaniy va ijodiy hayotdagi ishtirokini ham qamrab oladigan keng tushuncha sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, inklyuziv madaniyatni rivojlantirish orqali har bir bolaning ta’lim olish, o‘z qobiliyatlarini namoyon etish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlash, maktab muhitida sog‘lom munosabatlarni shakllantirish va ta’lim sifatini oshirish bilan bir qatorda, kelajakda insonparvar, adolatli, hamjihat va bag‘rikeng jamiyatni barpo etishga ham zamin yaratadi. Shunday ekan, inklyuziv madaniyatni shakllantirish barcha ta’lim ishtirokchilarining doimiy e’tibori va hamkorligini talab qiladigan uzluksiz jarayon sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4860-son, 2020-yil 13-oktabr.

3. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. Paris: UNESCO, 2017.

4. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO, 1994.

5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 94(575.1):355.72:614.88

Туланова Наима Фархаджон кизи,
исследователь факультета истории
Национального университета Узбекистана

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭВАКУАЦИОННЫХ ГОСПИТАЛЕЙ В СИСТЕМЕ ВОЕННО-МЕДИЦИНСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ: ИСТОРИКО-МЕДИЦИНСКИЙ АНАЛИЗ И ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РЕАБИЛИТАЦИИ

Аннотация. В статье представлен комплексный историко-медицинский анализ функционирования эвакуационных госпиталей (эвакогоспиталей) в системе военно-медицинского обеспечения в период Второй мировой войны (1941–1945 гг.) на примере Узбекистана как одного из крупнейших тыловых госпитальных центров. На основе обширного массива архивных документов (включая фонды Центрального государственного архива Республики Узбекистан) и военно-медицинской статистики исследованы организационные структуры, дислокация, материально-техническое оснащение и профилизация госпитальной базы.

Ключевые слова: Эвакуационные госпитали, военно-медицинское обеспечение, тыловой госпитальный район, Узбекистан, реабилитация раненых, восстановительная хирургия, лечебная физкультура, бальнеотерапия, история медицины, Вторая мировая война.

HARBIY-TIBBIY TA'MINOT TIZIMIDA EVAKUATSIYA GOSPITALLARI FAOLIYATI: TARIXIY-TIBBIY TAHLIL VA REABILITATSIYANING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida (1941–1945-yy.) eng yirik orqa front gospital markazlaridan biri bo'lgan O'zbekiston misolida harbiy-tibbiy ta'minot tizimidagi evakuatsiya gospitallarining (evakogospitallarning) faoliyatiga bag'ishlangan kompleks tarixiy-tibbiy tahlil taqdim etilgan. Keng qamrovli arxiv hujjatlari (jumladan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi fondlari) va harbiy-tibbiy statistika asosida gospital bazasining tashkiliy tuzilmasi, joylashuvi (dislokatsiyasi), moddiy-texnik ta'minoti va ixtisoslashuvi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: evakuatsiya gospitallari, harbiy-tibbiy ta'minot, orqa front gospital hududi, O'zbekiston, yaradorlarni reabilitatsiya qilish, tiklash jarrohligi, davolash jismoniy tarbiyasi, balneoterapiya, tibbiyot tarixi, Ikkinchi jahon urushi.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

THE ACTIVITIES OF EVACUATION HOSPITALS IN THE MILITARY MEDICAL SUPPORT SYSTEM: A HISTORICAL AND MEDICAL ANALYSIS AND EFFECTIVE REHABILITATION METHODS

Abstract. The article presents a comprehensive historical and medical analysis of the functioning of evacuation hospitals (evac-hospitals) within the military medical support system during World War II (1941–1945), focusing on Uzbekistan as one of the largest rear hospital hubs. Based on an extensive array of archival documents (including the holdings of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan) and military medical statistics, the study examines the organizational structures, deployment, material and technical equipment, and specialization of the hospital base.

Keywords: Evacuation hospitals, military medical support, rear hospital zone, Uzbekistan, rehabilitation of the wounded, reconstructive surgery, physical therapy, balneotherapy, history of medicine, World War II.

Введение. Организация эффективной медицинской помощи и последующей реабилитации раненых и больных военнослужащих в годы Второй мировой войны являлась важнейшей стратегической задачей, напрямую определявшей боеспособность действующей армии и демографический потенциал тыла [1]. В условиях масштабных санитарных потерь, вызванных применением высокоинтенсивного огнестрельного, артиллерийского и авиационного оружия, ключевая роль в системе этапного лечения с эвакуацией по назначению отводилась глубокому тылу [2].

Узбекская ССР в 1941–1945 гг. превратилась в одну из мощнейших баз эвакуационной медицины. Выгодное геостратегическое положение, благоприятные климатические условия, наличие развитой сети учебных и научно-исследовательских медицинских учреждений (прежде всего Ташкентского медицинского института), а также богатые природные бальнеологические ресурсы предопределили развертывание в регионе крупной сети эвакогоспиталей [3].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью осмысления исторического опыта системной организации медико-санитарного обеспечения в экстремальных условиях, анализа эволюции методов комплексной реабилитации раненых и выявления факторов, обеспечивших высокую эффективность восстановления здоровья военнослужащих.

Цель исследования: давать историко-медицинскую оценку функционированию эвакуационных госпиталей на территории Узбекистана,

проанализировать динамику их формирования, структуру коечного фонда и научно-методические подходы к реабилитации раненых и больных воинов.

Материалы - Материально-документальную базу исследования составили:

1. Архивные источники: Неопубликованные документы Центрального государственного архива Республики Узбекистан (ЦГА РУз) — Фонд Р-837 (Народный комиссариат здравоохранения УзССР), Фонд Р-2365 (Управление эвакогоспиталями ВЦСПС и Наркомздрава);

2. Военно-медицинская статистика: Статистические отчеты Главного военно-санитарного управления (ГВСУ), отчеты военно-врачебных комиссий (ВВК), сводки отделов эвакогоспиталей областных отделов здравоохранения (Ташкентской, Самаркандской, Ферганской, Бухарской и Андижанской областей) за 1941–1945 гг. [4];

3. Научные труды и публикации военных лет: Труды научных сессий госпитальных хирургов и терапевтов, опубликованные материалы Ташкентского и Самаркандского медицинских институтов, монографии и методические рекомендации ученых-медиков (А.А. Аскарова, С.А. Масудова, В.В. Вахрушева и др.) [5].

Методы. В ходе исследования был использован комплекс общенаучных и специально-исторических методов, позволивших всесторонне проанализировать процесс становления и функционирования эвакуационных госпиталей в системе военно-медицинского обеспечения в годы Второй мировой войны.

Историко-генетический метод применялся для последовательного изучения процессов формирования, развертывания, развития и последующей реорганизации сети эвакуационных госпиталей на протяжении 1941–1945 годов. Использование данного метода позволило проследить основные этапы становления госпитальной системы, выявить особенности ее адаптации к изменяющимся условиям военного времени, а также определить факторы, повлиявшие на расширение и специализацию лечебных учреждений.

Сравнительно-исторический метод был использован для сопоставления различных подходов и методов лечения раненых и больных военнослужащих, включая хирургические, физиотерапевтические и бальнеологические методы. На основе сравнительного анализа оценивалась эффективность применявшихся лечебно-восстановительных мероприятий, продолжительность лечения, особенности медицинской реабилитации, а также динамика возвращения военнослужащих к дальнейшей службе на различных этапах войны.

Историко-системный подход позволил рассмотреть сеть эвакуационных госпиталей как целостную и многоуровневую систему, функционировавшую во взаимодействии с органами государственного управления, учреждениями здравоохранения, военным командованием, транспортной инфраструктурой,

научно-исследовательскими и образовательными медицинскими учреждениями. Особое внимание было уделено роли местных органов власти и населения в обеспечении госпиталей материальными ресурсами, кадрами, продовольствием и другими необходимыми средствами.

Метод военно-медицинской статистики применялся при обработке и анализе количественных показателей, характеризующих деятельность эвакуационных госпиталей. В частности, были изучены данные о количестве развернутых лечебных учреждений и коечном фонде, структуре и характере ранений, сроках пребывания раненых на лечении, результатах лечебно-восстановительных мероприятий и исходах госпитального этапа медицинской помощи. Комплексное применение указанных методов позволило обеспечить более полное и объективное изучение деятельности эвакуационных госпиталей и определить их место в общей системе военно-медицинского обеспечения.

Результаты. Осенью 1941 года, после начала массовой эвакуации населения, промышленных предприятий и медицинских учреждений из прифронтовых районов, в Узбекистан стал поступать значительный поток эшелонов с ранеными и больными военнослужащими. Перед органами республиканского здравоохранения была поставлена сложная задача — в кратчайшие сроки создать необходимую лечебную инфраструктуру, обеспечить ее квалифицированными медицинскими кадрами, оборудованием, медикаментами и коечным фондом.

Несмотря на значительные организационные и материальные трудности, в республике в короткие сроки была сформирована разветвленная сеть военных и эвакуационных госпиталей. Для их размещения использовались здания больниц, санаториев, домов отдыха, учебных заведений и других учреждений, которые в соответствии с потребностями военного времени были переоборудованы в лечебные объекты. В результате на территории Узбекской ССР в годы войны функционировало более 110 военных и эвакуационных госпиталей общей вместимостью около 40 000 коек [6].

Организация госпитальной сети осуществлялась при участии нескольких ведомств, каждое из которых выполняло определенные функции в системе военно-медицинского обеспечения. В ведении Наркомздрава Узбекской ССР находилось 47 госпиталей, обеспечивавших лечение и восстановление значительной части поступавших раненых. Народный комиссариат обороны СССР руководил деятельностью 48 специализированных эвакуационных госпиталей, ориентированных на лечение различных категорий ранений и заболеваний. Кроме того, Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов организовал 9 госпиталей на базе санаториев и домов отдыха, где наряду с лечением особое внимание уделялось восстановительным и реабилитационным мероприятиям [6, 7].

Сформированная система позволила не только увеличить возможности по приему и лечению большого количества раненых, но и обеспечить определенную специализацию медицинской помощи. В зависимости от профиля лечебного учреждения здесь оказывалась хирургическая, терапевтическая, травматологическая, физиотерапевтическая и восстановительная помощь. Это способствовало более рациональному распределению пациентов и повышению эффективности лечебного процесса.

Особое значение при организации госпитальной сети имела ее территориальная дислокация. Размещение эвакуационных госпиталей осуществлялось преимущественно с учетом близости к крупным железнодорожным узлам, поскольку железнодорожный транспорт являлся основным средством эвакуации раненых из прифронтовых районов в глубокий тыл. Одновременно важным фактором являлось наличие в городах и районных центрах развитой медицинской инфраструктуры, квалифицированных специалистов и научно-медицинских учреждений.

Таким образом, дислокация эвакуационных госпиталей строилась на сочетании транспортно-логистических и медицинских факторов. Это обеспечивало возможность оперативного приема санитарных эшелонов, своевременной сортировки раненых и их направления в специализированные лечебные учреждения. Созданная в Узбекистане госпитальная сеть стала важным звеном общей системы военно-медицинского обеспечения и сыграла значительную роль в лечении, восстановлении и последующей реабилитации военнослужащих в годы войны.

Регион / Город	**Количество госпиталей (в среднем за 1942–1943 гг.)**	**Профиль коечного фонда**
г. Ташкент и Ташкентская обл.	45–50	Нейрохирургия, челюстно-лицевая хирургия, глазная, ортопедо-травматологическая, терапевтическая
г. Самарканд и область	20–25	Общехирургическая, протезно-ортопедическая, оториноларингологическая
Ферганская долина (Андижан, Фергана, Наманган)	22–26	Грязелечебная, терапевтическая, туберкулезная, общехирургическая

Регион / Город	Количество госпиталей (в среднем за 1942–1943 гг.)	Профиль коечного фонда
Бухара и Навои	10–12	Общехирургическая, восстановительная, инфекционная

Для размещения госпиталей передавались лучшие здания городов: учебные корпуса институтов, школы, административные здания, гостиницы и санаторно-курортные комплексы (Ташкентские минеральные воды, Чартак, Джалал-Абад и др.) [7].

Специализация и дифференциация коечного фонда - Если на первом этапе войны (1941 — начало 1942 гг.) госпитали функционировали в основном как общехирургические, то со второй половины 1942 года была проведена глубокая специализация коечного фонда. Это стало ключевым переломом в повышении качества лечения [8].

Одним из важных направлений совершенствования военно-медицинской помощи в годы войны стала постепенная специализация эвакуационных госпиталей. По мере увеличения потока раненых и усложнения характера боевых повреждений возникла необходимость создания специализированных отделений и самостоятельных лечебных учреждений, ориентированных на лечение определенных видов ранений и проведение последующей медицинской реабилитации. Такая организация позволяла более эффективно использовать квалифицированные медицинские кадры, хирургическое оборудование и накопленный практический опыт.

В системе эвакуационных госпиталей Узбекистана были сформированы следующие основные направления специализации.

Во-первых, ортопедо-травматологическое и восстановительное направление. В соответствующих госпиталях осуществлялось лечение огнестрельных переломов костей, повреждений суставов, контрактур, ложных суставов и других тяжелых последствий боевых травм. Наряду с хирургическим вмешательством применялись методы восстановительного лечения, лечебная физическая культура, физиотерапия и другие способы, направленные на восстановление утраченных функций конечностей. В 1943 году на базе одного из ташкентских эвакуационных госпиталей была создана Республиканская больница восстановительной хирургии, которая в дальнейшем стала основой для формирования специализированного научно-практического учреждения в области травматологии и ортопедии [6].

Во-вторых, нейрохирургическое направление. Специализированные учреждения и отделения занимались лечением ранений центральной и периферической нервной системы. Работа с данной категорией раненых

требовала применения сложных хирургических методов, длительного наблюдения и последовательной реабилитации. Особое значение приобретали мероприятия, направленные на восстановление двигательных и чувствительных функций, а также предупреждение осложнений и инвалидизации военнослужащих.

В-третьих, челюстно-лицевое направление. В специализированных отделениях проводилось лечение повреждений костей и мягких тканей лица, челюстей и полости рта. Наряду с оказанием неотложной хирургической помощи широко применялись методы пластической и реконструктивной хирургии. Восстановление анатомической целостности и функций челюстно-лицевой области имело важное значение не только для физического состояния раненых, но и для их последующей социальной адаптации.

В-четвертых, офтальмологическое и оториноларингологическое направления. В данных отделениях осуществлялось лечение боевых повреждений органов зрения, слуха, а также заболеваний и травм уха, горла и носа. Специализация позволяла сосредоточить необходимое оборудование и медицинских специалистов, что способствовало повышению качества диагностики и лечения сложных ранений.

В-пятых, торакально-абдоминальное направление. Госпитали данного профиля специализировались на лечении тяжелых проникающих ранений грудной клетки и органов брюшной полости. Такие повреждения требовали своевременного хирургического вмешательства, интенсивного послеоперационного наблюдения и длительного восстановительного лечения. Особое значение при этом имели предупреждение инфекционных осложнений, восстановление функций поврежденных органов и общее укрепление организма раненого.

Таким образом, специализация эвакуационных госпиталей стала одним из важнейших факторов повышения эффективности военно-медицинского обеспечения. Концентрация профильных специалистов, развитие специализированных методов лечения и внедрение восстановительных мероприятий позволили повысить качество медицинской помощи, сократить сроки лечения и создать более благоприятные условия для восстановления здоровья и трудоспособности раненых военнослужащих.

Комплексные методы реабилитации и научно-практические инновации - Высокие показатели излечения были достигнуты благодаря сочетанию передовой хирургии и последующего комплексного реабилитационного лечения.

Восстановительная и реконструктивная хирургия: Активно внедрялись методы костной пластики, вторичные швы, сухожильная пересадка, а также оригинальные методы кожно-пластических операций по Филатову [8].

Бальнеология и климатотерапия: Широко использовались местное минеральное сырье и грязи (озеро Яны-Курган, сульфидные грязи,

минеральные источники Чартака, сероводородные ванны). Применение нативных грязей и минеральных вод при контрактурах, медленно срастающихся переломах и рубцовых изменениях сокращало сроки стационарного лечения на 15–20 дней [9].

Лечебная физкультура (ЛФК) и механотерапия: ЛФК назначалась с ранних этапов послеоперационного периода. В госпиталях создавались кабинеты механотерапии с кустарно изготовленными, но высокоэффективными тренажерами для разработки суставов [5].

Трудотерапия и адаптация: При госпиталях открывались специальные мастерские (швейные, сапожные, столярные, слесарные), где раненые не только разрабатывали поврежденные limbs, но и получали новые гражданские и военные специальности.

Статистические показатели исходов лечения

Анализ архивных данных ЦГА РУз показывает, что за годы войны через эвакогоспитали Узбекистана прошло свыше 200 000 раненых и больных [6, 10].

Благодаря самоотверженному труду медицинского персонала и научно обоснованным методам лечения:

71,3% от общего числа поступивших раненых были возвращены в строй (в действующую армию);

91,2% больных с терапевтической патологией возвращены в строй;

Уровень госпитальной летальности не превышал 1,2–1,5%, что является наименьшим показателем среди локаций глубокого тыла со сложной категорией тяжелораненых [4, 6].

Обсуждение. Результаты исследования свидетельствуют о том, что феномен высокой эффективности военно-медицинской службы в Узбекистане обусловлен синергией нескольких ключевых факторов.

Во-первых, решающую роль сыграла эвакуация ведущих научных кадров и институтов. В Ташкент были эвакуированы профессорско-преподавательский состав и исследователи АН СССР, Харьковского, Днепропетровского и Московского медицинских институтов. Совместная работа эвакуированных ученых и ведущих специалистов Ташкентского медицинского института (профессора А.А. Аскарова, К.А. Зуева, С.А. Масудова) позволила превратить клиники госпиталей в экспериментально-клинические базы [5, 10].

Заключение. Эвакуационные госпитали, развернутые на территории Узбекистана в 1941–1945 гг., сыграли стратегическую роль в системе военно-медицинского обеспечения, став мощной базой специализированной медицинской помощи и реабилитации раненых.

Проведенная специализация коечного фонда (создание специализированных нейрохирургических, ортопедических, челюстно-лицевых и офтальмологических госпиталей) позволили существенно

повысить качество медицинской помощи и минимизировать госпитальную летальность.

Разработанная и внедренная мультидисциплинарная система реабилитации, объединившая реконструктивную хирургию, бальнео- и грязелечение, ЛФК и трудотерапию, обеспечила возвращение в строй более 70% раненых и 90% больных воинов.

Исторический опыт функционирования эвакогоспиталей УзССР сохраняет актуальность для современной военной медицины, медицины катастроф и организации экстремального здравоохранения, демонстрируя значение гибкой структуры, научной интеграции и эффективного использования местных природных ресурсов.

Литература

1. Георгиевский А. С., Гаврилов О. К. Взаимосвязь военной медицины и гражданского здравоохранения в годы Великой Отечественной войны. — М.: Медицина, 1985. — 256 с.
2. Смирнов Е. И. Война и военно-медицинская служба (1941–1945 гг.). — М.: Медицина, 1979. — 416 с.
3. Зияев Х. З. Узбекистан в годы Второй мировой войны: вклад в Победу. — Ташкент: Фан, 2005. — 184 с.
4. Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). Фонд Р-837 (Народный комиссариат здравоохранения Узбекской ССР), опись 3, дело 112, листы 15–48.
5. Аскаров А. А. Опыт работы эвакогоспиталей Узбекской ССР по реабилитации раненых // Труды Ташкентского государственного медицинского института. — 1946. — Т. 12. — С. 45–58.
6. Эшелоны идут на Восток: Из истории эвакуации и медико-санитарного обеспечения в годы ВОВ // Медицинская газета. — 2020. — № 25. — С. 8–9.
7. Арифханова М. М. Госпитали Узбекистана в годы Великой Отечественной войны // Общественные науки в Узбекистане. — 1995. — № 5. — С. 34–41.
8. Касимов Д. С. Становление и развитие ортопедо-травматологической помощи и восстановительной хирургии в Узбекистане (1941–1950 гг.) // Журнал теоретической и клинической медицины. — 2015. — № 3. — С. 102–106.
9. Мирзаева Г. А. Использование природно-климатических и бальнеологических факторов Узбекистана в реабилитации раненых воинов (1941–1945 гг.) // Узбекистон tarixi. — 2018. — № 2. — С. 77–84.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 719(575.1):930.85:341.232.1

Ochilov Davron Bahodir o‘g‘li,
O‘zbekiston Milliy universiteti tarix fakulteti tadqiqotchisi

O‘ZBEKISTON TARIXIY-MADANIY MEROSINI ASRASHDA YUNESKONING O‘RNI: RESTAVRATSIYA VA KONSERVATSIYA MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonning boy tarixiy-madaniy merosini asrash, ularni konservatsiya va restavratsiya qilishda BMTning Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha tashkiloti (YUNESKO) va O‘zbekiston o‘rtasidagi xalqaro hamkorlikning metodologik va amaliy jihatlari atroflicha tahlil qilinadi. Samarqand, Buxoro, Xiva va Shahrisabz shaharlarining YUNESKO Umumjahon merosi ro‘yxatiga kiritilishi, ularning autentikligi (haqiqiyligi) va yaxlitligini saqlash bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar hamda yuzaga kelgan xalqaro-huquqiy standartlar ko‘rib chiqiladi. Maqolada 1964-yildagi Venetsiya xartiyasi hamda 1972-yildagi «Umumjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to‘g‘risida»gi konvensiya talablari asosida respublikadagi obidalarda olib borilgan ta’mirlash-tiklash ishlarining ijobiy va salbiy oqibatlari baholanadi. Zamonaviy restavratsiya va konservatsiya texnologiyalarining qo‘llanilishi, mavjud muammolar va ularni YUNESKO standartlari asosida hal etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: YUNESKO, Umumjahon merosi, O‘zbekiston, tarixiy-madaniy meros, restavratsiya, konservatsiya, autentiklik, Venetsiya xartiyasi, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, me’moriy obidalar.

РОЛЬ ЮНЕСКО В СОХРАНЕНИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ УЗБЕКИСТАНА: ВОПРОСЫ РЕСТАВРАЦИИ И КОНСЕРВАЦИИ

Аннотация. В данной статье подробно анализируются методологические и практические аспекты международного сотрудничества между ЮНЕСКО (Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры) и Узбекистаном в области сохранения, консервации и реставрации богатого историко-культурного наследия страны. Рассматриваются вопросы включения городов Самарканд, Бухара, Хива и Шахрисабз в Список всемирного наследия ЮНЕСКО, работы по сохранению их аутентичности и целостности, а также сформировавшиеся международно-правовые стандарты. На основе требований Венецианской хартии 1964 года и Конвенции «Об охране всемирного культурного и природного наследия» 1972 года оцениваются положительные и отрицательные последствия ремонтно-

восстановительных работ, проведенных на памятниках республики. Приведены предложения и рекомендации по применению современных технологий реставрации и консервации, а также по решению существующих проблем на основе стандартов ЮНЕСКО.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, Всемирное наследие, Узбекистан, историко-культурное наследие, реставрация, консервация, аутентичность, Венецианская хартия, Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз, архитектурные памятники.

THE ROLE OF UNESCO IN PRESERVING UZBEKISTAN'S HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE: ISSUES OF RESTORATION AND CONSERVATION

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the methodological and practical aspects of international cooperation between UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) and Uzbekistan in preserving, conserving, and restoring the country's rich historical and cultural heritage. It examines the inscription of the cities of Samarkand, Bukhara, Khiva, and Shakhrisabz on the UNESCO World Heritage List, the efforts made to preserve their authenticity and integrity, and the emerging international legal standards. Based on the requirements of the 1964 Venice Charter and the 1972 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, the article evaluates the positive and negative outcomes of restoration and conservation works conducted on the republic's monuments. Proposals and recommendations are provided regarding the application of modern restoration and conservation technologies and addressing existing challenges in accordance with UNESCO standards.

Keywords: UNESCO, World Heritage, Uzbekistan, historical and cultural heritage, restoration, conservation, authenticity, Venice Charter, Samarkand, Bukhara, Khiva, Shakhrisabz, architectural monuments.

Kirish. O‘zbekiston hududi Sharq sivilizatsiyasining qadimiy va muhim o‘choqlaridan biri sifatida boy tarixiy-madaniy merosga ega. Mamlakat hududida joylashgan qadimiy shaharlar, me’moriy majmualar, arxeologik yodgorliklar va boshqa moddiy-madaniy meros obyektlari nafaqat milliy tarixning muhim dalili, balki jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Xiva va Shahrisabz kabi tarixiy shaharlarning me’moriy qiyofasi asrlar davomida shakllangan o‘ziga xos an’analar, qurilish madaniyati va badiiy tafakkurning yuksak namunalarini o‘zida mujassam etgan.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarixiy-madaniy meros obyektlarini aniqlash, muhofaza qilish, ilmiy jihatdan o‘rganish va ularni kelajak avlodlarga imkon qadar asl holatini saqlagan holda yetkazish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi [1]. Shu bilan birga, tarixiy obidalarni restavratsiya

va konservatsiya qilishda xalqaro tajriba va zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanishga ham alohida e'tibor qaratildi.

Mazkur jarayonda xalqaro hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri YUNESKO bilan hamkorlik hisoblanadi. O'zbekiston 1993-yilda YUNESKOga a'zo bo'lishi va 1995-yilda 1972-yildagi "Umumjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiyani ratifikatsiya qilishi natijasida mamlakatning tarixiy-madaniy merosini muhofaza qilish masalalari xalqaro miqyosdagi huquqiy va institutsional tizim bilan yanada mustahkam bog'landi [2]. Natijada O'zbekiston hududidagi qator noyob tarixiy markazlar YUNESKO Umumjahon merosi ro'yxatidan o'rin oldi. Jumladan, Xivadagi "Ichan-Qal'a" 1990-yilda, Buxoroning tarixiy markazi 1993-yilda, Shahrisabzning tarixiy markazi 2000-yilda hamda Samarqand — "Madaniyatlar chorrahasi" 2001-yilda mazkur ro'yxatga kiritilgan [3].

YUNESKO bilan hamkorlik tarixiy shaharlar va alohida me'moriy yodgorliklarni xalqaro darajada muhofaza qilish, ularning tarixiy qiyofasi, autentikligi va yaxlitligini saqlash, restavratsiya ishlarini ilmiy asosda tashkil etish hamda meros obyektlaridan barqaror foydalanish uchun muhim imkoniyat yaratdi. Shu jihatdan, O'zbekiston tajribasini o'rganish xalqaro merosni muhofaza qilish tamoyillarining milliy amaliyotda qanday qo'llanilayotganini baholash nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi. Bugungi kunda tarixiy-madaniy meros obyektlarini saqlash jarayonida bir qator murakkab masalalar mavjud. Xususan, tarixiy obidalarning tabiiy yemirilishi, urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi, turizm infratuzilmasining kengayishi, yangi qurilishlarning tarixiy muhitga ta'siri hamda restavratsiya jarayonida zamonaviy qurilish texnologiyalaridan foydalanish kabi omillar meros obyektlarining asl qiyofasini saqlash masalasini yanada dolzarb qilmoqda.

Ayniqsa, restavratsiya va konservatsiya ishlarida zamonaviy texnologiyalar bilan an'anaviy qurilish va bezak usullarining ilmiy asosda uyg'unlashtirilishi, tarixiy materiallardan imkon qadar foydalanish hamda obyektning autentikligini saqlab qolish muhim talab hisoblanadi. Shu bilan birga, tarixiy shaharlarda turizmni rivojlantirish va zamonaviy infratuzilmani shakllantirish bilan tarixiy muhitni muhofaza qilish o'rtasida maqbul muvozanatni ta'minlash zarur.

Ayrim tarixiy hududlarda olib borilgan ta'mirlash, obodonlashtirish va yangi qurilish ishlari xalqaro ekspertlar tomonidan tanqidiy baholangan holatlar ham mavjud. Xususan, Shahrisabz tarixiy markazida amalga oshirilgan ayrim yirik o'zgarishlar tarixiy shahar muhitining yaxlitligi va autentikligini saqlash masalasini kun tartibiga olib chiqdi. Mazkur holatlar tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilishda xalqaro standartlarga rioya etish, restavratsiya loyihalarini ilmiy ekspertizadan o'tkazish va monitoring tizimini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekiston tarixiy-madaniy merosini muhofaza qilish, konservatsiya va restavratsiya qilish jarayonida

YUNESKOning o‘rni va ta’sirini tahlil qilish, xalqaro standartlarning mamlakatdagi amaliyotini baholash hamda tarixiy obyektlarni asrash jarayonida yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishning maqbul yo‘llarini ko‘rsatib berishdan iborat.

Materiallar. Tadqiqotning manbalar va materiallar bazasini tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilishga oid xalqaro va milliy huquqiy hujjatlar, arxiv materiallari, monitoring hisobotlari hamda ilmiy adabiyotlar tashkil etdi.

Birinchi guruhga normativ-huquqiy va xalqaro hujjatlar kiritildi. Jumladan, YUNESKOning 1972-yildagi “Umumjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi konvensiyasi, 1964-yilda qabul qilingan “Yodgorliklar va diqqatga sazovor joylarni konservatsiya va restavratsiya qilish bo‘yicha Venetsiya xartiyasi”, YUNESKO Umumjahon merosi qo‘mitasi sessiyalarida qabul qilingan qaror va tavsiyalar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishga oid qonunlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi [2, 4].

Ikkinchi guruhni arxiv va hisobot materiallari tashkil etdi. Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi, YUNESKOning O‘zbekistondagi vakolatxonasi va tegishli tashkilotlarning monitoring materiallari hamda tarixiy obyektlarning holatiga oid hisobotlardan foydalanildi [5]. Ushbu manbalar orqali alohida tarixiy shaharlar va me’moriy yodgorliklarda amalga oshirilgan restavratsiya va konservatsiya ishlarining yo‘nalishlari hamda ularning natijalari o‘rganildi.

Uchinchi guruhga O‘zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlari kiritildi. Jumladan, G.A. Pugachenkova, L.Y. Mankovskaya, A.S. Uralov, E.V. Rtveladze va boshqa olimlarning monografiyalari, ilmiy maqolalari, shuningdek, ICOMOS xalqaro ekspertlarining xulosalari tadqiqotning nazariy va amaliy asosini shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qildi [6, 7].

Metodlar. Tadqiqot jarayonida tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilishning rivojlanish bosqichlari va zamonaviy holatini kompleks o‘rganish imkonini beruvchi umumilmiy hamda maxsus-tarixiy metodlar majmuasidan foydalanildi.

Xronologik-tarixiy metod O‘zbekiston va YUNESKO o‘rtasidagi hamkorlikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini izchil tahlil qilish, tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro talablarning milliy amaliyotga kirib kelish jarayonini davriy jihatdan o‘rganish imkonini berdi. Ushbu metod yordamida YUNESKO Umumjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan obyektlarning maqomi va ularni muhofaza qilishga oid yondashuvlarning vaqt davomida qanday o‘zgargani ko‘rib chiqildi.

Tarixiy-qiyosiy tahlil metodi Samarqand, Buxoro va Shahrisabz kabi tarixiy shaharlarda amalga oshirilgan konservatsiya, restavratsiya va obodonlashtirish ishlarini o‘zaro taqqoslash, ularning natijalarini YUNESKO talablari hamda Venetsiya xartiyasida belgilangan asosiy tamoyillar bilan solishtirish uchun qo‘llanildi. Mazkur yondashuv orqali restavratsiya jarayonlarida tarixiy materiallar,

me'moriy shakllar va obyektlarning autentikligini saqlash masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

Tizimli-strukturaviy yondashuv tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish jarayonini alohida tadbirlar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan huquqiy, tashkiliy, ilmiy, texnik va ijtimoiy tarkibiy qismlardan iborat yaxlit tizim sifatida o'rganish imkonini berdi. Bunda davlat organlari, xalqaro tashkilotlar, ilmiy muassasalar, restavrator mutaxassislar, mahalliy jamoatchilik va turizm sohasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga e'tibor qaratildi.

Sotsiomadaniy va monitoring tahlili esa tarixiy obyektlarning jamiyat hayotidagi o'rni, ularni muhofaza qilishga mahalliy aholining munosabati hamda xalqaro ekspertlar tomonidan berilgan baholarni umumlashtirishda qo'llanildi. Monitoring ma'lumotlarini tahlil qilish orqali tarixiy muhitning saqlanish darajasi, restavratsiya ishlarining obyektning asl qiyofasiga ta'siri va mavjud muammolarni aniqlashga harakat qilindi.

Mazkur metodlarning o'zaro uyg'un holda qo'llanilishi O'zbekistonning tarixiy-madaniy merosini muhofaza qilish tizimini har tomonlama baholash, YUNESKO bilan hamkorlikning amaliy natijalarini aniqlash hamda konservatsiya va restavratsiya sohasidagi mavjud muammolarni ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Natijalar

YUNESKO Umumjahon merosi ro'yxatidagi O'zbekiston obyektlari va restavratsiya holati

O'zbekistonda YUNESKO shafeligida amalga oshirilgan konservatsiya va restavratsiya ishlari me'moriy merosni asrab qolishda burilish yasadi. Jadvalda ushbu obidalarning holati va ta'mirlash tamoyillari ko'rsatilgan:

Tarixiy markaz / Obida	**YUNESKOga kiritilgan yili**	**Asosiy restavratsiya va konservatsiya yo'nalishlari**	**YUNESKO monitoringi va autentiklik darajasi**
Ichan-Qala (Xiva)	1990 y.	Loy-paxsali devorlarni konservatsiya qilish, koshin va majolikalarni mustahkamlash	Yuqori. Tarixiy tuzilishi va muhiti yaxshi saqlangan [3].
Buxoro tarixiy markazi	1993 y.	Poydevorlarni namlikdan saqlash, g'ishtiy va koshinli qoplamalarni an'anaviy usulda tiklash	Yuqori. An'anaviy me'morchilik va mahallalar saqlangan [5].

Tarixiy markaz / Obida	YUNESKOga kiritilgan yili	Asosiy restavratsiya va konservatsiya yo‘nalishlari	YUNESKO monitoringi va autentiklik darajasi
Shahrisabz tarixiy markazi	2000 y.	Oqsaroy qoldiqlari, Dorus-Saodat va Dorut-Tilavat majmualarini konservatsiya qilish	Xavf ostida. 2016-yilda turizm infratuzilmasi uchun rekonstruksiya natijasida «Xavf ostidagi meros» ro‘yxatiga kiritilgan [8].
Samarqand — Madaniyatlar chorrahasi	2001 y.	Registon, Shohi Zinda, Gur-Amir majmualarida koshinli va zarhal qoplamalarni ilmiy restavratsiya qilish	Barqaror. Tizimli ilmiy reabilitatsiya va konservatsiya amalga oshirilgan [6].

Restavratsiya va konservatsiyada YUNESKO standartlarining qo‘llanilishi

YUNESKO bilan hamkorlikning rivojlanishi O‘zbekistonda tarixiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, restavratsiya va konservatsiya qilish amaliyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, tarixiy obidalarni saqlashda ularning asl qiyofasi, me’moriy tuzilishi, tarixiy materiallari va autentikligini imkon qadar saqlab qolishga qaratilgan yondashuvlar bosqichma-bosqich kuchaydi. Bu jarayonda xalqaro me’yorlar va ilmiy-restavratsiya tamoyillarining milliy amaliyotga joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Avvalo, restavratsiya tushunchasining mazmunida muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. An’anaviy ravishda restavratsiya ayrim hollarda tarixiy binoni yangilash yoki uning yo‘qolgan qismlarini taxminiy tarzda qayta tiklash bilan bog‘langan bo‘lsa, zamonaviy xalqaro yondashuv obyektning saqlanib qolgan tarixiy qatlamlari va autentikligini asrashga ustuvor ahamiyat beradi. Venetsiya xartiyasining 9-moddasida restavratsiya tarixiy va estetik qiymatga ega bo‘lgan obyektni saqlash va ochib berishga qaratilgan maxsus jarayon sifatida qaraladi. Shu sababli YUNESKO va ICOMOS tavsiyalarida tarixiy obidalarni tubdan o‘zgartirish yoki ularni zamonaviy qurilish talablari asosida qayta yaratishdan ko‘ra, mavjud tarixiy material va shakllarni imkon qadar saqlab qolish tamoyili ilgari suriladi [4, 6].

Mazkur yondashuv O‘zbekistonda ham restavratsiya ishlarining mazmunini qayta ko‘rib chiqishga xizmat qildi. Tarixiy obidalarni “yangidek” ko‘rinishga keltirishdan ko‘ra, ularning tarixiy qatlamlarini saqlash, keyingi davrlarda qo‘shilgan elementlarni ilmiy asosda o‘rganish va restavratsiya jarayonida asossiz o‘zgartirishlarga yo‘l qo‘ymaslik muhim talab sifatida shakllandi. Bunday yondashuv ayniqsa tarixiy shaharlarning umumiy me’moriy qiyofasi va an’anaviy shaharsozlik tuzilishini saqlashda katta ahamiyatga ega.

Yana bir muhim yo‘nalish — an’anaviy qurilish materiallari va texnologiyalaridan foydalanishga qaytishdir. YUNESKO va xalqaro ekspertlar tavsiyalarida tarixiy g‘ishtli inshootlarni ta’mirlashda ularning dastlabki qurilish texnologiyasi va materiallarining fizik-kimyoviy xususiyatlarini hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi. Shu nuqtayi nazardan, sement asosidagi qorishmalardan me’yoridan ortiq foydalanish o‘rniga tarixiy obidalarda qo‘llanilgan ganch, ohak va boshqa an’anaviy bog‘lovchi materiallardan foydalanish masalasiga e’tibor kuchaydi. Zamonaviy sement qorishmalarining ayrim hollarda g‘isht tarkibida namlik va tuzlarning to‘planishiga sabab bo‘lishi, natijada qurilish materialining yemirilish jarayonini tezlashtirishi mumkinligi restavratsiya amaliyotida hisobga olinadigan muhim omillardan biridir [7].

Tarixiy obidalarni saqlashda ularning poydevori va konstruksiyalarini namlik hamda sho‘rlanishdan himoya qilish ham alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, Buxoro va Xiva kabi qadimiy shaharlarda gidrogeologik sharoit, yer osti suvlari sathi va tuproqdagi namlik me’moriy yodgorliklarning uzoq muddat saqlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ayrim hududlarda yer osti suvlari sathini nazorat qilish, drenaj tizimlarini takomillashtirish va poydevorlarni namlikdan himoyalashga qaratilgan ilmiy-amaliy loyihalar amalga oshirildi. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqot va loyihalarda YUNESKO hamda Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA) ko‘magida olib borilgan ishlar ham muhim o‘rin tutdi [5].

Shahrisabz saboqlari va boshqaruv mexanizmlarining takomillashuvi

O‘zbekistonning tarixiy-madaniy merosini muhofaza qilish tajribasida Shahrisabz tarixiy markazi bilan bog‘liq jarayon alohida ahamiyatga ega. 2016-yilda tarixiy markaz hududida keng ko‘lamli buzish, obodonlashtirish va yangi qurilish ishlari olib borilishi natijasida tarixiy shahar muhitining yaxlitligi va an’anaviy shaharsozlik tuzilishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatildi. Mazkur jarayon xalqaro ekspertlar tomonidan tanqidiy baholanib, YUNESKO Umumjahon merosi qo‘mitasining 40-sessiyasida Shahrisabz tarixiy markazini “Xavf ostidagi umumjahon merosi ro‘yxati”ga kiritish to‘g‘risida qaror qabul qilindi [8].

Shahrisabz tajribasi tarixiy meros obyektlarini muhofaza qilishda alohida yodgorliklarni saqlash bilan bir qatorda, ularni o‘rab turgan tarixiy shahar muhiti, vizual panoramalar, an’anaviy ko‘cha tuzilishi va obyektlarning o‘zaro bog‘liqligini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, mazkur holat tarixiy hududlarda qurilish va obodonlashtirish loyihalarini amalga oshirishdan oldin ularning meros obyektlariga ehtimoliy ta’sirini chuqur baholash mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini yuzaga chiqardi.

Shahrisabz bilan bog‘liq vaziyatdan keyingi davrda O‘zbekistonda madaniy merosni boshqarish va muhofaza qilish tizimini takomillashtirishga qaratilgan institutsional va huquqiy choralar kuchaytirildi. Madaniy merosni muhofaza qilish bo‘yicha vakolatli davlat organlari faoliyati takomillashtirildi, ekspertiza va monitoring mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Shuningdek, jamoatchilik va

mutaxassislarning tarixiy obyektlar taqdiridagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan tashabbuslar ilgari surildi.

YUNESKOning xalqaro merosni muhofaza qilish amaliyotida muhim o‘rin tutuvchi vositalardan biri — Meros ta’sirini baholash (Heritage Impact Assessment — HIA) mexanizmi ham tarixiy hududlarda rejalashtirilayotgan qurilish va infratuzilma loyihalarining meros obyektlariga ta’sirini oldindan baholash imkonini beradi [2, 8]. Bunday baholash orqali rejalashtirilayotgan loyihaning tarixiy muhitga, me’moriy yaxlitlikka, vizual panoramalarga va obyektning autentikligiga ehtimoliy ta’siri aniqlanadi.

Umuman olganda, Shahrisabz tajribasi O‘zbekistonda tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilishda xalqaro standartlarning ahamiyatini yanada oshirdi. Bugungi kunda restavratsiya va qurilish ishlarini faqat texnik vazifa sifatida emas, balki tarixiy, me’moriy, madaniy va ijtimoiy omillarni birgalikda hisobga oladigan kompleks jarayon sifatida tashkil etish zarur. Ayniqsa, Umumjahon merosi obyektlarida har qanday o‘zgarish ilmiy asoslangan loyiha, malakali ekspertiza, monitoring va xalqaro tavsiyalar bilan uyg‘un holda amalga oshirilishi tarixiy merosning uzoq muddat saqlanishining muhim shartlaridan biridir.

Muhokama. O‘zbekiston me’moriy merosini asrash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda YUNESKO bilan hamkorlik muhim ilmiy, metodologik va amaliy ahamiyatga ega. Tashkilotning xalqaro standartlari, ekspert tavsiyalari va Umumjahon merosi tizimi mamlakatdagi tarixiy-madaniy obyektlarni muhofaza qilishga bo‘lgan yondashuvlarning takomillashishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, amaliyot tahlili xalqaro me’yorlar va real jarayonlar o‘rtasida ayrim ilmiy-metodologik hamda tashkiliy muammolar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

Birinchi muhim masala — autentiklikni saqlash va tarixiy obyektlardan zamonaviy foydalanish ehtiyoji o‘rtasidagi muvozanatdir. YUNESKO va xalqaro restavratsiya tamoyillari tarixiy obidaning dastlabki me’moriy qiyofasi, moddiy tarkibi, konstruktiv tuzilishi va tarixiy qatlamlarini imkon qadar saqlab qolishni talab qiladi. Biroq turizm oqimining ortishi, tarixiy binolarni yangi funksiyalarga moslashtirish, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini o‘tkazish va zamonaviy xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini yaratish zarurati ayrim hollarda obyektning tarixiy va konstruktiv yaxlitligiga bosim o‘tkazishi mumkin [6]. Shu sababli tarixiy obidalardan foydalanish masalasida ularning iqtisodiy va turistik salohiyatidan foydalanish bilan bir qatorda, muhofaza rejimining qat’iy talablariga rioya etish muhimdir.

Ikkinchi muammo — malakali kadrlar va restavratsiya maktabining uzviyligi bilan bog‘liq. Sovet davridan keyingi davrda professional restavratorlar, me’mor-restavratorlar, koshinkorlar, ganchkorlar va boshqa an’anaviy hunarmandlar tayyorlash tizimida ayrim uzilishlar yuzaga keldi. Ayniqsa, an’anaviy “usta-shogird” maktabi bilan zamonaviy ilmiy restavratsiya metodologiyasining to‘liq integratsiya qilinmagani ayrim obyektlarda restavratsiya jarayonining ilmiy asoslanganlik darajasiga ta’sir ko‘rsatdi. Ba’zi hollarda tarixiy material va

bezaklarni saqlab qolish o‘rniga ularni yangidan tayyorlangan nusxalar bilan almashtirishga ustuvorlik berilishi obyektning autentiklik darajasini pasaytirishi mumkin [7, 9]. Shu bois an’anaviy hunarmandchilik tajribasini zamonaviy konservatsiya ilmi bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

Uchinchi muhim omil — iqlimiy va ekologik sharoitlarning tarixiy obidalarga ta’siridir. Orolbo‘yi mintaqasidagi ekologik o‘zgarishlar, tuproq sho‘rlanishi, namlik rejimining o‘zgarishi va haroratning keskin tebranishlari, ayniqsa, Xiva va Buxoro kabi hududlarda joylashgan xom g‘isht, paxsadan qurilgan hamda pishiq g‘ishtli inshootlarning saqlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday sharoitda tarixiy materiallarning fizik-kimyoviy xususiyatlarini chuqur o‘rganish, mikroiqlim monitoringini yo‘lga qo‘yish va konservatsiya ishlarida zamonaviy ilmiy-texnologik usullardan foydalanish talab etiladi. Shu jihatdan YUNESKO bilan bir qatorda xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, jumladan, Getty Conservation Institute kabi tashkilotlarning ilmiy ishlanmalaridan foydalanish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi [10].

Yuqoridagi masalalar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish faqat restavratsiya ishlarini amalga oshirish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon ilmiy tadqiqot, doimiy monitoring, malakali ekspertiza, an’anaviy hunarmandchilikni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalarni oqilona qo‘llash va jamoatchilik ishtirokini ta’minlashni o‘z ichiga oluvchi kompleks tizim sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston tarixiy-madaniy merosini muhofaza qilishda YUNESKO bilan xalqaro hamkorlikning muhim ilmiy va amaliy natijalarga ega ekanligi aniqlandi. Olib borilgan tahlillar quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, YUNESKO O‘zbekistonning tarixiy-madaniy merosini xalqaro miqyosda tanitish, uni muhofaza qilishning zamonaviy metodologik asoslarini shakllantirish va milliy restavratsiya amaliyotini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirishda muhim o‘rin tutadi. YUNESKOning Umumjahon merosi tizimi hamda Venetsiya xartiyasi kabi xalqaro hujjatlar tarixiy obyektlarning autentikligi, yaxlitligi va tarixiy muhitini saqlashga qaratilgan muhim tamoyillarni belgilab beradi.

Ikkinchidan, tarixiy-madaniy meros obyektlarini saqlashda faqat qayta tiklashga qaratilgan restavratsiya ishlaridan ko‘ra, ilmiy asoslangan konservatsiya, muntazam monitoring va profilaktik muhofaza choralariga ustuvor ahamiyat berish maqsadga muvofiq. Obyektning saqlanib qolgan tarixiy materiallari va konstruktiv elementlarini imkon qadar asrash uning autentikligini ta’minlashning asosiy shartlaridan biridir.

Uchinchidan, Shahrisabz tarixiy markazi tajribasi tarixiy shaharlar hududida yangi qurilish, obodonlashtirish va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishdan oldin ularning tarixiy-madaniy muhitga ta’sirini chuqur baholash zarurligini ko‘rsatdi. Shu sababli Umumjahon merosi obyektlari va ularning muhofaza

hududlarida yirik loyihalarni amalga oshirishda xalqaro ekspertlar tavsiyalari, ilmiy ekspertiza va Heritage Impact Assessment (HIA) mexanizmlaridan samarali foydalanish muhimdir.

To‘rtinchidan, O‘zbekistonning tarixiy-madaniy merosini samarali muhofaza qilish uchun malakali restavratorlar va konservatorlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish zarur. An’anaviy “usta-shogird” maktabini zamonaviy restavratsiya va konservatsiya metodologiyasi bilan uyg‘unlashtirish, yosh mutaxassislarni xalqaro tajriba asosida tayyorlash hamda ilmiy-tadqiqot va amaliy restavratsiya o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirish muhim vazifalardan biridir.

Beshinchidan, tarixiy obidalarga iqlimiy va ekologik omillarning ta’sirini muntazam o‘rganish, namlik, sho‘rlanish, harorat va yer osti suvlari holatini monitoring qilish tizimini kuchaytirish lozim. Ayniqsa, xom g‘isht va paxsadan qurilgan tarixiy inshootlar uchun hududning tabiiy-iqlimiy xususiyatlariga mos konservatsiya texnologiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish talab etiladi.

Oltinchidan, kelgusida YUNESKO, ICOMOS, ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta’lim muassasalari va milliy madaniy merosni muhofaza qiluvchi tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni yanada kuchaytirish O‘zbekiston tarixiy-madaniy merosini asrash samaradorligini oshiradi. Bunda xalqaro tajribani to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki uni O‘zbekistonning tarixiy, me’moriy, iqlimiy va madaniy xususiyatlariga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, O‘zbekistonning tarixiy-madaniy merosini asrashning samarali modeli “saqlash — ilmiy o‘rganish — monitoring — ehtiyotkor konservatsiya — zarur hollarda ilmiy asoslangan restavratsiya” tamoyillari asosida shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv tarixiy obidalarning nafaqat bugungi holatini saqlash, balki ularni kelajak avlodlarga o‘zining tarixiy va madaniy qadr-qimmatini imkon qadar yo‘qotmagan holda yetkazish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. — Toshkent: Sharq, 1998. — 32 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. — 2001. — № 9–10. — 180-modda.
3. UNESCO World Heritage Centre. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. — Paris: UNESCO, 2021. — 176 p.
4. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter, 1964). — ICOMOS, 1965. — 4 p.
5. O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi. O‘zbekistondagi YUNESKO Umumjahon merosi obyektlarining holati bo‘yicha yillik hisobotlar (2018–2023 yy.). — Agentlikning joriy arxivi.

6. Uralov A.S. O‘zbekiston me’moriy merosini ta’mirlash va qayta tiklash muammolari // Me’morchilik va qurilish muammolari. — 2019. — № 2. — B. 12–18.

7. Пугаченкова Г.А. Архитектурные шедевры Бухары и Самарканда: вопросы охраны и консервации. — Ташкент: Фан, 1992. — 148 с.

8. UNESCO World Heritage Committee. Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 40th session (Istanbul, 2016). — WHC/16/40.COM/19. — Paris: UNESCO, 2016. — P. 34–37.

9. Массон М.Е., Манковская Л.Ю. Реставрация памятников архитектуры Узбекистана: опыт и проблемы. — Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1980. — 120 с.

10. Ртвеладзе Э.В. Цивилизационный перекресток Узбекистана и охрана культурного наследия // Ўзбекистон тарихи. — 2020. — № 1. — С. 45–53.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK: 37.013.42:373.3/.5

Mo‘minova Adolat Safarovna,
Termiz shahridagi 26-umumta’lim maktabi maslahatchisi

O‘QUVCHI SHAXSINING TA’LIMIY AGENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI VA MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchi shaxsining ta’limiy agentligini rivojlantirishning nazariy va pedagogik asoslari yoritilgan. Ta’limiy agentlik o‘quvchining o‘z ta’lim jarayonida faol subyekt sifatida ishtirok etishi, maqsad belgilashi, mustaqil qaror qabul qilishi, o‘z faoliyatini rejalashtirishi, nazorat qilishi va ta’lim natijalari uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishi bilan bog‘liq kompetensiyalar majmui sifatida talqin etilgan. Tadqiqotda ta’limiy agentlikning motivatsion, kognitiv, faoliyatga oid, refleksiv va mas’uliyat komponentlari ajratib ko‘rsatilgan. O‘quvchi agentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik modelning maqsad, mazmun, metodik, tashkiliy va natijaviy tarkibiy qismlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, tanlov, maqsad belgilash, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya, formativ baholash, muammoli va loyiha asosidagi ta’lim kabi mexanizmlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. O‘qituvchining ta’lim jarayonidagi roli ham qayta ko‘rib chiqilib, uning bilim beruvchi emas, balki o‘quvchi faoliyatini yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi pedagog sifatidagi vazifalari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ta’limiy agentlik, o‘quvchi shaxsi, pedagogik model, mustaqil ta’lim, ta’lim subyekti, o‘zini o‘zi boshqarish, refleksiya, motivatsiya, formativ baholash, loyiha asosidagi ta’lim, pedagogik mexanizm.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ АГЕНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и педагогические основы развития образовательной агентности личности учащегося в современном образовательном процессе. Образовательная агентность рассматривается как совокупность компетенций, связанных с активным участием учащегося в собственном образовательном процессе, постановкой целей, самостоятельным принятием решений, планированием и контролем собственной деятельности, а также ответственностью за результаты обучения. Выделены мотивационный, когнитивный, деятельностный, рефлексивный и ответственный компоненты образовательной агентности. Разработана педагогическая модель развития агентности учащихся, включающая целевой, содержательный, методический, организационный и результативный

компоненты. Проанализированы педагогические возможности механизмов выбора, целеполагания, самоуправления, рефлексии, формативного оценивания, проблемного и проектного обучения. Особое внимание уделено изменению роли учителя в образовательном процессе: от основного источника знаний к организатору, координатору и педагогическому консультанту самостоятельной деятельности учащегося.

Ключевые слова: образовательная агентность, личность учащегося, педагогическая модель, самостоятельное обучение, субъект образования, самоуправление, рефлексия, мотивация, формативное оценивание, проектное обучение, педагогический механизм.

PEDAGOGICAL MODEL AND MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS' EDUCATIONAL AGENCY

Abstract. This article examines the theoretical and pedagogical foundations of developing students' educational agency in the modern educational process. Educational agency is interpreted as a set of competencies associated with students' active participation in their own learning, goal setting, independent decision-making, planning and monitoring of learning activities, and responsibility for educational outcomes. The study identifies motivational, cognitive, activity-based, reflective, and responsibility-related components of educational agency. A pedagogical model for developing students' agency is proposed, consisting of target, content, methodological, organizational, and outcome components. The pedagogical potential of such mechanisms as choice, goal setting, self-regulation, reflection, formative assessment, problem-based learning, and project-based learning is analyzed. Particular attention is paid to reconsidering the teacher's role in the educational process. The teacher is viewed not only as a source of knowledge but also as an organizer, facilitator, coordinator, and supporter of students' independent learning activities.

Keywords: educational agency, student personality, pedagogical model, independent learning, learner agency, self-regulation, reflection, motivation, formative assessment, project-based learning, pedagogical mechanism.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchining faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki o'z ta'lim faoliyatini mustaqil tashkil eta olishi, maqsad belgilashi, qaror qabul qilishi, muammolarni hal etishi va o'z rivojlanish yo'nalishini belgilashi muhim pedagogik vazifalardan biriga aylanmoqda. Axborot hajmining tez sur'atlarda ortib borishi, raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga chuqur kirib kelishi hamda kasbiy faoliyatga qo'yilayotgan yangi talablar shaxsning mustaqil o'rganish va o'z faoliyatini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishni taqozo etmoqda.

An'anaviy ta'lim modelida ko'pincha o'qituvchi asosiy bilim manbai, o'quvchi esa bilimlarni qabul qiluvchi subyekt sifatida qaralgan. Bunday yondashuv ma'lum

darajada zarur bo‘lsa-da, bugungi ta’lim ehtiyojlari nuqtayi nazaridan o‘quvchining tashabbuskorligi, mustaqilligi va ta’lim jarayoniga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytirish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, so‘nggi yillarda xalqaro pedagogik tadqiqotlarda learner agency, ya’ni o‘quvchi ta’limiy agentligi tushunchasiga alohida e’tibor qaratilmoqda [6, 7].

Ta’limiy agentlik o‘quvchining o‘z ta’lim jarayonini anglab, unda faol ishtirok etishi, maqsad va vazifalarni belgilashi, mavjud imkoniyatlardan foydalanishi, mustaqil qarorlar qabul qilishi va o‘z faoliyati natijalariga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatini ifodalaydi. Agentlik tushunchasi oddiy “mustaqillik” tushunchasidan kengroq bo‘lib, unda o‘quvchining nafaqat mustaqil faoliyati, balki o‘z faoliyatini anglash, rejalashtirish, boshqarish, baholash va zarur hollarda o‘zgartirish qobiliyati ham mujassamlashadi [2, 9].

O‘quchi ta’limiy agentligining rivojlanishi uning shaxsiy mas’uliyati, ichki motivatsiyasi, tanqidiy va ijodiy fikrlashi, muammolarni mustaqil hal qilishi hamda o‘z-o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim bosqichida o‘quvchiga ta’lim jarayonida muayyan tanlov huquqini berish, uning fikrini tinglash va tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash kelgusidagi mustaqil hayot va kasbiy faoliyat uchun muhim tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Shu jihatdan, o‘quvchi shaxsining ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik modeli va mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash zamonaviy ta’limning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quvchi shaxsining ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik asoslarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda ta’lim jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan pedagogik model va mexanizmlarni ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun ta’limiy agentlik tushunchasining pedagogik mazmunini ochib berish, uning asosiy komponentlarini aniqlash, o‘quvchi agentligini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni belgilash, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarning o‘rnini tahlil qilish hamda amaliy mexanizmlarni tavsiflash vazifalari belgilandi.

Material va metodlar. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, faoliyatga asoslangan va subyekt-subyekt yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqot davomida pedagogik va psixologik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, modellashtirish va pedagogik kuzatish kabi metodlardan foydalanildi.

Nazariy tahlil yordamida ta’limiy agentlikning mazmuni va tarkibiy xususiyatlari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil orqali o‘quvchi agentligini rivojlantirishga qaratilgan turli pedagogik yondashuvlarning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Tizimli yondashuv ta’limiy agentlikni alohida ko‘nikma sifatida emas, balki motivatsiya, bilim, faoliyat, refleksiya va mas’uliyatning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Modellashtirish metodi asosida esa o‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik modeli ishlab chiqildi.

Ta'limiy agentlik tushunchasining pedagogik mohiyati. Ta'limiy agentlik o'quvchining ta'lim jarayonida faol va ongli subyekt sifatida ishtirok etishini anglatadi [2, 7, 9]. Bunda o'quvchi unga berilgan topshiriqlarni shunchaki bajaruvchi emas, balki o'z faoliyatining maqsadi, mazmuni, usuli va natijasini muayyan darajada belgilay oladigan shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'limiy agentlikning muhim xususiyati shundaki, o'quvchi o'z ta'lim faoliyatining natijalarini tashqi omillargagina bog'lab qo'ymaydi. Aksincha, u o'z imkoniyatlarini baholash, zarur resurslarni izlash, qiyinchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini izlashga intiladi. Shu sababli ta'limiy agentlik o'quvchining mas'uliyat, tashabbuskorlik, mustaqillik va refleksivlik kabi sifatlari bilan chambarchas bog'liq.

Ta'limiy agentlikni rivojlantirish jarayonida o'quvchiga "nima qilish kerak?" degan savol bilan bir qatorda "nima uchun buni qilaman?", "qanday usuldan foydalanaman?", "natijamni qanday baholayman?" va "keyingi faoliyatimni qanday takomillashtiraman?" kabi savollarni qo'yish imkoniyati yaratiladi. Natijada ta'lim jarayoni o'quvchi uchun faqat bilim olish jarayoni emas, balki o'z faoliyatini boshqarish va rivojlantirish jarayoniga aylanadi.

Ta'limiy agentlikning tarkibiy komponentlari. O'quvchi ta'limiy agentligi o'zaro uzviy bog'langan bir qator komponentlardan tarkib topgan murakkab pedagogik hodisa hisoblanadi. Uning shakllanishida, avvalo, motivatsion komponent muhim o'rin tutadi. Mazkur komponent o'quvchining ta'lim olishga bo'lgan ichki ehtiyoji va qiziqishi, o'z oldiga aniq maqsadlar qo'ya olishi hamda ularga erishishga intilishi bilan tavsiflanadi. Ichki motivatsiyasi shakllangan o'quvchi o'quv topshiriqlarini faqat baho olish yoki tashqi talabni bajarish vositasi sifatida emas, balki yangi bilim va tajribalarni egallash imkoniyati sifatida qabul qiladi [3, 4]. Ta'limiy agentlikning kognitiv komponenti o'quvchining bilimlarni mustaqil egallashi, axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va undan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ayniqsa, zamonaviy raqamli muhitda axborot oqimining kengligi o'quvchidan faqat kerakli ma'lumotni topishni emas, balki uning ishonchliligini aniqlash, turli manbalarni qiyoslash va zarur axborotni saralash ko'nikmalariga ega bo'lishni ham talab etadi.

Faoliyat komponenti o'quvchining egallagan bilim va ko'nikmalarini amaliy vaziyatlarda qo'llashi, o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirishi va belgilangan maqsad asosida amalga oshira olishi bilan bog'liq. Bunda o'quvchining tashabbus ko'rsatishi, muammoni hal qilish yo'llarini izlashi va o'z qarorlarini amalda sinab ko'rishi muhim ahamiyat kasb etadi. Refleksiv komponent esa o'quvchining o'z faoliyati va uning natijalarini tahlil qilishi, yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlashi hamda kelgusidagi faoliyatini takomillashtirish uchun tegishli xulosalar chiqarish imkonini beradi. Shu bilan birga, mas'uliyat komponenti o'quvchining qabul qilgan qarorlari, amalga oshirgan faoliyati va erishgan ta'lim natijalari uchun shaxsiy javobgarlikni his qilishi orqali namoyon bo'ladi. Mazkur komponentlarning o'zaro uyg'un rivojlanishi o'quvchining ta'lim jarayonida passiv ijrochi emas, balki o'z ta'lim

faoliyatini ongli ravishda boshqara oladigan faol subyekt sifatida shakllanishiga xizmat qiladi [1, 5, 10].

O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishning pedagogik modeli. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish pedagogik modelini o‘zaro bog‘langan maqsadli, mazmuniy, metodik, tashkiliy va natijaviy komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Ushbu modelning maqsadli komponenti o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faol subyektlik mavqeini shakllantirishga, uning mustaqil fikrlashi, maqsad belgilashi, qaror qabul qilishi va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltiriladi [2, 7]. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchining ta’lim jarayonida tayyor bilimlarni qabul qiluvchi sifatidagi emas, balki o‘z rivojlanish yo‘lini anglaydigan va faoliyatini ongli tashkil eta oladigan shaxs sifatidagi o‘rnini kuchaytirishga qaratiladi.

Modelning mazmuniy komponenti o‘quvchilarda mustaqil ta’lim olish, axborot bilan ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ularning yechimlarini topish, o‘z faoliyatini baholash hamda refleksiya olib borish ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Bunda ta’lim mazmuni o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirilishi, shu bilan birga, ularning kundalik hayoti va real vaziyatlar bilan bog‘lanishi muhimdir. Bu esa o‘zlashtirilayotgan bilimlarning amaliy ahamiyatini anglash va ulardan turli sharoitlarda foydalanish imkoniyatini kengaytiradi.

Metodik komponent ta’limiy agentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik yondashuv va metodlarni qamrab oladi. Jumladan, muammoli ta’lim, loyiha asosidagi faoliyat, tadqiqot topshiriqlari, hamkorlikda o‘qitish, o‘quvchilarga tanlash imkoniyatini beruvchi topshiriqlar, formativ baholash hamda refleksiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqilligi va tashabbuskorligini qo‘llab-quvvatlaydi [5, 7, 10]. Bunday metodlar o‘quvchini tayyor yechimni kutishga emas, balki muammoni mustaqil tahlil qilish, turli variantlarni ko‘rib chiqish va o‘z qarorini asoslashga yo‘naltiradi.

Tashkiliy komponent o‘quvchilarning mustaqil va hamkorlikdagi faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur pedagogik sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchiga mustaqil ishlash, guruhda hamkorlik qilish, o‘z qiziqishi va imkoniyatlariga mos ta’lim yo‘nalishini tanlash, shuningdek, o‘z faoliyatini rejalashtirish va boshqarish imkoniyatining berilishi uning ta’limiy agentligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Natijaviy komponent esa amalga oshirilgan pedagogik faoliyat samaradorligini o‘quvchilarning mustaqilligi, ichki motivatsiyasi, mas’uliyat hissi, refleksivligi, qaror qabul qilish va muammolarni hal etish qobiliyatlarida yuz beradigan ijobiy o‘zgarishlar orqali baholash imkonini beradi. Shu tariqa, mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi o‘quvchi ta’limiy agentligini izchil va tizimli rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik modelning yaxlitligini ta’minlaydi.

Natijalar. Tadqiqotning nazariy tahlili asosida o‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faol subyekt sifatidagi mavqeini

mustahkamlashi aniqlandi. Bunda o‘quvchilarning ta’lim olishga bo‘lgan ichki motivatsiyasi kuchayadi, mustaqil maqsad belgilash, o‘quv faoliyatini rejalashtirish va boshqarish ko‘nikmalari rivojlanadi. Shuningdek, mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni hal etish, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qilish qobiliyatlari takomillashadi. Ta’lim natijalari uchun shaxsiy mas’uliyatning ortishi o‘quvchining o‘z faoliyatiga ongli munosabatini shakllantiradi. Shu bilan birga, o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlari mustahkamlanib, o‘quvchilarning ijodiy va tadqiqotchilik faoliyati uchun kengroq imkoniyatlar yuzaga keladi.

O‘qituvchining rolini qayta ko‘rib chiqish. Ta’limiy agentlikni rivojlantirish o‘qituvchining rolini kamaytirmaydi, aksincha, uning pedagogik faoliyati mazmunini o‘zgartiradi. O‘qituvchi bilimning yagona manbai bo‘lishdan ko‘ra, o‘quvchining ta’limiy faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi pedagog sifatida faoliyat yuritadi.

Bunday sharoitda o‘qituvchi o‘quvchiga tanlov imkoniyatini beradi, savol qo‘yish va mustaqil izlanishni rag‘batlantiradi, xatoni jazolash vositasi emas, balki o‘rganish va rivojlanish imkoniyati sifatida baholaydi. Shuningdek, o‘quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish, refleksiya uchun sharoit yaratish, uning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda faqat yakuniy natijaga emas, balki rivojlanish dinamikasiga e’tibor qaratish o‘qituvchining muhim vazifalaridan biriga aylanadi. Shu bilan birga, o‘quvchiga haddan tashqari erkinlik berish ta’limiy agentlikning avtomatik ravishda shakllanishini anglatmaydi. Tanlov imkoniyati aniq maqsad, belgilangan mezon, zarur resurslar va pedagogik ko‘mak bilan uyg‘unlashtirilgandagina kutilgan natijaga erishish mumkin.

Ta’limiy agentlikni rivojlantirishning pedagogik shartlari. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish muayyan pedagogik shart-sharoitlarni talab etadi. Avvalo, sinfda psixologik jihatdan xavfsiz, o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifoda eta oladigan va xatodan qo‘rqmaydigan muhit yaratilishi lozim. Bunday muhit o‘quvchining tashabbus ko‘rsatishi va o‘z fikrini himoya qilishiga imkon beradi.

Shuningdek, o‘quvchiga real tanlov va qaror qabul qilish imkoniyatlarini berish, topshiriqlarni faqat reproduktiv xarakterda emas, balki muammoli, ijodiy va tadqiqotga yo‘naltirilgan shaklda tashkil etish muhimdir. Baholash jarayoni ham o‘quvchini passiv obyektga aylantirmasdan, uni o‘z natijalarini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va keyingi faoliyatini rejalashtirishga jalb etishi kerak. Shu bilan birga, ota-ona, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikning mustahkamlanishi ta’limiy agentlikni rivojlantirish uchun muhim ijtimoiy-pedagogik omil hisoblanadi.

Ta’limiy agentlikni rivojlantirish mexanizmlari. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish uning ta’lim jarayonidagi mustaqilligi, tashabbuskorligi va mas’uliyatini qo‘llab-quvvatlaydigan pedagogik mexanizmlarni samarali tashkil etishni talab qiladi. Bunda o‘quvchiga tanlov imkoniyatini berish muhim ahamiyatga ega. Topshiriqni bajarish usuli, foydalaniladigan axborot manbasi yoki natijani taqdim etish shaklini tanlash o‘quvchining ta’lim jarayoniga daxldorlik

hissini kuchaytiradi. Masalan, bir mavzu doirasida taqdimot, loyiha, video, esse yoki infografika tayyorlash kabi variantlarni taklif etish mumkin.

Maqsadni mustaqil belgilash ham ta'limiy agentlikning muhim mexanizmlaridan biridir. Dars yoki loyiha boshida "Men nimani bilaman?", "Nimani bilishni xohlayman?" va "Bunga qanday erishaman?" kabi savollar o'quvchining o'z faoliyatini anglab, rejalashtirishiga yordam beradi. Shuningdek, o'quvchi vaqtni to'g'ri taqsimlash, zarur resurslarni tanlash, bajarilgan ishlarni nazorat qilish va zaruratga ko'ra o'z rejasiga o'zgartirish kiritishni o'rganishi lozim [5, 10]. Bunda kundalik reja, chek-list, individual ta'lim rejasi va elektron portfolio kabi vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ta'limiy agentlikni rivojlantirishda refleksiya va formativ baholash ham muhim o'rin tutadi. Dars yoki topshiriq yakunida "Men nimani o'rgandim?", "Qanday qiyinchilikka duch keldim?" va "Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?" kabi savollar o'quvchining o'z faoliyatini tahlil qilishiga yordam beradi. Aniq baholash mezonlari, o'zini o'zi va tengdoshlarini baholash, shuningdek, konstruktiv fikr-mulohazalar o'quvchining o'z natijalarini anglab, keyingi faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi [5, 10].

Muammoli va loyiha asosidagi ta'lim esa o'quvchini mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va amaliy muammolarga yechim topishga undaydi. Loyiha jarayonida o'quvchi muammoni aniqlaydi, maqsad belgilaydi, axborot izlaydi, faoliyatini rejalashtiradi va natijani taqdim etadi. Shu sababli ushbu yondashuv ta'limiy agentlikning bir qator tarkibiy jihatlarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Raqamli ta'lim muhitida o'quvchi agentligi. Raqamli texnologiyalar o'quvchi ta'limiy agentligini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, interaktiv topshiriqlar, elektron portfolio va onlayn hamkorlik vositalari o'quvchiga ta'lim resurslarini mustaqil izlash, tanlash va ulardan foydalanish imkonini beradi.

Biroq raqamli vositalarning o'zi ta'limiy agentlikni shakllantirish uchun yetarli emas. O'quvchi axborotni tanqidiy baholash, ishonchli manbalarni ajratish, raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va o'z vaqtini to'g'ri boshqarishni ham o'rganishi zarur. Shu bois raqamli kompetentlik zamonaviy sharoitda ta'limiy agentlikning muhim tarkibiy jihatlaridan biri hisoblanadi [6, 7].

Oila va ta'lim muassasasi hamkorligining o'rni. O'quvchining ta'limiy agentligi nafaqat ta'lim muassasasida, balki oiladagi muhit ta'sirida ham shakllanadi. Ota-onaning farzand fikrini tinglashi, unga mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini berishi va xatolarini rivojlanish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilishi o'quvchida mas'uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantiradi.

Shu sababli maktab va oila hamkorligi ta'limiy agentlikni rivojlantirishning muhim shartlaridan biridir. Ota-onalar farzandini doimiy nazorat qilishdan ko'ra, uning mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlashi, zarur holatlarda maslahat berishi va o'z fikrini shakllantirishiga imkon yaratishi maqsadga muvofiq.

Muhokama. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish masalasi ta’lim jarayonidagi an’anaviy “o‘qituvchi — bilim beruvchi, o‘quvchi — bilim oluvchi” munosabatlarini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. Bunda o‘qituvchining pedagogik ta’siri yo‘qolmaydi, balki uning mazmuni o‘zgaradi. O‘qituvchi o‘quvchi faoliyatini to‘liq nazorat qiluvchi shaxsdan ta’limiy jarayonni loyihalashtiruvchi va o‘quvchining mustaqil harakatlari uchun sharoit yaratuvchi pedagogga aylanadi.

Ta’limiy agentlikning rivojlanishida tanlov va erkinlik muhim bo‘lsa-da, ularni pedagogik maqsad va aniq chegaralarsiz tashkil etish kutilgan natijani bermasligi mumkin. O‘quvchi nimani tanlash, nima uchun tanlash va o‘z tanlovining oqibatlarini qanday baholashni bilishi kerak. Demak, agentlikni rivojlantirish “o‘quvchiga hamma narsani mustaqil bajarishga topshirish” emas, balki unga bosqichma-bosqich mustaqil qaror qabul qilishni o‘rgatish jarayonidir.

Shuningdek, o‘quvchi agentligini rivojlantirishda baholash tizimining o‘rni alohida ahamiyatga ega. Faqat yakuniy bahoga yo‘naltirilgan ta’lim o‘quvchini natija ortidan quvishga undashi mumkin. Formativ baholash esa o‘quvchiga o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va keyingi faoliyatini rejalashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan, baholashning rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytirish ta’limiy agentlikni shakllantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Amaliy pedagogik tavsiyalar. O‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirish uchun dars jarayonida o‘quvchilarga kichik, ammo real tanlov imkoniyatlarini berish maqsadga muvofiq. Masalan, topshiriqni bajarish shaklini tanlash, muammoni hal qilishning bir necha variantidan foydalanish yoki taqdimot usulini mustaqil belgilash o‘quvchining ta’lim jarayonidagi ishtirokini kuchaytiradi.

O‘quvchilarning shaxsiy maqsadlarini belgilash va haftalik yoki mavzuli ta’lim rejalarini tuzish amaliyotini joriy etish ham samarali hisoblanadi. Bunda o‘qituvchi tayyor reja berishdan ko‘ra, o‘quvchiga reja tuzishda yo‘naltiruvchi savollar va mezonlarni taqdim etishi mumkin.

Dars yakunida qisqa refleksiv faoliyatni tashkil etish ham ta’limiy agentlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘quvchi o‘zlashtirgan bilimlari, duch kelgan qiyinchiliklari va keyingi faoliyatida amalga oshirishi kerak bo‘lgan ishlar haqida qisqacha fikr yuritishi mumkin.

Bundan tashqari, loyiha va tadqiqot topshiriqlarini muntazam qo‘llash, elektron portfolio yuritish, o‘zini o‘zi baholash va tengdoshlar bahosidan foydalanish, o‘quvchilarning tashabbuslarini rag‘batlantirish hamda xatolarni o‘rganish imkoniyati sifatida qabul qilish uchun ijobiy pedagogik muhit yaratish tavsiya etiladi.

Xulosa. O‘quvchi shaxsining ta’limiy agentligini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchining ta’lim jarayonida faol subyekt sifatida shakllanishini ta’minlaydi. Ta’limiy agentlik o‘quvchining mustaqilligi bilangina cheklanmay, uning motivatsiyasi, maqsad belgilashi, qaror qabul qilishi, o‘z faoliyatini boshqarishi, refleksiya qilishi va ta’lim natijalari uchun mas’uliyatni his etishini ham qamrab oladi [1, 2, 5, 7].

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ta’limiy agentlikni rivojlantirishning samaradorligi o‘quvchiga real tanlov imkoniyatlarini berish, mustaqil qaror qabul qilishga yo‘naltirish, muammoli va loyiha asosidagi topshiriqlardan foydalanish, formativ baholashni rivojlantirish hamda refleksiv faoliyatni muntazam tashkil etish bilan bevosita bog‘liq. Bunda o‘qituvchining vazifasi o‘quvchining o‘rniga qaror qabul qilish emas, balki uning mustaqil faoliyati uchun zarur pedagogik sharoitni yaratishdan iborat.

Shuningdek, ta’limiy agentlikning shakllanishida oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhitning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchining fikrini hurmat qilish, uning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va xatolarini rivojlanish imkoniyati sifatida baholash uning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Umuman olganda, o‘quvchi ta’limiy agentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik model ta’lim jarayonini o‘quvchining ehtiyojlari, imkoniyatlari va tashabbuslari asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvdan samarali foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, mas’uliyati va uzluksiz ta’lim olishga tayyorgarligini rivojlantirish uchun muhim pedagogik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986.
2. Bandura A. Toward a Psychology of Human Agency // Perspectives on Psychological Science. — 2006. — Vol. 1, No. 2. — P. 164–180.
3. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. — New York: Plenum, 1985.
4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, No. 1. — P. 68–78.
5. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory into Practice. — 2002. — Vol. 41, No. 2. — P. 64–70.
6. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Publishing. — Paris, 2018.
7. OECD. Learning Compass 2030: A Series of Concept Notes. — Paris: OECD, 2019.
8. Biesta G., Priestley M., Robinson S. The Role of Beliefs in Teacher Agency // Teachers and Teaching: Theory and Practice. — 2015. — Vol. 21, No. 6. — P. 624–640.
9. Emirbayer M., Mische A. What Is Agency? // American Journal of Sociology. — 1998. — Vol. 103, No. 4. — P. 962–1023.
10. Zimmerman B. J. Attaining Self-Regulation: A Social Cognitive Perspective // Handbook of Self-Regulation / Ed. by M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner. — San Diego: Academic Press, 2000. — P. 13–39.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 37.07:373.2

Begimova Farangiza Ismoil qizi,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMIDA KADRLARNI INTERAKTIV BOSHQARISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning zamonaviy pedagogik va psixologik mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda interaktiv boshqaruvning pedagogik jarayon samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish va jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, motivatsiya, hamkorlik pedagogikasi, kommunikativ boshqaruv va innovatsion texnologiyalarning kadrlar boshqaruvidagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim tashkilotlarida interaktiv boshqaruv tizimini rivojlantirish pedagogik samaradorlikni oshirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, interaktiv boshqaruv, pedagogik mexanizm, psixologik yondashuv, motivatsiya, pedagog kompetentligi, innovatsion boshqaruv.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ИНТЕРАКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАДРАМИ В СИСТЕМЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье научно проанализированы современные педагогические и психологические механизмы интерактивного управления кадрами в системе дошкольного образования. В исследовании раскрывается роль интерактивного управления в повышении эффективности педагогического процесса, развитии профессиональной компетентности педагогов и создании здоровой психологической атмосферы в коллективе. Также раскрывается значение мотивации, педагогики сотрудничества, коммуникативного управления и инновационных технологий в управлении кадрами. Результаты исследования показывают, что развитие системы

интерактивного управления в организациях дошкольного образования способствует повышению педагогической эффективности.

Ключевые слова: дошкольное образование, интерактивное управление, педагогический механизм, психологический подход, мотивация, профессиональная компетентность педагога, инновационное управление.

MODERN PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF INTERACTIVE PERSONNEL MANAGEMENT IN THE PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM

Abstract. This article provides a scientific analysis of modern pedagogical and psychological mechanisms of interactive personnel management in the preschool education system. The study highlights the role of interactive management in improving the effectiveness of the pedagogical process, developing teachers' professional competencies, and creating a healthy psychological environment within the team. The significance of motivation, collaborative pedagogy, communicative management, and innovative technologies in personnel management is also examined. The results of the study demonstrate that the development of an interactive management system in preschool education organizations contributes to increasing pedagogical effectiveness.

Keywords: preschool education, interactive management, pedagogical mechanism, psychological approach, motivation, teachers' professional competence, innovative management.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmuni va boshqaruv mexanizmlarini zamon talablariga mos ravishda takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ta'lim sifatini ta'minlashda moddiy-texnik baza, ilg'or pedagogik texnologiyalar va zamonaviy ta'lim metodlari bilan bir qatorda, inson resurslarini samarali boshqarish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning kasbiy salohiyati, ijodiy imkoniyatlari, tashabbuskorligi va kasbiy motivatsiyasi ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni hamda natijadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kadrlarni boshqarishning samarali, moslashuvchan va inson omiliga yo'naltirilgan mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir.

Maktabgacha yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishi, uning intellektual, jismoniy, ma'naviy-axloqiy va psixologik rivojlanishi uchun muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bolaga ta'lim va tarbiya beruvchi pedagogning kasbiy kompetensiyasi, muloqot madaniyati, psixologik tayyorgarligi hamda pedagogik mahorati alohida ahamiyatga ega. Pedagogning bunday sifatlarini rivojlantirish esa faqatgina malaka oshirish yoki metodik ta'minot bilan cheklanib

qolmay, balki uning faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish, mehnatini rag‘batlantirish, tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va jamoada qulay psixologik muhit yaratishga yo‘naltirilgan boshqaruv tizimini talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kadrlarni boshqarishga yangicha yondashuvlarni joriy etish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

So‘nggi yillarda boshqaruv amaliyotida an’anaviy, asosan ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan yondashuvlardan xodimlarning fikri, tashabbusi va kasbiy ehtiyojlarini inobatga oladigan interaktiv boshqaruv tizimiga bosqichma-bosqich o‘tish tendensiyasi kuzatilmoqda. Interaktiv boshqaruv rahbar va pedagog o‘rtasidagi bir tomonlama munosabatlarni emas, balki o‘zaro hamkorlik, fikr almashish, jamoaviy muhokama va birgalikda qaror qabul qilish jarayonlarini nazarda tutadi. Bunday boshqaruvda pedagog nafaqat boshqaruv qarorlarining ijrochisi, balki ta’lim tashkilotining rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shuvchi faol subyekt sifatida qaraladi. Natijada xodimlarning boshqaruv jarayonidagi ishtiroki kuchayib, ularda tashkilot faoliyatiga nisbatan mas’uliyat va daxldorlik hissi shakllanadi.

Interaktiv boshqaruvning samaradorligi, avvalo, pedagogik va psixologik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq. Pedagogik jihatdan mazkur yondashuv hamkorlik pedagogikasi, kasbiy rivojlanish, tajriba almashish, metodik qo‘llab-quvvatlash va jamoaviy faoliyatni tashkil etish orqali namoyon bo‘ladi. Psixologik nuqtayi nazardan esa xodimlarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning ehtiyoj va qiziqishlarini o‘rganish, motivatsiyasini oshirish, o‘zaro ishonchga asoslangan munosabatlarni shakllantirish hamda sog‘lom psixologik muhitni ta’minlash muhim hisoblanadi. Mazkur mexanizmlarning birgalikda qo‘llanilishi pedagoglarning kasbiy faolligini oshirish, ijodiy yondashuvini rag‘batlantirish va jamoada samarali hamkorlikni qaror toptirish imkonini beradi.

Kadrlarni interaktiv boshqarishda rahbarning boshqaruv kompetensiyasi ham alohida o‘rin tutadi. Rahbar pedagoglarning kasbiy ehtiyojlarini to‘g‘ri aniqlashi, ularning faoliyatini xolis baholashi, individual yondashuvni ta’minlashi va zarur hollarda pedagogik hamda psixologik ko‘mak ko‘rsatishi lozim. Bunda ochiq muloqot, qayta aloqa, rag‘batlantirish, maslahatlashuv, jamoaviy muhokama va nizolarni konstruktiv hal etish kabi boshqaruv vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, pedagogning mehnat natijasini e’tirof etish va uning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash kasbiy motivatsiyaning barqarorligini ta’minlovchi omillardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga kirib kelishi interaktiv boshqaruv imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Elektron muloqot vositalari, raqamli monitoring, onlayn muhokamalar, elektron hujjat almashinuvi va masofaviy hamkorlik shakllari rahbar hamda pedagoglar o‘rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtirish bilan birga, boshqaruv jarayonining shaffofligi va tezkorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida zamonaviy boshqaruv texnologiyalaridan

foydalanish bilan bir qatorda, ulardan pedagoglarning kasbiy va psixologik ehtiyojlariga mos ravishda foydalanish masalasi ham muhimdir.

Interaktiv boshqaruvning yana bir muhim jihati pedagoglarda kasbiy o‘sishga bo‘lgan ichki ehtiyojni shakllantirish bilan bog‘liq. Boshqaruv jarayonida pedagogning fikri tinglanishi, uning takliflari e’tiborga olinishi va kasbiy rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratilishi xodimning o‘z faoliyatiga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi. Bunday sharoitda pedagog o‘zini faqat topshiriqlarni bajaruvchi xodim sifatida emas, balki ta’lim tashkilotining rivojlanish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi mutaxassis sifatida his qiladi. Bu esa o‘z navbatida tashabbuskorlik, mas’uliyat, ijodkorlik va kasbiy faollikning ortishiga olib keladi.

Shu bilan birga, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kadrlarni boshqarish jarayonida turli psixologik omillarni hisobga olish zarur. Jamoada xodimlar o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlar, rahbarning boshqaruv uslubi, pedagoglarning emotsional holati, kasbiy charchoq darajasi, mehnatga munosabati va o‘zaro ishonch kabi omillar boshqaruv samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy boshqaruv tizimi faqat tashkiliy vazifalarni hal etishga emas, balki xodimlarning psixologik farovonligini ta’minlashga ham yo‘naltirilishi lozim. Sog‘lom psixologik muhit mavjud bo‘lgan jamoada pedagoglarning o‘zaro hamkorligi kuchayadi, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish imkoniyati ortadi va umumiy faoliyat samaradorligi oshadi.

Maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning pedagogik va psixologik mexanizmlarini o‘rganish ayni paytda nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham muhimdir. Chunki boshqaruvning zamonaviy shakllarini joriy etish orqali pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ularning innovatsion faoliyatga qiziqishini oshirish, jamoada samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish va ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini yaxshilash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish mumkin. Shu jihatdan interaktiv boshqaruvni faqat boshqaruv texnologiyasi sifatida emas, balki pedagog shaxsini rivojlantirish va ta’lim tashkilotining barqaror taraqqiyotini ta’minlovchi kompleks pedagogik-psixologik tizim sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning zamonaviy pedagogik va psixologik mexanizmlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning pedagoglarning kasbiy faoliyati va ta’lim tashkiloti boshqaruvi samaradorligiga ta’sirini asoslashdan iborat.

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: interaktiv boshqaruvning nazariy asoslarini yoritish; maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni boshqarishning zamonaviy pedagogik mexanizmlarini tahlil qilish; boshqaruv jarayonida psixologik yondashuvlarning o‘rnini aniqlash; pedagoglarning kasbiy motivatsiyasi va kompetentligini rivojlantirishda interaktiv boshqaruvning imkoniyatlarini ochib berish; shuningdek, mazkur boshqaruv yondashuvining maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatidagi amaliy samaradorligini asoslash.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot maktabgacha ta'lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning zamonaviy pedagogik va psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda ularning ta'lim tashkiloti faoliyati samaradorligiga ta'sirini ilmiy jihatdan asoslashga yo‘naltirildi. Tadqiqot jarayonida muammoning mazmun-mohiyatini ochib berish, mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilish va interaktiv boshqaruvning amaliy imkoniyatlarini aniqlash uchun bir qator o‘zaro bog‘liq ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy pedagogika, ta'lim menejmenti, boshqaruv psixologiyasi, pedagogik hamkorlik hamda interaktiv ta'lim konsepsiyalariga oid ilmiy-nazariy qarashlar tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kadrlarni boshqarish jarayoni pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro ta'siri nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqildi. Bunda pedagog shaxsi, uning kasbiy ehtiyojlari, motivatsiyasi, kommunikativ faolligi va jamoaviy faoliyatdagi ishtiroki boshqaruv samaradorligini belgilovchi muhim omillar sifatida baholandi.

Tadqiqotda, avvalo, ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish metodi qo‘llanildi. Ushbu metod orqali maktabgacha ta'limni boshqarish, kadrlar menejmenti, pedagogik hamkorlik, motivatsiya, kasbiy kompetentlik va boshqaruv psixologiyasiga oid ilmiy manbalar o‘rganildi. Turli ilmiy qarashlarni tahlil qilish orqali interaktiv boshqaruvning mazmuni, asosiy tamoyillari va pedagogik jarayondagi o‘rni aniqlashtirildi. Shuningdek, mavjud nazariy yondashuvlarni umumlashtirish asosida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kadrlarni boshqarishning zamonaviy xususiyatlari belgilab olindi.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish metodi ham muhim vosita sifatida qo‘llanildi. Mazkur metod orqali pedagoglar va rahbarlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, jamoaviy faoliyat, kommunikativ jarayonlar, qaror qabul qilishdagi ishtirok, kasbiy tashabbus va boshqaruv jarayonidagi hamkorlik holatlari o‘rganildi. Kuzatish natijalari interaktiv boshqaruvning xodimlarning kasbiy faolligi, o‘zaro hamkorligi va jamoada shakllanadigan psixologik muhit bilan bog‘liq jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida an'anaviy boshqaruv yondashuvlari bilan interaktiv boshqaruvning o‘ziga xos xususiyatlari taqqoslandi. Bunda boshqaruv qarorlarini qabul qilish usullari, rahbar va pedagog o‘rtasidagi munosabatlar, xodimlarning boshqaruv jarayonidagi ishtiroki, rag‘batlantirish shakllari, qayta aloqa mexanizmlari hamda jamoaviy hamkorlik darajasi asosiy tahlil mezonlari sifatida belgilandi. Mazkur qiyosiy yondashuv interaktiv boshqaruvning inson omiliga yo‘naltirilganligi va pedagoglarning tashabbuskorligini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlarini yanada aniqroq yoritishga xizmat qildi.

Tadqiqotda tizimli yondashuv asosida kadrlarni boshqarish jarayoni o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu tizimda rahbar faoliyati, pedagoglarning kasbiy kompetentligi, motivatsiya, kommunikatsiya, jamoaviy hamkorlik, psixologik muhit va innovatsion boshqaruv

vositalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq omillar sifatida talqin qilindi. Tizimli yondashuv interaktiv boshqaruv samaradorligini faqat bitta boshqaruv vositasi bilan emas, balki bir nechta pedagogik va psixologik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligi bilan izohlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi o‘rganildi. Bunda pedagogning nafaqat nazariy bilimlari, balki amaliy ko‘nikmalari, kommunikativ qobiliyatlari, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi, jamoa bilan hamkorlik qilishi va innovatsion faoliyatga tayyorligi ham muhim mezon sifatida qaraldi. Interaktiv boshqaruv sharoitida pedagogning kasbiy rivojlanishi doimiy jarayon sifatida baholanib, rahbar tomonidan metodik va psixologik qo‘llab-quvvatlash uning samaradorligini oshiruvchi omil sifatida belgilandi.

Motivatsion tahlil orqali pedagoglarning mehnat faoliyatiga ta’sir etuvchi ichki va tashqi motivlar o‘rganildi. Xodimning mehnat natijasini e’tirof etish, rag‘batlantirish, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratish, fikr va tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash kabi omillarning pedagogik faollikka ta’siri tahlil qilindi. Bunda interaktiv boshqaruvning asosiy vazifalaridan biri xodimni faqat tashqi nazorat orqali faoliyatga undash emas, balki unda kasbiy mas’uliyat va ichki motivatsiyani shakllantirishdan iborat ekanligi asoslandi.

Tadqiqotning muhim yo‘nalishlaridan yana biri kommunikativ boshqaruv modelini o‘rganish bilan bog‘liq bo‘ldi. Mazkur model doirasida rahbar va pedagoglar o‘rtasida ochiq muloqotni yo‘lga qo‘yish, fikr almashish, qayta aloqa berish, muammolarni birgalikda muhokama qilish va boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda jamoa a’zolarining ishtirokini ta’minlash masalalariga e’tibor qaratildi. Samarali kommunikatsiya jamoada o‘zaro ishonchni mustahkamlovchi, nizolarni kamaytiruvchi va umumiy maqsadlar sari hamjihatlikda harakat qilishni ta’minlovchi mexanizm sifatida qaraldi.

Bundan tashqari, innovatsion texnologiyalarni qo‘llash mexanizmlari ham tadqiqot doirasida tahlil qilindi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari, raqamli boshqaruv elementlari, elektron muloqot va qayta aloqa shakllaridan foydalanish kadrlar boshqaruvining tezkorligi, shaffofligi va samaradorligini oshiruvchi omillar sifatida baholandi. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish nafaqat boshqaruv jarayonini soddalashtirish, balki pedagoglarning zamonaviy kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun ham qo‘shimcha imkoniyat yaratishi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida, shuningdek, maktabgacha ta’lim tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy manbalar hamda ta’lim boshqaruviga doir nazariy qarashlar o‘rganilib, ularning mazmuni tahlil va umumlashtirish metodlari asosida tizimlashtirildi. Olingan nazariy xulosalar interaktiv boshqaruvning pedagogik va psixologik mexanizmlarini o‘zaro bog‘liq holda yoritish, ularning maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatidagi amaliy ahamiyatini asoslash imkonini berdi.

Umuman olganda, tanlangan metodologik yondashuvlar tadqiqot mavzusini turli jihatlardan o‘rganish, interaktiv boshqaruvning nazariy va amaliy xususiyatlarini aniqlash hamda pedagogik va psixologik mexanizmlarning o‘zaro ta’sirini ochib berishga xizmat qildi. Mazkur metodlar majmuasi asosida maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning samarali mexanizmlarini belgilash va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Natijalar. Olib borilgan tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarishning samarali pedagogik va psixologik mexanizmlarini aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligi va ta’lim tashkiloti faoliyatidagi amaliy ahamiyatini yoritish imkonini berdi. Tadqiqot davomida interaktiv boshqaruvning an’anaviy boshqaruv yondashuvlaridan farqli ravishda inson omiliga, hamkorlikka, ochiq muloqotga va xodimlarning boshqaruv jarayonidagi faol ishtirokiga ustuvor ahamiyat berishi aniqlandi.

Avvalo, interaktiv boshqaruv pedagoglarning kasbiy faolligi va tashabbuskorligini oshirishga xizmat qilishi kuzatildi. Rahbar va pedagog o‘rtasidagi demokratik hamkorlik, o‘zaro fikr almashish hamda qarorlarni jamoaviy muhokama qilish pedagoglarda o‘z faoliyatiga nisbatan mas’uliyat hissini kuchaytiradi. Pedagogning fikri va tashabbusiga e’tibor qaratilishi uning o‘z kasbiy imkoniyatlarini namoyon etishiga, ijodiy yondashuvini rivojlantirishiga va ta’lim-tarbiya jarayonida yangicha usullardan foydalanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, interaktiv boshqaruvning asosiy pedagogik mexanizmlari sifatida hamkorlik pedagogikasi, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion texnologiyalardan foydalanish hamda samarali rag‘batlantirish tizimi alohida ahamiyatga ega ekanligi belgilandi. Hamkorlik pedagogikasi rahbar va pedagoglar o‘rtasidagi sheriklik munosabatlarini mustahkamlasa, kompetensiyaviy yondashuv pedagoglarning mavjud bilim va ko‘nikmalarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga imkon beradi. Innovatsion texnologiyalar esa kasbiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratib, boshqaruv jarayonining tezkorligi va samaradorligini oshiradi. Rag‘batlantirish tizimi pedagoglarning mehnatini munosib baholash, ularning kasbiy yutuqlarini e’tirof etish va yangi tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash orqali faoliyat samaradorligini kuchaytiradi.

Psixologik jihatdan esa interaktiv boshqaruvning samaradorligini ta’minlovchi muhim omillar sifatida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, pedagoglarning motivatsiyasini oshirish, emotsional intellektni rivojlantirish va nizoli vaziyatlarni konstruktiv boshqarish mexanizmlari belgilandi. Jamoada o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan munosabatlarning mavjudligi pedagoglarning o‘z fikrlarini erkin ifodalashiga, muammolarni yashirmasdan muhokama qilishiga va ularni birgalikda hal etishiga imkon beradi. Shu bilan birga, rahbarning pedagoglarning emotsional holatini hisobga olishi jamoada barqaror psixologik muhitni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida interaktiv boshqaruv tamoyillari kengroq qo‘llaniladigan ta’lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy qoniqish darajasi nisbatan yuqoriroq ekanligi kuzatildi. Bunday tashkilotlarda jamoaviy hamkorlik, o‘zaro ishonch, ochiq muloqot va kommunikativ faollikning yaxshi shakllangani qayd etildi. Pedagoglarning boshqaruv jarayonida o‘z fikrini bildirish va tashabbus ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lishi ularning tashkilot faoliyatiga nisbatan daxldorlik hissini kuchaytirishi aniqlandi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarga asoslangan boshqaruv vositalaridan foydalanish pedagoglarning kasbiy rivojlanishini kuzatish, faoliyat natijalarini tahlil qilish va mavjud muammolarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini berishi aniqlandi. Elektron muloqot, raqamli monitoring, elektron hujjat almashinuvi va qayta aloqa vositalari rahbar hamda pedagoglar o‘rtasidagi axborot almashinuvini tezlashtirish bilan birga, boshqaruv jarayonining shaffofligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, natijalar interaktiv boshqaruvning pedagogik va psixologik mexanizmlari alohida emas, balki o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilganda yanada yuqori samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Pedagogik qo‘llab-quvvatlash psixologik motivatsiya bilan, innovatsion boshqaruv esa samarali kommunikatsiya bilan uyg‘unlashgandagina kadrlar salohiyatidan to‘liq foydalanish imkoniyati kengayadi.

Muhokama. Interaktiv boshqaruv tizimi zamonaviy ta’lim boshqaruvida inson resurslarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion yondashuvlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalari mazkur boshqaruv modelining maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ularning boshqaruv jarayonidagi ishtirokini kuchaytirish va jamoada samarali hamkorlikni shakllantirish uchun muhim imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, interaktiv boshqaruv pedagogni faqat rahbar tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaruvchi xodim sifatida emas, balki ta’lim jarayonining faol va mas’uliyatli subyekti sifatida qarashga asoslanadi. Bunday yondashuv pedagoglarning mustaqil fikrlashi, qaror qabul qilish qobiliyati, ijodiy yondashuvi va innovatsion faoliyatga tayyorligini rivojlantiradi. Ayniqsa, jamoaviy muhokamalar, metodik hamkorlik, tajriba almashish va o‘zaro maslahatlashuvlar pedagoglarning kasbiy tajribasini boyitish bilan birga, ularning o‘zaro o‘rganish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Interaktiv boshqaruvning psixologik samaradorligi esa, avvalo, jamoada shakllanadigan ijtimoiy-psixologik muhit bilan belgilanadi. Rahbar tomonidan pedagoglarning fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, ularning mehnatini e’tirof etish va individual ehtiyojlarini hisobga olish xodimlarda o‘z faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi. Motivatsion yondashuv va samarali kommunikativ hamkorlik pedagoglarning kasbiy qiziqishini kuchaytirib, ularning tashkilot maqsadlariga erishishdagi faolligini oshiradi. Shu jihatdan, interaktiv

boshqaruvda rahbarning psixologik savodxonligi va kommunikativ kompetentligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv boshqaruvni samarali tashkil etishda rahbarning boshqaruv uslubi muhim omillardan biridir. Haddan tashqari ma’muriy nazoratga asoslangan boshqaruv pedagoglarning tashabbuskorligini cheklashi mumkin bo‘lsa, demokratik va hamkorlikka yo‘naltirilgan boshqaruv uslubi ularning mustaqil fikrlashi va kasbiy faolligini rag‘batlantiradi. Shu sababli rahbar boshqaruv jarayonida nazorat va ishonch, talabchanlik va qo‘llab-quvvatlash, tashkiliy tartib va ijodiy erkinlik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashi lozim.

Biroq maktabgacha ta’lim tashkilotlarida interaktiv boshqaruvni to‘liq joriy etish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, an’anaviy boshqaruv stereotiplarining saqlanib qolishi, ayrim rahbarlarda zamonaviy boshqaruv kompetensiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi, pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasidagi farqlar hamda raqamli boshqaruv vositalaridan foydalanish imkoniyatlarining bir xil emasligi mazkur jarayonni murakkablashtirishi mumkin. Shu bois interaktiv boshqaruvni joriy etish faqat alohida boshqaruv vositalarini qo‘llash bilan cheklanmasdan, tashkilotning boshqaruv madaniyatini bosqichma-bosqich takomillashtirishni talab etadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun rahbarlarning boshqaruv va kommunikativ kompetensiyasini muntazam rivojlantirish, pedagoglarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, jamoaviy hamkorlik mexanizmlarini kuchaytirish va raqamli boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish ko‘lamini kengaytirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, pedagoglarning kasbiy ehtiyojlarini muntazam o‘rganish va ular asosida individual rivojlanish imkoniyatlarini yaratish interaktiv boshqaruvning amaliy samaradorligini oshirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tizimida kadrlarni interaktiv boshqarish ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini rivojlantirish va tashkilotning boshqaruv samaradorligini ta’minlashning muhim omillaridan biridir. Tadqiqot natijalari interaktiv boshqaruvning samaradorligi pedagogik va psixologik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. Bunda pedagogning kasbiy ehtiyojlari, motivatsiyasi, kommunikativ faolligi va ijodiy salohiyatini hisobga olish boshqaruv jarayonining muhim sharti sifatida namoyon bo‘ldi.

Interaktiv boshqaruv sharoitida hamkorlik pedagogikasi, kompetensiyaviy yondashuv, motivatsion rag‘batlantirish, samarali kommunikatsiya, sog‘lom psixologik muhit va innovatsion texnologiyalardan foydalanish kadrlar boshqaruvining asosiy mexanizmlari sifatida belgilandi. Ayniqsa, pedagoglarning fikrini tinglash, ularni boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga jalb etish, kasbiy yutuqlarini e’tirof etish va rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratish ularning tashkilot faoliyatiga bo‘lgan daxldorlik hissini kuchaytiradi.

Shuningdek, emotsional intellektni rivojlantirish, nizolarni konstruktiv boshqarish va jamoada o‘zaro ishonchga asoslangan munosabatlarni shakllantirish

pedagoglarning psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bunday muhitda pedagoglar o'z kasbiy imkoniyatlarini erkinroq namoyon etishi, yangiliklarga ochiq bo'lishi va ta'lim-tarbiya jarayoniga ijodiy yondashishi uchun qulay sharoit yuzaga keladi.

Shu bilan birga, interaktiv boshqaruvni rivojlantirish jarayonida rahbarlarning zamonaviy boshqaruv kompetensiyalarini oshirish, pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirish va raqamli boshqaruv texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Raqamli monitoring, elektron qayta aloqa va axborot almashinuvi vositalaridan oqilona foydalanish kadrlarning kasbiy rivojlanishini muntazam kuzatish hamda boshqaruv qarorlarini yanada asosli qabul qilish imkonini beradi.

Kelgusida maktabgacha ta'lim tizimida interaktiv boshqaruvning ilmiy-metodik asoslarini yanada takomillashtirish, pedagoglarning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyalarini ishlab chiqish, boshqaruv jarayonida psixologik diagnostika va raqamli monitoring imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha tadqiqotlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlarida inson kapitalidan samarali foydalanish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish va ta'lim sifatini barqaror oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
4. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва, 1991.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва, 1998.
7. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2015.
8. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.
9. Xasanboyeva O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent, 2016.
10. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 37.046.4:37.013

Xujamberdiyeva Zulfizar Uchqun qizi,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

KOMPLEKS YONDASHUV ASOSIDA MALAKA OSHIRISH SAMARADORLIGINI TA’MINLOVCHI PEDAGOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada kompleks yondashuv asosida malaka oshirish samaradorligini ta’minlovchi pedagogik omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, motivatsion muhit va refleksiv faoliyatning tinglovchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati o‘rganildi. Tadqiqot natijalari kompleks yondashuv asosida tashkil etilgan malaka oshirish jarayonlari kasbiy tayyorgarlik samaradorligini oshirishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: malaka oshirish, kompleks yondashuv, pedagogik omillar, kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, refleksiya, kasbiy kompetentlik.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной статье научно анализируются педагогические факторы, обеспечивающие эффективность повышения квалификации на основе комплексного подхода. В ходе исследования изучено значение компетентностного подхода, интерактивных методов, инновационных технологий, мотивационной среды и рефлексивной деятельности в развитии профессиональной компетентности слушателей. Результаты исследования показывают, что процессы повышения квалификации, организованные на основе комплексного подхода, способствуют повышению эффективности профессиональной подготовки и развитию профессиональных компетенций слушателей.

Ключевые слова: повышение квалификации, комплексный подход, педагогические факторы, компетентностный подход, интерактивные методы, инновационные технологии, рефлексия, профессиональная компетентность.

PEDAGOGICAL FACTORS ENSURING THE EFFECTIVENESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT BASED ON A COMPREHENSIVE APPROACH

Abstract. This article scientifically analyzes the pedagogical factors that ensure the effectiveness of professional development based on a comprehensive approach. The study examines the importance of the competency-based approach, interactive methods, innovative technologies, a motivational environment, and reflective activities in developing the professional competence of trainees. The results of the study demonstrate that professional development processes organized on the basis of a comprehensive approach contribute to improving the effectiveness of professional training and enhancing the professional competencies of trainees.

Keywords: professional development, comprehensive approach, pedagogical factors, competency-based approach, interactive methods, innovative technologies, reflection, professional competence.

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamlashtirish va ta’lim jarayonlarining jadal rivojlanishi sharoitida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini muntazam oshirib borish hamda ularning zamonaviy kasbiy talablarga moslashuvchanligini ta’minlash muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Hozirgi mehnat bozori mutaxassisdan faqat muayyan sohaga oid nazariy bilimlarni egallashni emas, balki mavjud bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llay olish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, kreativ fikrlash, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish va yangiliklarga moslasha olish kabi kompetensiyalarni ham talab qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan malaka oshirish tizimining mazmuni va tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Malaka oshirish jarayoni pedagogning ilgari egallagan bilim va ko‘nikmalarini yangilash bilan cheklanib qolmasdan, uning kasbiy faoliyatidagi mavjud muammolarni aniqlash, yangi pedagogik yondashuvlarni o‘zlashtirish, amaliy tajribani boyitish va kasbiy rivojlanishning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qilishi lozim. Bunda tinglovchining individual ehtiyojlari, kasbiy tajribasi, tayyorgarlik darajasi va faoliyat yo‘nalishini hisobga olish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bir xil mazmun va metodlarga asoslangan ta’lim barcha tinglovchilarning kasbiy ehtiyojlarini bir xil darajada qondira olmaydi.

An’anaviy malaka oshirish tizimida ko‘pincha nazariy ma’lumotlarni yetkazishga ustuvor ahamiyat berilib, tinglovchilarning amaliy faoliyati, individual

ehtiyojlari va mustaqil fikrlash imkoniyatlari yetarli darajada hisobga olinmasligi mumkin. Bunday holatda o‘zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishi kutilgan darajada bo‘lmasligi ehtimoli ortadi. Kompleks yondashuv esa malaka oshirish jarayonini yaxlit tizim sifatida tashkil etib, uning maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, ta’lim muhiti va kutilayotgan natijalarini o‘zaro uzviy bog‘lashni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvda tinglovchining bilim olishi bilan bir qatorda, uning amaliy ko‘nikmalari, kasbiy motivatsiyasi, refleksiv qobiliyatlari va innovatsion faoliyatga tayyorgarligi ham rivojlantiriladi.

Kompleks yondashuvning muhim jihatlaridan biri shundaki, u malaka oshirish jarayonida pedagogik, psixologik va texnologik omillarni bir-biridan ajratmagan holda ko‘rib chiqishga imkon beradi. Jumladan, kompetensiyaviy yondashuv kasbiy bilim va ko‘nikmalarni amaliy vazifalar bilan bog‘lashga xizmat qilsa, interaktiv metodlar tinglovchining ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi. Innovatsion va raqamli texnologiyalar ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirsa, motivatsion muhit tinglovchining kasbiy rivojlanishga bo‘lgan ichki ehtiyojini kuchaytiradi. Refleksiv faoliyat esa o‘zlashtirilgan bilim va tajribani tahlil qilish, o‘z faoliyatini baholash hamda keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Shu jihatdan malaka oshirish samaradorligini faqat yakuniy nazorat natijalari bilan baholash yetarli emas. Uning samaradorligi tinglovchining kasbiy faoliyatida yuzaga kelgan ijobiy o‘zgarishlar, yangi bilim va ko‘nikmalarni amaliyotga tatbiq eta olishi, mustaqil izlanishga bo‘lgan ehtiyojining ortishi va innovatsion faoliyatga tayyorgarligi kabi mezonlar orqali ham namoyon bo‘ladi. Demak, malaka oshirish jarayonini samarali tashkil etish uchun ta’lim mazmuni va metodlarini tinglovchilarning real kasbiy faoliyati bilan uyg‘unlashtirish muhimdir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi kompleks yondashuv asosida malaka oshirish samaradorligini ta’minlovchi pedagogik omillarni aniqlash, ularning mazmun-mohiyatini ochib berish va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: kompleks yondashuvning nazariy-pedagogik asoslarini tahlil qilish; malaka oshirish samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlash; kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar va innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlarini yoritish; motivatsion muhitning tinglovchilar kasbiy faolligiga ta’sirini ochib berish; refleksiv faoliyatning kasbiy rivojlanishdagi o‘rnini asoslash.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida kompleks yondashuv asosida malaka oshirish samaradorligini ta’minlovchi pedagogik omillarni aniqlash maqsadida pedagogik kuzatish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, tahlil qilish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlarning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi tadqiqot muammosini nazariy va amaliy jihatdan kengroq yoritish, mavjud yondashuvlarning afzallik va imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, interaktiv o‘qitish metodlari, refleksiv ta’lim hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish konsepsiyalari tashkil etdi. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida tinglovchining nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi, mustaqil qaror qabul qilishi va kasbiy muammolarni hal etishga tayyorligi asosiy mezon sifatida qaraldi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa tinglovchilarning individual ehtiyojlari, qiziqishlari, tajribasi va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini hisobga olishni nazarda tutdi.

Tadqiqot davomida pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy manbalar, malaka oshirish tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda kasbiy rivojlanish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy-metodik materiallar o‘rganildi. Shuningdek, an’anaviy va kompleks yondashuv asosida tashkil etiladigan malaka oshirish modellari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Bunda ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari, tinglovchilarning faolligi, amaliy yo‘naltirilganlik, motivatsiya va refleksiya kabi mezonlarga alohida e’tibor qaratildi.

Tizimli yondashuv asosida malaka oshirish jarayoni o‘zaro bog‘liq pedagogik komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Bunda maqsad, mazmun, metod, vosita, ta’lim muhiti, tinglovchi faoliyati va kutilayotgan natijalar o‘zaro bog‘liq elementlar sifatida tahlil qilindi. Shu asosda kompleks yondashuvning samaradorligi alohida metod yoki vositadan foydalanish bilan emas, balki turli pedagogik omillarning yagona maqsad sari yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi degan xulosaga kelindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari kompleks yondashuv asosida tashkil etilgan malaka oshirish jarayonlarining tinglovchilar kasbiy kompetentligini rivojlantirishda samarali pedagogik mexanizm ekanligini ko‘rsatdi. Bunday yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda nazariy bilimlarning amaliy vazifalar bilan bog‘lanishi, tinglovchilarning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokining kuchayishi hamda ularning kasbiy tajribasidan samarali foydalanilishi malaka oshirish samaradorligini oshiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, ta’lim mazmunining bevosita kasbiy faoliyat bilan bog‘lanishi tinglovchilarga o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy vaziyatlarda sinab ko‘rish va mavjud tajribasi bilan taqqoslash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida kompetensiyaviy yondashuvning malaka oshirish jarayonidagi o‘rni alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Mazkur yondashuv tinglovchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga, mavjud bilimlardan kasbiy vaziyatlarda samarali foydalanishga imkon beradi. Bunda asosiy e’tibor faqat ma’lumotlarni o‘zlashtirishga emas, balki ularni real faoliyat jarayonida qo‘llay olish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va yuzaga kelgan kasbiy vazifalarga maqbul yechim topishga qaratiladi. Shu bilan birga, tinglovchining o‘z faoliyatini baholashi va natijalarini tahlil qilishi uning kasbiy kompetensiyalarini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Natijada

malaka oshirish jarayoni nazariy tayyorgarlik bilan cheklanib qolmasdan, amaliy kasbiy faoliyat bilan uzviy bog‘langan jarayonga aylanadi.

Malaka oshirish samaradorligini oshirishda interaktiv metodlardan foydalanish ham muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. “Aqliy hujum”, “Keys-stadi”, munozara, loyiha metodi, kichik guruhlarda ishlash hamda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi usullar tinglovchilarning mashg‘ulotlardagi faolligini oshirish bilan birga, ularning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodlar qo‘llanilganda tinglovchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki o‘z fikrini bildiradigan, muammoni tahlil qiladigan va uning yechimini izlaydigan faol ishtirokchiga aylanadi. Ayniqsa, kasbiy faoliyatda uchraydigan real vaziyatlarni muhokama qilish va ularga turli nuqtayi nazardan yondashish nazariy bilimlarning amaliy ahamiyatini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Tadqiqotda innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanishning ham malaka oshirish samaradorligiga ijobiy ta’siri kuzatildi. Raqamli platformalar, onlayn ta’lim tizimlari, elektron o‘quv resurslari va masofaviy ta’lim vositalari tinglovchilarga zarur materiallardan tezkor foydalanish, mustaqil ishlash va o‘zlashtirilgan bilimlarni qayta ko‘rib chiqish imkoniyatini kengaytiradi. Bunday texnologiyalar ta’lim jarayonini vaqt va makon jihatidan yanada moslashuvchan tashkil etish imkonini berib, tinglovchining o‘ziga qulay sharoitda ta’lim olishi uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, masofaviy ta’lim vositalari kasbiy faoliyat bilan bir qatorda malaka oshirishni davom ettirish, o‘quv materiallarini mustaqil o‘zlashtirish va qo‘shimcha manbalardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi.

Malaka oshirish jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan tinglovchilarda shakllangan motivatsiyaga ham bog‘liq. Tadqiqot natijalari tinglovchilarning ichki motivatsiyasi ularning kasbiy rivojlanishga bo‘lgan munosabatida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Ta’lim jarayonida tinglovchining fikrini inobatga olish, uning mavjud kasbiy tajribasiga hurmat bilan yondashish, erishgan natijalarini e’tirof etish va faoliyatiga nisbatan konstruktiv fikr-mulohaza bildirish o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi. Bunday muhitda tinglovchi faqat malaka oshirish kursi doirasidagi vazifalarni bajarish bilan cheklanib qolmay, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda boyitish, yangi pedagogik yondashuvlarni izlash va kasbiy imkoniyatlarini kengaytirishga intiladi.

Shuningdek, refleksiv faoliyat tinglovchilarning kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim omillardan biri ekanligi aniqlandi. Refleksiya jarayonida tinglovchi o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmalarini, mashg‘ulot davomida bajargan faoliyatini hamda erishgan natijalarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Mashg‘ulot yakunida o‘z faoliyatini baholash, erishilgan natijalarni aniqlash, duch kelgan qiyinchiliklarni anglash va kelgusidagi faoliyat uchun aniq maqsadlar belgilash kasbiy rivojlanishning izchil davom etishiga yordam beradi. Bunday

yondashuv tinglovchiga o‘zining kuchli jihatlarini aniqlash bilan birga, yanada rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini ham anglash imkonini beradi.

Umumlashtirilgan natijalar kompleks yondashuv asosida tashkil etilgan malaka oshirish jarayonlari bir qator ijobiy pedagogik natijalarni ta’minlashini ko‘rsatdi. Xususan, bunday yondashuv tinglovchilarning kasbiy kompetentligini oshirish, pedagogik mahoratini rivojlantirish, innovatsion faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirish, mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirish va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam tahlil qilib borish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Demak, malaka oshirish jarayonida kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, motivatsion muhit va refleksiv faoliyatning o‘zaro uyg‘unligi tinglovchilarning kasbiy rivojlanishini yanada samarali tashkil etish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari kompleks yondashuv malaka oshirish tizimida samarali pedagogik mexanizm sifatida qaralishi mumkinligini ko‘rsatdi. Ushbu yondashuv ta’limning pedagogik, psixologik va texnologik jihatlarini yagona tizimga birlashtirishi bilan ahamiyatlidir. Bunda malaka oshirish jarayoni faqat bilim berishga yo‘naltirilmay, balki tinglovchining amaliy faoliyati, kasbiy ehtiyojlari, motivatsiyasi va refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv tinglovchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash imkonini beradi. Bu ayniqsa kasbiy faoliyatda uchraydigan muammoli vaziyatlarni hal qilishda muhimdir. Tinglovchi o‘zlashtirgan bilimlarini real vaziyatlarda qo‘llash orqali nafaqat bilimini mustahkamlaydi, balki mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Shu jihatdan malaka oshirish mazmunining amaliyotga yo‘naltirilganligi uning samaradorligini belgilovchi muhim mezonlardan biridir.

Interaktiv metodlar esa tinglovchilarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirish va o‘zaro tajriba almashish imkoniyatlarini kengaytiradi. Guruhiy muhokamalar, munozaralar, keyslar va loyihaviy topshiriqlar orqali turli kasbiy qarashlar taqqoslanadi, muammolarga muqobil yechimlar izlanadi va jamoaviy fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Bunday metodlar tinglovchilarning o‘z kasbiy tajribasini qayta ko‘rib chiqishiga ham yordam beradi.

Innovatsion texnologiyalar zamonaviy malaka oshirish tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Elektron platformalar, masofaviy ta’lim vositalari va raqamli resurslar tinglovchilarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, texnologiyalardan samarali foydalanish uchun tinglovchilarning raqamli kompetensiyasi ham yetarli darajada shakllangan bo‘lishi kerak. Ayrim hollarda raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarining pastligi yoki texnik imkoniyatlarning cheklanganligi innovatsion texnologiyalarning to‘liq samaradorligini ta’minlashga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun malaka oshirish jarayonida raqamli kompetensiyani rivojlantirishga ham e’tibor qaratish zarur.

Motivatsion muhit va refleksiv faoliyat tinglovchilarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Tinglovchining ta’lim jarayonidagi faolligi ko‘p jihatdan uning o‘z kasbiy ehtiyojlarini anglashiga va o‘zgarishlarga bo‘lgan ichki tayyorgarligiga bog‘liq. Shu sababli malaka oshirish jarayonida individual yondashuv, konstruktiv fikr-mulohaza, o‘z-o‘zini baholash va kasbiy rivojlanish maqsadlarini belgilash mexanizmlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman, kompleks yondashuvning samaradorligi uning tarkibiy qismlarining o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Kompetensiyaviy yondashuv amaliy natijaga yo‘naltirsa, interaktiv metodlar faol ishtirokni ta’minlaydi, innovatsion texnologiyalar ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi, motivatsion muhit kasbiy faollikni qo‘llab-quvvatlaydi, refleksiya esa o‘zlashtirilgan tajribani tahlil qilish va keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kompleks yondashuv asosida tashkil etilgan malaka oshirish jarayonlari tinglovchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish va ularning zamonaviy kasbiy talablarga moslashuvchanligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari malaka oshirish samaradorligini ta’minlovchi asosiy pedagogik omillar sifatida kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, motivatsion muhit va refleksiv faoliyatni ajratib ko‘rsatish imkonini berdi.

Kompleks yondashuvning afzalligi shundaki, u ta’lim jarayonining alohida komponentlarini mustaqil holda emas, balki o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida tashkil etishga imkon beradi. Bunday yondashuvda tinglovchining nazariy bilimlari amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashadi, kasbiy muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati rivojlanadi va o‘z faoliyatiga tanqidiy-refleksiv munosabat shakllanadi. Natijada malaka oshirish jarayoni qisqa muddatli bilim berish shaklidan uzluksiz kasbiy rivojlanish mexanizmiga aylanadi.

Shuningdek, interaktiv metodlar va innovatsion texnologiyalarning uyg‘un qo‘llanilishi tinglovchilarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirish bilan birga, ularda mustaqil izlanish, hamkorlikda ishlash va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Motivatsion muhit esa ushbu jarayonlarning barqarorligini ta’minlab, tinglovchilarning o‘z ustida ishlashga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi. Refleksiv faoliyat orqali esa tinglovchi o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, yutuq va kamchiliklarini aniqlash hamda kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Kelgusida malaka oshirish tizimida raqamli pedagogik texnologiyalarni yanada keng joriy etish, tinglovchilarning individual ehtiyojlaridan kelib chiqib shaxsiy rivojlanish trayektoriyalarini ishlab chiqish, amaliyotga yo‘naltirilgan topshiriqlar ulushini oshirish va refleksiv faoliyatning samarali shakllarini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, malaka oshirish samaradorligini baholashda faqat yakuniy o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga emas, balki tinglovchilarning kasbiy

faoliyatidagi real o‘zgarishlar va o‘zlashtirilgan kompetensiyalarning amaliyotda qo‘llanish darajasiga ham e’tibor qaratish zarur.

Shu asosda kompleks yondashuvni malaka oshirish tizimining metodologik va amaliy negizlaridan biri sifatida rivojlantirish zamonaviy ta’lim talablariga javob beradigan, raqobatbardosh, kreativ va kasbiy jihatdan faol pedagoglarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2015.
3. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017.
4. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2006.
5. Xasanboyeva O. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent, 2016.
6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва, 1998.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва, 1991.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1954.
9. Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. – New York: Cambridge Books, 1980.
10. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO, 2017.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.011.3-051:159.954

Umarova Zuhra Ne'matovna,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo'nalishi 1-bosqich magistranti

PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING REFLEKSIV POZITSIYASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida refleksiv yondashuvning pedagog kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida refleksiv faoliyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar hamda pedagogik mexanizmlar o'rganildi. Shuningdek, O'zbekiston ta'lim siyosatida amalga oshirilayotgan islohotlar asosida pedagogik ta'limni takomillashtirish va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari yoritildi. Tadqiqot natijalari refleksiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil fikrlashi, o'z-o'zini baholashi va kasbiy rivojlanishini ta'minlashda muhim omil ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: refleksiya, refleksiv pozitsiya, pedagogik kompetensiya, pedagogik ta'lim, innovatsion metodlar, kasbiy rivojlanish, interfaol texnologiyalar, pedagogik faoliyat.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ ПОЗИЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье освещаются научно-теоретические и методические основы формирования рефлексивной позиции будущих учителей в процессе педагогического образования. Проанализировано значение рефлексивного подхода в развитии профессиональной компетентности педагога в современной системе образования. В ходе исследования изучены интерактивные методы, инновационные технологии и педагогические

механизмы, направленные на формирование рефлексивной деятельности. Также рассмотрены вопросы совершенствования педагогического образования и развития рефлексивных компетенций на основе реформ, реализуемых в образовательной политике Узбекистана. Результаты исследования показали, что рефлексивный подход является важным фактором обеспечения самостоятельного мышления, самооценки и профессионального развития будущих учителей.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная позиция, педагогическая компетентность, педагогическое образование, инновационные методы, профессиональное развитие, интерактивные технологии, педагогическая деятельность.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE REFLECTIVE POSITION OF FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract. This article examines the scientific, theoretical, and methodological foundations of developing the reflective position of future teachers in the process of pedagogical education. The significance of the reflective approach in developing teachers' professional competence within the modern education system is analyzed. The study explores interactive methods, innovative technologies, and pedagogical mechanisms aimed at fostering reflective activity. It also addresses the improvement of pedagogical education and the development of reflective competencies based on the reforms being implemented in Uzbekistan's education policy. The results of the study demonstrate that the reflective approach is an important factor in promoting future teachers' independent thinking, self-assessment, and professional development.

Keywords: reflection, reflective position, pedagogical competence, pedagogical education, innovative methods, professional development, interactive technologies, pedagogical activity.

Kirish. Bugungi globallashuv, axborotlashuv va raqamli transformatsiya jarayonida ta'lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalar qo'yilmoqda. Zamonaviy jamiyat nafaqat chuqur nazariy bilimlarga ega, balki mustaqil va kreativ fikrlaydigan, muammoli vaziyatlarni tahlil qila oladigan, o'z faoliyatini obyektiv baholaydigan hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga intiladigan mutaxassislarni talab qilmoqda. Ayniqsa, ta'lim jarayonining sifati va samaradorligi bevosita pedagogning kasbiy kompetentligiga bog'liq ekanligi sababli, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorlash masalasi alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirish dolzarb ilmiy-metodik muammolardan biri hisoblanadi.

Refleksiya tushunchasi pedagogika va psixologiya fanlarida shaxsning o‘z faoliyati, xatti-harakati, fikrlashi, qarorlari va faoliyat natijalarini anglash hamda tahlil qilish jarayoni sifatida talqin etiladi. Pedagogik faoliyatda refleksiya o‘qituvchiga o‘z dars jarayonini tahlil qilish, o‘quvchilarning ehtiyoj va imkoniyatlarini baholash, yuzaga kelayotgan pedagogik muammolarni aniqlash, ularning sabablarini tushunish hamda tegishli pedagogik yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Shu jihatdan refleksiya pedagogning kasbiy faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi ichki mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Refleksiv pozitsiya esa shaxsning o‘z faoliyatiga ongli, tanqidiy va mas’uliyatli munosabatini ifodalaydi. Bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasi uning o‘z pedagogik imkoniyatlarini anglash, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, faoliyat natijalarini baholash, xatolar ustida ishlash va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Demak, refleksiv pozitsiya faqat o‘z-o‘zini baholash bilan cheklanmay, balki kasbiy maqsadlarni qayta ko‘rib chiqish, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z pedagogik tajribasini rivojlantirishni ham nazarda tutadi.

Jahon tajribasida refleksiv yondashuv pedagoglarni tayyorlash tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Rivojlangan davlatlar ta’lim tizimida bo‘lajak pedagoglarning amaliy faoliyatini muntazam tahlil qilishi, o‘z faoliyatiga baho berishi va pedagogik tajribasidan xulosa chiqarishi uchun turli refleksiv texnologiyalardan foydalaniladi. Chunki refleksiya pedagogning tanqidiy tafakkurini rivojlantiradi, pedagogik faoliyatga ijodiy yondashuvni shakllantiradi, kasbiy muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyatini kuchaytiradi hamda ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish va zamonaviy kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan konseptual hujjatlar hamda mamlakatning strategik rivojlanish dasturlarida ta’lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanmoqda. Mazkur jarayonlar bo‘lajak o‘qituvchilarda mustaqil, tanqidiy va refleksiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kredit-modul tizimining joriy etilishi, kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi, talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatiga bo‘lgan e’tiborning ortishi hamda raqamli ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi pedagogik ta’lim mazmunini yangilashga xizmat qilmoqda. Ushbu jarayonlar bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil baholashi, o‘quv faoliyatini rejalashtirishi va natijalarini tahlil qilishi uchun qulay pedagogik muhit yaratmoqda. Shu bilan birga, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida

refleksiv yondashuvning mazmuni, metodik vositalari va pedagogik mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, bo‘lajak o‘qituvchini faqat nazariy bilimlar bilan qurollantirish uning kelgusidagi kasbiy faoliyati uchun yetarli emas. Pedagog o‘z faoliyatini tahlil qilish, pedagogik vaziyatni baholash, o‘z qarorlarining natijalarini ko‘ra bilish va zarur hollarda faoliyat strategiyasini o‘zgartira olish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi lozim. Shu sababli refleksiv pozitsiyani shakllantirish pedagogik ta’limning mazmuniy va metodik tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirishning ilmiy-metodik asoslarini yoritish, samarali pedagogik metod va texnologiyalarni aniqlash hamda ularning bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga ta’sirini asoslashdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida pedagogika, psixologiya, kasbiy ta’lim va ta’lim menejmentiga oid ilmiy-metodik manbalar tahlil qilindi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga asoslangan yondashuv hamda refleksiv pedagogika tamoyillari tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar bo‘lajak o‘qituvchini ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida ko‘rish, uning individual imkoniyatlarini hisobga olish va mustaqil kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, diagnostik suhbat, anketa so‘rovi, refleksiv topshiriqlarni tahlil qilish, pedagogik tajriba-sinov hamda o‘quv faoliyati natijalarini qiyosiy tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida olib borildi.

Tajriba-sinov ishlari davomida talabalar bilan refleksiv mashg‘ulotlar tashkil etildi. Mashg‘ulotlarda refleksiv esse yozish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, “case-study”, interfaol munozaralar, “feedback” texnologiyasi, portfolio yuritish, o‘z-o‘zini baholash hamda trening metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar talabalarni o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilishga, pedagogik vaziyatlarga tanqidiy yondashishga, muammoli holatlarning sabablarini aniqlashga va o‘z ustida ishlashga yo‘naltirdi.

Refleksiv esse talabalarga o‘z pedagogik qarashlari, o‘quv faoliyati va kasbiy maqsadlarini yozma ravishda tahlil qilish imkonini berdi. “Case-study” metodi orqali esa real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlar muhokama qilinib, talabalarning muammoli vaziyatlarga turli nuqtayi nazardan yondashishi ta’minlandi. “Feedback” texnologiyasi yordamida talabalar o‘z faoliyati haqida tashqi fikr-mulohazalarni qabul qilish va ularni o‘z-o‘zini baholash jarayoni bilan uyg‘unlashtirishga o‘rgatildi. Portfolio esa talabaning ma’lum vaqt davomida erishgan natijalari, faoliyati, ijodiy ishlari va kasbiy rivojlanish dinamikasini kuzatish vositasi sifatida qo‘llanildi.

Refleksiv pozitsiyani shakllantirishning asosiy mezonlari sifatida talabalarning o‘z-o‘zini baholash qobiliyati, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish ko‘nikmasi,

mustaqil qaror qabul qilish darajasi, tanqidiy va kreativ fikrlashi, o‘z faoliyati natijalarini baholay olishi hamda kasbiy rivojlanishga bo‘lgan motivatsiyasi belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasida refleksiv pozitsiya dinamik jarayon sifatida qaraldi. Ya’ni talabaning refleksiv rivojlanishi faqat bir martalik topshiriq natijasi bilan emas, balki o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi, xulosalar chiqarishi va keyingi faoliyatini shu xulosalar asosida takomillashtirishi bilan baholandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari refleksiv yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik mashg‘ulotlar bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Tajriba-sinov jarayonida refleksiv metodlardan foydalangan talabalar o‘zlarining o‘quv va pedagogik faoliyatini chuqurroq tahlil qila boshlagani, faoliyat natijalariga tanqidiy yondashgani hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirgani kuzatildi.

Refleksiv topshiriqlar talabalarning o‘z pedagogik faoliyatini baholashi, mavjud kamchiliklarni aniqlashi va ularni bartaraf etish yo‘llarini izlashiga yordam berdi. Ayniqsa, refleksiv esse yozish jarayonida talabalar o‘zlarining pedagogik qarashlari, muvaffaqiyatlari, qiyinchiliklari va kelgusidagi kasbiy maqsadlarini tizimli ravishda ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu esa o‘z-o‘zini anglash va kasbiy o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishiga xizmat qildi.

Portfolio yuritish ham refleksiv pozitsiyani shakllantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Portfolio orqali talabalar o‘zlarining o‘quv va ijodiy faoliyatini muntazam kuzatish, erishilgan natijalarni baholash va kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bunday faoliyat talabaning o‘z kasbiy rivojlanishiga nisbatan mas’uliyatini oshirishga yordam berdi.

Pedagogik vaziyatlarni modellashtirish va muammoli topshiriqlardan foydalanish esa talabalarni pedagogik muammolarni mustaqil hal etishga o‘rgatdi. Turli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida talabalar muammoning sabablarini aniqlash, bir nechta muqobil yechimlarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholashga harakat qildilar. Natijada pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish, mustaqil qaror qabul qilish va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlari kengaydi.

Tadqiqot davomida refleksiv yondashuv talabalarning kasbiy motivatsiyasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi. Talabalar o‘z kasbiy rivojlanishiga nisbatan mas’uliyat bilan yondasha boshladilar, o‘z bilim va ko‘nikmalaridagi bo‘shliqlarni aniqlashga hamda ularni to‘ldirishga ehtiyoj sezdilar. Bu holat refleksiv faoliyatning nafaqat kognitiv, balki motivatsion va shaxsiy rivojlanish jihatlariga ham ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

Shuningdek, refleksiv faoliyatni raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish ham qo‘shimcha imkoniyatlar yaratishi aniqlandi. Elektron portfolio, onlayn fikr-mulohaza, raqamli kundalik va videodarslarni tahlil qilish kabi vositalar talabaning o‘z faoliyatini turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishiga yordam beradi. Bu esa refleksiyani muntazam va tizimli jarayonga aylantirish imkonini beradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, kredit-modul tizimi talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini kuchaytirishga, kompetensiyaviy yondashuv amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga, raqamli ta’lim texnologiyalarining keng joriy qilinishi esa refleksiv faoliyatni yangi formatlarda tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Muhokama. Refleksiv pozitsiya pedagogning kasbiy shakllanishida muhim o‘rin egallaydi. Zamonaviy pedagog faqat tayyor bilimlarni yetkazib beruvchi mutaxassis emas, balki o‘z faoliyatini muntazam tahlil qiluvchi, pedagogik jarayonni takomillashtiruvchi, innovatsion yondashuvlarni izlab topuvchi va o‘z kasbiy rivojlanishi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga oluvchi shaxs bo‘lishi zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, refleksiya pedagogning tanqidiy va kreativ fikrlashini rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Refleksiv faoliyat orqali pedagog o‘z tajribasini baholaydi, muvaffaqiyat va kamchiliklarini aniqlaydi, pedagogik xatolarning sabablarini tahlil qiladi hamda keyingi faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqadi. Shu sababli refleksiv yondashuv pedagogik ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Xorijiy tajribada ham refleksiv ta’lim va pedagogik faoliyatni tahlil qilishga katta e’tibor qaratiladi. Masalan, Finlyandiya ta’lim tizimida bo‘lajak pedagoglarning mustaqil tahliliy faoliyatiga va kasbiy rivojlanishiga alohida e’tibor beriladi. Singapur tajribasida dars jarayonlarini tahlil qilish, hamkasblar bilan fikr almashish va pedagogik faoliyat natijalarini qayta ko‘rib chiqish amaliyotlari qo‘llanadi. Yaponiya ta’lim tizimida keng tarqalgan “Lesson Study” texnologiyasi esa pedagoglarning darsni rejalashtirish, kuzatish, tahlil qilish va takomillashtirish jarayonlarini tizimli ravishda tashkil etishga imkon beradi. Ushbu tajribalar refleksiyaning individual faoliyat bilan bir qatorda jamoaviy kasbiy rivojlanish vositasi sifatida ham muhimligini ko‘rsatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirishda o‘qituvchining o‘zi ham muhim subyekt hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasasidagi pedagog talabalarni faqat baholovchi emas, balki ularning refleksiv rivojlanishini tashkil etuvchi va qo‘llab-quvvatlovchi fasilitator sifatida faoliyat yuritishi lozim. Bunda talabaga xatolarni jazolash obyekti sifatida emas, balki rivojlanish imkoniyati sifatida qarash muhim ahamiyatga ega. Ochiq muloqot, konstruktiv fikr-mulohaza va o‘zaro hurmatga asoslangan ta’lim muhiti refleksiv pozitsiyaning shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilish, innovatsion yondashuvlarni kengaytirish hamda ta’lim sifatini xalqaro talablar asosida tashkil etish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar refleksiv pedagogikani rivojlantirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Biroq ayrim pedagogik oliy ta’lim muassasalarida refleksiv metodlardan foydalanish hali yetarlicha tizimli yo‘lga qo‘yilmagan. Refleksiya ko‘pincha dars yakunidagi qisqa savol-javob yoki o‘z-

o‘zini baholash bilan chegaralanib qolishi mumkin. Vaholanki, samarali refleksiv ta’lim talabaning butun o‘quv va amaliy faoliyatini qamrab olishi lozim.

Shu sababli pedagogik ta’limda refleksiv texnologiyalarni maqsadli va tizimli ravishda joriy etish, bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan maxsus metodik dasturlar ishlab chiqish, refleksiv faoliyatni baholash mezonlarini takomillashtirish va pedagoglarning bu boradagi metodik tayyorgarligini oshirish zarur. Ayniqsa, refleksiv faoliyatni amaliy pedagogik tajriba bilan bog‘lash bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini yanada kuchaytiradi.

Umuman olganda, refleksiv pozitsiyani shakllantirishning samarali modeli uchta o‘zaro bog‘liq bosqichni qamrab olishi mumkin: faoliyatni anglash – faoliyatni tahlil qilish – faoliyatni takomillashtirish. Birinchi bosqichda talaba o‘z faoliyatini anglaydi, ikkinchi bosqichda uning natijalarini tahlil qiladi, uchinchi bosqichda esa tahlil natijalariga asoslangan holda keyingi faoliyatini takomillashtirish strategiyasini belgilaydi. Mazkur siklning muntazam takrorlanishi bo‘lajak o‘qituvchida barqaror refleksiv pozitsiyaning shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini shakllantirish ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Refleksiv yondashuv bo‘lajak pedagogning o‘z faoliyatini ongli ravishda tahlil qilishi, pedagogik muammolarni mustaqil aniqlashi va hal etishi, o‘z imkoniyatlarini baholashi hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashiga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari refleksiv metodlardan tizimli foydalanish pedagogik ta’lim samaradorligini oshirish uchun muhim imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, refleksiv esse, portfolio, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, “case-study”, muammoli ta’lim, interfaol munozaralar, “feedback” texnologiyasi va raqamli pedagogik vositalar bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishda samarali metodik vositalar sifatida namoyon bo‘ldi.

Refleksiv pozitsiyaning shakllanishi natijasida talabalarda o‘z-o‘zini baholash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy va kreativ fikrlash, o‘z faoliyatining natijalariga mas’uliyat bilan yondashish kabi sifatlarning rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi. Shu jihatdan refleksiya pedagogik ta’limning yakuniy bosqichida qo‘llaniladigan alohida metod emas, balki ta’lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi uzluksiz pedagogik mexanizm sifatida qaralishi lozim.

Kelgusida pedagogik oliy ta’lim tizimida refleksiv ta’lim texnologiyalarini keng joriy etish, bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv kompetentligini baholashning aniq mezon va indikatorlarini ishlab chiqish, elektron portfolio va raqamli refleksiya vositalaridan foydalanish hamda pedagoglarning refleksiv metodik kompetentligini oshirishga qaratilgan maxsus dasturlarni yaratish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, refleksiv pozitsiyani shakllantirishning turli bosqichlarini o‘z ichiga olgan metodik modelni ishlab chiqish va uning samaradorligini tajriba-

sinov asosida chuqur o‘rganish mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarning istiqbolli vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2022.
4. Avliyakulov N.X. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2021.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
6. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2021.
7. Quronov M. Zamonaviy pedagogik kompetensiyalar. – Toshkent, 2022.
8. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.
9. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath and Company, 1933.
10. Rogers C.R. Freedom to Learn. – New York: Charles E. Merrill Publishing Company, 1983.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 378.147:37.013.42

Fayziyeva Umida Usmonovna,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

BO‘LAJAK PEDAGOG MUTAXASSISLARNING DIDAKTIK KOMPETENSIYASINI MUSTAQIL TA’LIM ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak pedagog mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida rivojlantirishning nazariy, metodologik va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi, raqamli pedagogikaning rivojlanishi hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga kirib kelishi pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Shu nuqtai nazardan mustaqil ta’limning ahamiyati ortib bormoqda, chunki u talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, axborotni tahlil qilish va refleksiv faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda didaktik kompetensiyani rivojlantirishning innovatsion usullari, raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlari hamda sun’iy intellekt asosidagi ta’lim texnologiyalarining samaradorligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: didaktik kompetensiya, mustaqil ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli ta’lim, pedagogik texnologiyalar, sun’iy intellekt, innovatsion metodlar, refleksiya, blended learning, pedagogik mahorat.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ НА ОСНОВЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье подробно рассматриваются теоретические, методологические и практические аспекты развития дидактической компетентности будущих педагогических специалистов на основе самостоятельного обучения. Усиление компетентностного подхода в современной системе высшего образования, развитие цифровой педагогики и внедрение технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс

предъявляют новые требования к системе подготовки педагогических кадров. В связи с этим возрастает значение самостоятельного обучения, поскольку оно способствует развитию у студентов самостоятельного мышления, творческого подхода, навыков анализа информации и рефлексивной деятельности. В исследовании проанализированы инновационные методы развития дидактической компетентности, возможности использования цифровых образовательных платформ, а также эффективность образовательных технологий на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: дидактическая компетентность, самостоятельное обучение, компетентностный подход, цифровое образование, педагогические технологии, искусственный интеллект, инновационные методы, рефлексия, blended learning, педагогическое мастерство.

WAYS TO IMPROVE THE DIDACTIC COMPETENCE OF FUTURE PEDAGOGICAL SPECIALISTS THROUGH SELF-DIRECTED LEARNING

Abstract. This article examines the theoretical, methodological, and practical aspects of developing the didactic competence of future pedagogical specialists through self-directed learning. The increasing emphasis on the competency-based approach in modern higher education, the development of digital pedagogy, and the integration of artificial intelligence technologies into the educational process are placing new demands on teacher education. In this context, the importance of self-directed learning is increasing, as it contributes to the development of students' independent thinking, creative approaches, information analysis skills, and reflective activity. The study analyzes innovative methods for developing didactic competence, the potential of digital educational platforms, and the effectiveness of educational technologies based on artificial intelligence.

Keywords: didactic competence, self-directed learning, competency-based approach, digital education, pedagogical technologies, artificial intelligence, innovative methods, reflection, blended learning, pedagogical mastery.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida kechayotgan globallashuv, raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarning jadal rivojlanishi pedagogik ta'lim mazmuni, shakli va metodlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida an'anaviy bilim berish modelidan kompetensiyaviy yondashuvga bosqichma-bosqich o'tish kuzatilmoqda. Mazkur jarayon pedagogdan nafaqat o'z faniga oid puxta nazariy bilimlarni egallashni, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llay olish, ta'lim jarayonini mustaqil rejalashtirish, innovatsion metodlardan foydalanish, raqamli texnologiyalarni pedagogik maqsadlar asosida tanlash va ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini samarali boshqarishni ham talab etmoqda. Shu jihatdan zamonaviy pedagog faqat bilim beruvchi mutaxassis sifatida emas, balki

ta'lim jarayonini loyihalashtiruvchi, boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi va rivojlantiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi kunda pedagogik ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lajak mutaxassislarni o‘z kasbiy faoliyatini mustaqil tashkil eta oladigan, pedagogik vaziyatlarni tahlil qiladigan, maqbul metodik yechimlarni tanlaydigan va ta'lim natijalarini baholay oladigan kompetent pedagog sifatida tayyorlashdan iborat. Bunda didaktik kompetensiya alohida ahamiyat kasb etadi. Didaktik kompetensiya pedagogning ta'lim maqsadlarini belgilash, o‘quv mazmunini tanlash va tizimlashtirish, dars jarayonini loyihalash, samarali metod va vositalarni qo‘llash, ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish hamda erishilgan natijalarni tahlil qilish qobiliyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Mazkur kompetensiyaning yetarli darajada shakllanganligi pedagogning kasbiy faoliyat samaradorligi va ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston ta'lim tizimida ham pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, oliy ta'lim mazmunini takomillashtirish, raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish va talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim jarayonining zamonaviylashuvi natijasida talabaning auditoriyadagi faoliyati bilan bir qatorda, uning mustaqil ravishda bilim izlash, o‘zlashtirish, tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli mustaqil ta'limni oddiy qo‘shimcha o‘quv faoliyati sifatida emas, balki bo‘lajak pedagogning kasbiy shakllanishini ta'minlovchi muhim pedagogik mexanizm sifatida qarash zarur.

Mustaqil ta'lim talabaning o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantirishi, o‘quv materiallarini izlab topishi, ularni tahlil qilishi, muammoli vaziyatlarga yechim topishi, o‘z faoliyatini baholashi va kelgusidagi faoliyati uchun zarur xulosalar chiqarishiga imkon beradi. Ayniqsa, bo‘lajak pedagoglar uchun mustaqil ta'lim jarayoni nazariy bilimlarni amaliy-metodik faoliyat bilan bog‘lashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Talaba mustaqil ravishda dars ishlanmasi tuzishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, turli metodlarni taqqoslashi, o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishi va o‘z metodik qarorlarini asoslay olishi orqali didaktik kompetensiyasini rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga keng kirib kelishi mustaqil ta'limni tashkil etish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Moodle, Google Classroom, Coursera va boshqa elektron ta'lim platformalari orqali o‘quv materiallarini taqdim etish, topshiriqlarni mustaqil bajarish, natijalarni elektron shaklda topshirish, fikr-mulohaza olish va o‘zlashtirish jarayonini monitoring qilish imkoniyati kengaymoqda. Bundan tashqari, multimedia resurslari, elektron kutubxonalar, videodarslar, virtual seminarlar va interaktiv topshiriqlardan foydalanish talabaning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qilmoqda.

So‘nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim sohasida qo‘llanilishi ham mustaqil ta'lim imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Sun'iy intellekt vositalari yordamida o‘quv materiallarini tizimlashtirish, topshiriqlar

yaratish, savollar ishlab chiqish, matnlarni tahlil qilish, individual o‘quv vazifalarini shakllantirish va metodik g‘oyalarni ishlab chiqishda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratilmoqda. Biroq mazkur vositalardan foydalanish talabaning mustaqil fikrlashini almashtirmasligi, aksincha, uning izlanishi, tahliliy fikrlashi va ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi lozim. Shu sababli sun’iy intellektdan foydalanishda akademik halollik, tanqidiy fikrlash, axborotning ishonchliligini tekshirish va raqamli etika tamoyillariga amal qilish muhimdir.

Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak pedagog mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik ta’limning dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak pedagoglarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash, samarali metod va vositalarni tahlil qilish hamda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot pedagogika, didaktika, kompetensiyaviy yondashuv va mustaqil ta’lim nazariyalariga asoslangan holda olib borildi. Tadqiqot metodologiyasini kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlar tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar bo‘lajak pedagoglarning didaktik kompetensiyasini nafaqat bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi, balki amaliy faoliyatda namoyon bo‘ladigan yaxlit kasbiy sifat sifatida o‘rganish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, suhbat, so‘rovnoma hamda tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, bo‘lajak pedagoglarning mustaqil ta’lim faoliyati, topshiriqlarni bajarish jarayoni, metodik ishlanmalar tayyorlashi va pedagogik vaziyatlarga munosabati tahlil qilindi.

Mustaqil ta’limni tashkil etishda zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish imkoniyatlari ham o‘rganildi. Xususan, flipped classroom, blended learning, project-based learning, peer learning, case-study va mikroo‘qitish metodlari bo‘lajak pedagoglarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beruvchi vositalar sifatida tahlil qilindi. Mazkur metodlar talabalarning mustaqil izlanishi, o‘z fikrini asoslash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va metodik qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirildi.

Tadqiqotda raqamli ta’lim platformalari, elektron portfolio, virtual seminarlar, elektron topshiriqlar va multimedia resurslaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlariga ham e’tibor qaratildi. Sun’iy intellekt vositalarining esa dars ishlanmalari va test topshiriqlarini ishlab chiqish, o‘quv materiallarini tahlil qilish, individual topshiriqlar yaratish hamda metodik g‘oyalarni shakllantirishdagi imkoniyatlari o‘rganildi. Bunda sun’iy intellektdan foydalanish talabaning tayyor javobni qabul qilishi emas, balki mustaqil fikrlashi va o‘z pedagogik qarorlarini asoslashiga yordam beruvchi vosita sifatida ko‘rib chiqildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari mustaqil ta'lim asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni bo‘lajak pedagog mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini rivojlantirish uchun sezilarli imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mustaqil faoliyat jarayonida talabalar o‘quv materiallarini izlash va tahlil qilish, pedagogik muammolarni aniqlash, turli metodik yondashuvlarni taqqoslash hamda o‘z faoliyati uchun maqbul pedagogik yechimlarni tanlashga ko‘proq jalb etildi. Bu esa ularning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkoniyatini kengaytirdi.

Tadqiqot davomida didaktik kompetensiyaning rivojlanishi, avvalo, ta'limni rejalashtirish va loyihalash, o‘quv mazmunini tanlash, pedagogik metod va vositalardan foydalanish, ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini boshqarish va o‘quv natijalarini baholash bilan bog‘liq ko‘nikmalarda namoyon bo‘lishi kuzatildi. Mustaqil topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalar dars maqsadini belgilash, unga mos topshiriqlar ishlab chiqish, interfaol metodlarni tanlash va kutilayotgan natijalarni aniqlashga yo‘naltirildi. Natijada ularda pedagogik jarayonni yaxlit holda ko‘ra olish va uning alohida elementlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash ko‘nikmalari rivojlandi.

Raqamli platformalar asosida tashkil etilgan mustaqil ta'lim mashg‘ulotlari talabalarning o‘quv faoliyatidagi faolligini oshirishga xizmat qildi. Elektron resurslar orqali talabalar o‘quv materiallarini o‘zlariga qulay vaqtda o‘zlashtirish, topshiriqlarni mustaqil bajarish, natijalarni elektron shaklda taqdim etish hamda o‘z faoliyati yuzasidan fikr-mulohaza olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Elektron portfolio yuritish esa talabalarning metodik ishlanmalarini tizimli ravishda jamlash, ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish va o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish uchun qulay vosita bo‘lib xizmat qildi.

Loyiha asosida o‘qitish, case-study va mikroo‘qitish kabi metodlardan foydalanish ham didaktik kompetensiyaning amaliy jihatlarini rivojlantirishga yordam berdi. Xususan, mikroo‘qitish jarayonida talabalar qisqa dars fragmentlarini mustaqil ishlab chiqish va taqdim etish, o‘z chiqishlarini tahlil qilish hamda tengdoshlarining fikr-mulohazalari asosida metodik yondashuvlarini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Case-study metodi esa real yoki shartli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, muammoning sabablarini aniqlash va unga mos yechimlarni ishlab chiqishga yo‘naltirdi.

Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ham mustaqil ta'lim jarayonining yangi imkoniyatlarini ochib berdi. Talabalar AI vositalari yordamida dars ishlanmalari uchun dastlabki g‘oyalarni shakllantirish, test topshiriqlarini ishlab chiqish, mavzuga oid savollar yaratish va o‘quv materiallarini tizimlashtirish kabi faoliyatlarni amalga oshirishlari mumkinligi aniqlandi. Bunda tayyor materialni bevosita qabul qilishdan ko‘ra, sun'iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni tekshirish, tahlil qilish, pedagogik maqsadga moslashtirish va qayta ishlab chiqish talabaning didaktik kompetensiyasini rivojlantirish uchun muhimroq ekanligi kuzatildi.

Shuningdek, mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning refleksiv faoliyatiga e’tibor qaratish ularning o‘z pedagogik imkoniyatlarini anglashiga yordam berdi. Bajarilgan topshiriqlarni tahlil qilish, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish yo‘llarini izlash va kelgusidagi faoliyat uchun xulosa chiqarish talabaning kasbiy o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan mustaqil ta’lim nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki bo‘lajak pedagogning o‘z faoliyatini boshqarish va takomillashtirish qobiliyatini shakllantiruvchi jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama. Zamonaviy ta’lim sharoitida pedagogning kasbiy roli va unga qo‘yiladigan talablar sezilarli darajada o‘zgarmoqda. O‘qituvchi endilikda tayyor bilimlarni yetkazuvchi shaxs bo‘lish bilan cheklanib qolmay, ta’lim oluvchilarning mustaqil izlanishini tashkil etuvchi, ularning bilish faoliyatini yo‘naltiruvchi va ta’lim jarayonini loyihalovchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritishi lozim. Shu sababli didaktik kompetensiyani shakllantirish pedagogik ta’limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralishi tabiiydir.

Tadqiqot natijalari mustaqil ta’limning didaktik kompetensiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlari uning to‘g‘ri tashkil etilishi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Mustaqil ta’lim talaba zimmasiga shunchaki qo‘shimcha topshiriqlar yuklash bilan cheklanmasligi kerak. U aniq maqsad, tushunarli topshiriq, zarur metodik ko‘rsatma, tegishli axborot resurslari va natijalarni baholash mezonlari bilan ta’minlangandagina samarali natija beradi. Ayniqsa, bo‘lajak pedagoglar uchun mustaqil topshiriqlar bevosita kelgusidagi kasbiy faoliyat bilan bog‘langan bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Raqamli texnologiyalar ushbu jarayonni yanada qulay va moslashuvchan tashkil etish imkonini bermoqda. Elektron ta’lim platformalari orqali topshiriqlarni individual ravishda berish, ta’lim materiallarini turli formatlarda taqdim etish, o‘zlashtirish jarayonini kuzatish va tezkor fikr-mulohaza berish mumkin. Shu bilan birga, raqamli vositalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan yuqori ta’lim natijasini kafolatlamaydi. Ularning samaradorligi pedagogik maqsadga muvofiq tanlanishi, o‘quv mazmuni bilan uyg‘unlashtirilishi va talabaning faol ishtirokini ta’minlashi bilan belgilanadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari esa mustaqil ta’limni individuallashtirish va metodik jihatdan boyitish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratmoqda. ChatGPT, Gemini va Copilot kabi vositalar yordamida o‘quv materiallari bo‘yicha savollar shakllantirish, topshiriqlar variantlarini ishlab chiqish, dars g‘oyalarini izlash va metodik materiallarni dastlabki qayta ishlash mumkin. Biroq bunday vositalardan foydalanishda talabaning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvi ustuvor bo‘lib qolishi kerak. Sun’iy intellekt tomonidan berilgan ma’lumotlar har doim ham to‘liq yoki xatosiz bo‘lmasligi sababli, ularni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli manbalar bilan solishtirish va pedagogik nuqtayi nazardan baholash zarur.

Shu bilan birga, AI texnologiyalaridan foydalanishda akademik halollik, mualliflik huquqi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va raqamli etika

masalalariga ham e'tibor qaratish lozim. Talaba sun'iy intellektdan tayyor javob olish vositasi sifatida emas, balki o'z bilimini boyitish, muammoni chuqurroq o'rganish va pedagogik g'oyalarini takomillashtirish vositasi sifatida foydalanishi maqsadga muvofiq.

Umuman, mustaqil ta'lim, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlarini o'zaro uyg'unlashtirish bo'lajak pedagoglarning didaktik kompetensiyasini rivojlantirish uchun samarali pedagogik muhit yaratadi. Bunda asosiy e'tibor texnologiyalarning o'ziga emas, balki ularning ta'lim maqsadi, mazmuni va kutilayotgan natijalar bilan uyg'unligiga qaratilishi lozim.

Xulosa. Bo'lajak pedagog mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta'lim asosida rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Mustaqil ta'lim talabalarga nazariy bilimlarni mustaqil ravishda egallash bilan bir qatorda, ularni pedagogik faoliyatda qo'llash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, metodik qarorlar qabul qilish va o'z faoliyatini baholash imkonini beradi. Shu jihatdan u bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishini ta'minlovchi muhim pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari mustaqil ta'limni raqamli texnologiyalar, loyiha asosida o'qitish, case-study, mikroo'qitish, elektron portfolio va boshqa zamonaviy metodlar bilan uyg'unlashtirish didaktik kompetensiyaning rivojlanishiga ijobiy sharoit yaratishini ko'rsatdi. Ayniqsa, talabaning mustaqil izlanishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi va o'z metodik ishlanmalarini yaratishi uning kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ham mustaqil ta'lim imkoniyatlarini kengaytiruvchi zamonaviy vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq undan foydalanish jarayonida tanqidiy fikrlash, akademik halollik, axborot xavfsizligi va raqamli etika tamoyillariga rioya qilish zarur. Sun'iy intellekt talabaning mustaqil fikrlashini almashtirmasdan, uning izlanishi va ijodiy faoliyatini qo'llab-quvvatlashi lozim.

Shunday qilib, bo'lajak pedagoglarning didaktik kompetensiyasini takomillashtirishda mustaqil ta'limni maqsadli tashkil etish, raqamli ta'lim imkoniyatlaridan oqilona foydalanish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Kelgusida oliy ta'limda mustaqil ta'limning metodik ta'minotini takomillashtirish, individual ta'lim trayektoriyalarini rivojlantirish, sun'iy intellekt asosidagi pedagogik vositalardan samarali foydalanish hamda bo'lajak o'qituvchilarning didaktik kompetensiyasini baholash mezonlarini yanada takomillashtirish ushbu yo'nalishdagi muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2019.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2023.

4. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2013.

5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

6. Xutorskoy A.V. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

7. Klarin M.V. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: Арена, 1994.

8. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2. – No. 1. – P. 3–10.

9. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108. – No. 6. – P. 1017–1054.

10. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 37.011.3-051:159.9

Razzoqova Gulshoda Baris qizi,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

PEDAGOG KASBIY DEFORMATSIYALARINING OLDINI OLISH VA KORREKSIYALASH YO‘LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagog faoliyatida uchraydigan kasbiy deformatsiyalar, ularning shakllanish omillari, pedagogik faoliyatga ta’siri hamda ularning oldini olish va korreksiyalash mexanizmlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot davomida pedagogik faoliyatda emotsional kuyish, kommunikativ deformatsiya, kasbiy stereotiplashuv va avtoritarlik kabi salbiy holatlarning yuzaga kelish sabablari tahlil qilingan. Shuningdek, pedagoglarning refleksiv kompetensiyasini rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, psixologik treninglardan foydalanish va sog‘lom pedagogik muhitni shakllantirish kasbiy deformatsiyalarni oldini olishning muhim omillari sifatida asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: kasbiy deformatsiya, pedagogik faoliyat, emotsional kuyish, pedagogik korreksiya, refleksiya, pedagogik stress, kommunikativ kompetensiya, kasbiy rivojlanish, pedagog shaxsi.

ПУТИ ПРОФИЛАКТИКИ И КОРРЕКЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДЕФОРМАЦИЙ ПЕДАГОГА

Аннотация. В статье научно обоснованы профессиональные деформации, возникающие в деятельности педагога, факторы их формирования, влияние на педагогическую деятельность, а также механизмы их профилактики и коррекции. В ходе исследования проанализированы причины возникновения таких негативных состояний, как эмоциональное выгорание, коммуникативная деформация, профессиональная стереотипизация и авторитарность в педагогической деятельности. Также обосновано, что развитие рефлексивной компетентности педагогов, внедрение инновационных педагогических технологий, использование психологических

тренингов и формирование здоровой педагогической среды являются важными факторами профилактики профессиональных деформаций.

Ключевые слова: профессиональная деформация, педагогическая деятельность, эмоциональное выгорание, педагогическая коррекция, рефлексия, педагогический стресс, коммуникативная компетентность, профессиональное развитие, личность педагога.

WAYS OF PREVENTING AND CORRECTING PROFESSIONAL DEFORMATIONS IN TEACHERS

Abstract. This article scientifically examines professional deformations occurring in teachers' professional activities, the factors contributing to their development, their impact on pedagogical practice, and mechanisms for their prevention and correction. The study analyzes the causes of such negative phenomena as emotional burnout, communicative deformation, professional stereotyping, and authoritarianism in teaching activities. It also substantiates that developing teachers' reflective competence, implementing innovative pedagogical technologies, using psychological training, and creating a healthy pedagogical environment are important factors in preventing professional deformations.

Keywords: professional deformation, pedagogical activity, emotional burnout, pedagogical correction, reflection, occupational stress, communicative competence, professional development, teacher personality.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta'lim tizimining mazmuni, tashkil etish shakllari va pedagog kasbiga qo‘yiladigan talablar jadal sur'atlarda yangilanib bormoqda. Ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi, innovatsion pedagogik texnologiyalarning keng joriy etilishi, ta'lim oluvchilarning ehtiyoj va qiziqishlarining o‘zgarishi pedagog zimmasiga nafaqat yuqori kasbiy bilim va ko‘nikmalarni, balki rivojlangan kommunikativ, refleksiv va emotsional kompetensiyalarni ham yuklamoqda. Zamonaviy pedagog o‘qituvchi sifatida bilim berish bilan bir qatorda tarbiyachi, maslahatchi, kommunikator, tashkilotchi va innovator vazifalarini ham bajaradi. Mazkur kasbiy vazifalarning ko‘pligi pedagogik faoliyatni yuqori darajadagi psixologik va emotsional zo‘riqish bilan kechadigan faoliyat turlaridan biriga aylantiradi.

Pedagogning uzoq vaqt davomida yuqori mas'uliyat, doimiy muloqot, vaqt taqchilligi, ish yuklamasining ortishi va turli pedagogik muammolar sharoitida faoliyat yuritishi uning kasbiy va shaxsiy xususiyatlarida muayyan salbiy o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday o‘zgarishlar ilmiy adabiyotlarda kasbiy deformatsiya tushunchasi bilan izohlanadi. Kasbiy deformatsiya — kasbiy faoliyatning uzoq muddatli va tizimli ta'siri natijasida shaxsning xulq-atvori, kasbiy qarashlari, muloqot uslubi, emotsional munosabatlari

va faoliyatga bo‘lgan motivatsiyasida yuzaga keladigan salbiy o‘zgarishlar majmuasidir.

Pedagogik faoliyatda kasbiy deformatsiya alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘qituvchining kasbiy holati nafaqat uning shaxsiy faoliyat samaradorligiga, balki ta’lim oluvchilar bilan munosabatlarga, sinf yoki guruhdagi psixologik muhitga, ta’lim motivatsiyasiga va ta’lim sifatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Pedagogning emotsional jihatdan sovuqlashuvi, o‘quvchilarga nisbatan befarq munosabati, haddan tashqari avtoritar boshqaruv uslubiga o‘tishi, kommunikativ keskinlikning kuchayishi yoki pedagogik faoliyatda stereotiplarning ustunlik qilishi ta’lim jarayonining samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Kasbiy deformatsiyaning shakllanishi, odatda, birdaniga sodir bo‘lmaydi. U uzoq davom etuvchi kasbiy stress, emotsional zo‘riqish, ish va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi, kasbiy rivojlanishning sustlashuvi hamda pedagogik faoliyatga nisbatan qiziqishning pasayishi natijasida bosqichma-bosqich shakllanadi. Shu sababli deformatsiyani faqat uning yaqqol namoyon bo‘lgan bosqichida korreksiyalash emas, balki uning dastlabki belgilarini aniqlash va profilaktik choralarni o‘z vaqtida tashkil etish muhimdir.

Pedagog kasbiy deformatsiyalarining eng ko‘p uchraydigan ko‘rinishlari qatoriga emotsional kuyish, emotsional sovuqlashuv, kommunikativ zo‘riqish va agressivlik, avtoritarlik, kasbiy stereotiplashuv, ijodiy faollikning susayishi hamda kasbiy motivatsiyaning pasayishini kiritish mumkin. Ushbu holatlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ayrim hollarda bir deformatsiya ikkinchisining shakllanishiga zamin yaratadi. Masalan, uzoq davom etgan emotsional zo‘riqish pedagogning o‘quvchilar bilan muloqotida keskinlikni kuchaytirishi, bu esa avtoritar munosabat yoki kommunikativ agressiyaning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ularning mehnat faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va pedagogik faoliyat sifatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi, uzluksiz malaka oshirishi va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni egallashi ta’lim sifatini ta’minlashning muhim shartlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan pedagogning kasbiy barqarorligini ta’minlash, kasbiy deformatsiyalarning oldini olish va zarur hollarda ularni korreksiyalash masalalarini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi pedagoglarda kasbiy deformatsiyalarning shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, ularning pedagogik faoliyatga ta’sirini tahlil qilish hamda kasbiy deformatsiyalarning oldini olish va korreksiyalashning pedagogik-psixologik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Mazkur maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotda quyidagi vazifalar belgilandi: kasbiy deformatsiya tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish; pedagogik faoliyatda uchraydigan asosiy deformatsiya shakllarini tavsiflash; ularning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillarni aniqlash;

profilaktik va korreksion mexanizmlarni tizimlashtirish hamda pedagogning kasbiy barqarorligini rivojlantirishga doir metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, refleksiv-faoliyatli va akmeologik yondashuvlar tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar pedagogning kasbiy faoliyatini faqat tashqi natijalar asosida emas, balki uning shaxsiy, emotsional, kommunikativ va refleksiv imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida pedagogika, pedagogik psixologiya, kasbiy psixologiya va ta’lim menejmentiga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Empirik jihatdan esa pedagogik kuzatish, suhbat, umumlashtirish hamda psixologik diagnostika elementlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Kasbiy deformatsiyalarning shakllanish omillarini aniqlashda ularni uch asosiy guruhga ajratish maqsadga muvofiq deb topildi: ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillar. Ijtimoiy omillarga ortiqcha ish yuklamasi, kasbiy mas’uliyatning yuqoriligi, ijtimoiy talablarning ortishi va ish sharoitlari bilan bog‘liq bosimlar kiradi. Psixologik omillar stressga chidamlilik, emotsiyalarni boshqarish, o‘z-o‘zini baholash, refleksivlik va kasbiy motivatsiya bilan bog‘liq. Pedagogik omillar esa an’anaviy faoliyat usullariga haddan tashqari bog‘lanish, innovatsion metodlardan foydalanishning cheklanganligi, kasbiy rivojlanishning uzluksiz tashkil etilmasligi va pedagogik muloqotdagi qiyinchiliklarni qamrab oladi.

Tadqiqot metodologiyasida kasbiy deformatsiyani faqat individual psixologik muammo sifatida emas, balki pedagog–ta’lim oluvchi, pedagog–hamkasb va pedagog–ta’lim muassasasi o‘rtasidagi munosabatlar tizimida yuzaga keladigan kompleks hodisa sifatida baholashga ustuvor ahamiyat berildi.

Natijalar. Nazariy tahlillar natijasida pedagog kasbiy deformatsiyalarining bir nechta asosiy shakllari ajratib ko‘rsatildi. Ular orasida emotsional kuyish, kommunikativ deformatsiya, avtoritarlik, kasbiy stereotiplashuv va ijodiy faollikning pasayishi alohida o‘rin egallaydi.

Emotsional kuyish pedagogik faoliyatda uzoq davom etuvchi emotsional zo‘riqishning natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning dastlabki belgilariga doimiy charchoq, ishga qiziqishning pasayishi, kasbiy vazifalarni bajarishga nisbatan befarqlik va emotsional holdan toyish kiradi. Mazkur holat chuqurlashgani sari pedagog o‘quvchilar bilan muloqotda emotsional masofani kuchaytirishi, pedagogik vaziyatlarga nisbatan befarq munosabatda bo‘lishi va o‘z kasbiy faoliyatining natijalariga nisbatan qiziqishini yo‘qotishi mumkin.

Kommunikativ deformatsiya pedagogning muloqot uslubida salbiy o‘zgarishlarning paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Bunda keskin ohang, sabrsizlik, tinglash qobiliyatining pasayishi, nizoli vaziyatlarga haddan tashqari keskin munosabat bildirish va pedagogik muloqotda konstruktivlikning kamayishi

kuzatilishi mumkin. Mazkur deformatsiya ta'lim oluvchilar bilan ishonchli munosabat o'rnatishga to'sqinlik qiladi.

Avtoritarlik pedagogning boshqaruv faoliyatida buyruqbozlik, qat'iy nazorat va bir tomonlama qaror qabul qilishning ustunligi bilan namoyon bo'ladi. Pedagogik jarayonda intizom va talabchanlik zarur bo'lsa-da, ularning haddan tashqari kuchayishi ta'lim oluvchilarning mustaqilligi va tashabbuskorligini cheklashi mumkin. Shu sababli pedagogik talabchanlik bilan hamkorlikka asoslangan munosabat o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhimdir.

Kasbiy stereotiplashuv pedagogning faoliyatida ilgari qo'llanilgan usul va yondashuvlarni vaziyatdan qat'i nazar takrorlashga moyilligi bilan tavsiflanadi. Bu holat pedagogning yangi metodlarni o'zlashtirishga qiziqishini kamaytirib, ijodiy izlanish va innovatsion faoliyatning susayishiga olib kelishi mumkin. Zamonaviy ta'lim sharoitida mazkur deformatsiyaning oldini olish uchun pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Tahlillar kasbiy deformatsiyalar shakllanishida bir nechta omillarning o'zaro ta'siri mavjudligini ko'rsatdi. Jumladan, ortiqcha ish yuklamasi, vaqt taqchilligi, doimiy kommunikativ faoliyat, pedagogik konfliktlar, kasbiy faoliyatning bir xilligi va o'z-o'zini rivojlantirish imkoniyatlarining cheklanganligi deformatsiya xavfini kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, pedagogning refleksiv kompetensiyasi, emotsional o'zini boshqarish qobiliyati, kasbiy motivatsiyasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi deformatsiyalarga qarshi himoya omillari sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy deformatsiyalarning pedagogik faoliyatga ta'siri bir necha yo'nalishda kuzatiladi. Birinchidan, pedagogning ta'lim jarayonini tashkil etish sifati pasayishi mumkin. Ikkinchidan, ta'lim oluvchilar bilan kommunikativ munosabatlarda keskinlik yuzaga keladi. Uchinchidan, pedagogning innovatsion faoliyatga qiziqishi va kasbiy rivojlanishga bo'lgan motivatsiyasi susayadi. To'rtinchidan, ta'lim muassasasidagi umumiy psixologik muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli ortadi.

Shu asosda kasbiy deformatsiyalarning oldini olishning quyidagi o'zaro bog'liq yo'nalishlari aniqlandi: pedagogik refleksiyani rivojlantirish, psixologik profilaktika, kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash, kommunikativ kompetensiyani takomillashtirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va sog'lom pedagogik muhitni shakllantirish.

Pedagogik refleksiya kasbiy deformatsiyalarning dastlabki belgilarini aniqlash va ularni o'z vaqtida bartaraf etishda muhim vosita hisoblanadi. Pedagog o'z faoliyatini muntazam tahlil qilish orqali kasbiy xatti-harakatlari, muloqot uslubi, emotsional holati va pedagogik qarorlarini baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Refleksiv kundalik, o'z-o'zini baholash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va kasbiy faoliyat natijalarini muntazam ko'rib chiqish refleksiv kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik profilaktika doirasida stressni boshqarish, emotsional o'zini nazorat qilish, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish va psixologik bo'shashish

usullariga oid treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday mashg‘ulotlar pedagogning stressli vaziyatlarga konstruktiv munosabat bildirish, emotsional zo‘riqishni kamaytirish va nizolarni samarali boshqarish ko‘nikmalarini mustahkamlashi mumkin.

Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish ham kasbiy deformatsiyalarning oldini olishning muhim shartlaridan biridir. Interfaol metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, hamkorlikda o‘qitish va raqamli pedagogik vositalar pedagogning faoliyatini mazmunan boyitadi. Bunday yondashuvlar kasbiy bir xillikni kamaytirib, pedagogning ijodiy izlanishi va yangi pedagogik yechimlarni ishlab chiqishiga imkon yaratadi.

Muhokama. Olingan nazariy natijalar pedagog kasbiy deformatsiyasini faqat individual psixologik holat sifatida baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Mazkur hodisa pedagogning kasbiy faoliyati, ish sharoiti, shaxsiy psixologik xususiyatlari, ta’lim muassasasidagi ijtimoiy-psixologik muhit va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli deformatsiyalarni korreksiyalash ham faqat pedagogning individual sa’y-harakatlari bilan cheklanmasdan, ta’lim muassasasi darajasidagi tashkiliy-pedagogik choralarni ham qamrab olishi lozim.

Kasbiy deformatsiyalarning oldini olishda eng avvalo profilaktik yondashuvga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq. Chunki deformatsiya chuqurlashgandan keyin uni bartaraf etish ko‘proq vaqt va psixologik resurslarni talab qiladi. Shu jihatdan pedagogning kasbiy faoliyatini muntazam monitoring qilish, psixologik holatini baholash, kasbiy qiyinchiliklarini aniqlash va individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Pedagogning kasbiy barqarorligini rivojlantirishda mentoring va kouching texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ish faoliyatini endigina boshlagan pedagoglar uchun tajribali mutaxassisning metodik va psixologik ko‘magi kasbiy moslashuv jarayonini yengillashtiradi. Tajriba almashish, ochiq darslar, metodik birlashmalar faoliyati va hamkasblar bilan hamkorlik pedagogning kasbiy yolg‘izlanib qolishining oldini oladi.

Ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish kasbiy deformatsiyalarning oldini olishning institutsional omili sifatida qaralishi lozim. Rahbariyat va pedagoglar o‘rtasidagi ochiq muloqot, o‘zaro hurmat, adolatli mehnat taqsimoti, kasbiy yutuqlarni e’tirof etish va pedagoglarning fikrini inobatga olish ishdagi emotsional zo‘riqishni kamaytirishga xizmat qiladi. Bunda kasbiy talabchanlik va insoniy munosabatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash muhimdir.

Kasbiy deformatsiyalar shakllangan hollarda esa korreksion yondashuvdan foydalanish zarur. Korreksiya jarayoni deformatsiyaning turi va darajasiga qarab individual yoki guruhiy shaklda tashkil etilishi mumkin. Individual psixologik maslahat, refleksiv suhbat, stressni boshqarish mashg‘ulotlari, kommunikativ treninglar va kasbiy faoliyatni qayta tashkil etishga qaratilgan metodik yordam bunday holatlarda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Korreksion ishlarning muhim shartlaridan biri pedagogning muammoni anglashidir. Pedagog o‘zidagi emotsional zo‘riqish, kommunikativ qiyinchilik yoki kasbiy stereotiplarni anglab yetgan taqdirdagina ularni o‘zgartirishga nisbatan ichki motivatsiya shakllanadi. Shu bois korreksion jarayonda tanqid qilishdan ko‘ra, pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilishi va muqobil xatti-harakatlarni mustaqil ravishda ishlab chiqishiga imkon beruvchi refleksiv metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Kasbiy barqarorlikni rivojlantirishning yana bir muhim yo‘nalishi vaqtni samarali boshqarish va ish yuklamasini oqilona rejalashtirishdir. Pedagogning barcha vazifalarni bir vaqtning o‘zida bajarishga intilishi, dam olish va tiklanish vaqtining yetarli bo‘lmasligi emotsional zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli ustuvor vazifalarni belgilash, ish va dam olish vaqtini muvozanatlash, vazifalarni oqilona taqsimlash va ortiqcha yuklamalarni kamaytirishga intilish kasbiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, kasbiy rivojlanish pedagogning deformatsiyalarga qarshi psixologik resurslarini kuchaytiruvchi omillardan biridir. Malaka oshirish kurslari, ilmiy-metodik seminarlar, kasbiy hamjamiyatlarda ishtirok etish, tajriba almashish va yangi pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish pedagogning kasbiy qiziqishini saqlab qolishiga yordam beradi. Uzluksiz rivojlanish pedagogik faoliyatning bir xilligini kamaytirib, ijodiy yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu bilan birga, raqamli ta’lim muhitining kengayishi pedagog faoliyatiga yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda yangi psixologik yuklamalarni ham olib kirayotganini hisobga olish zarur. Doimiy onlayn aloqa, elektron hujjatlar, raqamli nazorat va axborot oqimining ko‘pligi pedagogning ish va shaxsiy vaqt chegaralarini qisqartirishi mumkin. Shu sababli raqamli vositalardan foydalanishda ham vaqtni boshqarish, raqamli gigiyena va kasbiy chegaralarni saqlash tamoyillariga amal qilish muhimdir.

Umuman olganda, kasbiy deformatsiyalarning oldini olish va korreksiyalash jarayoni individual, pedagogik va tashkiliy darajalarning o‘zaro uyg‘unligini talab qiladi. Faqat pedagogning shaxsiy psixologik tayyorgarligini oshirish bilan cheklanib qolmasdan, uning faoliyat yuritayotgan muhitini ham takomillashtirish zarur. Ana shunday kompleks yondashuv pedagogning kasbiy barqarorligini ta’minlash va ta’lim jarayonining sifatini oshirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari pedagog kasbiy deformatsiyalari murakkab psixologik-pedagogik hodisa bo‘lib, ularning shakllanishida emotsional zo‘riqish, ortiqcha ish yuklamasi, kommunikativ qiyinchiliklar, kasbiy stereotiplashuv, innovatsion faoliyatning sustligi va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarining cheklanganligi muhim omil bo‘lishini ko‘rsatdi. Emotsional kuyish, kommunikativ deformatsiya, avtoritarlik va kasbiy stereotiplashuv pedagogik faoliyat samaradorligiga, ta’lim oluvchilar bilan munosabatlarga va ta’lim muhitining psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Kasbiy deformatsiyalarning oldini olishda pedagogik refleksiyani rivojlantirish, stressni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, mentoring va kasbiy hamkorlikni kuchaytirish hamda ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhit yaratish muhim ahamiyatga ega. Deformatsiya shakllangan holatlarda esa individual psixologik maslahat, refleksiv yondashuv, kommunikativ treninglar va kasbiy qo‘llab-quvvatlash texnologiyalaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Shu asosda pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta’minlash uchun ta’lim muassasalarida muntazam psixologik-pedagogik monitoringni yo‘lga qo‘yish, kasbiy deformatsiyaning dastlabki belgilarini aniqlash, pedagoglarning refleksiv va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish hamda kasbiy rivojlanish uchun qulay sharoit yaratish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv pedagogning kasbiy salohiyatini saqlash, pedagogik munosabatlar sifatini yaxshilash va ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda pedagog kasbiy deformatsiyalarining turli ta’lim bosqichlari, ish staji va kasbiy faoliyat sharoitlariga ko‘ra namoyon bo‘lish xususiyatlarini empirik jihatdan o‘rganish, shuningdek, raqamli ta’lim muhiti va sun’iy intellekt texnologiyalarining pedagoglarning kasbiy-psixologik holatiga ta’sirini aniqlash muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
4. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – Москва: Академия, 2013.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма учителя. – Москва: Просвещение, 1996.
6. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – Москва: Флинта, 2014.
7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Москва: Логос, 2010.
8. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – Москва: Гардарики, 2012.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 378.147:37.013.77

Abdurahmonova Mohinur Abdisodiq qizi,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

BO‘LAJAK MUTAXASSISLARNING DIDAKTIK KOMPETENSIYASINI MUSTAQIL TA’LIM ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim orqali rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari, pedagogik imkoniyatlari va amaliy mexanizmlari tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvor ahamiyat kasb etishi bo‘lajak mutaxassislarning mustaqil ta’lim faoliyatini samarali tashkil etishni taqozo etmoqda. Tadqiqot davomida didaktik kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi, mustaqil ta’limning pedagogik imkoniyatlari hamda uni rivojlantirish metodikasi ilmiy jihatdan asoslandi. Olingan natijalar mustaqil ta’limning bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy va didaktik tayyorgarligini takomillashtirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: didaktik kompetensiya, mustaqil ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, bo‘lajak mutaxassis, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik texnologiyalar, refleksiya, innovatsion ta’lim.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ НА ОСНОВЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические основы, педагогические возможности и практические механизмы развития дидактической компетентности будущих специалистов посредством самостоятельного обучения. В условиях современного образования, характеризующегося усилением роли компетентностного подхода, особую актуальность приобретает эффективная организация самостоятельной учебной деятельности будущих специалистов. В ходе исследования научно обоснованы структура дидактической компетентности, педагогические возможности самостоятельного обучения и методика её развития. Полученные

результаты показали, что самостоятельное обучение является важным фактором совершенствования профессиональной и дидактической подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: дидактическая компетентность, самостоятельное обучение, компетентностный подход, будущий специалист, профессиональная подготовка, педагогические технологии, рефлексия, инновационное обучение.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE DIDACTIC COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS THROUGH INDEPENDENT LEARNING

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations, pedagogical potential, and practical mechanisms for developing the didactic competence of future specialists through independent learning. In the context of modern education, where the competency-based approach is becoming increasingly important, the effective organization of independent learning activities of future specialists is of particular relevance. The study scientifically substantiates the structure of didactic competence, the pedagogical potential of independent learning, and the methodology for its development. The findings demonstrate that independent learning is an important factor in improving the professional and didactic preparation of future specialists.

Keywords: didactic competence, independent learning, competency-based approach, future specialist, professional training, pedagogical technologies, reflection, innovative education.

Kirish. Jahon ta’lim tizimida yuz berayotgan integratsion jarayonlar, raqamli transformatsiya va innovatsion rivojlanish oliy ta’lim oldiga zamonaviy kasbiy talablarga javob beradigan, mustaqil fikrlaydigan, o‘z faoliyatini samarali rejalashtira oladigan va kasbiy vaziyatlarda maqbul qarorlar qabul qila oladigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Ayniqsa, pedagogik faoliyat bilan bog‘liq kasblarda mutaxassisning nafaqat nazariy bilimlarga, balki ularni amaliy faoliyatda qo‘llash, ta’lim jarayonini loyihalash, tashkil etish, boshqarish va natijalarini baholashga doir kompetensiyalarga ega bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalari tarkibida didaktik kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Didaktik kompetensiya mutaxassisning ta’lim jarayonini maqsadga muvofiq loyihalash, uning mazmuni va metodlarini tanlash, ta’lim oluvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish, o‘quv natijalarini baholash hamda pedagogik faoliyatni tahlil qilish va takomillashtirish bilan bog‘liq bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmuini anglatadi. Mazkur kompetensiya pedagogik faoliyatning samaradorligini belgilovchi asosiy kasbiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, ayniqsa

bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida alohida o‘rin tutadi. Chunki pedagogning didaktik imkoniyatlari qanchalik rivojlangan bo‘lsa, uning ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, turli pedagogik vaziyatlarga moslashish va ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkoniyatlari shunchalik kengayadi.

So‘nggi yillarda oliy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning keng qo‘llanilishi talabaning mustaqil o‘quv faoliyatiga bo‘lgan talabni ham kuchaytirmoqda. Mustaqil ta’lim talabaning tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi bilangina cheklanmay, yangi bilim va ma’lumotlarni mustaqil izlash, ularni saralash, tahlil qilish, umumlashtirish, amaliy vaziyatlarda qo‘llash va o‘z faoliyati natijalarini baholash imkonini beradigan faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan mustaqil ta’lim bo‘lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Mustaqil ta’lim jarayonida talaba o‘z faoliyatining subyekti sifatida namoyon bo‘ladi. U o‘quv maqsadini anglaydi, faoliyatini rejalashtiradi, zarur manbalarni izlaydi, olingan ma’lumotlarni tahlil qiladi va natijalarni baholaydi. Bunday faoliyat didaktik kompetensiyaning kognitiv, motivatsion, operatsion va refleksiv jihatlarini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi. Ayniqsa, zamonaviy raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga keng kirib kelishi mustaqil ta’limning mazmuni va imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Elektron ta’lim resurslari, raqamli kutubxonalar, masofaviy ta’lim platformalari va interaktiv vositalar talabaning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Pedagogika nazariyasida mustaqil ta’lim va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Biroq bo‘lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini aynan mustaqil ta’limning mazmuni, shakllari va metodlari asosida tizimli rivojlantirish masalasi o‘zining ilmiy-amaliy ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu sababli mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini mustaqil ta’lim asosida rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda uni tashkil etishning samarali metodik yondashuvlarini asoslashdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida olib borildi. Ushbu yondashuvlar bo‘lajak mutaxassisning didaktik kompetensiyasini alohida bilim yoki ko‘nikma sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tashkil topgan yaxlit kasbiy sifat sifatida o‘rganish imkonini berdi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini pedagogika, psixologiya, didaktika va kasbiy ta’lim sohasidagi ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot davomida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish, modellashtirish, pedagogik kuzatuv va refleksiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Ilmiy manbalarni o‘rganish orqali didaktik kompetensiyaning mazmuni, tarkibiy tuzilishi va uni rivojlantirishning pedagogik

shart-sharoitlari aniqlandi. Qiyosiy tahlil asosida mustaqil ta'limning an'anaviy va zamonaviy shakllari hamda ularning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

Tadqiqot jarayonida didaktik kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari sifatida motivatsion, kognitiv, operatsion va refleksiv komponentlar ajratib olindi. Har bir komponentning mazmuni mustaqil ta'lim faoliyati bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilindi. Shuningdek, mustaqil ta'limni tashkil etishning individual, juftlikdagi, guruhli va loyiha asosidagi shakllari hamda ularning didaktik kompetensiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlari o'rganildi.

Tadqiqot metodikasini ishlab chiqishda mustaqil ta'lim topshiriqlarining mazmuni talabalarning kasbiy ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasiga mos bo'lishi, topshiriqlar reproduktiv emas, balki izlanish, muammoli vaziyatni hal etish va ijodiy yondashuvni talab qilishi zarurligiga e'tibor qaratildi. Shu asosda mustaqil ta'lim jarayonini diagnostik, motivatsion, faoliyatga yo'naltirilgan va refleksiv bosqichlarda tashkil etish taklif qilindi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari didaktik kompetensiya bo'lajak mutaxassisning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi muhim komponentlardan biri ekanligini ko'rsatdi. Mazkur kompetensiya ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, kasbiy motivatsiya va o'z faoliyatini baholash qobiliyatining o'zaro integratsiyasini ifodalaydi.

Tahlillar asosida didaktik kompetensiyaning to'rtta asosiy komponenti aniqlandi. Birinchi komponent – motivatsion komponent bo'lib, u bo'lajak mutaxassisning pedagogik faoliyatga qiziqishi, kasbiy rivojlanishga ehtiyoji, mustaqil bilim olishga intilishi va o'z kasbiy imkoniyatlarini takomillashtirishga bo'lgan ichki motivatsiyasini qamrab oladi. Mustaqil ta'lim jarayonida talabaning o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi va ushbu maqsadga erishish yo'lini mustaqil belgilashi motivatsion faollikning oshishiga xizmat qiladi.

Ikkinchi komponent – kognitiv komponent bo'lib, pedagogika, didaktika, metodika, ta'lim texnologiyalari va o'quv jarayonini tashkil etish qonuniyatlariga oid bilimlarni o'z ichiga oladi. Mustaqil ta'lim orqali ilmiy adabiyotlar, elektron manbalar va metodik materiallarni o'rganish talabalarning nazariy bilimlarini kengaytirish bilan birga, ularni turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilishga ham o'rgatadi.

Uchinchi komponent – operatsion komponent bo'lib, ta'lim jarayonini rejalashtirish, maqsad va vazifalarni belgilash, metod va vositalarni tanlash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish hamda ta'lim natijalarini baholash kabi amaliy ko'nikmalarni qamrab oladi. Mustaqil topshiriqlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, dars ishlanmalari va metodik loyihalar tayyorlash ushbu komponentning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchi komponent – refleksiv komponent bo'lib, mutaxassisning o'z faoliyati va erishgan natijalarini tahlil qilishi, xatolarini aniqlashi, faoliyatiga baho berishi va keyingi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashi bilan tavsiflanadi. Refleksiv

faoliyat mustaqil ta'limning muhim tarkibiy qismi bo'lib, talabaning o'z ta'lim jarayoniga ongli munosabatini shakllantiradi.

Mustaqil ta'lim orqali didaktik kompetensiyani rivojlantirishning birinchi bosqichi diagnostik bosqich sifatida belgilandi. Ushbu bosqichda talabalarning mavjud bilimlari, pedagogik ko'nikmalari, mustaqil ishlash tajribasi va didaktik kompetensiyasining shakllanganlik darajasi aniqlanadi. Diagnostika natijalari keyingi bosqichlarda beriladigan topshiriqlarning mazmuni va murakkablik darajasini belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi bosqich – motivatsion bosqich. Unda talabalarga mustaqil ta'limning kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati tushuntiriladi, ularning kasbiy qiziqishlari va ehtiyojlari hisobga olinadi. Kasbiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, muammoli savollar va amaliy misollardan foydalanish talabalarning mustaqil faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Uchinchi bosqich – faoliyatga yo'naltirilgan bosqich bo'lib, bunda talabalar bevosita mustaqil topshiriqlarni bajaradilar. Ilmiy va metodik adabiyotlarni o'rganish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, dars loyihalarini ishlab chiqish, interfaol metodlarni tanlash, kichik loyihalar tayyorlash va ta'limiy materiallar yaratish kabi faoliyat turlaridan foydalaniladi. Mazkur bosqichda nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan bog'lanishi ta'minlanadi.

To'rtinchi bosqich – refleksiv bosqich bo'lib, bunda talabalar bajarilgan topshiriqlar, erishilgan natijalar va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni tahlil qiladilar. O'z-o'zini baholash, o'zaro baholash, refleksiv kundalik yuritish yoki elektron portfolio shakllantirish kabi vositalar talabaning o'z faoliyatini anglashiga yordam beradi.

Tadqiqot tahlillari mustaqil ta'lim samaradorligi, avvalo, uning mazmuni va tashkil etilish sifatiga bog'liqligini ko'rsatdi. Agar mustaqil topshiriqlar faqat tayyor ma'lumotlarni qayta bayon qilishga yo'naltirilsa, ularning kasbiy kompetensiyani rivojlantirish imkoniyati cheklanadi. Aksincha, muammoli, amaliy, tadqiqotga yo'naltirilgan va ijodiy topshiriqlar talabaning mustaqil fikrlashi, qaror qabul qilishi va pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim talabaning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim pedagogik vositalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ta'lim jarayonida talabaning faolligi va mas'uliyatini oshirish, o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojini shakllantirish hamda kasbiy faoliyatga yaqin amaliy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish mustaqil ta'limning asosiy imkoniyatlaridan hisoblanadi.

An'anaviy ta'lim jarayonida talaba ko'pincha tayyor bilimlarni qabul qiluvchi sifatida ishtirok etsa, mustaqil ta'limda u bilimlarni izlovchi, tahlil qiluvchi, tizimlashtiruvchi va amaliyotga tatbiq etuvchi faol subyektga aylanadi. Bu holat didaktik kompetensiyaning rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi. Chunki bo'lajak mutaxassis kelgusidagi kasbiy faoliyatida tayyor metodik ko'rsatmalarni

takrorlash bilan cheklanib qolmasdan, muayyan pedagogik vaziyatdan kelib chiqib, ta'lim maqsadiga mos metod, vosita va faoliyat shaklini mustaqil tanlay olishi kerak.

Mustaqil ta'limning didaktik kompetensiyani rivojlantirishdagi yana bir muhim jihati nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iborat. Talaba pedagogik adabiyotlarni o'rganish bilan bir qatorda, o'zlashtirgan nazariy bilimlarini dars loyihasi, pedagogik vaziyat, metodik ishlanma yoki amaliy topshiriq orqali sinab ko'radi. Natijada bilimlar amaliy ko'nikmaga, amaliy ko'nikmalar esa kasbiy kompetensiyaga aylanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi mustaqil ta'limning imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda. Elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, videodarslar, virtual seminarlar va interaktiv resurslar talabalarga ta'lim materiallaridan istalgan vaqtda foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda axborot hajmining ortib borishi talabalardan axborotni tanlash, uning ishonchliligini baholash va turli manbalarni qiyosiy tahlil qilish ko'nikmalarini ham talab etadi. Demak, raqamli mustaqil ta'lim didaktik kompetensiya bilan bir qatorda axborot va raqamli kompetensiyalarning rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Biroq mustaqil ta'limni talabaning o'z holiga tashlab qo'yilgan faoliyati sifatida tushunish maqsadga muvofiq emas. Uning samaradorligi o'qituvchining metodik rahbarligi, aniq topshiriqlar berishi, maslahat va teskari aloqani yo'lga qo'yishi bilan bevosita bog'liq. O'qituvchi mustaqil ta'lim jarayonida tayyor bilim beruvchi emas, balki talabaning faoliyatini yo'naltiruvchi, zarur metodik yordam ko'rsatuvchi va rivojlanish natijalarini baholovchi subyekt sifatida ishtirok etadi.

Shuningdek, mustaqil ta'limni tashkil etishda topshiriqlarning individual xususiyatlarga mosligi muhim ahamiyatga ega. Talabalarning tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va kasbiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan topshiriqlarni ishlab chiqish ularning mustaqil faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, loyiha, tadqiqot, keys, muammoli vaziyat va ijodiy topshiriqlardan foydalanish talabalarning faqat bilimlarini emas, balki amaliy va refleksiv ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Shu nuqtayi nazardan, didaktik kompetensiyani mustaqil ta'lim asosida rivojlantirish uzluksiz, bosqichma-bosqich va tizimli jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Mazkur jarayon auditoriya mashg'ulotlari bilan chegaralanmay, talabaning mustaqil izlanishi, amaliy faoliyati, pedagogik tajribasi va o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlari bilan uzviy bog'lanishi zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari bo'lajak mutaxassislarning didaktik kompetensiyasini rivojlantirishda mustaqil ta'lim muhim pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi. Mustaqil ta'lim talabaning bilimlarni izlash, tahlil qilish, umumlashtirish va amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini kengaytirib, uning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytiradi.

Didaktik kompetensiyaning motivatsion, kognitiv, operatsion va refleksiv komponentlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularning izchil rivojlanishi bo'lajak

mutaxassisning kasbiy kompetentligini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu asosda taklif etilgan diagnostik, motivatsion, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv bosqichlardan iborat metodik yondashuv mustaqil ta’limni maqsadli va tizimli tashkil etish imkonini beradi.

Mustaqil ta’lim samaradorligini oshirish uchun topshiriqlarni kasbiy faoliyatga yo‘naltirish, muammoli va ijodiy xarakterdagi vazifalardan foydalanish, individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish hamda muntazam teskari aloqani ta’minlash muhimdir. Raqamli ta’lim vositalaridan oqilona foydalanish esa mustaqil faoliyatning mazmuni va shakllarini kengaytirib, talabalarning zamonaviy axborot muhitida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi.

Umuman olganda, didaktik kompetensiyani mustaqil ta’lim asosida rivojlantirish bo‘lajak mutaxassislarni zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorlashning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur yondashuvni oliy ta’lim amaliyotiga izchil tatbiq etish talabalarning kasbiy mustaqilligi, pedagogik fikrlashi va o‘z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida mustaqil ta’lim asosida didaktik kompetensiyani baholash mezonlarini takomillashtirish, raqamli ta’lim vositalarining imkoniyatlarini kengaytirish hamda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning metodik asoslarini ishlab chiqish ushbu yo‘nalishdagi istiqbolli tadqiqotlardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.
2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2018.
4. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2017.
5. Sayidahmedov N.S. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
6. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результат современного образования. – Москва, 2014.
7. Хуторской А.В. Компетентностный подход в образовании. – Москва: Эйдос, 2015.
8. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва: Академия, 2018.
9. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. – Москва: Просвещение, 2019.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 373.3:37.091.3:5/6

Quyliyeva Sunbula Anvar qizi,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

STEAM YONDASHUVI ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QUVCHILARIDA TANQIDIY VA MANTIQIY FIKRLASH KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda STEAM yondashuvining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi, tanqidiy va mantiqiy fikrlashning nazariy asoslari, boshlang‘ich ta’limdagi ahamiyati hamda STEAM ta’limining integrativ xususiyatlari o‘rganildi. Tajriba-sinov natijalari STEAM asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning tahliliy fikrlash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish, muammoli vaziyatlarni baholash va samarali qaror qabul qilish kompetensiyalarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi.

Kalit so‘zlar: STEAM ta’limi, boshlang‘ich ta’lim, tanqidiy fikrlash, mantiqiy fikrlash, kompetensiya, innovatsion pedagogika, integratsiya, kreativlik, muammoli ta’lim, bilish faoliyati.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ КРИТИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ STEAM-ПОДХОДА

Аннотация. В статье проанализированы педагогические возможности STEAM-подхода в формировании компетенций критического и логического мышления у учащихся начальных классов. Рассмотрены теоретические основы критического и логического мышления, их значение в начальном образовании, а также интегративные особенности STEAM-образования. Результаты экспериментально-апробационной работы подтвердили, что образовательный процесс, организованный на основе STEAM-подхода, оказывает положительное влияние на развитие у учащихся аналитического мышления, способности формулировать выводы на основе доказательств, оценивать проблемные ситуации и принимать эффективные решения.

Ключевые слова: STEAM-образование, начальное образование, критическое мышление, логическое мышление, компетенция, инновационная педагогика, интеграция, креативность, проблемное обучение, познавательная деятельность.

DEVELOPING CRITICAL AND LOGICAL THINKING COMPETENCIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE STEAM APPROACH

Abstract. This article analyzes the pedagogical potential of the STEAM approach in developing critical and logical thinking competencies among primary school students. The theoretical foundations of critical and logical thinking, their significance in primary education, and the integrative characteristics of STEAM education are examined. The results of the experimental study confirmed that an educational process organized through the STEAM approach has a positive impact on students' analytical thinking, ability to draw evidence-based conclusions, evaluate problematic situations, and make effective decisions.

Keywords: STEAM education, primary education, critical thinking, logical thinking, competence, innovative pedagogy, integration, creativity, problem-based learning, cognitive activity.

Kirish. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi, axborot oqimining keskin ortishi hamda bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi zamonaviy ta'lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Bugungi kunda ta'limning asosiy maqsadi o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmay, ularni mustaqil fikrlash, axborotni izlash va tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni baholash, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish hamda o'z qarorlarini asoslashga o'rgatishdan iborat. Shu jihatdan o'quvchilarda yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim sifatini belgilovchi muhim mezonlardan biriga aylanmoqda.

Zamonaviy ta'lim amaliyotida o'quvchining bilimlarni qancha miqdorda yod olgani emas, balki ularni yangi va nostandart vaziyatlarda qo'llay olishi, mavjud ma'lumotlarni taqqoslashi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi va muammoning maqbul yechimini topa olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish umumiy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Boshlang'ich ta'lim shaxsning intellektual va bilish rivojlanishida alohida o'rin tutadi. Aynan ushbu bosqichda o'quvchilarning kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash kabi tafakkur operatsiyalari faol shakllanadi. O'quvchining keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan boshlang'ich sinflarda shakllangan fikrlash strategiyalariga bog'liq. Shuning uchun mazkur davrda tanqidiy va mantiqiy

fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhimdir.

So‘nggi yillarda ta’lim amaliyotida keng qo‘llanilayotgan STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi ana shunday pedagogik imkoniyatlardan biridir. STEAM ta’limi fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika elementlarini o‘zaro integratsiyalash orqali o‘quvchilarning bilimlarni yaxlit tizim sifatida o‘zlashtirishini ta’minlaydi. Mazkur yondashuvning asosiy xususiyati o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki izlanadigan, tajriba o‘tkazadigan, muammoni hal qiladigan va yangi mahsulot yaratadigan faol subyekt sifatida shakllantirishdan iborat.

STEAM yondashuvida muammoli vaziyatlar, loyiha faoliyati, tajriba va eksperimentlar, modellashtirish, konstruktorlik topshiriqlari, guruhli ishlar hamda refleksiv faoliyatning uyg‘un qo‘llanilishi o‘quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Xususan, o‘quvchi muammoni aniqlash, taxmin ilgari surish, ma’lumot to‘plash, mavjud variantlarni taqqoslash, tajriba o‘tkazish, natijalarni baholash va xulosa chiqarish jarayonida tanqidiy hamda mantiqiy fikrlash elementlarini amalda qo‘llaydi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich ta’limda STEAM yondashuvi asosida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi — boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda STEAM yondashuvining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda samarali metod va vositalarni asoslash.

Metodologiya. Tadqiqot kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan hamda konstruktivistik yondashuvlar asosida tashkil etildi. Tadqiqotning metodologik asosini o‘quvchining faol bilish faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, fanlararo integratsiyani ta’minlash, muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish va bilimlarni amaliy faoliyat jarayonida egallash tamoyillari tashkil etdi. Mazkur yondashuvlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda STEAM ta’limining mazmuni va metodlarini belgilash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida pedagogik va psixologik adabiyotlarni nazariy o‘rganish va tahlil qilish, ilmiy manbalarni qiyoslash, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, tajriba-sinov hamda o‘quvchilar faoliyati natijalarini tahlil qilish kabi metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali STEAM yondashuvining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirishdagi imkoniyatlari o‘rganildi, shuningdek, o‘quvchilarning topshiriqlarni bajarish jarayonidagi faolligi va fikrlash xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot obyekti sifatida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-bilish faoliyati, tadqiqot predmeti sifatida esa STEAM yondashuvi asosida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni belgilandi.

O‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini aniqlashda ularning muammoli vaziyatni anglash va muammoni to‘g‘ri belgilash, kerakli ma’lumotlarni izlash, saralash va tahlil qilish, obyekt hamda hodisalarni o‘zaro taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, mavjud dalillarni baholash va o‘z fikrini asoslash qobiliyatlariga e’tibor qaratildi. Shuningdek, o‘quvchining mustaqil qaror qabul qilishi, mantiqiy xulosa chiqarishi, bir muammoga nisbatan bir nechta yechim variantlarini ilgari surishi, o‘z nuqtayi nazarini himoya qila olishi hamda bajarilgan faoliyat natijalarini baholab, o‘z faoliyatiga refleksiv munosabat bildirish darajasi ham hisobga olindi.

Tajriba-sinov ishlari davomida STEAM yondashuvining mazmun-mohiyatiga mos bo‘lgan loyiha metodi, muammoli ta’lim, tadqiqotchilik faoliyati, tajriba va eksperimentlar, modellashtirish, konstruktorlik topshiriqlari, guruhli muhokama hamda refleksiya usullaridan kompleks ravishda foydalanildi. Bunda o‘quvchilarning faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishiga emas, balki kuzatish, savol qo‘yish, taxmin ilgari surish, amaliy harakatlarni bajarish, olingan natijalarni taqqoslash va ular asosida xulosa chiqarishiga alohida e’tibor qaratildi.

STEAM mashg‘ulotlarini tashkil etishda topshiriqlar o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda oddiydan murakkabga tamoyili asosida bosqichma-bosqich murakkablashtirib borildi. Dastlab kuzatish, taqqoslash, guruhlash va tasniflashga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyatini talab qiladigan muammoli vaziyatlar, loyiha topshiriqlari hamda o‘z yechimini dalillar asosida himoya qilishga yo‘naltirilgan faoliyat turlari kengaytirildi. Shu orqali o‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalari izchil ravishda rivojlantirib borildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’lim jarayonida STEAM yondashuvidan tizimli foydalanish o‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik sharoit yaratishini ko‘rsatdi.

Tanqidiy fikrlash o‘quvchining axborot va dalillarni tahlil qilish, ularning ishonchliligini baholash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va asoslangan xulosaga kelish qobiliyatini ifodalaydi. Mantiqiy fikrlash esa hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash, sabab va oqibatni ajratish, mavjud dalillarga asoslangan holda izchil xulosa chiqarish hamda muammoning ratsional yechimini topish bilan tavsiflanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mazkur ko‘nikmalarni shakllantirishda amaliy faoliyatga asoslangan STEAM topshiriqlari alohida samaradorlikka ega. Chunki bunday topshiriqlar o‘quvchini fikrlashga, savol berishga, taxmin qilishga, tajriba o‘tkazishga va o‘z xulosasini qayta ko‘rib chiqishga undaydi.

Masalan, “Eng mustahkam qog‘oz ko‘prikni yaratish” loyihasi doirasida o‘quvchilarga ma’lum miqdordagi qog‘oz va boshqa oddiy materiallardan foydalanib, yuk ko‘tara oladigan ko‘prik konstruksiyasini yaratish vazifasi beriladi.

Bunda o‘quvchilar avvalo muammoni aniqlaydilar, turli konstruksiya variantlarini taklif qiladilar, materiallarning xususiyatlarini o‘rganadilar, tajriba o‘tkazadilar va olingan natijalarni taqqoslaydilar. Tajriba natijasida samarasiz variantlarni rad etib, maqbul yechimni tanlaydilar.

Mazkur faoliyat davomida o‘quvchilarda quyidagi fikrlash jarayonlari shakllanadi: muammoni anglash, taxmin ilgari surish, dalillar to‘plash, taqqoslash, sabab-oqibatni aniqlash, natijani baholash, xulosa chiqarish va o‘z qarorini asoslash.

Tadqiqot davomida STEAM faoliyatlarida muntazam ishtirok etgan o‘quvchilarning bilish va amaliy faoliyatida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, ularda axborotni tahlil qilishga bo‘lgan faollik ortib, mustaqil ravishda xulosa chiqarish, o‘z fikrini dalillar asosida ifodalash va muammoli vaziyatlarga turli yechimlarni taklif qilish ko‘nikmalari rivojlandi. Guruhli muhokamalar jarayonida o‘quvchilarning fikr almashishi, savollar berishi, o‘z qarashlarini asoslab berishi hamda boshqalarning fikrlariga munosabat bildirish faollashdi. Tajriba va amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida natijalarni taqqoslash, ularni tahlil qilish va tegishli xulosalar chiqarish ko‘nikmalarining shakllanib borayotgani ham aniqlandi. Shu bilan birga, STEAM mashg‘ulotlari o‘quvchilarning ijodiy va konstruktiv fikrlashiga, topshiriqlarni bajarishda mustaqil yondashuvni namoyon etishiga hamda o‘z faoliyati natijalarini baholashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Tadqiqot jarayonida STEAM faoliyatlarining amaliy va muammoli xarakteri o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi hamda o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishi kuzatildi. Ayniqsa, topshiriqlarning real hayotdagi vaziyatlar bilan bog‘langanligi o‘quvchilarga o‘zlashtirilayotgan bilimlarning amaliy ahamiyatini yaxshiroq anglash imkonini berdi. Natijada o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmay, ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, tajriba orqali tekshirish va o‘z xulosalarini shakllantirishga intildilar. Bu holat STEAM yondashuvi boshlang‘ich ta’limda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning bilish faolligi va ta’lim jarayonidagi mustaqilligini kuchaytirish uchun ham samarali pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari STEAM yondashuvida fanlararo integratsiyaning ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Masalan, oddiy konstruktorlik loyihasini bajarish jarayonida matematika orqali o‘lchash va hisoblash, tabiiy fanlar orqali materiallarning xususiyatlarini aniqlash, texnologiya orqali konstruksiya yaratish, san’at orqali uning tashqi ko‘rinishini loyihalash va muhandislik orqali konstruksiyaning mustahkamligini ta’minlash kabi faoliyatlar o‘zaro uyg‘unlashadi.

Natijada o‘quvchi alohida fanlar bo‘yicha olingan bilimlarni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yagona muammoni hal qilish vositasi sifatida qo‘llashni o‘rganadi.

Muhokama. Olingan natijalar konstruktivistik ta’lim nazariyasi va faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvning asosiy g‘oyalari bilan uyg‘unlashadi. Konstruktivistik yondashuvga ko‘ra, bilim o‘quvchiga tayyor shaklda berilmaydi,

balki uning faol bilish faoliyati jarayonida shakllanadi. STEAM yondashuvida ham o‘quvchi muammoni mustaqil o‘rganadi, tajriba o‘tkazadi, turli yechimlarni sinab ko‘radi va o‘z faoliyati natijasida bilim hosil qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari ham STEAM yondashuvining amaliy imkoniyatlaridan foydalanish uchun qulay sharoit yaratadi. Ushbu yosh davrida o‘quvchilarning amaliy faoliyatga, tajribaga, kuzatishga va vizual materiallarga qiziqishi yuqori bo‘ladi. Shuning uchun nazariy bilimlarni amaliy topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirish ularning o‘quv materialini chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli savollar va ochiq topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. STEAM mashg‘ulotlarida bitta to‘g‘ri javobga ega bo‘lmagan topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarni turli variantlarni izlashga undaydi. Masalan, “Qaysi material ko‘prik uchun eng qulay?”, “Nima sababdan ayrim konstruksiyalar boshqalariga qaraganda mustahkamroq?”, “Ushbu modelni qanday qilib yanada takomillashtirish mumkin?” kabi savollar o‘quvchilarning tahliliy va mantiqiy fikrlashini faollashtiradi.

Loyiha faoliyati ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Loyiha jarayonida o‘quvchilar nafaqat yakuniy mahsulotni yaratadilar, balki uning yaratilish jarayonini rejalashtiradilar, muammolarni aniqlaydilar, qarorlar qabul qiladilar va o‘z faoliyatlarini baholaydilar. Shu jihatdan loyiha metodi o‘quvchilarning mustaqilligi va mas’uliyatini oshiradi.

Mantiqiy fikrlashning rivojlanishida kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish va tasniflash kabi tafakkur operatsiyalarining izchil qo‘llanilishi muhimdir. STEAM topshiriqlari ushbu operatsiyalarni tabiiy ravishda o‘quv faoliyatiga kiritadi. Masalan, tajriba jarayonida o‘quvchi avval obyektni kuzatadi, keyin natijalarni taqqoslaydi, farqlarni aniqlaydi, sabablarni izlaydi va yakunda umumiy xulosaga keladi.

Shu bilan birga, STEAM yondashuvining samaradorligi faqat texnologiyalardan foydalanish bilan belgilanmaydi. O‘qituvchining metodik tayyorgarligi, topshiriqlarning yosh xususiyatlariga mosligi, muammoli vaziyatlarning to‘g‘ri tanlanishi, o‘quvchilar faoliyatining muntazam baholanishi va refleksiya jarayonining tashkil etilishi ham muhim ahamiyatga ega.

O‘qituvchi bu jarayonda tayyor javob beruvchi emas, balki o‘quvchilar faoliyatini yo‘naltiruvchi, savollar orqali fikrlashga undovchi va mustaqil xulosaga kelish uchun sharoit yaratuvchi pedagog sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan birga, ularning kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

STEAM yondashuvining muhim jihatlaridan biri shundaki, u o‘quvchilarda bir-biridan alohida holda emas, balki o‘zaro bog‘liq va integratsiyalashgan tarzda bir qator kompetensiyalarning rivojlanishiga sharoit yaratadi. Bunday ta’lim jarayonida o‘quvchilar, avvalo, axborotni izlash, tahlil qilish, mavjud dalillarni

baholash va ular asosida asoslangan xulosalar chiqarish orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini egallaydilar. Muammoli va amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida esa voqea-hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash, fikrlarni izchil tartibda bayon etish va mantiqiy xulosaga kelish qobiliyati, ya’ni mantiqiy fikrlash rivojlanadi.

Shuningdek, STEAM mashg‘ulotlarida o‘quvchilarga turli vaziyatlarga yangicha yondashish, o‘z g‘oyalarini ilgari surish va nostandart yechimlarni izlash imkoniyatining berilishi ularning ijodiy fikrlashini kuchaytiradi. Muammoli vaziyatlar bilan ishlash davomida o‘quvchilar muammoning mohiyatini aniqlash, mavjud imkoniyatlarni baholash, bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqish va ular orasidan eng maqbulini tanlashga o‘rganadilar. Tajriba, kuzatish va loyiha faoliyatiga asoslangan topshiriqlar esa tadqiqotchilik kompetensiyasining shakllanishiga xizmat qilib, o‘quvchilarda ma’lumot to‘plash, tajriba natijalarini qayd etish, ularni taqqoslash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

STEAM faoliyatining guruhli shaklda tashkil etilishi o‘quvchilarning kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalarini ham rivojlantirishga imkon beradi. O‘quvchilar o‘z fikrlarini aniq ifodalash, tengdoshlarini tinglash, turli qarashlarni muhokama qilish va umumiy xulosaga kelish jarayonida samarali muloqot qilish hamda jamoada ishlash tajribasini egallaydilar. Shu bilan birga, bajarilgan topshiriqlar va erishilgan natijalarni tahlil qilish, o‘z faoliyatidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlash hamda keyingi faoliyatini takomillashtirish yo‘llarini belgilash orqali refleksiv kompetensiya ham shakllanib boradi. Demak, STEAM yondashuvi boshlang‘ich ta’limda faqat fanlararo bilimlarni o‘zlashtirish vositasi bo‘lib qolmay, balki o‘quvchilarning tanqidiy, mantiqiy va ijodiy fikrlashi, muammolarni hal qilish, tadqiqotchilik, kommunikativ, hamkorlik va refleksiv kompetensiyalarini kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit pedagogik yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, STEAM yondashuvi faqat fanlararo integratsiyani ta’minlovchi metod emas, balki o‘quvchining intellektual, ijodiy, kommunikativ va amaliy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik tizim sifatida qaralishi mumkin.

Biroq STEAM ta’limini boshlang‘ich ta’limga joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, o‘qituvchilarning STEAM metodikasi bo‘yicha tayyorgarligining yetarli emasligi, zarur didaktik materiallar va jihozlarning cheklanganligi, dars vaqtining qisqaligi hamda topshiriqlarni baholash mezonlarining aniq ishlab chiqilmaganligi mazkur yondashuvning samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli STEAM ta’limini samarali tashkil etish uchun o‘qituvchilarning metodik kompetensiyasini rivojlantirish, amaliy topshiriqlar bankini yaratish va o‘quvchilarning tanqidiy-mantiqiy fikrlashini baholash mezonlarini takomillashtirish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda STEAM yondashuvi samarali

pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarni tayyor bilimlarni passiv o‘zlashtirishdan faol izlanish, tajriba o‘tkazish, muammolarni hal qilish va mustaqil xulosa chiqarishga yo‘naltiradi.

Birinchidan, tanqidiy va mantiqiy fikrlash boshlang‘ich ta’lim bosqichida shakllantirilishi lozim bo‘lgan muhim intellektual kompetensiyalar qatoriga kiradi. Ularning rivojlanishi o‘quvchilarning keyingi ta’lim faoliyati, mustaqil qaror qabul qilishi va yangi bilimlarni o‘zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, STEAM yondashuvi fanlararo integratsiya, amaliy faoliyat va muammoli topshiriqlar orqali o‘quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtiradi. Loyiha, tajriba, modellashtirish va konstruktorlik faoliyatlari o‘quvchilarning tahlil qilish, taqqoslash, dalillash, xulosa chiqarish va muammolarga turli yechimlar taklif qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Uchinchidan, STEAM asosidagi ta’lim o‘quvchilarning nafaqat tanqidiy va mantiqiy, balki ijodiy, kommunikativ, tadqiqotchilik va hamkorlik kompetensiyalarini ham kompleks ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, STEAM yondashuvining samaradorligi o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, topshiriqlarning o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligi, fanlararo aloqalarning mazmunli tashkil etilishi va refleksiv faoliyatning yo‘lga qo‘yilganligiga bevosita bog‘liq.

Shu munosabat bilan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining STEAM pedagogikasi bo‘yicha kasbiy-metodik tayyorgarligini kuchaytirish, fanlararo loyihalar va amaliy topshiriqlar bankini yaratish, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni baholashning aniq mezonlarini ishlab chiqish hamda raqamli vositalardan maqsadli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda STEAM yondashuvi asosida tanqidiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishning turli yosh bosqichlaridagi samaradorligini qiyosiy o‘rganish, raqamli va sun’iy intellekt vositalarining mazkur jarayondagi imkoniyatlarini aniqlash hamda baholashning diagnostik mexanizmlarini takomillashtirish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

2. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

3. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916.

4. Bybee R.W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington, VA: NSTA Press, 2013.

5. Yakman G. STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. – Virginia, 2008.

6. Kelley T.R., Knowles J.G. A Conceptual Framework for Integrated STEM Education // International Journal of STEM Education. – 2016. – Vol. 3. – Article 11.

7. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2017.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 631.4:543.06

Toshboyeva Husniya Oybek qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti kimyo yo‘nalishi 3-kurs talabasi

SUG‘ORILADIGAN TUPROQLARDA SHO‘RLANISH VA OG‘IR METALLAR MIQDORINI FIZIK-KIMYOVIY USULLARDA ANIQLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada sug‘oriladigan tuproqlarda ikkilamchi sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanish muammosi kimyoviy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maqolada tuproq pH ko‘rsatkichi, elektr o‘tkazuvchanlik, eruvchan tuzlar, kation-anion tarkibi va og‘ir metallar miqdorini aniqlashda qo‘llaniladigan fizik-kimyoviy usullar yoritiladi. Muallif sug‘orish suvi sifati, oqava suvlar, agrotexnik omillar va tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlari og‘ir metallarning harakatchanligi hamda ekinlar orqali oziq-ovqat zanjiriga kirish xavfiga ta’sir qilishini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: tuproq kimyosi, sug‘oriladigan yerlar, sho‘rlanish, og‘ir metallar, pH, elektr o‘tkazuvchanlik, atom absorbsiya spektrofotometriyasi.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАСОЛЕНИЯ И СОДЕРЖАНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ОРОШАЕМЫХ ПОЧВАХ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

Аннотация. В статье с химической точки зрения анализируются проблемы вторичного засоления и загрязнения тяжелыми металлами орошаемых почв. Рассматриваются физико-химические методы определения pH почвы, электропроводности, растворимых солей, катионно-анионного состава и содержания тяжелых металлов. Автор обосновывает, что качество оросительной воды, сточные воды, агротехнические факторы и физико-химические свойства почвы влияют на подвижность тяжелых металлов и риск их поступления в пищевую цепь через сельскохозяйственные культуры.

Ключевые слова: химия почв, орошаемые земли, засоление, тяжелые металлы, pH, электропроводность, атомно-абсорбционная спектрофотометрия.

DETERMINATION OF SALINITY AND HEAVY METAL CONTENT IN IRRIGATED SOILS BY PHYSICOCHEMICAL METHODS

Abstract. This article analyzes the problems of secondary salinization and heavy metal contamination in irrigated soils from a chemical perspective. It discusses physicochemical methods used to determine soil pH, electrical conductivity, soluble salts, cation-anion composition, and heavy metal content. The

author argues that irrigation water quality, wastewater, agrotechnical factors, and soil physicochemical properties affect the mobility of heavy metals and the risk of their entry into the food chain through agricultural crops.

Keywords: soil chemistry, irrigated lands, salinity, heavy metals, pH, electrical conductivity, atomic absorption spectrophotometry.

Kirish. Sug‘oriladigan yerlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining muhim tabiiy-resurs bazasi hisoblanadi. Ayniqsa, qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda yog‘ingarchilik miqdorining kamligi sababli sug‘orish tizimlari qishloq xo‘jaligi ekinlarining barqaror hosildorligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq sug‘orish jarayonining ilmiy asoslangan holda tashkil etilmasligi tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlari buzilishiga, ikkilamchi sho‘rlanishga, ishqoriylashishga va ayrim hollarda og‘ir metallar bilan ifloslanishga olib kelishi mumkin.

Sug‘orish me’yorlarining noto‘g‘ri belgilanishi, drenaj tizimlarining yetarli darajada ishlamasligi, grunt suvlarining sathga yaqin joylashishi, minerallashgan sug‘orish suvidan uzoq muddat foydalanish va suvning kuchli bug‘lanishi tuproq profilida eruvchan tuzlarning to‘planishini kuchaytiradi. Bundan tashqari, sanoat va maishiy oqava suvlarning yetarli darajada tozalanmasdan qishloq xo‘jaligida foydalanilishi tuproqqa turli xil toksik elementlarning, jumladan, og‘ir metallarning tushishiga sabab bo‘lishi mumkin [1].

Tuproq sho‘rlanishi, avvalo, suvda oson eriydigan tuzlarning tuproq eritmasida va tuproq profilida ortiqcha miqdorda to‘planishi bilan tavsiflanadi. Natriy, magniy va kaltsiy kationlari hamda xlorid, sulfat va gidrokarbonat kabi anionlarning miqdori va o‘zaro nisbati tuproqning kimyoviy muvozanatini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Tuzlarning ortiqcha to‘planishi tuproq eritmasining osmotik bosimini oshiradi, o‘simliklarning suv va oziq elementlarini o‘zlashtirishini qiyinlashtiradi hamda tuproqning suv-fizik xususiyatlarini yomonlashtiradi.

Og‘ir metallar bilan ifloslanish esa tuproq ekologiyasi va qishloq xo‘jaligi uchun yanada murakkab muammolardan biridir. Qo‘rg‘oshin (Pb), kadmiy (Cd), nikel (Ni), xrom (Cr), mis (Cu), rux (Zn) va boshqa elementlar tuproqda tabiiy ravishda ma’lum miqdorda mavjud bo‘lishi mumkin. Biroq antropogen faoliyat natijasida ularning miqdori ortib ketganda tuproq biotasi, o‘simliklar, hayvonlar va inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayrim og‘ir metallar o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilib, oziq-ovqat zanjiriga kirishi natijasida uzoq muddatli ekologik xavfni yuzaga keltiradi [2].

Og‘ir metallarning tuproqdagi ekologik xavfi faqat ularning umumiy konsentratsiyasi bilan emas, balki kimyoviy shakli va harakatchanligi bilan ham belgilanadi. Tuproq pH qiymati, organik modda miqdori, kation almashinish sig‘imi, namlik, oksidlanish-qaytarilish sharoiti hamda karbonat va loy minerallarining mavjudligi metallarning eruvchanligi va o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilish darajasiga ta’sir qiladi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish darajasi va og‘ir metallar miqdorini baholashda qo‘llaniladigan fizik-kimyoviy usullarni tizimli ravishda tahlil qilish, ularning ilmiy-amaliy ahamiyatini ochib berish hamda tuproq, sug‘orish suvi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yoritishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Ilmiy adabiyotlarda sug‘oriladigan tuproqlarning sho‘rlanishi, ayniqsa qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda, tuproq degradatsiyasining eng muhim shakllaridan biri sifatida qayd etiladi. Sug‘orish tizimlarining kengayishi, suv resurslaridan samarasiz foydalanish, drenaj tizimlarining yetarli ishlamasligi va yuqori bug‘lanish tuproqda tuzlarning to‘planishi uchun qulay sharoit yaratadi [1].

Markaziy Osiyo hududlarida sug‘orma dehqonchilikning uzoq tarixga ega ekanligi ushbu muammoning dolzarbligini yanada oshiradi. Sug‘orish suvi tarkibidagi erigan tuzlar muntazam ravishda tuproqqa tushib turadi. Agar mazkur tuzlar tabiiy yoki sun’iy drenaj orqali tuproq profilidan chiqarib yuborilmasa, ular ildiz qatlamida to‘planib boradi. Shu sababli sug‘oriladigan tuproqlarni baholashda faqat tuproqning o‘zini emas, balki sug‘orish suvi sifatini ham nazorat qilish muhimdir.

Adewoyin va hammualliflar chiqindixonalar atrofidagi yer osti suvlari sifatini va ular bilan bog‘liq sog‘liq xavflarini o‘rganib, suv resurslaridagi kimyoviy ifloslanish tuproq va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sifatiga ham ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatganlar [1]. Agboeze va hammualliflar esa chiqindixona oqava suvlari orqali og‘ir metallarning atrof-muhitga tarqalishi va buning inson salomatligiga ehtimoliy xavflarini tahlil qilganlar [2].

Tuproq va suv muhitida og‘ir metallarni baholashda fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, tuproq pH qiymati metallarning eruvchanligi va harakatchanligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Kislotali muhitda ko‘plab metallarning eruvchanligi ortishi natijasida ularning harakatchan shakllari ko‘payishi mumkin. Ishqoriy muhitda esa ayrim metallarning gidroksid, karbonat yoki boshqa kam eruvchan birikmalar shaklida immobilizatsiyalanishi kuzatiladi.

Tuproqdagi organik modda ham og‘ir metallarning migratsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Organik birikmalar metall ionlari bilan komplekslar hosil qilishi natijasida ularning tuproq eritmasidagi erkin konsentratsiyasi kamayishi mumkin. Shu bilan birga, organik moddalarning parchalanishi yoki muhit sharoitining o‘zgarishi ilgari bog‘langan metallarning qayta harakatchan shaklga o‘tishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Dixit, Singh va Shukla sug‘orish bilan bog‘liq ifloslangan tuproqlar hamda qattiq chiqindilar ta’siridagi hududlarda inson salomatligi xavfini baholash masalasini ko‘rib chiqqanlar. Bunday tadqiqotlar tuproqdagi kimyoviy ifloslanishni faqat laboratoriya ko‘rsatkichi sifatida emas, balki tuproq–o‘simlik–oziq-ovqat–

inson organizmi o‘rtasidagi ekologik zanjir sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [7].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanish jarayonlarini kompleks ravishda o‘rganish zarur. Chunki tuproqdagi tuzlar tarkibi, pH qiymati, organik modda miqdori va fizik xususiyatlarning o‘zgarishi og‘ir metallarning kimyoviy shakli, migratsiyasi va o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilishiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish, qiyosiy solishtirish va kompleks yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanish jarayonlari olindi. Tadqiqot predmeti esa ushbu jarayonlarni aniqlash va baholashda qo‘llaniladigan fizik-kimyoviy tahlil usullaridan iborat.

Sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish holatini baholash uchun bir qator asosiy ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ularga tuproq eritmasining pH qiymati, elektr o‘tkazuvchanligi (EC), quruq qoldiq, suvda eruvchan tuzlar yig‘indisi, asosiy kationlar va anionlar tarkibi, natriy yutilish nisbati (SAR) hamda zarur hollarda almashinuvchi natriy miqdori kiradi.

Elektr o‘tkazuvchanlik tuproq eritmasida mavjud bo‘lgan ionlarning umumiy miqdori haqida tezkor ma’lumot beradi. Ionlar konsentratsiyasi ortishi bilan elektr o‘tkazuvchanlik, odatda, oshadi. Shu sababli EC ko‘rsatkichi dala sharoitida tezkor monitoring, laboratoriyada esa sho‘rlanish darajasini qiyosiy baholash uchun qulay parametr hisoblanadi.

Tuproq pH qiymatini aniqlashda tuproqning suvli yoki tuzli suspenzi tayyorlanib, pH-metr yordamida o‘lchash mumkin. Olingan natija tuproq muhitining kislotali, neytral yoki ishqoriy ekanligini baholashga imkon beradi. pH og‘ir metallarning sorbsiyasi, cho‘kishi va eruvchanligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani sababli u metall ifloslanishini baholashda ham muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Kation-anion tarkibini aniqlashda tegishli kimyoviy yoki instrumental usullardan foydalaniladi. Xlorid, sulfat, gidrokarbonat kabi anionlar hamda kaltsiy, magniy, natriy kabi kationlarning konsentratsiyasi aniqlanib, ularning nisbati asosida tuproqning sho‘rlanish xususiyati va ion tarkibi baholanadi.

Og‘ir metallarni aniqlash jarayoni bir necha ketma-ket bosqichlardan tashkil topadi: namuna olish, quritish, maydalash, elash, laboratoriya namunasi tayyorlash, kislota bilan parchalanish yoki tegishli ekstraksiya va instrumental tahlil. Namuna olish bosqichi natijalarning ishonchliligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Namuna hududning tuproq turi, ifloslanish ehtimoli va tadqiqot maqsadini hisobga olgan holda reprezentativ tarzda olinishi kerak.

Og‘ir metall ionlarini aniqlashda atom-absorbsiya spektrofotometriyasi (AAS) keng qo‘llaniladigan instrumental usullardan biridir. Mazkur usul erkin atomlarning

ma'lum to‘lqin uzunligidagi elektromagnit nurni selektiv yutish xususiyatiga asoslanadi. Namuna tegishli kimyoviy ishlovdan so‘ng eritmaga o‘tkaziladi va ma'lum konsentratsiyadagi standart eritmalar yordamida kalibrlash grafigi tuziladi. Keyin noma'lum namunadagi metall konsentratsiyasi aniqlanadi.

Bundan tashqari, induktiv bog‘langan plazmali optik emissiya spektrometriyasi (ICP-OES) va induktiv bog‘langan plazmali mass-spektrometriya (ICP-MS) kabi instrumental usullar ham ko‘p elementli tahlil uchun samarali hisoblanadi. Ushbu usullar bir vaqtning o‘zida bir nechta elementni aniqlash imkonini berishi bilan ajralib turadi.

Tadqiqotda og‘ir metallarning faqat umumiy miqdorini emas, balki ularning harakatchan shakllarini ham baholash muhimligi asos qilib olindi. Chunki metallning umumiy konsentratsiyasi yuqori bo‘lishi uning barchasi o‘simliklar uchun o‘zlashtiriladigan shaklda ekanligini anglatmaydi. Harakatchan va bioo‘zlashtiriladigan fraksiyalar ekologik xavfni aniqroq baholash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanishni baholashda elektr o‘tkazuvchanlik eng muhim va tezkor ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Tuproq eritmasida erigan ionlar miqdorining ortishi elektr tokini o‘tkazish qobiliyatining kuchayishiga olib keladi. Shu sababli EC qiymatining oshishi, odatda, tuproqdagi eruvchan tuzlar miqdorining ortishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq elektr o‘tkazuvchanlik alohida ionlarning qaysi biri ustunligini ko‘rsatmaydi. Shu sababli EC natijalarini ion tarkibi va boshqa fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlar bilan birgalikda baholash maqsadga muvofiq.

Tuproq pH qiymati tuproq kimyosining fundamental ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u o‘simliklarning oziqlanishi, mikrobiologik jarayonlar va metall ionlarining harakatchanligiga ta'sir ko‘rsatadi. Kislotali sharoitda ayrim metallarning eruvchanligi ortishi sababli ularning tuproq eritmasidagi harakatchan shakllari ko‘payishi mumkin. Ishqoriy sharoitda esa ayrim metallarning gidroksid va karbonat shaklida cho‘kishi yoki tuproq zarrachalariga kuchliroq sorbsiyalanishi kuzatiladi. Shu nuqtayi nazardan, pH og‘ir metallar xavfini baholashda asosiy diagnostik ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Masalan, kadmiy va qo‘rg‘oshinning harakatchanligi tuproq muhitining kislotalilik darajasi bilan sezilarli darajada bog‘liq. pH qiymatining pasayishi ayrim hollarda ushbu elementlarning tuproq eritmasiga o‘tishini kuchaytirib, o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilish ehtimolini oshirishi mumkin. Shu sababli og‘ir metallarning umumiy konsentratsiyasini aniqlash bilan birga pH qiymatini ham qayd etish zarur.

Sug‘orish suvi sifati sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanish jarayonlarining asosiy tashqi omillaridan biridir. Minerallashgan suvdan uzoq muddat foydalanish natijasida natriy, xlorid va sulfat ionlari tuproqqa muntazam ravishda kirib boradi. Suvning bug‘lanishi natijasida esa ushbu ionlarning tuproqda konsentratsiyasi ortishi mumkin. Agar sug‘orish suvi sanoat yoki maishiy oqava

suvlar bilan ifloslangan bo‘lsa, uning tarkibidagi og‘ir metallar ham tuproq muhitiga tushishi ehtimoli mavjud [2].

Natriyning ortiqcha to‘planishi alohida ekologik va agrokimyoviy muammo hisoblanadi. Tuproqda almashinuvchi natriy miqdorining ortishi tuproq agregatlarining barqarorligini pasaytirib, suv o‘tkazuvchanlik va aeratsiya sharoitlarini yomonlashtirishi mumkin. Shu sababli sho‘rlanish bilan bir qatorda tuproqning sodik holatini ham baholash zarur. Bunda natriy yutilish nisbati va almashinuvchi natriy ulushi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Og‘ir metallarni aniqlashda umumiy miqdorni baholashning o‘zi yetarli emas. Masalan, tuproqda ma’lum miqdorda qo‘rg‘oshin yoki kadmiy mavjud bo‘lishi mumkin, biroq uning tuproq zarrachalariga qanchalik mustahkam bog‘langanligi va o‘simliklar tomonidan qanchalik o‘zlashtirilishi turli sharoitlarda farq qiladi. Shuning uchun ekologik xavfni baholashda umumiy konsentratsiya bilan birga harakatchan fraksiyalarni aniqlash ham muhim.

Tuproqning organik moddasi og‘ir metallarning migratsiyasiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bir tomondan, organik modda tarkibidagi funksional guruhlar metall ionlari bilan kompleks birikmalar hosil qilib, ularni tuproqning qattiq fazasida ushlab turishi mumkin. Ikkinchi tomondan, ayrim eruvchan organik birikmalar metallarning migratsiyasini kuchaytirishi ehtimoli mavjud. Demak, organik modda miqdorini yakka ko‘rsatkich sifatida emas, balki pH, namlik va mineral tarkib bilan birgalikda baholash kerak.

Tuproqning mexanik tarkibi ham og‘ir metallarning taqsimlanishiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biridir. Loy fraksiyasi yuqori bo‘lgan tuproqlarda metall ionlarining sorbsiyasi kuchliroq bo‘lishi mumkin. Qumli tuproqlarda esa ayrim metallarning migratsiyasi nisbatan oson kechishi ehtimoli mavjud. Shu sababli laboratoriya tahlilida tuproqning mexanik tarkibi va organik modda miqdorini ham hisobga olish natijalarni to‘g‘ri talqin qilishga yordam beradi.

Og‘ir metallar bilan ifloslangan tuproqlarda oziq-ovqat xavfsizligi masalasi alohida ahamiyatga ega. O‘simliklarning metall ionlarini o‘zlashtirishi tuproqdagi metallning umumiy miqdoridan tashqari uning kimyoviy shakli, pH, namlik va o‘simlik turiga ham bog‘liq. Ildizmevali sabzavotlar, ko‘katlar va tuproq bilan bevosita aloqada bo‘ladigan boshqa ekinlarda ifloslanish xavfini alohida nazorat qilish maqsadga muvofiq. Kadmiy va qo‘rg‘oshin kabi toksik elementlarning oziq-ovqat mahsulotlarida me’yoridan ortiq to‘planishi inson salomatligi uchun xavf tug‘dirishi mumkin [7].

Fizik-kimyoviy tahlil usulini tanlash tadqiqotning maqsadi, zarur aniqlik darajasi va laboratoriyaning texnik imkoniyatlariga bog‘liq. Agar asosiy maqsad tuproqning umumiy sho‘rlanish holatini tezkor baholash bo‘lsa, elektr o‘tkazuvchanlik, pH va eruvchan tuzlar miqdorini aniqlash samarali yondashuv hisoblanadi. Agar maqsad muayyan og‘ir metallarning konsentratsiyasini aniqlash bo‘lsa, AAS, ICP-OES yoki ICP-MS kabi instrumental usullardan foydalanish yuqori aniqlik va sezgirlikni ta’minlaydi.

Bunda laboratoriya natijalarining ishonchliligi namunani to‘g‘ri olish, saqlash, tayyorlash, asboblarni kalibrlash va sifat nazoratini to‘g‘ri tashkil etishga bevosita bog‘liq. Standart namunalar va blanklardan foydalanish, takroriy tahlillar o‘tkazish hamda kalibrlash jarayonini muntazam nazorat qilish olingan natijalarning ishonchliligini oshiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sug‘oriladigan tuproqlar monitoringi kompleks xarakterga ega bo‘lishi kerak. Faqat tuproqning o‘zini tahlil qilish orqali ifloslanish manbasini aniqlash har doim ham mumkin emas. Shu sababli tuproq, sug‘orish suvi va yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish zarur. Ayniqsa, minerallashgan yoki qayta ishlanmagan oqava suvdan foydalaniladigan hududlarda muntazam laboratoriya monitoringini yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligi, tuproq unumdorligi, ekologik xavfsizlik va oziq-ovqat sifati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kompleks muammodir. Sho‘rlanish jarayonida eruvchan tuzlarning tuproq profilida to‘planishi o‘simliklarning suv va oziq moddalarni o‘zlashtirishini qiyinlashtiradi, tuproqning suv-fizik xususiyatlarini yomonlashtiradi va hosildorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Og‘ir metallar bilan ifloslanish esa uzoq muddatli ekologik xavf tug‘diradi. Ayniqsa, kadmiy, qo‘rg‘oshin, nikel va xrom kabi elementlarning ortiqcha miqdorda to‘planishi tuproq-o‘simlik tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Metallarning ekologik xavfi ularning umumiy miqdori bilan bir qatorda harakatchanligi, kimyoviy shakli va o‘simliklar tomonidan o‘zlashtirilish darajasiga ham bog‘liq.

Tahlillar natijasida sug‘oriladigan tuproqlar holatini baholashda pH, elektr o‘tkazuvchanlik, eruvchan tuzlar, asosiy kation va anionlar, natriy yutilish nisbati, organik modda hamda og‘ir metallarning umumiy va harakatchan shakllarini birgalikda aniqlash eng maqbul yondashuvlardan biri ekanligi aniqlandi.

Og‘ir metallarni instrumental aniqlashda atom-absorbsiya spektrofotometriyasi samarali usullardan biri hisoblanadi. ICP-OES va ICP-MS kabi zamonaviy instrumental usullar esa ko‘p elementli tahlil va yuqori sezgirlik talab etiladigan tadqiqotlarda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Biroq har qanday instrumental usulning aniqligi, avvalo, namunani to‘g‘ri olish va laboratoriya sharoitida sifatli tayyorlashga bog‘liq.

Amaliy jihatdan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

sug‘oriladigan hududlarda tuproq va sug‘orish suvi sifatini muntazam fizik-kimyoviy monitoring qilish;

sug‘orish suvida mineralizatsiya darajasi va og‘ir metallar miqdorini nazorat qilish;

sanoat va maishiy oqava suvlarni yetarli darajada tozalamasdan sug‘orishda ishlatmaslik;

sho‘rlanishga moyil hududlarda drenaj tizimlarining samaradorligini oshirish;

sho‘rlangan tuproqlarda yuvish va meliorativ tadbirlarni tuproqning kimyoviy tarkibiga mos ravishda tashkil etish;

og‘ir metallarga moyil ekinlarni yetishtirishda tuproq va o‘simlik mahsulotlarini muntazam laboratoriya nazoratidan o‘tkazish;

og‘ir metallarning umumiy miqdori bilan bir qatorda ularning harakatchan shakllarini ham aniqlash;

tuproq, sug‘orish suvi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yagona monitoring tizimi asosida baholash.

Umuman olganda, sug‘oriladigan tuproqlarda sho‘rlanish va og‘ir metallar bilan ifloslanishni o‘z vaqtida aniqlash zamonaviy fizik-kimyoviy tahlil usullaridan kompleks foydalanishni talab qiladi. Bunday yondashuv tuproq unumdorligini saqlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari xavfsizligini ta’minlash va ekologik barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adewoyin O. O. va boshqalar. Munitsipal chiqindixonalar atrofidagi yer osti suvlari sifati va inson salomatligi uchun xavfni baholash // Environmental Monitoring and Assessment. 2021.

2. Agboeze E., Chime C., Udeozo P. I., Ofordile V. A., Nsude P. O., Eze C. G., Okwesili L. C., Agboeze H. O., Ezike E. C. Og‘ir metallar bilan ifloslanish va chiqindixonalardagi chiqindi suvlardan sog‘liq uchun xavflar // Environmental Analysis, Health and Toxicology. 2025. Vol. 40(3). e2025023.

3. Amangabara G. T., Amadi C. U., Nelson-Kalu C. T., Ukuli M. A. Qattiq maishiy chiqindilar oqizish suvining yer osti suvlari sifatiga ta’siri. 2022.

4. Alam P., Jauhari J. Chiqindixonalar yaqinida yashashning salomatlik oqibatlari: so‘nggi adabiyotlar sharhi // Journal of Public Health and Epidemiology. 2020.

5. Al-Alawiy va boshqalar. Yer osti suv manbalarida radon konsentratsiyasi va saraton xavfini baholash // Journal of Physics: Conference Series. 2018.

6. Dixit A., Singh D., Shukla S. K. Sug‘orish natijasida ifloslangan tuproq va qattiq chiqindilar hududida inson salomatligi uchun xavfni baholash // International Journal of Environmental Science and Technology. 2024. Vol. 21. P. 909-924.

7. Divya V., Prakash V. Yer osti suvlarida radon konsentratsiyasi va uning salomatlik oqibatlari // Radiation Protection and Environment. 2019.

8. Kaza S. va boshqalar. What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050. World Bank Group. 2018.

9. Naskar va boshqalar. Yer osti suv manbalarida radondan kelib chiqadigan sog‘liq xavflarini baholash: global istiqbol // Environmental Science and Pollution Research. 2023.

10. Njoku C. va boshqalar. Shahar chiqindixonalari yaqinidagi yer osti suvlari tarkibida og‘ir metallarning fazoviy taqsimoti va salomatlik xavfini baholash // Scientific Reports. 2023.

11. Orosun M. M. va boshqalar. Shahar chiqindixonalari yaqinidagi yer osti suvlarida og‘ir metallarni baholash va inson salomatligi xavfi // Scientific Reports. 2020.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK 378.011.3-051:004

Mirzoyeva Firuza Amirovna,
Xalqaro innovatsion universiteti
pedagogika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY TAYYORGARLIGIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH VA AXBOROT-KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Ta’limning raqamlashtirilishi sharoitida pedagog kadrlarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari, zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda raqamli vositalarning ta’lim samaradorligiga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorligini oshirishda raqamli texnologiyalarni integratsiyalashning afzalliklari, pedagogik shart-sharoitlari va metodik imkoniyatlari aniqlangan. Shuningdek, axborot-kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan model va metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikativ kompetensiya, bo‘lajak o‘qituvchi, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik kompetensiya, raqamli ta’lim muhiti, innovatsion texnologiyalar, raqamli pedagogika.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ И РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические основы использования цифровых технологий в процессе профессиональной подготовки будущих учителей. Освещаются вопросы развития информационно-коммуникативных компетенций педагогических кадров в условиях цифровизации образования, современные педагогические подходы,

а также влияние цифровых средств на эффективность образовательного процесса. В ходе исследования выявлены преимущества, педагогические условия и методические возможности интеграции цифровых технологий в целях повышения готовности будущих учителей к профессиональной деятельности. Кроме того, разработаны модель и методические рекомендации, направленные на развитие информационно-коммуникативной компетенции будущих педагогов.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационно-коммуникативная компетенция, будущий учитель, профессиональная подготовка, педагогическая компетентность, цифровая образовательная среда, инновационные технологии, цифровая педагогика.

THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS AND THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCIES

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical foundations of using digital technologies in the professional training of future teachers. It examines the development of information and communication competencies among future teaching professionals in the context of education digitalization, modern pedagogical approaches, and the impact of digital tools on the effectiveness of the educational process. The study identifies the advantages, pedagogical conditions, and methodological opportunities for integrating digital technologies to enhance future teachers' readiness for professional activity. In addition, a model and methodological recommendations aimed at developing the information and communication competence of future teachers are proposed.

Keywords: digital technologies, information and communication competence, future teacher, professional training, pedagogical competence, digital learning environment, innovative technologies, digital pedagogy.

Kirish. XXI asrda jamiyatning barcha sohalarida kuzatilayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim mazmuni, uni tashkil etish shakllari, pedagog va talaba o'rtasidagi kommunikatsiya hamda bilimlarni baholash mexanizmlarining yangilanishini taqozo etmoqda. Zamonaviy pedagogdan nafaqat o'z fanini chuqur va mukammal bilish, balki raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, axborotni izlash, saralash, qayta ishlash, tahlil qilish va turli kommunikatsiya vositalari orqali uzatish ko'nikmalariga ega bo'lish ham talab etilmoqda. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida axborot-kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimining raqamlashtirilishi o‘qituvchilarning yangi kasbiy vazifalarini yuzaga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini loyihalashtirish, masofaviy va aralash ta’lim shakllarini tashkil etish, multimedia vositalaridan foydalanish, elektron ta’lim resurslarini yaratish, raqamli baholash vositalarini qo‘llash hamda ta’lim natijalarini monitoring qilish zamonaviy pedagog faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyasi ularning kasbiy muvaffaqiyati va mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mazkur kompetensiya pedagogning axborot texnologiyalaridan foydalanishi, raqamli ta’lim resurslarini izlash va yaratishi, elektron ta’lim platformalarida ishlashi, virtual muhitda samarali muloqot qilishi, raqamli vositalar yordamida hamkorlikni tashkil etishi hamda axborot xavfsizligi va raqamli etika tamoyillariga rioya etishini o‘z ichiga oladi.

Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga joriy etilishi pedagogning rolini ham o‘zgartirmoqda. O‘qituvchi endilikda faqat axborot manbai emas, balki o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi, raqamli resurslarni tanlovchi, ta’lim jarayonini boshqaruvchi va talabalarning mustaqil faoliyatini yo‘naltiruvchi pedagog sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida raqamli pedagogik kompetensiyalarni shakllantirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagogik ta’lim sifatini oshirish va raqamli ta’lim muhitini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, elektron ta’lim resurslarini kengaytirish, masofaviy ta’lim imkoniyatlarini rivojlantirish va pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini oshirish ushbu jarayonning muhim yo‘nalishlarini tashkil etadi. Mazkur sharoitda bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish nafaqat pedagogik, balki strategik ahamiyatga ega vazifa sifatida qaralmoqda.

Shu bilan birga, raqamli vositalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan yuqori sifatli ta’limni ta’minlamaydi. Muhim jihat raqamli texnologiyani muayyan pedagogik maqsadga muvofiq tanlash, undan samarali foydalanish va ta’lim mazmuni bilan uyg‘unlashtirishdan iborat. Demak, bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning texnik ko‘nikmalari bilan bir qatorda, ularni pedagogik faoliyatga integratsiyalash kompetensiyasini ham shakllantirish zarur.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Kompetensiyaviy yondashuv nazariyasining rivojlanishida J. Raven, A. Xutorskoy, I. Zimnyaya, V. Bespalko, E. Zeer kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. J. Raven kompetensiyani shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beruvchi bilim, ko‘nikma, tajriba va qadriyatlar majmui sifatida talqin

qiladi. Mazkur yondashuv zamonaviy pedagoglarni tayyorlashda kompetensiyaviy modelni shakllantirish uchun muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Axborot-kommunikativ kompetensiya tushunchasi XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida ta'lim tadqiqotlarida keng qo'llanila boshladi. Mazkur kompetensiya axborot bilan samarali ishlash, raqamli vositalardan foydalanish, virtual muhitda muloqot qilish, raqamli resurslarni yaratish va texnologik yechimlarni pedagogik maqsadlarda qo'llash imkoniyatlarini ifodalaydi. Uning mazmuni texnik ko'nikmalar bilan chegaralanib qolmay, axborotni tanqidiy baholash, raqamli muhitda hamkorlik qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash kabi jihatlarni ham qamrab oladi.

Xalqaro miqyosda UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan "ICT Competency Framework for Teachers" modeli pedagoglarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim konseptual asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv o'qituvchining texnologik bilimlarini pedagogik va metodik faoliyat bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda raqamli vositalardan foydalanishning o'zi emas, balki ularni ta'lim maqsadlariga muvofiq qo'llash masalasi muhim ekanligini ko'rsatadi.

Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli ham mazkur yo'nalishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu model pedagogik, texnologik va predmetga oid bilimlarning o'zaro integratsiyasiga asoslanadi. TPACK yondashuvi bo'lajak o'qituvchining raqamli texnologiyani bilishi bilan bir qatorda, uni qachon, nima uchun va qanday pedagogik maqsadda qo'llashni bilishi zarurligini ta'kidlaydi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham pedagogik ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, innovatsion ta'lim muhitini yaratish va bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotlarda raqamli vositalardan foydalanish talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish, ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish va pedagogik jarayonning interaktivligini oshirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikativ kompetensiyalar masalasi yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida raqamli vositalarni tizimli integratsiyalash, kompetensiyaning tarkibiy qismlarini yaxlit holda shakllantirish va ularni baholash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, tizimlashtirish, qiyosiy tahlil va pedagogik tushunchalarni mazmunan sharhlash usullaridan foydalanildi. Empirik tadqiqot metodlari sifatida pedagogik kuzatish, suhbat, anketa so'rovi hamda pedagogik tajriba-sinov metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, raqamli ta’lim resurslari bilan ishlash ko‘nikmalari va axborot-kommunikativ kompetensiyalarining rivojlanish holati o‘rganildi. Shuningdek, kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar tadqiqotning metodologik asosini tashkil etdi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash hamda axborot-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqot jarayonida raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiyalashning quyidagi bosqichlariga e’tibor qaratildi: raqamli ehtiyojlarni aniqlash, tegishli texnologik vositalarni tanlash, ularni pedagogik maqsadga moslashtirish, amaliy faoliyatda qo‘llash va natijalarni tahlil qilish. Bunday ketma-ketlik texnologiyadan foydalanishni tasodifiy jarayon emas, balki aniq pedagogik maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qilishini ko‘rsatdi. Mazkur kompetensiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir necha tarkibiy jihatlarni qamrab oladi. Tadqiqot davomida, avvalo, bo‘lajak o‘qituvchining axborot bilan ishlash qobiliyati muhim tarkibiy jihat sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Bunda axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, qayta ishlash, uning ishonchliligini baholash va ta’lim jarayonida undan maqsadli foydalanish ko‘nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, internet manbalarining ko‘pligi sharoitida pedagog uchun turli axborotlarni tanqidiy baholash, ishonchli va ta’lim maqsadlariga mos resurslarni ajrata bilish muhim kasbiy talabga aylanmoqda.

Axborot bilan ishlash ko‘nikmalari bilan bir qatorda, bo‘lajak o‘qituvchilarning texnologik kompetensiyasi ham raqamli kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi sifatida belgilandi. Mazkur kompetensiya kompyuter va mobil qurilmalar, turli dasturiy ta’minotlar, elektron ta’lim platformalari, multimedia vositalari hamda boshqa raqamli resurslardan foydalanish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Texnologik vositalarni bilishning o‘zi yetarli bo‘lmay, ularni muayyan pedagogik vazifani hal etishga mos ravishda tanlash va qo‘llash ham muhimdir. Shu jihatdan texnologik kompetensiya bo‘lajak o‘qituvchiga dars jarayonini zamonaviy vositalar asosida tashkil etish, o‘quv materiallarini turli shakllarda taqdim etish va talabalarning ta’lim faoliyatini faollashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida axborot-kommunikativ kompetensiyaning yana bir muhim jihati sifatida raqamli kommunikatsiya ko‘nikmalari ajratib ko‘rsatildi. Zamonaviy ta’lim muhitida pedagogning talabalar, hamkasblar va boshqa ta’lim subyektlari bilan virtual makonda samarali muloqot qila olishi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Videokonferensiyalar, elektron pochta, messenjerlar, ta’lim platformalari va boshqa raqamli kommunikatsiya vositalaridan foydalanish orqali o‘quv hamda

hamkorlik faoliyatini tashkil etish mumkin. Bunda texnik imkoniyatlardan foydalanish bilan bir qatorda, elektron muloqot madaniyatiga rioya qilish, fikrni aniq va tushunarli ifodalash hamda virtual muhitda konstruktiv hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ko‘nikmalari ham talab etiladi.

Raqamli muhitning kengayishi bilan axborot xavfsizligi va raqamli etika masalalari ham bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida muhim o‘rin egallaydi. Tadqiqot davomida shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, xavfsiz parollardan foydalanish, raqamli izni nazorat qilish, ishonchsiz manbalardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish va raqamli muloqot qoidalariga rioya qilish bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalar axborot-kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi ekanligi aniqlandi. Chunki pedagogning raqamli muhitdagi faoliyati nafaqat o‘zining, balki ta’lim oluvchilarning ham axborot xavfsizligi bilan bevosita bog‘liq.

O‘tkazilgan tahlillar bo‘lajak o‘qituvchilarning aksariyatida raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha boshlang‘ich bilim va amaliy ko‘nikmalar mavjudligini ko‘rsatdi. Biroq ushbu vositalarni bevosita pedagogik faoliyatga maqsadli, metodik jihatdan asoslangan va ta’lim natijalariga yo‘naltirilgan holda integratsiyalash ko‘nikmalari barcha talabalarda bir xil darajada shakllanmaganligi kuzatildi. Ayrim hollarda raqamli texnologiyalardan foydalanish texnik vositani ishga tushirish yoki tayyor elektron resursdan foydalanish bilan chegaralanib qolishi mumkinligi aniqlandi. Bu esa bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda raqamli texnologiyalarning texnik imkoniyatlarini o‘rgatish bilan bir qatorda, ularning didaktik va metodik imkoniyatlarini ochib berishga ham alohida e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda esa talabalarning mustaqil axborot izlash, elektron ta’lim resurslaridan foydalanish, raqamli taqdimotlar tayyorlash va hamkorlikdagi loyihalarni amalga oshirishga bo‘lgan faolligi ortgani kuzatildi. Elektron ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar, interaktiv taqdimotlar, elektron portfoliolar va bulutli texnologiyalardan foydalanish talabalarning o‘quv jarayonidagi ishtirokini kuchaytirib, mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Ayniqsa, raqamli vositalar orqali topshiriqlarni mustaqil bajarish, natijalarni elektron shaklda taqdim etish va o‘z faoliyatini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatining mavjudligi talabalarning o‘quv mas’uliyatini oshirishga xizmat qildi.

Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalarning talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishdagi imkoniyatlari ham kuzatildi. Raqamli hikoyachilik, videodarslar yaratish, infografikalar tayyorlash, multimedia materiallarini ishlab chiqish va onlayn loyihalarda ishtirok etish kabi topshiriqlar talabalarni mavjud axborotni shunchaki o‘zlashtirishdan ko‘ra, uni qayta ishlash va yangi mazmunda taqdim etishga undadi. Bunday faoliyat jarayonida texnologik ko‘nikmalar bilan bir qatorda, kommunikativ, ijodiy va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari ham rivojlandi.

Umuman, tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalardan pedagogik maqsadga muvofiq va tizimli foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratishini ko‘rsatdi. Eng muhimi, raqamli vositalardan foydalanish jarayoni texnik ko‘nikmalarni shakllantirish bilangina cheklanmasdan, axborot bilan ishlash, raqamli kommunikatsiya, ijodiy faoliyat va xavfsiz raqamli xulq-atvorni bir butun holda rivojlantirishga yo‘naltirilganda yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

Muhokama. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini tashkil etishning an’anaviy shakllarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ular ta’limning individuallashuvi, moslashuvchanligi, interaktivligi va ochiqligini ta’minlash imkonini beradi. Ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda raqamli ta’lim muhiti alohida ahamiyatga ega. Bunday muhit talabalar va pedagoglar o‘rtasida axborot almashish, hamkorlik qilish, fikr-mulohaza bildirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Raqamli texnologiyalarni pedagogik faoliyatga integratsiyalash jarayoni faqat texnik vositalarni qo‘llash bilan cheklanmaydi. Bu jarayon pedagogik maqsadlarni texnologik imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirishni talab qiladi. Masalan, elektron taqdimotdan foydalanishning o‘zi ta’limning innovatsionligini kafolatlamaydi. Muhimi, mazkur vositaning o‘quv maqsadiga qanchalik mosligi, talabaning faol ishtirokini ta’minlashi va kutilayotgan ta’lim natijasiga xizmat qilishidir.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, elektron portfoliolar, veb-kvestlar, raqamli hikoyachilik va hamkorlikka asoslangan onlayn topshiriqlardan foydalanish axborot-kommunikativ kompetensiyalarning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur metodlar talabalarning axborot izlash, uni qayta ishlash, mustaqil qaror qabul qilish, jamoada ishlash va o‘z faoliyati natijalarini raqamli shaklda taqdim etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalari, adaptiv o‘qitish tizimlari, virtual va kengaytirilgan reallik, katta ma’lumotlar tahlili kabi zamonaviy texnologiyalar pedagogik faoliyatning yangi yo‘nalishlarini shakllantirmoqda. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarni nafaqat mavjud raqamli vositalardan foydalanishga, balki yangi texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlarini tanqidiy baholashga ham tayyorlash zarur. Ayniqsa, sun’iy intellektdan foydalanishda akademik halollik, mualliflik huquqi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va axborotning ishonchliligini tekshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Raqamli ta’lim muhitining samaradorligi pedagogning raqamli kompetensiyasi bilan bevosita bog‘liq. Agar pedagog raqamli vositalarni tanlash, ulardan foydalanish va ta’lim jarayoniga integratsiyalash bo‘yicha yetarli bilimga ega bo‘lmasa, texnologiyalarning mavjudligi kutilgan pedagogik natijani bermasligi mumkin. Shu sababli pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini muntazam rivojlantirishga yo‘naltirilgan amaliy mashg‘ulotlar, treninglar va loyihaviy faoliyatni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan raqamli ta'lim muhiti bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish uchun samarali sharoit yaratishini ko‘rsatdi. Bunda raqamli texnologiyalar maqsad emas, balki ta'lim sifatini oshirish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida raqamli texnologiyalardan foydalanish zamonaviy pedagogik ta'limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Raqamli transformatsiya sharoitida o‘qituvchining kasbiy kompetentligini faqat predmetga oid bilim va ko‘nikmalar bilan cheklab bo‘lmaydi. Zamonaviy pedagog axborotni izlash, saralash va tahlil qilish, raqamli vositalardan pedagogik maqsadlarda foydalanish, virtual muhitda samarali muloqot qilish, elektron ta'lim resurslarini yaratish hamda raqamli xavfsizlik talablariga rioya qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur.

Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalardan maqsadli va pedagogik jihatdan asoslangan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Mazkur kompetensiya axborot bilan ishlash, texnologik vositalardan foydalanish, raqamli kommunikatsiyani tashkil etish va axborot xavfsizligini ta'minlash kabi o‘zaro bog‘liq jihatlarni qamrab oladi. Raqamli texnologiyalardan tizimli foydalanish talabalarning mustaqil ta'lim olish, axborot bilan ishlash, hamkorlik qilish, ijodiy va innovatsion faoliyat yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bois pedagogik oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim muhitini takomillashtirish, o‘quv dasturlariga axborot-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mavzu va modullarni kiritish hamda pedagogik amaliyotda raqamli vositalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq. Elektron portfolio, raqamli hikoyachilik, veb-kvest, loyiha asosida o‘qitish va boshqa interfaol metodlardan foydalanish bo‘lajak pedagoglarning raqamli hamda ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, sun'iy intellekt va innovatsion texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi imkoniyatlaridan foydalanish bilan birga, raqamli xavfsizlik, akademik halollik, mualliflik huquqi va raqamli etika masalalariga ham e'tibor qaratish zarur. Bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini baholash mezonlari va diagnostik vositalarini takomillashtirish ham ushbu jarayonning muhim shartlaridan biridir.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar asosida axborot-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish va ularni zamonaviy ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlashning muhim omilidir. Kelgusida raqamli pedagogika, sun'iy intellekt va individual ta'lim texnologiyalarining bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini chuqur o‘rganish ushbu yo‘nalishdagi muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. – London: H.K. Lewis, 1984.
2. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108. – No. 6.
3. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing, 2018.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Москва, 2004.
5. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2.
6. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 1989.
7. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования. – Екатеринбург, 2005.
8. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2017.
9. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
10. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2019.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI JURNALI
2026-yil 8-son

UDK 372.881.111.1

Abdullayeva Munojot Muxtorovna,
O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi
“O‘zbek tili va xorijiy tillar” kafedrasi dotsenti, PhD

BOSHLANG‘ICH INGLIZ TILI TA’LIMIDA KOMMUNIKATIV FAOLIYATNING IJTIMOIY-HISSIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitish jarayonida kommunikativ faoliyatning ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tavsiflovchi-tahliliy metod asosida faol tinglash, fikr almashish, dialog, guruhda ishlash, mojaroni muhokama qilish, rolli o‘yin, fikrni asoslash hamda qayta aloqa berish va qabul qilish kabi kommunikativ faoliyat elementlarining empatiya, o‘zini anglash, munosabatlar ko‘nikmalari, hamkorlik, o‘zini boshqarish, mas’uliyatli qaror qabul qilish va refleksiya bilan bog‘liqligi CASEL modeli asosida yoritiladi. Kommunikativ va ijtimoiy-hissiy rivojlanish parallel emas, balki o‘zaro ta'sirlashuvchi jarayonlar sifatida talqin qilinib, ularni yagona integrativ ta’lim tizimida rivojlantirish zarurati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-hissiy ta’lim (IHT), kommunikativ faoliyat, ijtimoiy-hissiy kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, ingliz tili, faol tinglash, empatiya, hamkorlik, o‘zini boshqarish, refleksiya, integrativ rivojlanish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В статье анализируются педагогические возможности коммуникативной деятельности в развитии социально-эмоциональных компетенций учащихся начальных классов в процессе обучения английскому языку. На основе описательно-аналитического метода и модели CASEL рассматривается связь таких элементов коммуникативной деятельности, как активное слушание, обмен мнениями, диалог, групповая работа, обсуждение конфликтных ситуаций, ролевая игра, аргументация и обратная связь, с эмпатией, самосознанием, навыками выстраивания отношений, сотрудничеством, саморегуляцией, ответственным принятием решений и рефлексией. Коммуникативное и социально-эмоциональное развитие трактуются не как параллельные, а как взаимообусловленные процессы, что обосновывает необходимость их развития в рамках единой интегративной образовательной системы.

Ключевые слова: социально-эмоциональное обучение (СЭО), коммуникативная деятельность, социально-эмоциональная компетенция, начальное образование, английский язык, активное слушание, эмпатия, сотрудничество, саморегуляция, рефлексия, интегративное развитие.

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF COMMUNICATIVE ACTIVITY IN DEVELOPING SOCIAL-EMOTIONAL COMPETENCIES IN PRIMARY ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Abstract. This article examines the pedagogical potential of communicative activity in developing the social-emotional competencies of primary school learners in the process of teaching English. Using a descriptive-analytical method grounded in the CASEL framework, the study addresses the relationship between elements of communicative activity, active listening, sharing opinions, dialogue, group work, conflict discussion, role play, reasoning, and giving and receiving feedback and empathy, self-awareness, relationship skills, collaboration, self-management, responsible decision-making, and reflection. Communicative and social-emotional development are interpreted not as parallel but as mutually reinforcing processes, which substantiates the need to develop them within a single integrative educational system.

Keywords: social-emotional learning (SEL), communicative activity, social-emotional competence, primary education, English language, active listening, empathy, collaboration, self-management, reflection, integrative development.

Kirish. Boshlang‘ich maktab yoshida kommunikativ va ijtimoiy-hissiy rivojlanishni bir-biridan mustaqil kechadigan jarayonlar sifatida qarash maqsadga muvofiq emas. Bola muloqot jarayonida nafaqat axborot almashadi, balki o‘z hissiyotlarini ifodalaydi, boshqalarning hissiy holatini anglaydi, ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi hamda o‘z xulq-atvorini muayyan vaziyat talablariga moslashtiradi. Shu jihatdan nutq fikrni ifodalash vositasi bo‘lish bilan birga, bilish faoliyatini tashkil etish, emotsiyalarni namoyon qilish va hamkorlikni yo‘lga qo‘yish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi [1].

Kommunikativ faoliyat jarayonida o‘quvchi bir vaqtning o‘zida bir nechta psixologik vazifalarni bajaradi: suhbatdoshining fikrini tinglaydi va tushunishga intiladi, o‘z fikrini mantiqiy hamda izchil ifodalaydi, suhbatdoshining emotsional holatini kuzatadi, o‘z hissiyotlarini boshqaradi, muloqot jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etadi va hamkorlikni davom ettirish uchun mos kommunikativ strategiyalarni tanlaydi. Demak, muloqot jarayonining o‘zi til ko‘nikmalari bilan bir qatorda ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalarni ham faollashtiradigan murakkab faoliyat turi sifatida namoyon bo‘ladi [1].

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, an’anaviy metodik yondashuvlarda kommunikativ kompetensiya ko‘pincha lingvistik va nutqiy ko‘rsatkichlar asosida

baholanadi, ijtimoiy-hissiy tarkibiy qism esa ta'lim jarayonidan nisbatan alohida hodisa sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarining chet tilida muloqotga kirishishida hissiy va ijtimoiy omillarning, xususan, xijolat, xato qilishdan qo'rqish va o'ziga nisbatan ishonchsizlik kabi holatlarning muhim rolini metodik jihatdan yetarli darajada hisobga olmaydi.

Tadqiqotning maqsadi — taqdim etilgan nazariy materiallar hamda CASEL modeli asosida boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitish jarayonida kommunikativ faoliyat elementlari bilan ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar o'rtasidagi funksional bog'lanishni tahlil qilish, mazkur bog'lanishning ikki tomonlama xususiyatini yoritish hamda ularni integrativ rivojlantirishga doir pedagogik xulosalarni shakllantirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tavsiflovchi-tahliliy (descriptive-analytical) metodga asoslanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik bazasini kommunikativ yondashuv nazariyasi, xususan, Canale va Swain tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya konsepsiyasi [1], ijtimoiy-hissiy ta'limga oid CASEL freymvorki [2; 3], shuningdek, kommunikativ kompetensiya, chet tilini o'rganish hamda boshlang'ich ta'lim jarayonining psixologik-pedagogik asoslariga bag'ishlangan ilmiy manbalar [4; 5; 6] tashkil etdi. Mazkur manbalar mazmuniy va konseptual jihatdan tahlil qilinib, kommunikativ faoliyat hamda ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar o'rtasidagi nazariy bog'liqlikni aniqlashga yo'naltirildi.

Tadqiqotda asosiy metod sifatida kontseptual tahlildan foydalanildi. Ushbu metod orqali kommunikativ faoliyatning boshlang'ich sinf o'quvchilarining nafaqat til va nutqiy rivojlanishiga, balki ularning o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish hamda vaziyatga mos qarorlar qabul qilish ko'nikmalariga ta'siri nazariy jihatdan o'rganildi. Bunda kommunikativ topshiriqlarning tashqi nutqiy shakli bilan bir qatorda, ularni bajarish jarayonida faollashadigan psixologik va ijtimoiy-hissiy mexanizmlarga ham e'tibor qaratildi.

Tahlil jarayoni ikki asosiy bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda boshlang'ich sinf ingliz tili darslarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan asosiy kommunikativ faoliyat elementlari ajratib olindi. Ular qatoriga faol tinglash, fikr almashish, dialogga kirishish, juftlik va guruhda ishlash, turli nuqtayi nazarlarni muhokama qilish, nizoli yoki muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, rolli o'yinlar, fikrni asoslash, savol-javob, o'zaro baholash va qayta aloqa berish kabi faoliyat turlari kiritildi. Mazkur elementlar o'quvchining real yoki modellashtirilgan muloqot vaziyatida til vositalaridan foydalanishi bilan birga, turli ijtimoiy va hissiy vazifalarni bajarishini ta'minlashi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqildi.

Ikkinchi bosqichda aniqlangan kommunikativ faoliyat elementlari CASEL modelining beshta asosiy kompetensiyasi — o'z-o'zini anglash (self-awareness), o'zini boshqarish (self-management), ijtimoiy ong (social awareness), munosabatlarni boshqarish ko'nikmalari (relationship skills) va mas'uliyatli qaror qabul qilish (responsible decision-making) bilan nazariy jihatdan solishtirildi [2; 3].

Har bir kommunikativ faoliyatning qaysi ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni faollashtirishi, ushbu kompetensiyalarning muloqot jarayonida qanday namoyon bo‘lishi va ularning kommunikativ natijaga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilindi.

Olingan natijalar o‘zaro moslik tamoyili asosida tizimlashtirilib, kommunikativ faoliyat elementlari va CASEL kompetensiyalari o‘rtasidagi funksional bog‘lanish moslik jadvali ko‘rinishida ifodalandi. Bunda bir kommunikativ faoliyat elementi bir vaqtning o‘zida bir nechta ijtimoiy-hissiy kompetensiyani rivojlantirishi mumkinligi hisobga olindi. Masalan, guruhda ishlash jarayonida o‘quvchi nafaqat ingliz tilida fikr almashadi, balki boshqalarning fikrini tinglash, o‘z hissiyotlarini nazorat qilish, hamkorlik qilish va umumiy qarorga kelish kabi ko‘nikmalarni ham namoyon etadi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi kommunikativ faoliyat va ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni ikki alohida yo‘nalish sifatida emas, balki boshlang‘ich sinf ingliz tili ta’limida o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadigan jarayonlar sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Ushbu yondashuv keyingi bosqichda kommunikativ topshiriqlarning ijtimoiy-hissiy rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash va ularni integrativ rivojlantirishga qaratilgan metodik xulosalarni shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Natijalar. Kommunikativ faoliyatning ijtimoiy-hissiy mazmunini yoritishda empatiya alohida o‘rin tutadi. Suhbatdoshning hissiy holatini anglash, uning nuqtayi nazarini tushunish va vaziyatga mos ravishda javob qaytarish samarali muloqotning muhim shartlaridan biridir. O‘quvchi faol tinglash ko‘nikmasiga ega bo‘lmasa, boshqalarning hissiyotlarini yetarli darajada anglamasa yoki o‘z emotsional holatini boshqara olmasa, grammatik jihatdan to‘g‘ri va mazmunan aniq tuzilgan nutqning o‘zi ham kommunikativ maqsadga to‘liq erishishni kafolatlamaydi. Shunday qilib, kommunikativ muvaffaqiyat nafaqat til va nutqiy kompetensiyaga, balki muloqot jarayonida ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarning namoyon bo‘lishiga ham bevosita bog‘liq [1].

Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitish mazkur o‘zaro bog‘liqlikni amaliy faoliyat orqali namoyon etish uchun qulay pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Xususan, juftlik va guruhda ishlash, dialoglar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, loyiha faoliyati hamda hamkorlikka asoslangan topshiriqlar jarayonida o‘quvchilar ingliz tilidan amaliy foydalanish bilan bir qatorda bir qator ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradilar. Jumladan, suhbatdoshni faol tinglash, muloqot navbatiga rioya qilish, sherigining fikri va hissiyotlarini hurmat qilish, o‘z emotsiyalarini nazorat qilish, kelishmovchiliklarni konstruktiv yo‘l bilan hal etish, hamkorlik qilish va umumiy qarorga kelish kabi ko‘nikmalar kommunikativ faoliyatning tarkibiy qismiga aylanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kommunikativ faoliyat va ijtimoiy-hissiy ta’lim (IHT) komponentlari o‘rtasidagi bog‘liqlik bir tomonlama emas. Bir tomondan, ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar, xususan, o‘z-o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, empatiya, munosabatlarni samarali boshqarish va mas’uliyatli qaror

qabul qilish kommunikativ faoliyatning samaradorligini oshiradi. Ikkinchi tomondan, mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish uchun tashkil etilgan kommunikativ topshiriqlarning o‘zi ham o‘quvchilarga ijtimoiy vaziyatlarda faol ishtirok etish, hissiyotlarni ifodalash va boshqarish, boshqalarning nuqtayi nazarini hisobga olish hamda hamkorlikda qaror qabul qilish imkonini beradi. Shu sababli kommunikativ faoliyatni ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni rivojlantirishning tabiiy pedagogik vositalaridan biri sifatida baholash mumkin.

Kommunikativ faoliyat va IHT komponentlarining o‘zaro funksional bog‘liqligi hamda ularning boshlang‘ich sinf ingliz tili ta’limidagi namoyon bo‘lish shakllari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Kommunikativ faoliyat va IHT komponentlarining o‘zaro bog‘liqligi

Kommunikativ faoliyat elementi	Rivojlanadigan IHT komponenti
Faol tinglash	Empatiya, ijtimoiy ong (Social awareness)
Fikr almashish	O‘zini anglash (Self-awareness), o‘zini ifodalash
Dialog olib borish	Munosabatlar ko‘nikmalari (Relationship skills)
Guruhda ishlash	Hamkorlik, mas’uliyat
Mojaroni muhokama qilish	O‘zini boshqarish (Self-management), mas’uliyatli qaror qabul qilish
Rolli o‘yinlar	Empatiya, ijtimoiy moslashuv
Fikr bildirish va asoslash	O‘ziga ishonch, refleksiya
Qayta aloqa (feedback) berish va qabul qilish	Emotsiyalarni boshqarish, konstruktiv muloqot

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, kommunikativ faoliyatning turli elementlari CASEL modelining ijtimoiy-hissiy kompetensiyalari bilan o‘zaro uzviy bog‘langan. Xususan, faol tinglash empatiya va ijtimoiy ong bilan, fikr almashish o‘zini anglash va o‘z fikrini ifodalash bilan, dialog olib borish munosabatlarni rivojlantirish ko‘nikmalari bilan, guruhda ishlash hamkorlik va mas’uliyat bilan, muammoli yoki nizoli vaziyatlarni muhokama qilish esa o‘zini boshqarish va mas’uliyatli qaror qabul qilish bilan bevosita bog‘lanadi. Rolli o‘yinlar jarayonida empatiya, ijtimoiy moslashuv va boshqalarning nuqtayi nazarini tushunish ko‘nikmalari faollashsa, fikr bildirish va uni asoslash o‘ziga ishonch, o‘zini anglash va refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Qayta aloqa berish va uni qabul qilish jarayonida esa emotsional reaksiyalarni boshqarish, konstruktiv muloqot va o‘zaro hurmat kabi ko‘nikmalar namoyon bo‘ladi.

Faol tinglash oddiygina suhbatdosh nutqini eshitishdan iborat emas. U suhbat mazmunini anglash, suhbatdoshning hissiy holatini sezish, uning nuqtayi nazarini tushunish va javobni vaziyatga mos ravishda tashkil etishni talab qiladi. Shu sababli

faol tinglash nafaqat kommunikativ ko‘nikma, balki empatiya va ijtimoiy ongni rivojlantiruvchi muhim faoliyat turi sifatida ham namoyon bo‘ladi [2]. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun faol tinglashga asoslangan topshiriqlar suhbatdoshning fikrini bo‘lmasdan eshitish, uning hissiy holatiga e’tibor qaratish va mos javob berish odatini shakllantirishga yordam beradi.

Fikr almashish jarayonida o‘quvchi o‘z nuqtayi nazarini ifodalash bilan bir qatorda, o‘z fikri, hissiyoti va munosabatini anglash zaruratiga duch keladi. Bu jarayon self-awareness, ya’ni o‘zini anglash kompetensiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, o‘quvchining o‘z fikrini aniq va ishonchli ifodalash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Dialog olib borish esa o‘zaro navbatga rioya qilish, suhbatdoshning javob reaksiyasini hisobga olish, muloqot jarayonida moslashish va suhbatning izchilligini saqlashni talab etadi. Shu jihatdan dialog munosabatlarni rivojlantirish ko‘nikmalarini (relationship skills) amaliy jihatdan shakllantirish uchun samarali vosita hisoblanadi.

Guruhda ishlash jarayonida esa individual natijadan ko‘ra umumiy maqsadga erishish ustuvor ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar vazifalarni taqsimlash, bir-birining fikrini tinglash, o‘zaro yordam ko‘rsatish va umumiy qarorga kelish orqali hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bunday faoliyat o‘quvchidan nafaqat o‘z vazifasini bajarishni, balki guruh oldidagi mas’uliyatni his qilishni ham talab etadi. Shu sababli guruh faoliyati relationship skills hamda responsible decision-making kompetensiyalarining rivojlanishiga xizmat qiladi [2].

Muammoli yoki nizoli vaziyatlarni muhokama qilish kommunikativ va ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar integratsiyasining yana bir muhim ko‘rinishidir. Bunday vaziyatlarda o‘quvchi o‘z hissiyotlarini nazorat qilishi, boshqa ishtirokchilarning fikrini tinglashi, o‘z pozitsiyasini asosli va hurmat bilan ifodalashi hamda vaziyat uchun maqbul yechimni tanlashi kerak. Natijada self-management va responsible decision-making kompetensiyalari kommunikativ faoliyatning bevosita tarkibiy qismiga aylanadi. Masalan, kelishmovchilikni muhokama qilishga yo‘naltirilgan ingliz tili topshirig‘ida o‘quvchi bir vaqtning o‘zida til birliklaridan foydalanish, hissiy reaksiyasini boshqarish va suhbatdoshining pozitsiyasini hisobga olishni o‘rganadi.

Xuddi shuningdek, qayta aloqa berish va uni qabul qilish ham kommunikativ hamda ijtimoiy-hissiy rivojlanishning kesishgan nuqtalaridan biridir. O‘quvchi o‘z fikrini boshqalarga yetkazishda muloyim va konstruktiv ifodalardan foydalanishi, boshqalarning fikr-mulohazalarini esa shaxsiy tanqid sifatida emas, rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishi muhim. Bu jarayonda emotsional reaksiyalarni boshqarish, o‘zaro hurmatni saqlash va konstruktiv muloqot olib borish ko‘nikmalari shakllanadi [2].

Taqdim etilgan nazariy materiallar asosida CASEL modelining beshta komponenti kommunikativ faoliyat mazmunini tizimlashtirish uchun samarali konseptual asos bo‘lib xizmat qilishi aniqlandi. Jumladan, faol tinglash va empatiya ijtimoiy ong (social awareness) bilan, guruhdagi hamkorlik munosabatlarni

boshqarish ko‘nikmalari (relationship skills) bilan, o‘z hissiyotlarini nazorat qilish o‘zini boshqarish (self-management) bilan, o‘z fikri va hissiy holatini anglash o‘zini anglash (self-awareness) bilan, muammoli vaziyatlarda maqbul yechimni tanlash va fikrni asoslash esa mas’uliyatli qaror qabul qilish (responsible decision-making) bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi [3].

Shunday qilib, kommunikativ faoliyat elementlari va CASEL kompetensiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik ularning parallel emas, balki o‘zaro ta’sirda rivojlanishini ko‘rsatadi. Ingliz tili darslarida kommunikativ topshiriqlarni maqsadli tashkil etish orqali til kompetensiyasi bilan bir qatorda o‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarini ham izchil rivojlantirish mumkin.

Muhokama. Kommunikativ va ijtimoiy-hissiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik bir tomonlama emas, balki ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, kommunikativ faoliyat ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun tabiiy sharoit yaratadi. Ikkinchi tomondan, shakllangan ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar kommunikativ faoliyatning samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘z hissiyotlarini boshqara oladigan, o‘ziga ishongan va empatiya namoyon eta oladigan o‘quvchilar chet tilida muloqot qilish jarayonida faolroq ishtirok etishi, kommunikativ tashabbus ko‘rsatishi va xato qilishdan nisbatan kamroq qo‘rqishi mumkin. Aksincha, emotsional zo‘riqish, ijtimoiy xavotir va o‘ziga ishonchsizlik kommunikativ faollikni pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi [1].

Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinflarda ingliz tili darslarida emotsional jihatdan xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O‘quvchi o‘z fikrini erkin bildira oladigan, xato qilishdan ortiqcha qo‘rqmaydigan va tengdoshlari bilan hamkorlik qila oladigan muhitda kommunikativ faoliyatga faolroq jalb etiladi. Bunday muhit, ayniqsa, boshlang‘ich yoshdagi o‘quvchilarning chet tilida gapirishga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va muloqotdagi psixologik to‘siqlarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Taqdim etilgan mualliflik konsepsiyasiga ko‘ra, boshlang‘ich ta’limda ingliz tilidagi kommunikativ faoliyat nafaqat kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish vositasi, balki ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik mexanizm sifatida ham qaraladi. Bunda kommunikativ va ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar bir-biridan alohida yo‘nalishlar sifatida emas, balki yagona integrativ ta’lim tizimi doirasida o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirilishi taklif etiladi [4].

Mazkur konsepsiyaning mantiqiy tuzilishi kommunikativ faoliyatdan boshlanib, faol tinglash orqali empatiyaga, fikr almashish orqali o‘zini anglashga, dialog orqali munosabatlar ko‘nikmalariga, hamkorlik orqali ijtimoiy mas’uliyatga, nizoli vaziyatlarni hal qilish orqali o‘zini boshqarishga va refleksiya orqali mas’uliyatli qaror qabul qilishga yo‘naladi. Ushbu komponentlarning o‘zaro ta’siri kommunikativ va ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarning integrativ rivojlanishiga olib keluvchi konseptual zanjir sifatida ifodalanadi [5].

Ushbu modelning pedagogik ahamiyati shundaki, u ingliz tili darsidagi kommunikativ topshiriqlarni faqat til materialini o‘zlashtirish va mashq qilish vositasi sifatida talqin etish doirasini kengaytiradi. Dialog, juftlik va guruh ishlari, rolli o‘yinlar, loyiha faoliyati hamda muammoli kommunikativ vaziyatlarning samaradorligi nafaqat o‘quvchining til vositalaridan qay darajada to‘g‘ri foydalanishi, balki uning sherigi bilan qanday munosabat o‘rnatishi, qanday tinglashi, o‘z fikrini qanday ifodalashi, kelishmovchiliklarni qanday boshqarishi va qarorlarni qanday qabul qilishi bilan ham belgilanadi. Demak, topshiriqning kommunikativ natijasi bilan uning ijtimoiy-hissiy natijasini bir-birini to‘ldiruvchi pedagogik ko‘rsatkichlar sifatida baholash mumkin [2; 5].

Xulosa. Taqdim etilgan materiallarning tahlili boshlang‘ich ingliz tili ta’limida kommunikativ faoliyat va ijtimoiy-hissiy rivojlanish o‘rtasida barqaror funksional bog‘lanish mavjudligini ko‘rsatadi. Kommunikativ faoliyat o‘quvchidan faqat til vositalaridan foydalanishni emas, balki faol tinglash, suhbatdoshni anglash, hissiyotlarni boshqarish, hamkorlik qilish, kelishmovchiliklarni konstruktiv hal etish va refleksiya kabi ko‘nikmalarni ham talab qiladi. Shu sababli kommunikativ va ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni parallel ravishda shakllanadigan, biroq bir-biridan mustaqil bo‘lmagan, o‘zaro ta’sirlashuvchi komponentlar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir [1; 2].

Boshlang‘ich ingliz tili darslarida dialog, rolli o‘yin, juftlik va guruh ishlari, loyiha faoliyati hamda muammoli kommunikativ vaziyatlardan foydalanish ushbu integratsiyani amaliy jihatdan ta’minlash imkonini beradi. Mazkur faoliyat turlarida til o‘rganish maqsadi bilan bir qatorda empatiya, hamkorlik, o‘zini boshqarish, ijtimoiy mas’uliyat va mas’uliyatli qaror qabul qilish kabi ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar ham faollashadi [2; 3].

Shunday qilib, kommunikativ faoliyat ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun tabiiy pedagogik muhit yaratadi, ijtimoiy-hissiy kompetensiyalar esa muloqotning samaradorligini qo‘llab-quvvatlaydi. Ushbu ikki yo‘nalishni yagona integrativ ta’lim tizimida tashkil etish keyingi metodik tizim, dars modeli, kommunikativ topshiriqlar va diagnostika vositalarini ishlab chiqish uchun konseptual poydevor bo‘lib xizmat qilishi mumkin [4; 5]. Keyingi tadqiqot bosqichi sifatida mazkur nazariy modelni boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ishtirokidagi empirik tadqiqotlar, jumladan, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma va diagnostik testlar asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47. DOI: 10.1093/applin/I.1.1.

2. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). CASEL's SEL Framework: What Are the Core Competence Areas and Where Are They Promoted? – 2020.

3. Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B., Taylor R.D., Schellinger K.B. The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions // Child Development. – 2011. – Vol. 82, No. 1. – P. 405–432. DOI: 10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x.

4. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics / J.B. Pride, J. Holmes (eds.). – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.

5. Krashen S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Oxford: Pergamon Press, 1982.

6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / ed. M. Cole et al. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 37.016:81'42:373.5

Umarov Bahrom Norboyevich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi "Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

O'QUVCHILARNING IJTIMOIY VA TABIIY FANLAR BO'YICHA DARSLIK MATNLARINI O'QIB TUSHUNISHI: FANGA XOS XUSUSIYATLAR VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Muallif maqolada ijtimoiy va tabiiy fanlar darsliklaridagi matnlarni tushunishda uchraydigan farqlarni tahlil qildi. Tadqiqotning maqsadi matn qiyinligi, fanga xos bayon va dalillash tartibi hamda o'qituvchi yordami o'rtasidagi bog'lanishni ochib berishdan iborat. Tahlil ijtimoiy fanlar matnlarida muallif nuqtai nazari, yashirin ma'no va matndan olingan dalilni tushuntirish muhimligini ko'rsatdi. Tabiiy fanlar matnlarida esa maxsus atama, jarayon, sabab-oqibat hamda jadval va diagrammadagi axborotni asosiy bayon bilan bog'lash ustun turadi. O'qituvchi umumiy o'qish amallarini har bir fanga mos o'qish usuli va bosqichli yordam bilan uyg'unlashtirishi kerak.

Kalit so'zlar: o'qib tushunish, fanga xos savodxonlik, darslik matni, matn qiyinligi, fanga xos bayon va dalillash, bosqichli pedagogik yordam, o'qish usuli, mezonga asoslangan baholash.

ПОНИМАНИЕ УЧАЩИМИСЯ ТЕКСТОВ УЧЕБНИКОВ ПО СОЦИАЛЬНЫМ И ЕСТЕСТВЕННЫМ НАУКАМ: ПРЕДМЕТНО-СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье анализируются различия, возникающие при понимании текстов учебников по социальным и естественным наукам. Цель исследования заключается в выявлении взаимосвязи между сложностью текста, предметно-специфическими особенностями изложения и

аргументации, а также педагогической поддержкой учителя. Анализ показал, что при работе с текстами по социальным наукам важное значение имеют понимание авторской точки зрения, скрытого смысла и интерпретация доказательств, представленных в тексте. В текстах по естественным наукам преобладают понимание специальных терминов и процессов, установление причинно-следственных связей, а также соотнесение информации, представленной в таблицах и диаграммах, с основным содержанием текста. Учителю необходимо сочетать общие стратегии чтения с предметно-специфическими способами работы с текстом и поэтапной педагогической поддержкой.

Ключевые слова: понимание прочитанного, предметная грамотность, текст учебника, сложность текста, предметно-специфическое изложение и аргументация, поэтапная педагогическая поддержка, стратегии чтения, критериальное оценивание.

STUDENTS' COMPREHENSION OF TEXTBOOK TEXTS IN SOCIAL AND NATURAL SCIENCES: SUBJECT-SPECIFIC FEATURES AND PEDAGOGICAL APPROACHES

Abstract. This article analyzes the differences that arise in students' comprehension of textbook texts in social and natural sciences. The purpose of the study is to reveal the relationship between text complexity, subject-specific modes of exposition and argumentation, and teacher support. The analysis showed that understanding texts in the social sciences requires particular attention to the author's perspective, implicit meaning, and the interpretation of evidence presented in the text. In natural science texts, greater emphasis is placed on understanding specialized terminology and processes, identifying cause-and-effect relationships, and connecting information presented in tables and diagrams with the main content of the text. Teachers should integrate general reading strategies with subject-specific approaches to reading and scaffolded pedagogical support.

Keywords: reading comprehension, disciplinary literacy, textbook text, text complexity, subject-specific exposition and argumentation, scaffolded pedagogical support, reading strategies, criterion-referenced assessment.

Kirish. O‘qib tushunish o‘quvchining matnda bevosita berilgan ma’lumotni topishi bilangina cheklanmaydi. U matnning ochiq va yashirin ma’nosini anglash, uning qismlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash, xulosa chiqarish hamda keltirilgan dalillarni baholashni ham qamrab oladi. Axborotni taqqoslash, o‘zaro bog‘lash va undan muayyan xulosaga kelish bilan bog‘liq fikrlash jarayonlari aqliy amallar sifatida tavsiflanadi. Matn mazmunini ochiq va yashirin ma’lumotlar asosida anglash hamda izohlash esa talqin qilish jarayonini tashkil etadi. PISA va PIRLS xalqaro baholash dasturlarida ham o‘qib tushunish bir-biri bilan uzviy

bog‘liq bo‘lgan bir necha aqliy amallar orqali baholanadi [17, 18]. Ushbu amallarning umumiy kognitiv asoslari o‘xshash bo‘lsa-da, ularni qo‘llash usullari matnning qaysi fan doirasiga mansubligiga qarab farqlanadi.

Ijtimoiy fanlar darsliklaridagi matnlarni tushunish ko‘pincha muallif nuqtai nazarini aniqlash, obrazli ifodalar va yashirin ma’nolarni talqin qilish, shuningdek, madaniy ishoralarni anglashni talab etadi. Bunday matnlarda muallif muayyan fikrni turli dalillar yordamida asoslaydi va o‘quvchidan ushbu dalillarning mazmuni hamda o‘zaro bog‘liqligini tushunish talab qilinadi. Tabiiy fanlar darsliklaridagi matnlarda esa maxsus atamalarning ma’nosini anglash, jarayonlarning ketma-ketligini tiklash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va asoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda o‘quvchi ko‘pincha jadval, diagramma va sxemalarda berilgan axborotni asosiy matn mazmuni bilan bog‘lashi lozim bo‘ladi.

Shu sababli bir fan doirasida shakllangan o‘qish usullarini boshqa fan matnlariga o‘z-o‘zidan to‘liq ko‘chirib qo‘llash har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Muayyan fan doirasida qabul qilingan savol qo‘yish, fikrni bayon etish, dalil keltirish va xulosa chiqarish tartiblarini anglash hamda qo‘llay olish fanga xos savodxonlik sifatida izohlanadi. Fanga xos bayon va dalillash deganda esa ma’lumotning qanday tartibda bayon qilinishi, qaysi turdagi dalillar ishonchli deb qabul qilinishi va xulosaning qanday asoslanishi tushuniladi. Mazkur tushuncha faqatgina muayyan fanga oid maxsus atamalarni bilish bilan cheklanmaydi.

O‘quvchining muayyan mavzu yuzasidan avvaldan egallagan bilimlari mavzuga doir dastlabki bilimlar sifatida qaraladi. Ushbu bilimlar yangi axborotni tushunish, uni mavjud bilimlar bilan bog‘lash va matn mazmunini chuqurroq anglashda muhim omil hisoblanadi. O‘qitish jarayonida o‘qituvchi dastlab o‘quvchiga ko‘proq yo‘naltiruvchi yordam ko‘rsatadi, o‘quvchining mustaqil ishlash darajasi ortib borgani sari esa ushbu yordam bosqichma-bosqich kamaytiriladi. Bunday yondashuv bosqichli pedagogik yordam sifatida tavsiflanadi.

Mavjud manbalarda matndagi muayyan belgilar yoki qiyinchiliklardan kelib chiqib, dars jarayonida qanday pedagogik qaror qabul qilish zarurligi har doim ham aniq ko‘rsatib berilmagan. Aynan shu holat tadqiqotning asosiy pedagogik muammosini belgilaydi. Jumladan, matndagi qiyinchiliklar aniqlangandan so‘ng, o‘qituvchi o‘quvchiga qaysi aqliy amal yoki o‘qish usulini ko‘rsatib berishi kerak? Ijtimoiy va tabiiy fanlar matnlariga bir xil o‘qish strategiyalarini qo‘llash qanchalik samarali? O‘quvchining mavzuga doir dastlabki bilimlari matnni tushunish darajasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi? Pedagogik yordamni qaysi bosqichda va qanday mezonlar asosida kamaytirish lozim? Shuningdek, o‘qituvchi yoki tadqiqotchi o‘quvchining yangi matn bilan mustaqil ishlashga tayyorligini qanday dalillar va mezonlar asosida baholashi mumkin?

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy va metodik manbalar mazmuniga ko‘ra to‘rt yo‘nalishda guruhlandi: matnning so‘z tanlovi, gap tuzilishi va mazmuni bilan bog‘liq qiyinlik darajasini aniqlashga bag‘ishlangan tadqiqotlar [1–6, 15, 16]; darslik matnlarining tili, fanga xos bayon va dalillash xususiyatlarini o‘rganuvchi

tadqiqotlar [7, 8, 12]; o‘qib tushunishni fan mazmuni bilan bog‘liq holda o‘rgatish va bosqichli pedagogik yordam masalalarini yorituvchi tadqiqotlar [9–13]; o‘qib tushunish darajalari, kognitiv amallar va baholash mezonlarini belgilovchi manbalar [14, 17, 18].

Mazkur manbalar matn qiyinligi, fanga xos bayon va dalillash xususiyatlari, o‘qitish usullari hamda o‘qib tushunishni baholash mezonlari asosida qiyosiy tahlil qilindi. Bunda matndagi qiyinlikni belgilovchi xususiyatlar, fanga xos dalillash shakllari, o‘qituvchining pedagogik yordami va uning bosqichlari hamda o‘quvchining tushunish darajasini aniqlovchi baholash dalillari o‘rtasidagi bog‘lanishlar o‘rganildi.

Tahlil natijasida matn xususiyatlari, o‘quvchidan talab qilinadigan aqliy amallar, o‘qituvchining pedagogik yordami va o‘quvchi natijalarini baholash mezonlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlashga asosiy e’tibor qaratildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matn qiyinligini faqat bitta til belgisining yuqori yoki pastligi bilan izohlash mumkin emas. Sh. Abdiraimov matn turlari va janrlari bo‘yicha qiyinliklar jadvalini yaratishni istiqbolli yo‘nalish sifatida ko‘rsatadi [1, 87-b.]. Bu matn turi va janrini hisobga olmaydigan yagona formula o‘quvchining real o‘qish qiyinligini to‘liq aks ettira olmasligini anglatadi. Shu bois gap uzunligi, so‘zlarning takrorlanishi yoki lug‘aviy tarkib kabi alohida ko‘rsatkichlar o‘quv vazifasi murakkabligini mustaqil belgilamaydi.

M. I. Solnishkina, D. Maknamara va R. R. Zamaletdinov matnning o‘ziga xos qiyinligi bilan uni o‘qish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchilikni farqlaydi. Birinchi turdagi qiyinlik matnning nisbatan barqaror xususiyati bo‘lsa, ikkinchisi o‘quvchining til tajribasi va tayyorgarligiga bog‘liq [2, 118-b.]. Demak, matn murakkabligini baholashda lingvistik xususiyatlar bilan birga o‘quvchining dastlabki bilimi, so‘z boyligi, o‘qish tajribasi va topshiriq sharoitini ham hisobga olish zarur.

Matn qiyinligini tushunishda til belgilari, bilish jarayonlari va ta’lim vazifasini o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqish talab etiladi [3]. Lug‘aviy zichlik, maxsus atamalarning ko‘pligi, nominallashuv va gap tuzilishining murakkabligi matnni qabul qilishni qiyinlashtirishi mumkin. Masalan, “tahlil qilindi” o‘rniga “tahlilning amalga oshirilishi” shaklining qo‘llanishi fikrni qabul qilishni murakkablashtiradi. Biroq bunday belgilar faqat qiyinchilik manbasini ko‘rsatadi, pedagogik yordamni belgilamaydi.

So‘zlarning uchrash chastotasiga oid tadqiqotlarda kam uchraydigan so‘zlarning o‘qish jarayoniga ta’siri ko‘z harakati orqali o‘rganilgan [4]. O‘qish vaqtida ko‘zning muayyan so‘z ustida to‘xtashi fiksatsiya deb ataladi. Tadqiqotlarda fiksatsiya soni so‘z uzunligi, davomiyligi esa uning uchrash darajasi bilan bog‘liqligi aniqlangan [1, 219-b.]. Bu notanish va uzun so‘zning o‘quvchi uchun bir xil qiyinchilik tug‘dirmasligini ko‘rsatadi. Shu bois maxsus atamaning ma’nosi bilan birga uning matndagi vazifasi va boshqa tushunchalar bilan aloqasini ham tushuntirish lozim.

Bolalar uchun mo‘ljallangan matn qiyinligini dasturiy vositalar yordamida aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar matnning qaysi yoshdagi va qanday tayyorgarlikka ega o‘quvchiga mo‘ljallanganini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [5]. Darsliklar murakkabligini gap tuzilishi asosida baholagan tadqiqotlarda ham natijalar muayyan ta’lim bosqichi bilan bog‘langan [15, 16]. Biroq bunday formulalar o‘quvchining aynan qayerda qiynalganini ko‘rsatmasligi mumkin. Shu sababli matn belgilarini o‘quvchi bajargan topshiriqlar va javoblari bilan birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

S. Sharov neyron tarmoq modeli orqali olingan natijalarni janrdan ajratib talqin qilish ehtiyotkorlikni talab etishini ko‘rsatadi. Til xususiyatlari ayrim hollarda matn qiyinligidan ko‘ra uning janri bilan kuchliroq bog‘liq bo‘lishi mumkin [6, 372-b.]. Masalan, otlarning ko‘pligi yoki so‘zlarning xilma-xilligi muayyan janrning tabiiy xususiyati bo‘lishi mumkin. Demak, dasturiy baholash natijalarini fan, janr va matnning pedagogik maqsadi nuqtayi nazaridan qayta talqin qilish zarur.

Darslik matni ilmiy bilimni o‘quvchining yosh va tayyorgarlik darajasiga mos tartibda bayon etib, fanga xos fikrlash va dalillash tartibini ham namoyon qiladi. Korpus tahlili darsliklarda maxsus atamalarning takrorlanishi, qo‘llanish konteksti va ma’nosining izchil ochib borilishini aniqlash imkonini beradi [7]. Agar atama bir marta ta’riflanib, keyingi o‘rinlarda izchil qo‘llanmasa, o‘quvchi tushunchalar o‘rtasida barqaror bog‘lanish hosil qilishda qiynalishi mumkin.

Sh. R. Rahmatova tabiiy va ijtimoiy fanlar darsliklaridagi mazmunli so‘zlar zichligini qiyoslagan [8]. Natijalar bunday so‘zlar ulushi fan va matn turiga qarab farqlanishini ko‘rsatadi. Mazmunli so‘zlar zichligining yuqoriligi qisqa hajmga katta miqdordagi axborot jamlanganini anglatishi mumkin. Bunday matnni tushunish uchun o‘quvchi maxsus atama, jarayon, dalil va xulosa o‘rtasidagi mazmuniy bog‘lanishni tiklashi kerak.

Ijtimoiy fanlar darsliklarida ma’no ko‘pincha muallif nuqtayi nazari, kontekst va umumiy mazmun orqali ochiladi. O‘quvchi muallif qarashini ajratadi, obrazli yoki ko‘chma ifodalarni izohlaydi va xulosani matndan olingan dalillar bilan asoslaydi. Tabiiy fanlar darsliklarida esa maxsus atama, jarayon va sabab-oqibat munosabatlari markaziy o‘rin tutadi. O‘quvchi jarayonning sharti, kechishi va natijasini matn, jadval, diagramma yoki sxemadagi ma’lumotlar bilan bog‘laydi.

P. Berk va E. Kennedi fanga xos savodxonlik o‘qish ko‘nikmasi bilan fan mazmuni o‘rtasidagi uzilishni kamaytirishini ta’kidlaydi [12, 642-b.]. Mualliflar tabiiy fan, tarix va tasviriy san’at fanlarida savodxonlikni rivojlantirgan olti nafar o‘qituvchi tajribasini tahlil qilgan [12]. Natijalar turli fanlarda umumiy o‘qish amallari mavjudligini, biroq savollar, dalillar va xulosa chiqarish mezonlari fan xususiyatiga ko‘ra farqlanishini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy va tabiiy fanlar matnlari o‘rtasida mutlaq farq mavjud emas. Har ikkala turdagi matnda ham o‘quvchi asosiy fikrni aniqlaydi, dalilni ajratadi, xulosa chiqaradi va matn qismlari o‘rtasidagi bog‘lanishni tiklaydi. Farq asosan aqliy amal va natijani baholash mezonlarida namoyon bo‘ladi: ijtimoiy fanlarda muallif nuqtayi

nazari va dalillangan xulosa, tabiiy fanlarda esa jarayon, sabab-oqibat va ma'lumotlarga muvofiqlik ustuvor hisoblanadi.

Matnni soddalashtirish o'qishni qo'llab-quvvatlovchi vositalardan biridir. Bunda matn qiyinligi kamaytiriladi, biroq asosiy mazmun va muhim fikriy munosabatlar saqlanadi. L. Javure-Dreve va hammualliflar ikkinchi sinfdagi 165 nafar bolaga adabiy va ilmiy matnlarning oddiy hamda soddalashtirilgan variantlarini taqdim etgan [9]. Natijalar soddalashtirilgan matnlarda o'qish ravonligi va tushunish darajasi yuqoriroq bo'lganini ko'rsatgan [9, 85-b.]. Biroq fanga xos atamalar, sabab-oqibat bog'lanishlari va dalillash tartibini haddan tashqari qisqartirish o'quvchining fanga xos o'qish usullarini egallashiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Shu sababli soddalashtirilgan matnni doimiy o'rinbosar emas, balki vaqtinchalik tayanch sifatida qo'llash maqsadga muvofiq. Ijtimoiy fanlar matnida obrazlilik va muallif nuqtayi nazarini, tabiiy fan matnida esa asosiy atama, shart va sababiy bog'lanishni saqlash zarur. Soddalashtirishda matn hajmini qisqartirishdan ko'ra, o'quvchi bajarishi lozim bo'lgan mazmuniy va aqliy amallarni saqlash muhim.

Savodxonlikni fan mazmuni bilan birgalikda o'qitish o'quvchiga matnni tushunish usullarini egallash va shu orqali fan bilimlarini o'zlashtirish imkonini beradi. H. Xvang, S. Q. Kabell va R. E. Joyner 35 ta tajribaviy tadqiqot natijasini umumlashtirib, so'z boyligi va o'qib tushunish bo'yicha ijobiy ta'sirni aniqlagan [10, 223-b.]. O'qish, so'z boyligi va fan bilimlari bo'yicha katta, yozuv bo'yicha esa o'rtacha ta'sir qayd etilgan. Biroq tadqiqotlar turli fan, sinf va ta'lim davomiyligini qamrab olgani sababli natijalarni mahalliy sharoitga ko'chirishda ehtiyotkorlik zarur.

Fanga xos o'qishni rivojlantirish uchun har bir fan mazmuni va faoliyatiga mos metodik yondashuv zarur. Umumiy o'qish strategiyalari asosiy fikrni aniqlash, xulosa chiqarish va dalilni baholashni ta'minlasa, fanga xos yondashuv bu amallarni muayyan fan mazmuni bilan bog'laydi. O'qituvchi strategiyani faqat qoida sifatida tushuntirmasdan, uni matn ustida amalda ko'rsatishi, o'quvchi bilan birgalikda mashq qilishi va yordamni bosqichma-bosqich kamaytirishi lozim. T. Mixalskiy tadqiqotida ham o'qituvchi yordamining qachon berilishi uning mazmuni kabi muhimligi ko'rsatilgan [13].

Pedagogik maqsad mashqdagi tayyor javobni takrorlash emas, balki o'quvchining o'rganilgan usulni yangi vaziyatda mustaqil qo'llay olishidir. K. de-la-Penya va M. X. Luke-Roxas meta-tahlilida matnda ochiq berilgan ma'lumotni tushunish ko'rsatkichi yuqori, yashirin bog'lanishlardan xulosa chiqarish, ma'lumotni baholash va qismlarni birlashtirish ko'rsatkichlari esa nisbatan pastroq bo'lgan [14, 1-b.]. Bu baholashni faqat ma'lumotni eslab qolish bilan cheklamaslik zarurligini ko'rsatadi.

PISA va PIRLS baholash dasturlarida axborotni topish bilan bir qatorda ma'noni tushuntirish, xulosa chiqarish, ma'lumotni baholash va turli shakllarda

berilgan axborotni birlashtirish kabi o‘qish amallari ajratiladi [17, 18]. Shu asosda baholash vositalari matnda to‘g‘ridan-to‘g‘ri berilgan ma’lumotni topish, yashirin munosabatlarni tiklash, dalillar asosida xulosa chiqarish hamda jadval, diagramma yoki sxemadagi ma’lumotlarni matn bilan birlashtirish kabi amallarni qamrab olishi lozim.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar matn qiyinligini baholashda yagona lingvistik ko‘rsatkichga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Matn qiyinligi uning til xususiyatlari, janri, fan sohasi, mazmuniy tuzilishi, o‘quvchi tajribasi va topshiriq talablarining o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Shu bois darslik matnlarining qiyinligini aniqlashda avtomatik ko‘rsatkichlarni o‘quvchi faoliyati va pedagogik topshiriqlar tahlili bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

Tahlil natijalari. Birinchi natija matn qiyinligini bir nechta omil bilan izohlash zaruratidir. Mazmunli so‘zlar zichligi, maxsus atamalarning takrorlanishi, harakatni ot shaklida ifodalash va murakkab gap tuzilishi ehtimoliy to‘siqni ko‘rsatadi. Biroq o‘quvchining haqiqiy qiyinchiligi matn, o‘quvchi va topshiriq o‘zaro ta’sir qilganda yuzaga keladi [1–6, 15, 16]. Shu sababli matnning tashqi belgisi pedagogik qaror uchun yakuniy xulosa emas, dastlabki dalildir.

Ikkinchi natija o‘qish usullarini ikki qatlamda o‘rgatish zaruratidir. Birinchi qatlam asosiy fikrni aniqlash, xulosa chiqarish va dalilni baholash kabi umumiy amallarni qamraydi. Ikkinchi qatlam har bir fanga xos savol, dalil va bayon tartibini o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy fanlar matnlarida nuqtai nazar va matndan olingan asos muhim. Tabiiy fanlar matnlarida esa maxsus atama, jarayon, sababiy bog‘lanish va ko‘rgazmali ma’lumot ustun turadi [7, 8, 12].

1-jadval

Ijtimoiy va tabiiy fanlar darsliklaridagi matnlarni tushunish amallarining qiyosi

Tahlil yo‘nalishi	Ijtimoiy fanlar matni	Tabiiy fanlar matni	O‘quvchi tushunganini ko‘rsatuvchi dalil
Asosiy ma’no	mavzu, muallif nuqtai nazari va yashirin g‘oyani tushuntirish;	tushuncha, qonuniyat yoki jarayonni aniqlash;	asosiy fikrni o‘z so‘zi bilan ifodalash;
Dalil	iqtibos, obraz, matn tuzilishi va voqea muhiti;	kuzatuv, fakt, o‘lchov va jarayon bosqichi;	xulosani matndan olingan dalil bilan bog‘lash;
Bog‘lanish	qahramon, voqea va nuqtai nazar munosabati;	sabab, shart, jarayonning kechishi va natija zanjiri;	bog‘lanishni sxema yoki izoh orqali ko‘rsatish;
Jadval va rasmdagi axborot	illyustratsiya yoki matn tuzilishi unsurini ma’no bilan bog‘lash;	jadval, diagramma va sxemani asosiy bayon bilan birlashtirish;	ikki shakldagi axborotdan yagona xulosa chiqarish;

Tahlil yo‘nalishi	Ijtimoiy fanlar matni	Tabiiy fanlar matni	O‘quvchi tushunganini ko‘rsatuvchi dalil
Ma’lumotni baholash	tushuntirishning matnga asoslanganini baholash;	tushuntirishning ma’lumot va jarayonga mosligini baholash;	muqobil xulosani rad yoki qabul qilish;

Uchinchi natija o‘qish usulini bosqichma-bosqich o‘rgatish zarurati bilan bog‘liq. Manbalar to‘rt harakatni o‘zaro bog‘lashga asos beradi:

o‘qituvchi usulni amalda ko‘rsatadi;

o‘quvchi yordam bilan mashq qiladi;

o‘qituvchi yordamni asta-sekin kamaytiradi;

o‘quvchi usulni yangi matnda mustaqil qo‘llaydi [9–13].

O‘qituvchi yordam mazmunini fanga, yordam vaqtini esa o‘quvchining harakatiga qarab tanlashi kerak.

1-rasm. Manbalar tahlili asosida tuzilgan o‘qib tushunishni o‘rgatish tartibi

To‘rtinchi natija tayyor namunaga o‘xshash mashqni bajarish bilan usulni egallash o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi. O‘quvchi o‘rganilgan amalni yangi mazmundagi matnda mustaqil qo‘llay olsa, usul o‘zlashtirilgani haqida ehtiyotkor xulosa qilish mumkin. Buning uchun o‘qituvchi yoki tadqiqotchi mazmuni yangi, ammo bir xil aqliy amalni talab qiladigan topshiriq beradi. Baholovchi javobning to‘g‘riligi bilan birga uning matndan olingan dalilini ham tekshiradi.

Beshinchi natija muallif tahlil qilgan manbalarda yetarlicha o‘rganilmagan masalalarni ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar ijtimoiy va tabiiy fanlar matnlarini bir xil ishtirokchilar, teng talabli topshiriqlar va yagona mezonlar asosida yetarlicha qiyoslamagan. Ular natija bilan unga ta’sir qilgan o‘qitish harakati o‘rtasidagi bog‘lanishni ham ko‘p hollarda alohida o‘lchamagan. Manbalar jadval, diagramma va sxemadagi axborotni tushunishga doir cheklangan dalil beradi.

2-jadval

Manbalar tahlilidan olingan xulosalar, o‘qitish harakatlari va talab etiladigan dalillar

Manbalar tahlilidan olingan xulosa	Natijaga olib boruvchi o‘qitish harakati	O‘lchanadigan natija	Talab etiladigan dalil
Matnning tashqi belgilarini o‘lchashning o‘zi yetarli emas	o‘qituvchi yoki tadqiqotchi matn, o‘quvchi va topshiriqni birgalikda o‘rganadi;	qiyinchilik turining aniqlanishi;	xato tahlili va o‘quvchi izohi;
Fanlarda fikrni bayon va asoslash tartibi turlicha	o‘qituvchi umumiy o‘qish usulini fanga xos amal bilan to‘ldiradi;	ma’noni tushuntirish yoki sababni izohlash sifati;	mezonga asoslangan yozma yoki og‘zaki javob;
Yordamning vaqti va darajasi muhim	o‘qituvchi usulni ko‘rsatadi, o‘quvchi yordam bilan mashq qiladi, so‘ng o‘qituvchi yordamni kamaytiradi;	o‘qish usulini mustaqil qo‘llash;	dars kuzatuvi va jarayon bayoni;
Tanish mashq natijasi yangi matnda mustaqil ishlashni isbotlamaydi	o‘qituvchi yangi mazmunda bir xil aqliy amalni talab qiladi;	o‘qish usulini yangi matnda mustaqil qo‘llash;	mazmuni yangi va kechiktirib berilgan topshiriq;
Umumiy ball natijaning sababini ochmaydi	tadqiqotchi natija va o‘quvchining ishlash jarayoni haqidagi dalillarni birlashtiradi;	o‘qib tushunish amali va uning asosi;	baholash mezoni, o‘quvchi ishi va o‘z faoliyatini tahlil qilish;

Keyingi tadqiqotda tadqiqotchi o‘zgartiradigan omil, ya’ni mustaqil o‘zgaruvchi sifatida har bir fan xususiyatiga mos o‘qitish metodikasini tanlashi mumkin. O‘lchanadigan natija bog‘liq o‘zgaruvchi deb yuritiladi. Bu natija to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumotni tushunish, yashirin bog‘lanishdan xulosa chiqarish, ma’lumotni baholash va turli axborotni birlashtirish ko‘rsatkichlarini qamraydi. Munosabatni tekshirishdan oldin tadqiqotchi guruhlarni, boshlang‘ich darajani va o‘qituvchi metodikani rejadagi tartibda bajargan-bajarmaganini belgilashi kerak.

Muhokama. Manbalar tahlili matnning tashqi belgilari bilan o‘quvchi boshdan kechiradigan qiyinchilikni bir xil tushuncha deb bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Matndagi so‘z, gap va tuzilish belgilari ehtimoliy to‘siqlarni ko‘rsatadi. O‘quvchiga doir tahlil esa uning muayyan topshiriqda qaysi aqliy amalni bajara olmayotganini aniqlaydi. Bu ikki yondashuv bir-birini to‘ldiradi, ammo biri ikkinchisining o‘rnini bosmaydi.

Matn belgilarini dastur orqali hisoblash katta matnlar to‘plamini bir xil mezonda tahlil qilish imkonini beradi [1–6]. Biroq natija matn mazmuni va janriga bog‘liq. So‘zning kam uchrashi, gapning uzunligi yoki harakatning ot shaklida

ifodalanishi qiyinlik manbai bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ayni belgi muayyan janrning odatiy xususiyati ham bo‘lishi mumkin [6]. Shuning uchun dastur ko‘rsatkichlarini mazmunga doir tahlil bilan to‘ldirish zarur.

Matn va topshiriq qiyinchiligini ham farqlash lozim. O‘quvchi matndan asosiy faktni oson topishi, ammo yashirin sababni aniqlashda qiynalishi mumkin. Demak, qiyinchilik matngagina emas, topshiriqda talab qilinadigan amalga ham bog‘liq. Shu sababli o‘qituvchi “o‘quvchi nimani bilmadi?” degan savol bilan birga “o‘quvchi qaysi amalni bajara olmadi?” degan savolni ham qo‘yishi kerak.

Ijtimoiy va tabiiy fanlarda fikrni bayon qilish va asoslash tartibi turlicha bo‘lib, bu farq o‘qish usulini tanlashga ta’sir qiladi. Ijtimoiy fanlar matnlarida o‘quvchi tushuntirishni matndan olingan dalil, umumiy mazmun va muallif qarashi bilan tekshiradi. Tabiiy fanlar matnlarida esa tushuntirish jarayonning kechishi, shartlari va ma’lumotga mosligi asosida baholanadi. Shu sababli bir xil “asosiy g‘oyani toping” topshirig‘i ikki fan uchun turli aqliy amalni talab qilishi mumkin.

Manbalar umumiy va fanga xos savodxonlikni qarama-qarshi qo‘ymaydi. Umumiy o‘qish amallari matnni tushunishga yordam bersa, fanga xos amallar dalilning mazmuni va ishonchliligini belgilaydi. Masalan, ijtimoiy fanlarda so‘z tanlovi, obraz va muallif qarashi muhim dalil bo‘lishi mumkin. Tabiiy fanlarda esa kuzatuv, o‘lchov va jarayon ketma-ketligi asosiy dalil vazifasini bajaradi.

Matnni soddalashtirish va o‘qish usulini o‘rgatish ikki xil vazifadir. Soddalashtirish o‘quvchining ayni paytdagi aqliy yukini kamaytiradi [9], o‘qish usulini o‘rgatish esa uni murakkab matn bilan mustaqil ishlashga tayyorlaydi [10–13]. Matn doim soddalashtirilsa, o‘quvchi fan tili bilan ishlash imkoniyatini yo‘qotishi mumkin. O‘qish usuli misolsiz va yordamsiz berilsa, u amalda qo‘llanmaydigan qoidaga aylanadi. Shuning uchun bu ikki yondashuvni bosqichma-bosqich bog‘lash maqsadga muvofiq.

O‘qitish tartibi quyidagi besh bosqichni qamrab oladi: o‘qituvchi matn va topshiriqdagi qiyinlikni aniqlaydi; fanga xos o‘qish usulini amalda ko‘rsatadi; o‘quvchi usulni o‘qituvchi yordamida mashq qiladi; yordam asta-sekin kamaytiriladi va o‘quvchi usulni yangi matnda mustaqil qo‘llaydi; yakunda natija oldindan belgilangan mezonlar asosidagi topshiriq va o‘quvchi izohi orqali baholanadi. Bu bosqichlarda o‘qitish harakati bilan natija o‘rtasidagi aloqa aniq bo‘lishi kerak. O‘qituvchining amalni ko‘rsatishi yashirin aqliy harakatni anglashga, yordamidagi mashq xatolarni tuzatishga, yordamni kamaytirish esa o‘quvchining mustaqilligini oshirishga xizmat qiladi. Yangi matnda mustaqil ishlash esa usul o‘zlashtirilganining muhim ko‘rsatkichidir.

Tadqiqotlarda natija ko‘pincha yakuniy test balli orqali baholanadi. Biroq ballning o‘sishi natijaga aynan qaysi o‘qitish harakati ta’sir qilganini ko‘rsatmaydi. Shu sababli o‘qituvchining usulni qanday ko‘rsatgani, o‘quvchi savollari va yordamning qanday kamaytirilgani ham kuzatilishi kerak. Metodikaning rejada belgilangan tartibda bajarilishi uning qo‘llash izchilligini ko‘rsatadi. Bu izchillik baholanmasa, natijani bevosita metodika bilan bog‘lash qiyinlashadi.

Tahlilga kiritilgan manbalar o‘zbek tilidagi darsliklarni alohida tajriba asosida o‘rganmagan. Shu sababli boshqa til va ta’lim tizimlarida olingan natijalarni mahalliy amaliyotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish to‘g‘ri emas. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi so‘zlarning tuzilishi, darslik janri, sinf darajasi va o‘quv dasturi kabi omillar alohida hisobga olinishi zarur.

Xulosa. Ijtimoiy va tabiiy fanlar darsliklaridagi matnlarni tushunishni faqat umumiy o‘qish texnikasi yoki matnning tashqi belgilari bilan izohlab bo‘lmaydi. Natija matn qiyinligi, fanga xos bayon va dalillash tartibi, o‘quvchining dastlabki bilimi, topshiriq talabi hamda o‘qituvchi yordamining o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi.

Ijtimoiy fanlar matnlarida o‘quvchi muallif qarashi, yashirin ma’no va matndan olingan dalillarni tushuntiradi. Tabiiy fanlar matnlarida esa maxsus atama, jarayon, sabab-oqibat va ko‘rgazmali axborotni asosiy bayon bilan bog‘laydi. Shuning uchun o‘qituvchi umumiy o‘qish amallarini har bir fanga xos savollar va dalillar bilan to‘ldirishi kerak.

Muallif adabiyotlarni nazariy jihatdan umumlashtirish orqali o‘zaro bog‘liq beshta pedagogik harakatni ajratdi. Ular matndagi qiyinlikni aniqlash, usulni amalda ko‘rsatish, o‘qituvchi yordamida mashq qilish, yordamni kamaytirish va yangi matnda mustaqil ishlashni baholashdan iborat. Mazkur harakatlar manbalar tahlili asosida tuzilgan nazariy tartibni ifodalaydi. Ularning samaradorligini qat’iy baholash uchun mahalliy sharoitda nazoratli tajriba o‘tkazish zarur.

Tavsiyalar. Darslik muallifi yangi maxsus atamani birinchi marta qo‘llaganda uni qisqa ta’rif va mazmunli misol orqali ochib berishi kerak. Keyingi o‘rinlarda ushbu atamaning bir xil shaklda izchil qo‘llanishi zarur. Maxsus atamalar soni o‘quvchining yoshi va sinf darajasiga moslashtirilishi, biroq fanning asosiy tushunchalari chiqarib tashlanmasligi lozim.

Darslik muallifi ijtimoiy fanlar matnida fikrni tushunishga yordam beradigan mazmuniy bog‘lanishlar va ishoralarni saqlashi kerak. Tabiiy fanlar matnida esa sabab, shart, jarayonning kechishi va natija o‘rtasidagi bog‘lanishni aniq ifodalashi zarur. Muallif jadval, diagramma va sxemalarda matndagi ma’lumotni shunchaki takrorlamasdan, uni to‘ldirishi kerak. O‘qituvchi esa har bir ko‘rgazmali manbani asosiy bayon bilan bog‘laydigan savollar berishi lozim.

Darslik muallifi yoki o‘qituvchi matnni soddalashtirganda asosiy mazmun va fanga xos fikrlash amalini saqlashi kerak. U ijtimoiy yoki adabiy mazmundagi matndan obrazlilikni, tabiiy fan matnidan esa asosiy atama va sababiy bog‘lanishni asossiz ravishda olib tashlamasligi zarur. O‘qituvchi soddalashtirilgan matndan asl matnga o‘tishda vaqtinchalik tayanch sifatida foydalanishi kerak.

Darsdan oldin o‘qituvchi o‘quvchining mavzuga doir dastlabki bilimini qisqa savollar, tushunchalar xaritasi yoki dastlabki yozma javob orqali tekshirishi mumkin. Ushbu ma’lumot o‘qituvchiga qaysi maxsus atamalar va mazmuniy bog‘lanishlarni ko‘proq tushuntirish kerakligini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдираимов Ш. Она тили таълимида ўқиб тушуниш малакасини баҳолашнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.фалс. док… дисс. –Тошкент. 2022. –Б.148.

2. Солнышкина, М. И. Обработка естественного языка и изучение сложности дискурса / М. И. Солнышкина, Д. Макнамара, Р. Р. Замалетдинов // Russian Journal of Linguistics. – 2022. – Т. 26, №2. – С. 317–341. – DOI: 10.22363/2687-0088-30171.

3. Солнышкина, М. И. Сложность текста как междисциплинарная проблема / М.И.Солнышкина, В. Д. Соловьев, Е. В. Гафиятова, Е. В. Мартынова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2022. – № 1. – С. 18–40.

4. Лапошина, А. Н. Влияние частотности слов текста на его сложность / А. Н. Лапошина, М. Ю. Лебедева, А. А. Берлин Хенис // Russian Journal of Linguistics. – 2022. – Т. 26, № 2. – С. 493–514. – DOI: 10.22363/2687-0088-30084.

5. Тошпулатова М.Н. Языковая компетенция как фактор понимания прочитанного у учащихся основной школы. Fan, ta'lim va innovatsiyalar, –T; №4, 2022.

6. Sharoff, S. What Neural Networks Know about Linguistic Complexity / S. Sharoff // Russian Journal of Linguistics. – 2022. – Vol. 26, no. 2. – P. 371–390. – DOI: 10.22363/2687-0088-30178.

7. Монахов, С.И. Школьный учебный текст в аспекте терминоупотребления: корпусный анализ / С. И. Монахов [и др.] // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2023. – Т. 9, вып. 1. – С.

8. Рахматова Ш.Р. Учебный текст как средство формирования критического мышления учащихся//Современные проблемы науки и образования. –Бешкек; – 2022. – №6. – С. 95–100.

9. Javourey-Drevet, L. Simplification of Literary and Scientific Texts to Improve Reading Fluency and Comprehension in Beginning Readers of French / L. Javourey-Drevet [et al.] // Applied Psycholinguistics. – 2022. – Vol. 43, no. 2. – P. 485–512. – DOI: 10.1017/S014271642100062X.

10. Hwang, H. Effects of Integrated Literacy and Content-area Instruction on Vocabulary and Comprehension in the Elementary Years: A Meta-analysis / H. Hwang, S. Q. Cabell, R. E. Joyner // Scientific Studies of Reading. – 2022. – Vol. 26, no. 3. – P. 223–249. – DOI: 10.1080/10888438.2021.1954005.

11. Kim, H. Effects of Literacy-integrated Content Area Instruction on English Learners' Literacy Skills and Content Knowledge Development : A Meta-analysis / H. Kim, L.-J. Kuo, Z. R. Eslami // Language Teaching Research. – 2025. –

12. Burke, P. "Why Do You Think That?" Exploring Disciplinary Literacy in Elementary Science, History and Visual Arts / P. Burke, E. Kennedy // The Reading Teacher. – 2024. – Vol. 77, no. 5. – P. 642–652. – DOI: 10.1002/trtr.2283.

13. Michalsky, T. When to Scaffold Motivational Self-Regulation Strategies for High School Students' Science Text Comprehension / T. Michalsky // Frontiers in Psychology. – 2021. – Vol. 12. – Art. 658027. – DOI: 10.3389/fpsyg.2021.658027.

14. de-la-Peña, C. Levels of Reading Comprehension in Higher Education : Systematic Review and Meta-Analysis / C. de-la-Peña, M. J. Luque-Rojas // Frontiers in Psychology. – 2021. – Vol. 12. – Art. 712901. – DOI: 10.3389/fpsyg.2021.712901.

15. Li, Ch. Exploring Syntactic Complexity and Text Readability in an ELT Textbook Series for Chinese English Majors / Ch. Li, X. Wang, L. Qian // SAGE Open. – 2025.

16. Nunoo, F. K. N. Readability Analyses of Integrated Science Textbooks for Junior High Schools in Ghana / F. K. N. Nunoo [et al.] // African Journal of Educational Studies in Mathematics and Sciences. – 2021. – Vol. 17, no. 2. – P.

17. PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. – Paris: OECD Publishing, 2023.

18. PIRLS 2021 International Results in Reading / I. V. S. Mullis [et al.]. – Chestnut Hill: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2023.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
8-son

UDK: 373.5.091.3:53

To‘raxonov Fozil Bobonazarovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTABLARDA LOYIHA ASOSIDA FIZIKA O‘QITISH ORQALI O‘QUVCHILARNING MUHANDISLIK TAFAKKURI VA KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o‘qitish orqali o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlari yoritilgan. Loyiha faoliyatini fizik bilimlar, eksperimental tadqiqot, muhandislik loyihalash va raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashga asoslangan metodik model taklif etilgan. Modelda loyiha faoliyatining muammoni aniqlash, loyihalash va modellashtirish, prototip yaratish, eksperimental sinov, tahlil, takomillashtirish hamda refleksiya bosqichlari asoslangan. Shuningdek, real va virtual laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar hamda muhandislik loyihalaridan foydalanishning o‘quvchilarning eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentliklarini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ixtisoslashtirilgan maktab, fizika ta’limi, loyiha asosida o‘qitish, muhandislik tafakkuri, kasbiy kompetentlik, muhandislik loyihasi, virtual laboratoriya, raqamli texnologiyalar.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ИНЖЕНЕРНОГО МЫШЛЕНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ В СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ШКОЛАХ

Аннотация. В статье раскрыты методические возможности развития инженерного мышления и профессиональной компетентности учащихся специализированных школ посредством проектного обучения физике. Предложена методическая модель, основанная на интеграции проектной деятельности с физическими знаниями, экспериментальными исследованиями, инженерным проектированием и цифровыми технологиями. В модели обоснованы этапы проектной деятельности: определение проблемы, проектирование и моделирование, создание прототипа, экспериментальная проверка, анализ, совершенствование и рефлексия. Раскрыта также роль реальных и виртуальных лабораторий, цифровых симуляций и инженерных проектов в развитии экспериментальных, исследовательских, инженерных и цифровых компетенций учащихся.

Ключевые слова: специализированная школа, обучение физике, проектное обучение, инженерное мышление, профессиональная компетентность, инженерный проект, виртуальная лаборатория, цифровые технологии.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' ENGINEERING THINKING AND PROFESSIONAL COMPETENCE THROUGH PROJECT-BASED PHYSICS TEACHING IN SPECIALIZED SCHOOLS

Annotation. The article explores the methodological possibilities of developing students' engineering thinking and professional competence through project-based physics teaching in specialized schools. A methodological model based on the integration of project activities with physics knowledge, experimental research, engineering design, and digital technologies is proposed. The model includes the main stages of project activity: problem identification, design and modeling, prototype development, experimental testing, analysis, improvement, and reflection. The study also highlights the role of real and virtual laboratories, digital simulations, and engineering projects in developing students' experimental, research, engineering, and digital competencies.

Keywords: specialized school, physics education, project-based learning, engineering thinking, professional competence, engineering project, virtual laboratory, digital technologies.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, iqtidorli o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, ularning tabiiy va aniq fanlar bo‘yicha bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash hamda zamonaviy kasblarga tayyorlash ta'lim siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ixtisoslashtirilgan maktablarda fizika ta'limining amaliy va kasbiy yo‘naltirilganligini kuchaytirish, o‘quvchilarda ilmiy-tadqiqotchilik, texnik va muhandislik faoliyatiga oid ko‘nikmalarni rivojlantirish zamonaviy ta'lim oldida turgan dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

Ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatida ham tabiiy va aniq fanlarni chuqurlashtirib o‘qitish, o‘quvchilarning zamonaviy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni istiqbolli kasbiy yo‘nalishlarga tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-apreldagi PF–55-son “Ixtisoslashtirilgan maktablar tarmog‘ini kengaytirish va ularning faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida ixtisoslashtirilgan ta'limni rivojlantirish, o‘quvchilarning aniq va tabiiy fanlarni chuqur o‘zlashtirishi uchun zarur shart-sharoitlarni takomillashtirish hamda zamonaviy ta'lim yondashuvlarini joriy etishga qaratilgan vazifalar belgilangan[1]. Mazkur vazifalar

ixtisoslashtirilgan maktablarda ta'lim mazmunini o'quvchilarning amaliy, tadqiqotchilik va muhandislik faoliyati bilan uzviy bog'lash zaruratini kuchaytiradi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ–5032-son "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, yoshlarning fizika faniga qiziqishini kuchaytirish, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish hamda ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan [2]. Ushbu vazifalarni amalga oshirish fizika ta'limini nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilangina cheklamasdan, o'quvchilarni mazkur bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash, fizik va texnik muammolarga yechim topish hamda mustaqil loyiha va tajriba faoliyatini amalga oshirishga yo'naltirishni taqozo etadi.

Shu nuqtai nazardan, ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida o'qitish fizika ta'limining nazariy va amaliy jihatlarini o'zaro integratsiyalashga xizmat qiluvchi samarali pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Loyiha faoliyati jarayonida o'quvchi muammoni aniqlaydi, uning yechimiga doir g'oyalarni ilgari suradi, zarur fizik qonuniyatlarni tanlaydi, tajriba yoki modelni loyihalaydi, olingan natijalarni tahlil qiladi va yakuniy mahsulot yaratadi. Natijada fizik bilimlarning amaliy ahamiyati anglanishi bilan birga o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal etishi, tajriba o'tkazishi, modellashtirishi va muhandislik yechimlarini ishlab chiqish ko'nikmalari rivojlanadi.

Fizika fanining eksperimental va amaliy xususiyati loyiha faoliyatini muhandislik mazmuni bilan integratsiyalash uchun keng didaktik imkoniyat yaratadi. Fizik hodisalarni o'rganish, texnik jarayonlarni modellashtirish, qurilma va modellarni loyihalash, ularning ishlash tamoyillarini fizik qonuniyatlar asosida tushuntirish, tajriba natijalarini qayta ishlash va loyiha yechimini takomillashtirish jarayonida o'quvchining muhandislik tafakkuri shakllanib boradi. Bunday tafakkur nazariy bilimni muayyan texnik vazifaga tatbiq etish, muammoning bir nechta yechimlarini ishlab chiqish, maqbul variantni tanlash, uni eksperimental tekshirish va natijani baholash kabi o'zaro bog'liq faoliyatlarda namoyon bo'ladi.

Loyiha asosidagi fizika ta'limining yana bir muhim jihati uning o'quvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish imkoniyati bilan belgilanadi. Muhandislik mazmunidagi loyiha topshiriqlarini bajarish jarayonida o'quvchilar fizik bilimlarini amaliy vaziyatlarga ko'chirish, tajriba va tadqiqotlarni rejalashtirish, raqamli vositalardan foydalanish, jamoada hamkorlik qilish, loyiha natijalarini asoslash va taqdim etish tajribasiga ega bo'ladilar. Shu tariqa loyiha faoliyati o'quvchilarning eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetensiyalarini o'zaro bog'liq holda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o'qitish orqali o'quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini ilmiy-metodik jihatdan asoslash hamda loyiha, eksperimental va muhandislik

faoliyatini o‘zaro integratsiyalashga yo‘naltirilgan metodik yondashuvni ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Loyiha asosida o‘qitish zamonaviy pedagogikada o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, muammolarni mustaqil hal etish va muayyan amaliy natijaga erishishga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvning nazariy va metodik asoslari J.W. Thomas, J.S. Krajcik, P.C. Blumenfeld, J. Larmer, J.R. Mergendoller va S. Boss kabi tadqiqotchilarning ishlarida yoritilgan. Jumladan, J.W. Thomas loyiha asosida o‘qitishning asosiy belgilarini o‘quv jarayonining markazida muammo va loyiha faoliyatining turishi, o‘quvchilarning mustaqil izlanishi hamda muayyan mahsulot yoki yechim yaratishi bilan izohlaydi[3]. Mazkur yondashuv fizika ta’limida o‘quvchining tayyor bilimni o‘zlashtirishidan uni amaliy vaziyatda qo‘llashga o‘tishini ta’minlash nuqtai nazaridan muhimdir.

J.S. Krajcik va P.C. Blumenfeld loyiha asosida o‘qitishni tabiiy fanlarni o‘rganishda o‘quvchilarning ilmiy izlanish faoliyatini tashkil etuvchi samarali yondashuv sifatida tadqiq etganlar. Ularning qarashlarida loyiha faoliyati mazmunli muammoni qo‘yish, savollarni shakllantirish, ilmiy tadqiqot olib borish, ma’lumotlarni tahlil qilish va olingan bilimlar asosida moddiy yoki intellektual mahsulot yaratish jarayonlarini qamrab oladi [4]. Bu jihatlar fizika fanining eksperimental xususiyatiga mos kelib, o‘quvchilarda kuzatish, tajriba o‘tkazish, fizik jarayonlarni modellashtirish, natijalarni tahlil qilish va ilmiy asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

J. Larmer, J.R. Mergendoller va S. Boss loyiha asosida o‘qitish samaradorligini ta’minlovchi muhim komponentlar sifatida muammo yoki savol, uzluksiz izlanish, o‘quvchining mustaqilligi, refleksiya, qayta ko‘rib chiqish va yakuniy mahsulotni taqdim etishni ajratib ko‘rsatadilar [5]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, fizika ta’limidagi loyiha topshiriqlarini faqat ma’lum bir model yoki qurilma tayyorlash bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. Loyiha jarayonida o‘quvchi muammoning fizik mohiyatini aniqlashi, nazariy bilimlarni tanlashi, yechimni loyihalashi, tajriba orqali tekshirishi va olingan natijalar asosida dastlabki yechimni takomillashtirishi zarur. Bunday faoliyat o‘quvchining muhandislik tafakkurini rivojlantirish uchun metodik asos yaratadi.

Kasbiy kompetentlikning nazariy asoslari D.C. McClelland, R.E. Boyatzis, L.M. Spencer va S.M. Spencer, I.A. Zimnyaya, A.A. Verbitskiy kabi olimlarning tadqiqotlarida turli jihatlardan asoslangan. D.C. McClelland kompetensiyani shaxsning real faoliyatdagi muvaffaqiyatini belgilovchi sifatlar bilan bog‘lagan bo‘lsa [6], R.E. Boyatzis uni samarali faoliyatni ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, motiv va shaxsiy xususiyatlarning integratsiyasi sifatida talqin etadi [7]. I.A. Zimnyaya kompetentlikni bilimlarni egallash bilangina cheklanmaydigan, ularni muayyan hayotiy va faoliyat vaziyatlarida qo‘llash qobiliyatini ifodalovchi integrativ natija sifatida ko‘rib chiqadi [8]. Ushbu ilmiy qarashlar dissertatsiyada ham kasbiy kompetentlikning nazariy asoslarini shakllantirishda tahlil qilingan.

A.A. Verbitskiyning kontekstli ta'lim nazariyasi mazkur tadqiqot uchun alohida metodologik ahamiyatga ega. Uning yondashuviga ko‘ra, kompetentlikni rivojlantirish uchun ta'lim faoliyati mazmunini kelajakdagi kasbiy faoliyat mazmuniga bosqichma-bosqich yaqinlashtirish zarur. Bunda muammoli vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, modellashtirish va loyiha faoliyati muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi [9]. Mazkur g‘oya ixtisoslashtirilgan maktablarda fizika fanidan muhandislik mazmunidagi loyihalarni tashkil etish orqali o‘quvchilarning dastlabki kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish masalalari tizimli tadqiq etilgan. Jumladan, N.A. Muslimov, Q.M. Abdullayeva, O.A. Qo‘ysinov, N.S. Gaipova, N.N. Karimova va M. Qodirovning tadqiqotida kasb ta'limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishning nazariy va texnologik jihatlari yoritilgan hamda kasbiy kompetentlikni shakllantirish texnologiyasiga alohida e'tibor qaratilgan **[10]**. Shuningdek, N.A. Muslimov, M.H. Usmonboyeva, D.M. Sayfurov va A.B. To‘rayevning “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” nomli o‘quv-metodik qo‘llanmasida pedagogik kompetentlik tushunchasining mohiyati, uning tuzilishi va mazmuni hamda pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari yoritilgan [11]. Mazkur ilmiy-metodik qarashlar kompetentlikni ta'lim jarayonining muhim natijasi sifatida ko‘rib chiqish hamda fizika fanidan loyiha faoliyatini tashkil etishda o‘quvchilarning bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga yo‘naltirilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi

Tahlil qilingan ilmiy manbalar loyiha asosida o‘qitish, STEM va muhandislik ta'limi, kompetensiyaviy yondashuv hamda fizika ta'limining amaliy yo‘naltirilganligi bo‘yicha salmoqli ilmiy natijalar mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq mazkur yo‘nalishlarning aksariyatida loyiha asosida o‘qitish, muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentlik alohida pedagogik hodisalar sifatida tadqiq qilingan. Ixtisoslashtirilgan maktablarda fizika ta'limining imkoniyatlaridan foydalanib, loyiha va muhandislik faoliyatini o‘zaro integratsiyalash hamda ular asosida o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini bir vaqtda rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish masalasi yetarlicha yoritilmagan. Mazkur ilmiy-metodik ehtiyoj ushbu tadqiqotning asosiy yo‘nalishini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, integrativ va loyiha asosida o‘qitish yondashuvlari uyg‘unligiga asoslandi. Ushbu yondashuvlar fizika faniga oid nazariy bilimlarni amaliy, eksperimental va muhandislik faoliyati bilan integratsiyalash hamda o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirildi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, loyihalash, modellashtirish, muammoli vaziyatlar yaratish, eksperimental faoliyat, mezonli

baholash va refleksiya metodlaridan foydalanildi. Asosiy metodik yondashuv sifatida loyiha asosida o‘qitish tanlanib, o‘quv faoliyati muammoni aniqlash → loyiha g‘oyasini shakllantirish → zarur fizik bilimlarni tanlash → muhandislik yechimini loyihalash → model yoki prototip yaratish → eksperimental sinov → natijalarni tahlil qilish va takomillashtirish ketma-ketligida tashkil etildi.

Loyiha topshiriqlarini ishlab chiqishda fizika, texnologiya, muhandislik va matematika fanlari integratsiyasiga e’tibor qaratildi. Bunda fizik qonuniyatlar loyiha yechimining ilmiy asosi, matematik hisob-kitoblar uni miqdoriy asoslash vositasi, muhandislik faoliyati konstruktiv yechim yaratish jarayoni, raqamli texnologiyalar esa modellashtirish va eksperimental tekshirish vositasi sifatida qo‘llanildi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentligini o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirishga yo‘naltirildi.

O‘quvchilarning muhandislik tafakkuri fizik-texnik muammoni tahlil qilish, fizik qonuniyatlarni amaliy yechimga tatbiq etish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, model yoki konstruksiyani loyihalash, uni tajribada tekshirish va takomillashtirish ko‘rsatkichlari asosida baholandi. Kasbiy kompetentlik esa fizik bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, eksperimental va tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish, raqamli vositalardan foydalanish hamda loyiha natijalarini asoslash va taqdim etish orqali aniqlandi. Natijalarni baholashda loyiha mahsuloti bilan bir qatorda o‘quvchining loyiha jarayonidagi faoliyati, muammoni hal etish qobiliyati va refleksiyasi ham hisobga olindi. Tadqiqot ishidagi metodik tizimda ham monitoring, mezonli baholash va refleksiya kompetentlik rivojlanishini kuzatish vositalari sifatida belgilangan.

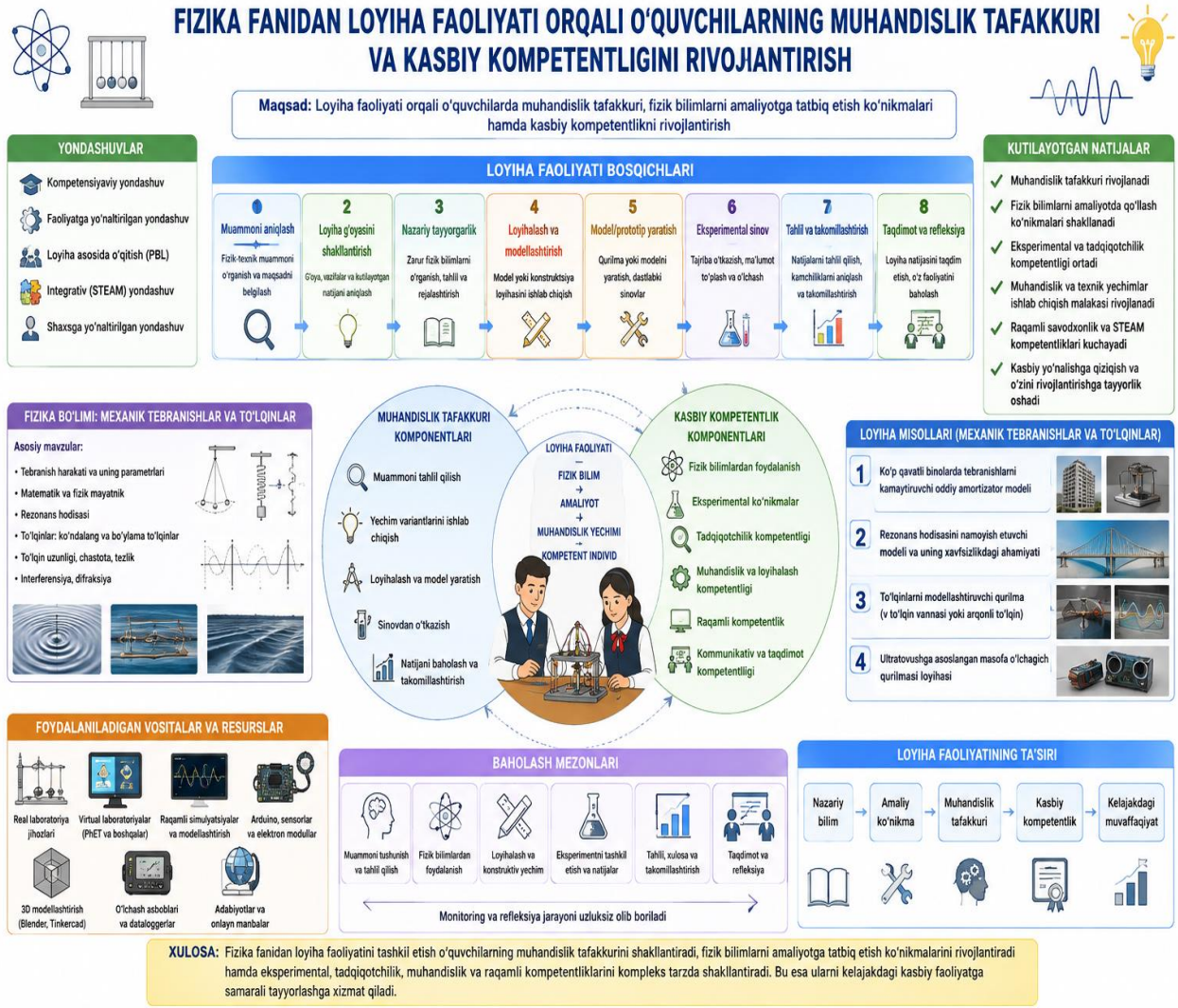
Taklif etilgan metodologiya fizika ta’limida nazariy bilim → loyiha faoliyati → muhandislik yechimi → eksperimental tekshirish → refleksiya o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash orqali o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirishga qaratildi.

Tahlil va natijalar. Ixtisoslashtirilgan maktablarda fizika fanini loyiha asosida o‘qitishni tashkil etishda loyiha faoliyatining mazmuni o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy va muhandislik vazifalariga tatbiq etishga yo‘naltirildi. Bunda loyiha topshiriqlari fizik hodisa yoki qonuniyatni o‘rganishdan boshlanib, uning asosida muayyan texnik yechimni loyihalash, model yaratish, tajribada tekshirish va natijalarni tahlil qilish bilan yakunlanadigan yaxlit faoliyat sifatida tashkil etildi.

Loyiha faoliyatini tashkil etishda o‘quvchiga tayyor algoritm asosida topshiriq bajarish emas, balki fizik-texnik muammoni mustaqil tahlil qilish, yechim variantlarini ishlab chiqish va ularni eksperimental asoslash imkoniyati berildi. Bunda o‘qituvchi loyiha faoliyatini tashkil etuvchi va metodik yo‘naltiruvchi, o‘quvchi esa muammoning yechimini izlovchi, loyihalovchi va yaratilgan mahsulotni sinovdan o‘tkazuvchi faol subyekt sifatida ishtirok etdi. Natijada nazariy bilimlarni amaliy vaziyatga ko‘chirish bilan bir qatorda o‘quvchilarning mustaqil qaror qabul qilishi, muhandislik yechimlarini ishlab chiqishi va o‘z faoliyati natijalarini baholashi uchun sharoit yaratildi.

Yuqoridagi metodik yondashuvlar asosida loyiha faoliyatining bosqichlari, muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentlik komponentlari, ularni rivojlantirish vositalari hamda baholash mezonlarini o‘zaro integratsiyalovchi metodik model ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasmda loyiha asosida fizika o‘qitish orqali o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirishning metodik modeli keltirilgan. Model kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, loyiha asosida o‘qitish, integrativ (STEAM) va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarga asoslanib, loyiha faoliyatini muammoni aniqlash → loyiha g‘oyasini shakllantirish → nazariy tayyorgarlik → loyihalash va modellashtirish → model yoki prototip yaratish → eksperimental sinov → tahlil va takomillashtirish → taqdimot va refleksiya bosqichlarida tashkil etishni nazarda tutadi.

1-rasm. Ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o‘qitish orqali o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri va kasbiy kompetentligini rivojlantirish modeli

Modelda muhandislik tafakkuri muammoni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, loyihalash, model yaratish, sinovdan o‘tkazish va takomillashtirish jarayonlari bilan; kasbiy kompetentlik esa fizik bilimlardan amaliy foydalanish, eksperimental va tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish, muhandislik vazifalarini bajarish hamda raqamli vositalardan foydalanish bilan bog‘langan. Ushbu jarayon “fizik bilim → amaliyot → muhandislik yechimi → kompetent shaxs” mantiqiy ketma-ketligida amalga oshiriladi.

Modelning amaliy jihati “Mexanik tebranishlar va to‘lqinlar” bo‘limiga oid muhandislik loyihalari misolida konkretlashtirilib, real va virtual laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar, Arduino va sensorlar hamda 3D modellashtirish vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Loyiha natijalari o‘quvchining fizik bilimlarni qo‘llashi, konstruktiv yechim ishlab chiqishi, eksperimentni tashkil etishi, natijalarni tahlil qilishi va loyihani takomillashtirishi asosida baholanadi. Monitoring va refleksiyaning uzluksiz tashkil etilishi esa o‘quvchilarning muhandislik tafakkuri hamda eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentliklarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda loyiha faoliyatini fizikaning “Mexanik tebranishlar va to‘lqinlar” bo‘limi mazmuniga integratsiyalashga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiqot doirasidagi tajriba-sinov ishlarida ham ushbu bo‘limni o‘qitishda elektron o‘quv modullari, virtual va real laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar, loyiha va muhandislik topshiriqlari hamda STEAM asosidagi integratsion faoliyatdan kompleks foydalanilgan. Shu asosda loyiha topshiriqlarini fizik qonuniyatni o‘rganishdan uning texnik qo‘llanilishiga olib boruvchi ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq deb belgilandi.

1-jadval

Fizika fanidan loyiha topshiriqlari va ularning rivojlantiruvchi imkoniyatlari

Loyiha yo‘nalishi	**O‘quvchi faoliyati**	**Muhandislik tafakkurining namoyon bo‘lishi**	**Rivojlantiriladigan kompetentlik**
Mexanik tebranishlarni tadqiq etish va model yaratish	Tebranish parametrlarini aniqlash, model yaratish va sinash	Parametrlar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlash, konstruktiv yechim tanlash	Eksperimental, tadqiqotchilik
Rezonans hodisasining texnik tizimlarga ta’sirini o‘rganish	Rezonans shartlarini aniqlash, tajriba va modellashtirish	Texnik muammoni tahlil qilish va yechim taklif etish	Muhandislik, tadqiqotchilik

To‘lqin hodisalarini modellashtirish	To‘lqin parametrlarini o‘zgartirish va natijalarni taqqoslash	Fizik model yaratish va natijalarni prognoz qilish	Raqamli, eksperimental
Tebranish yoki to‘lqin hodisasiga asoslangan qurilma loyihasi	Qurilma g‘oyasini ishlab chiqish, hisoblash, model/prototip yaratish	Loyihalash, sinash va takomillashtirish	Muhandislik, kasbiy

Jadvalda keltirilgan loyiha yo‘nalishlari shuni ko‘rsatadiki, loyiha asosida o‘qitishda fizik bilim loyiha mahsulotini yaratishning ilmiy asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quvchi tebranish davri, chastota, amplituda yoki rezonans hodisasini nazariy jihatdan bilishi bilan cheklanmaydi, balki ushbu bilimlardan model yoki texnik yechim yaratishda foydalanadi. Shu tariqa “bilish” darajasidagi o‘quv faoliyati “qo‘llash – loyihalash – sinash – takomillashtirish” darajasiga olib chiqiladi.

Loyiha faoliyatida virtual va real eksperimentlarning o‘zaro uyg‘unligi ham muhim natija berdi. Virtual muhitda o‘quvchi fizik jarayon parametrlarini tezkor o‘zgartirish, turli holatlarni modellashtirish va kutilayotgan natijani oldindan aniqlash imkoniyatiga ega bo‘lsa, real tajribada ushbu nazariy va raqamli yechimning amaliy ishlashini tekshiradi. Dissertatsiyada ham virtual va real laboratoriyalar uyg‘unligi modellashtirish va eksperimentni birlashtirish hamda o‘quvchilarning eksperimental kompetentligini rivojlantirish vositasi sifatida belgilangan.

Tahlillar loyiha faoliyatining muhandislik tafakkuriga ta’siri, avvalo, muammoni aniqlash → yechimni ishlab chiqish → model yaratish → sinovdan o‘tkazish → kamchiliklarni aniqlash → takomillashtirish jarayonida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. An’anaviy topshiriqda o‘quvchi ko‘pincha oldindan ma’lum javobni aniqlashga harakat qilsa, muhandislik loyihasida bir muammoning bir nechta yechimi mavjud bo‘lishi mumkin. O‘quvchi mavjud variantlarni fizik qonuniyatlar, tajriba natijalari va loyiha talablari asosida taqqoslab, maqbul yechimni tanlaydi. Bu jarayon uning tahliliy, konstruktiv va muhandislik fikrlashini faollashtiradi.

Loyiha asosida o‘qitish kasbiy kompetentlikning tarkibiy jihatlariga ham kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Loyiha bajarishda o‘quvchi fizik bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llaydi, tajriba o‘tkazadi, o‘lchash va hisoblash ishlarini bajaradi, raqamli vositalardan foydalanadi, texnik yechim ishlab chiqadi hamda loyiha natijasini asoslaydi va taqdim etadi. Shu sababli mazkur faoliyatda eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentliklar o‘zaro bog‘liq holda

rivojlanadi. Tadqiqotning tajriba-sinov natijalarida ham ishlab chiqilgan metodik tizim aynan ushbu kompetentliklarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatgani qayd etilgan.

Loyiha faoliyatining samaradorligini ta'minlashda natijani faqat tayyor model yoki qurilmaning sifati bilan baholash yetarli emas. Shu sababli baholashda o‘quvchining muammoni tushunishi, fizik bilimlardan foydalanishi, muhandislik yechimini asoslay olishi, eksperimentni tashkil etishi, natijalarni tahlil qilishi, loyiha mahsulotini takomillashtirishi va o‘z faoliyatiga refleksiv baho berishi hisobga olindi. Tadqiqot ishida ham kompetentlik rivojlanish dinamikasini aniqlashda monitoring, mezonli baholash va refleksiyadan tizimli foydalanilgan.

Umuman, olingan natijalar ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o‘qitish nazariy bilim, eksperimental faoliyat va muhandislik loyihalashni yagona didaktik jarayonda birlashtirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Bunda o‘quvchi fizik bilimlarning amaliy va texnik ahamiyatini anglabgina qolmay, ularni muayyan muammoni hal etish, model yoki prototip yaratish va o‘z yechimini eksperimental asoslashda qo‘llash tajribasiga ega bo‘ladi. Natijada loyiha faoliyati o‘quvchilarning muhandislik tafakkurini shakllantirish hamda eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentliklarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali metodik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari ixtisoslashtirilgan maktablarda fizika fanini loyiha asosida o‘qitish nazariy bilimlarni amaliy, eksperimental va muhandislik faoliyati bilan integratsiyalash uchun samarali metodik imkoniyat yaratishini ko‘rsatdi. Loyiha faoliyatining muammoni aniqlash, yechimni loyihalash, model yoki prototip yaratish, eksperimental sinovdan o‘tkazish, natijalarni tahlil qilish va takomillashtirish asosida tashkil etilishi o‘quvchilarning muhandislik tafakkurini rivojlantirish bilan birga, ularning eksperimental, tadqiqotchilik, muhandislik va raqamli kompetentliklarini kompleks shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, real va virtual laboratoriyalar, raqamli simulyatsiyalar hamda muhandislik loyihalarining uyg‘un qo‘llanilishi fizik bilimlarning amaliy va kasbiy ahamiyatini oshiradi.

Ixtisoslashtirilgan maktablarda loyiha asosida fizika o‘qitish samaradorligini oshirish uchun loyiha topshiriqlarini o‘quvchilarning yosh va tayyorgarlik darajasiga mos ravishda differensiallashtirish, ularning mazmunini amaliy va muhandislik muammolari bilan bog‘lash hamda real va virtual eksperimentlardan uyg‘un foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, loyiha natijalarini baholashda faqat yakuniy mahsulotga emas, balki o‘quvchining muammoni tahlil qilishi, fizik bilimlarni qo‘llashi, muhandislik yechimini asoslash va sinovdan o‘tkazishi, natijalarni takomillashtirishi hamda refleksiya qilishiga ham e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv o‘quvchilarni kelgusidagi muhandislik-texnik yo‘nalishdagi ta'lim va kasbiy faoliyatga maqsadli tayyorlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-apreldagi PF–55-son “Ixtisoslashtirilgan maktablar tarmog‘ini kengaytirish va ularning faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ–5032-son “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

3. Thomas J.W. A Review of Research on Project-Based Learning. – San Rafael, CA: Autodesk Foundation, 2000.

4. Krajcik J.S., Blumenfeld P.C. Project-Based Learning // The Cambridge Handbook of the Learning Sciences / Ed. R.K. Sawyer. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – P. 317–334.

5. Larmer J., Mergendoller J.R., Boss S. Setting the Standard for Project Based Learning: A Proven Approach to Rigorous Classroom Instruction. – Alexandria, VA: ASCD, 2015.

6. McClelland D.C. Testing for competence rather than for “intelligence” // American Psychologist. – 1973. – Vol. 28, No. 1. – P. 1–14.

7. Boyatzis R.E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. – New York: John Wiley & Sons, 1982.

8. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42.

9. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991.

10. Muslimov N.A., Abdullayeva Q.M., Qo‘ysinov O.A., Gaipova N.S., Karimova N.N., Qodirov M. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. – 128 b.

11. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari: o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2015. – 120 b.

Muassis - "FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI" MCHJ
Jurnal hamkori - «PROFI UNIVERSITY»

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 454068-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog'iston MFY, 14-mavze, 8-uy.

Telefonlar: +998 90 749 00 00
+998 90 749 77 77
+998 91 902 05 01
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan fakt va ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

"Fan va ta'lim yangiliklari" ilmiy-amaliy jurnali Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarori (25.08.2025 y., №374/5) bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

ISSN: 3093-8694